

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI**

Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar

AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri

Doktora Tezi

G. Selcan Sağlık

Ankara 2007

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar

AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri

Doktora Tezi

G. Selcan Sağlık

Tez Danışmanı
Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder

Ankara 2007

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI

Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar

AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi.....

ÖN SÖZ

Anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “karşıtlık” kavramı sadece dille ilişkili değil, psikoloji ve mantık bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *Her kelime konuşmacının ve dinleyicinin bilincinde kendi zıddını mı çağırıştırır? Karşıtlık konuşmacının ve dinleyicinin zihninde hazır mıdır?* gibi psikolojik sorular doğuran karşıtlığın, Aristo’dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından üzerinde durulan bir konu olduğu, dil biliminde mantık üzerine yapılmış çalışmalardan bilinmektedir. Heraclitus’tan Jung’a filozoflar ve mantıkçılar nesnelere zıt durumlarına doğru kayma eğilimlerine işaret etmişler ve pek çoğu *sevmek:nefret etmek, dâhilik:delilik* vb. arasındaki ince ayrımı fark etmişlerdir. F. Saussure ve A. Martinet gibi dil bilimciler de genel dil bilimi üzerine yaptıkları çalışmalarında karşıtlıklara değinmeden geçememişlerdir. Saussure’e göre dil mekanizması, özdeşliklere ve bunların doğal karşıtlığı olan ayrılıklara dayanır. İster bir dilin söz dağarcığında sözcüklerin anlamının dağılımı, isterse dil bilimsel işlevlerin söz dizimi ya da biçim bilgisi bakımından işleyişi söz konusu olsun, bir dizgenin değerleri en iyi, öğelerin kurdukları karşıtlıklarla açıklanır.

Bu çalışmada karşıtlığın en geniş dallarından biri olan *yön gösterenler* ve yön gösterenlerin tamamen fiillerden meydana gelen alt kolu *tersinirler* arasından bir örneklem olarak seçilen Türk dilinin AŞAĞI:YUKARI sözcüklerini tarihsel Türk dili ile modern Türk dilinin Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi örneklerinde ele almayı amaçladık. Çalışmada *aşağı* ve *yukarı* sözcüklerini kavramsal yapıya işaret ettiğimiz durumlarda AŞAĞI:YUKARI biçiminde, linguistik yapıya işaret ettiğimiz durumlarda *aşağı:yukarı* biçiminde gösterdik. Yine bu sözcükler özellikle Türkiye Türkçesinde

aşağı yukarı şeklinde dizildiklerinden tezde de bu sıralama izlenmiş ve önce *aşağı* sonra *yukarı* sözcükleri ele alınmıştır.

Disiplinler arası bir kavram olarak karşımıza çıkan, dildeki kavramların ve büyüklük, şekil, miktar, konum, yön gibi matematiksel kavrayışlarda gerekli olan kavramların öğretilmesinde son derece önemli bir yere sahip olan karşıtlıkların Türk dilinde daha derinlemesine incelenmesi gerektiği düşüncesiyle yola çıkılan bu çalışmanın bir temel oluşturması en büyük dileğimizdir.

Bu çalışmayı hazırlarken dil bilimi hakkındaki bilgi ve belgelerini benimle paylaşan Doç. Dr. Melek ERDEM'e, Türkmen Türkçesi ile ilgili hususlarda her zaman yanımda olan Doç. Dr. Berdi SARIYEV'e, Rusça kaynakların yorumlanmasında her zaman yardımcı olan Yrd. Doç. Dr. Gülsüm Killi YILMAZ'a ve bu ilginç ve bir o kadar da zevkli konuyla beni tanıştıran, danışmanlığımı üstlenen, çalışmam esnasında *tökezleyip düştüğüm yerlerde beni tutup kaldıran*, tarihsel ve modern Türk dil bilimi alanında ve her türlü konuda benden yardımlarını esirgemeyen değerli Hocam Prof. Dr. Sema Barutcu ÖZÖNDER'e teşekkürü bir borç bilirim.

G. Selcan SAĞLIK

Ankara 2007

İçindekiler

Önsöz	i
İçindekiler	iii
Giriş	vii
Konu	vii
Konu Külliyatı	ix
Metot	xiv
Kısaltmalar	xviii
Eser Kısaltmaları	xviii
Diğer Kısaltmalar	xxxiii
Şekiller ve İşaretler	xxxvi
1. Bölüm Karşıtlık Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar	
1.1. Karşıtlık kavramı	1
1.2. İyi Bir Karşıtlık Çiftinin Özellikleri Nelerdir?	6
1.3. Karşıtlık Türleri	8
1.3.1. Bütünleyiciler	8
1.3.2. Yön Gösteren Karşıtlar	13
1.3.3. Antonimler = Derecelenebilen Karşıtlar	14
1.3.3.1. Kutupsal Antonimler	17
1.3.3.2. Eşit Kutuplu Antonimler	18
1.3.3.3. Çatışan Antonimler	18
1.3.4. Katışık Karşıtlıklar	19
1.4. Biçimsel Açıdan Karşıtlıklar	20
1.5. Karşıtlıklarda İşaretleme	22
1.6. Yön Gösteren Karşıtlar	23
1.6.1. Yön Gösteren Karşıtlık Türleri	24
1.6.1.1. Zıtlar	24
1.6.1.2. Karşılıklar	26
1.6.1.3. Tersinirler	26
1.6.1.3.1. Dönücüler	29
1.6.1.3.2. Bağımsız tersinirler	29

1.6.1.4. İlişkisel Karşıtlar (Tam Tersinirler)	30
1.6.1.5. Dolaylı ve Dolaysız Tam Tersinirler	31
1.6.1.6. Ahenk Varyantları ve Sahte Karşıtlar	32
1.7. Türk Dilinde Karşıtlık Kavramına Yaklaşımlar	33

2. Bölüm Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri

2.1. AŞAĞI:YUKARI Yön Gösteren Karşıtlar	36
2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AŞAĞI Yön Gösteren Karşıtlar	41
2.1.1.1. <i>kudı</i>	42
2.1.1.1.1. <i>kudı</i> Etimolojik Değerlendirmesi	43
2.1.1.1.2. <i>kudı</i> Kullanım Alanı	54
2.1.1.1.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>kudı</i>	74
2.1.1.1.4. Anlam Olayları Açısından <i>kudı</i>	85
2.1.1.1.5. Karşıtları ile <i>kudı</i>	91
2.1.1.1.6. Sinonimleri ile <i>kudı</i>	94
2.1.1.2. <i>aşak(a)</i>	94
2.1.1.2.1. <i>aşak(a)</i> Etimolojik Değerlendirmesi	96
2.1.1.2.2. <i>aşak(a)</i> Kullanım Alanı	105
2.1.1.2.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>aşak(a)</i>	118
2.1.1.2.4. Anlam Olayları Açısından <i>aşak(a)</i>	126
2.1.1.2.5. Karşıtları ile <i>aşak(a)</i>	132
2.1.1.2.6. Sinonimleri ile <i>aşak(a)</i>	134
2.1.1.3. <i>*as+</i>	136
2.1.1.3.1. <i>asra</i>	136
2.1.1.3.1.1. <i>asra</i> Etimolojik Değerlendirmesi	137
2.1.1.3.1.2. <i>asra</i> Kullanım Alanı	139
2.1.1.3.1.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>asra</i>	144
2.1.1.3.1.4. Anlam Olayları Açısından <i>asra</i>	148

2.1.1.3.1.5. Karşıtları ile <i>asra</i>	152
2.1.1.3.1.6. Sinonimleri ile <i>asra</i>	153
2.1.1.3.2. <i>astın, ast</i>	154
2.1.1.3.2.1. <i>astın, ast</i> Etimolojik Değerlendirmesi	156
2.1.1.3.2.2. <i>astın, ast</i> Kullanım Alanı	159
2.1.1.3.2.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>astın, ast</i>	166
2.1.1.3.2.4. Anlam Olayları Açısından <i>astın, ast</i>	170
2.1.1.3.2.5. Karşıtları ile <i>astın, ast</i>	171
2.1.1.4. <i>*al+</i>	174
2.1.1.4.1. <i>altın, alt</i>	174
2.1.1.4.1.1 <i>altın, alt</i> Etimolojik Değerlendirmesi	175
2.1.1.4.1.2. <i>altın, alt</i> Kullanım Alanı	177
2.1.1.4.1.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>altın, alt</i>	186
2.1.1.4.1.4. Anlam Olayları Açısından <i>altın, alt</i>	190
2.1.1.4.1.5. Karşıtları ile <i>altın, alt</i>	192
2.1.1.4.1.6. Sinonimleri ile <i>altın, alt</i>	195
2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YUKARI Yön Gösteren Karşıtlar	196
2.1.2.1. <i>yokaru</i>	196
2.1.2.1.1. <i>yokaru</i> Etimolojik Değerlendirmesi	198
2.1.2.1.2. <i>yokaru</i> Kullanım Alanı	199
2.1.2.1.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>yokaru</i>	207
2.1.2.1.4. Anlam Olayları Açısından <i>yokaru</i>	212
2.1.2.1.5. Karşıtları ile <i>yokaru</i>	214
2.1.2.1.6. Sinonimleri ile <i>yokaru</i>	216
2.1.2.2. <i>yügerü</i>	217
2.1.2.2.1. <i>yügerü</i> Etimolojik Değerlendirmesi	218
2.1.2.2.2. <i>yügerü</i> Kullanım Alanı	219
2.1.2.2.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>yügerü</i>	222
2.1.2.2.4. Anlam Olayları Açısından <i>yügerü</i>	224
2.1.2.2.5. Karşıtları ile <i>yügerü</i>	227
2.1.2.2.6. Sinonimleri ile <i>yügerü</i>	227

2.1.2.3. *üz+	228
2.1.2.3.1. <i>üze</i>	228
2.1.2.3.1.1. <i>üze</i> Etimolojik Değerlendirmesi	230
2.1.2.3.1.2. <i>üze</i> Kullanım Alanı	233
2.1.2.3.1.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>üze</i>	255
2.1.2.3.1.4. Anlam olayları Açısından <i>üze</i>	264
2.1.2.3.1.5. Karşıtları ile <i>üze</i>	265
2.1.2.3.2. <i>üstün, üst</i>	266
2.1.2.3.2.1. <i>üstün/üst</i> Etimolojik Değerlendirmesi	269
2.1.2.3.2.2. <i>üstün/üst</i> Kullanım Alanı	270
2.1.2.3.2.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>üstün/üst</i>	279
2.1.2.3.2.4. Anlam Olayları Açısından <i>üstün/üst</i>	282
2.1.2.3.2.5. Karşıtları ile <i>üstün/üst</i>	284
2.1.2.4. <i>örü</i>	285
2.1.2.4.1. <i>örü</i> Etimolojik Değerlendirmesi	287
2.1.2.4.2. <i>örü</i> Kullanım Alanı	289
2.1.2.4.3. Birleşim Değerleri Açısından <i>örü</i>	297
2.1.2.4.4. Anlam olayları Açısından <i>örü</i>	301
2.1.2.4.5. Karşıtları ile <i>örü</i>	302
2.1.2.4.6. Sinonimleri ile <i>örü</i>	302
2.2. AŞAĞI:YUKARI Tersinirleri ve Bunların AŞAĞI:YUKARI İsimleri ile İlişkileri	303
2.3. AŞAĞI:YUKARI Uzantısında Gelişen Karşıtlıklar Üzerine	311
2.3.1. <i>baş:ayak</i> Karşıtlığı	311
2.3.1.1. <i>baş:ayak</i> Karşıtlığı Uzantısında Gelişen <i>bey:uşak</i> Metaforik Karşıtlığı	314
2.3.2. <i>yer:gök</i> Karşıtlığı	318
Sonuç	324
İngilizce-Türkçe Karşıtlık Kavramları Sözlüğü	331
Kaynaklar	337
Türkçe Özet	357
İngilizce Özet	358

0. Giriş

0.1. Konu

Bu tezin konusu, teoride *karşıtlık* (opposite) kavramının ve pratikte tarihsel ve modern Türk dili evreninde, karşıtlık türlerinden yön gösteren karşıtlıklar örneğinde AŞAĞI:YUKARI sözcüklerinin temel alınarak incelenmesidir.

Anlam bilimciler eş anlamlılık (synonymy), çok anlamlılık (polysemy), alt anlamlılık (hyponym) gibi anlam ilişkileri içinde en az üzerinde durulan, hatta garip bir şekilde ihmal edilen konunun karşıtlık (opposition) olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir. Lyons, birçok anlam bilimcinin karşıtlık türlerine yeterince dikkat etmediklerinden epeyce karıştırılmış bir konu olduğunu söyler ve *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı çalışmasında *Anlam karşıtlığı* başlığı altında "*Karşıtların daha eksiksiz bir incelemesi burada ele alabileceğimizden daha çok ayırım ortaya çıkaracaktır*" diyerek konunun genişliğine vurgu yapar (1968=Türkçe çevirisi 1983: 411'den). Lyons, *Semantics* adlı çalışmasında ise, yön gösteren karşıtları (directional opposites) "bir dilde yeterince önemli olan ve ayrı bir etiketle verilmesi gereken" karşıtlık türü olarak tanımlamıştır (1977: 281).

Bu çalışmada konunun önemini, tarihsel ve modern Türk dili ve Türk anlam bilimi alanında genel anlamda karşıtlığın, özelde ise yön gösteren karşıtların tek bir çalışma olarak henüz bütün yönleriyle incelenmemiş olması ve incelenmesinin zarurîyeti oluşturmaktadır. Bugüne kadar Türk dilinin anlam bilimi üzerine yapılmış sınırlı sayıdaki çalışmalar tarihsel ve modern Türk dilini kapsayıcı nitelikte değildir. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (üç cilt bir arada 2. baskı Ankara, 1998) adlı çalışmasının 3. cildinde anlam bilimine genel olarak değinmiştir. Tek başına Türk anlam bilimi üzerine yapılmış bir çalışma yine Doğan Aksan'ın

Anlam bilimi ve Türk Anlam bilimi (Ankara, 1978) adlı çalışmasıdır. Ancak bu çalışmada karşıt anlamlılığa yer verilmemiştir. Doğan Aksan daha sonra yayınlanan *Anlam bilim Konuları ve Türkçenin Anlam bilimi* (Ankara, 1999) adlı çalışmasının “Sözlük Anlam Bilimi” adlı 1. Bölümünde ise tersanlamlılığa kısaca değinmiş, “Türkçenin Sözcük Anlam Bilimi Açısından Görünümü” başlıklı 2. Bölümünde ise “Türkçede Tersanlamlılık” alt başlığıyla Türkçeden getirdiği karşıtlık örnekleri üzerinde durmuştur. Bu ikinci bölümde Aksan, karşıtlıkları “İkili Karşıtlıklar”, “Biçimsel İlişkili Karşıtlıklar”, “İlişkisel Karşıtlıklar”, “Dereceli Karşıtlıklar” ve “Yön Gösteren Karşıtlıklar” şeklinde türlerine göre inceleyerek, konuyu yabancı meslektaşlarıyla benzer bir şekilde ele almıştır. Doğan Aksan’ın yapmış olduğu bu çalışmaların dışında Muhittin Bilgin’in *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz* (Ankara, 2002) adlı çalışmasında “I. Bölüm: Anlambilgi” başlığı altında karşıt anlamlılığa bir sayfa kadar yer verilmiştir.

Günümüzde Almanca, Fransızca, İspanyolca gibi diller için WordNet modelleri geliştirilmektedir. WordNet insanların sözlüksel hafızalarının bilgisayar ortamına aktarılma modeli olarak tanımlanabilir. Karşıtlık kavramı bu tip sözlüksel hafıza modellerinde de önemli bir yere sahiptir. Çünkü esasında karşıtlıklar bir dildeki büyüklük, şekil, miktar, konum, yön gibi kavramları karşılarlar ve bunların öğretilmesini amaçlarlar. Türk dili için de WordNet modeli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan tezimiz Türk dilinin SözAğı (WordNet) modeline sağlayacağı tarihsel ve modern Türk diline ait sözlüksel veri tabanı (database) ile de ayrı bir önem arz etmektedir.

Tezimizin amacı ise genel Türk dilinin söz varlığında yer alan sıfat, fiil, zarf ve edat türlerinde AŞAĞI:YUKARI yönlerini gösteren karşıt anlamlardaki kelimelerin

seçilen eserler ve mevcut sözlükler taranarak saptanması, bunların eldeki teorik bilgilere uygun olarak tasnif edilmesi ve incelenmesidir. Bu yolla Türk dilinin türleri arasında ortaya çıkabilecek farklı anlam ilişkilerinin tespit edilmesine de çalışılmıştır. Buna ek olarak, dil sisteminin incelenmesinden çok “dil davranışı teorisi” ile ilgili bir kavram olduğu ifade edilen karşıtlıklar üzerine yapacağımız inceleme sonucunda “Türk dilinin davranış teorisi”nin geliştirilmesine bir adım atılmış olması amaçlanmaktadır.

0.2. Konu Külliyatı

Karşıtlık (opposite) kavramı XX. yüzyıl dil biliminde John Lyons’ın 1963 yılında yayınlanan *Structural Semantics* (Oxford: Blackwell) adlı eserine kadar antonim (antonymy) terimiyle eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Her ne kadar bu kavram üzerine yapılmış ilk çalışma olmasa da Lyons’ın (1963) çalışmasının ardından anlam bilimcilere göre antonim terimi yerini yavaş yavaş karşıtlık terimine bırakmış gibi gözükmektedir. Lyons, *Structural Semantics* adlı çalışmasının ardından *Kuramsal Dilbilimine Giriş* (Türkçesi: Ahmet Kocaman, TDK Yay., Ankara, 1983) adıyla dilimize çevrilen *Introduction to Theoretical Linguistics* (Cambridge University Press, 1968) ve *Semantics* (Volume I-II, Cambridge University Press, 1977) adlı çalışmalarında da karşıtlık kavramına yer vermeyi ihmal etmemiştir. Lyons’ın konuyla ilgili bütün bu çalışmalarına rağmen karşıtlık kavramı en geniş kapsamıyla D. Alan Cruse’un *Lexical Semantics* (Cambridge University Press, 1986) adlı çalışmasında ele alınmıştır. Bu sebeple Cruse’un yukarıda adı geçen çalışması bu tezin teorik kaynağının temelidir. Yine Cruse’un konuyla ilgili olarak incelediğimiz diğer bir çalışması da *Meaning in Language* (Oxford University Press, 2000)’dir. Ancak Cruse bu çalışmasında konuyu daha özetleyerek ele almıştır. Bu tezde elbette

Lyons'ın yukarıda adı geçen çalışmaları da (ulaşılamadığından dolayı 1963 tarihli çalışması hariç) göz ardı edilmemiştir.

Tezin kaynak araştırması esnasında tespit ettiğimiz Victoria Lynn Muehleisen'in Northwestern Üniversitesi'nde savunulan ve internet ortamında yayımlanan *Antonymy and Semantic Range in English* (Northwestern University, Illinois, 1997: <http://www.f.waseda.jp/vicky/dissertation/>) adlı doktora tezi de antonimler ve karşıtlıklar hakkında yapılmış çalışmaları özetler niteliğiyle faydalandığımız teorik kaynaklardan biridir.

Türk dilinde yön gösteren sözcüklerle ilgili olarak daha önce yapılmış mevcut çalışmalardan R. R. Arat'ın “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun İle İlgili Tâbirler” (*Türkiyat Mecmuası- XIV*, 1965, s.1-24) ve Suzan Duran'ın “Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler” (*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1956*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1-110s.) başlıklı makaleleri Türk dilinde yön gösteren sözcüklere ve karşıtlarına topluca yer vermeleri bakımından önemlidirler.

Tezde, Türk Runik harfli metinler için AŞAĞI:YUKARI yön gösteren karşıtlıkları tespit etmede faydalanılan kaynakların başında **Eski Türkçe dönemi için** S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972), Hüseyin Namık Orkun'un *Eski Türk Yazıtları* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1987), A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri* (Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), K. Röhrborn'un *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4 (Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1977-81-88), V. Thomsen'in *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Çeviren: Vedat Köken, Ankara, Türk Dil

Kurumu Yayınları, 2002), Talat Tekin'in *Orhon Yazıtları* (Ankara, TDK Yay., 1988), *Irk Bitig, The Book of Omens* (Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 1993) ve *Tunyukuk Yazıtı* (Ankara, Simurg, 1994), Marcel Erdal'ın *A Grammer of Old Turkic* (Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill 2004) adlı eserleri esas alınmıştır.

Maniheist Türk çevresi metinlerinde AŞAĞI:YUKARI yön gösteren karşıtlıkların tespiti için Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon* (Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991), S. Gerard Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford, Clarendon Press, 1972) ve de Peter Zieme'nin *Manichäisch-türkische Texte* (Berliner Turfan-Texte V, Berlin, 1975) adlı çalışması kullanılmıştır.

Buddhist Türk çevresi metinlerinde AŞAĞI:YUKARI yön gösteren karşıtlıkların tespiti için de Erdal'ın Eski Türkçenin söz varlığı üzerine iki ciltlik çalışmasının yanı sıra Saadet Çağatay'ın *Altun Yaruk'tan İki Parça* (Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları, 1945), Ceval Kaya'nın *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), Peter Zieme'nin *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch* (Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium, 1996), A. V. Gabain ve Bang, Willi'nin *Türkische Turfan-Texte I* (Berlin 1929), *Türkische Turfan-Texte II* (Berlin 1929), *Türkische Turfan-Texte III* (Berlin 1930), *Türkische Turfan-Texte IV* (Berlin 1930), *Türkische Turfan-Texte V*, (Berlin 1931), Semih Tezcan'ın *Das uigurische İnsadi-Sutra* (Berliner Turfantaxte III, Berlin, Akademie Verlag 1974), Şinasi Tekin'in *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, (Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag, 1980), K. Röhrborn, - A.

L.,Mayer'in *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII* (Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1991) adlı eserleri esas alınmıştır.

İslamî Türk çevresinde Karahanlı Türkçesi için Reşit Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979), *II Çeviri* (8. baskı Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2003), *III İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 1979); R. Dankoff, ve J. Kelly'nin *Mahmūd al-Kāşgari's Divān Luġāti't-Turk*, I-II-III (Harward University Press, 1982-1984-1985), Besim Atalay'ın *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV. Cilt (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992), Abdullah Kök'ün *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2004) ve Suat Ünlü'nün *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 235v/3-450r7)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin* (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004) adlı çalışmaları esas alınmıştır. **Harezmi Türkçesi için** Nuri Yüce'nin *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), A.K. Borovkov'un *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları 2002), H.E. Boeschoten, M. Vandamme ve Semih Tezcan'ın *Al-Rabghuzi, Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (Leiden-New York-Köln: E.J.Brill, 1995), Aysu Ata'nın *Nasrüd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kısasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, II Cilt (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, *Giriş-Metin-Dizin-Notlar* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004),

Janos Eckmann'ın Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfıkar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995) ve Aysu Ata'nın Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998) adlı çalışmaları esas alınmıştır. **Eski Kıpçak Türkçesi için** K. Grønbech'in *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus* (Kopenhagen, Einar Munksgaard, 1942), Necmettin Hacıeminoğlu'nun *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000), Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun *Seyf-i Sarâyi, Gülistan Tercümesi* (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1989), Recep Toparlı, Hanifi Vural ve Recep Karaatlı'nın *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, (Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Batı Türk yazı dili için Muharrem Ergin'in *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile* (4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997), *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer* (3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997) ve *Dede Korkut Kitabı* (33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 2005), *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları) çalışmalarından faydalanılmıştır.

Doğu Türk yazı dili için ise G. Clauson'un *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan* (Faximile Text with An Introduction and Indies, London, 1960), W. M. Thackston'ın *Zahirüddin Muhammed Bâbü Mirza, Bâbürnâme*, I-III (Harward University Press, 1993) ve R. R. Arat'ın *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt (2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987)

ve Yıldız Kocasavaş'ın Muhammed Salih, *Şeybânî-nâme, Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme* (İstanbul, Çantay Yayınları, 2003) adlı çalışmaları esas alınmıştır.

Modern Türk dili alanında temel olarak iki Türk lehçesi esas alınmıştır: Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesi. Türkiye Türkçesinde yön gösteren karşıtlıkların tespiti için *Türkçe Sözlük* (II Cilt, 9. Baskı, Ankara, TDK Yay., 1998), *Derleme Sözlüğü*, (2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993), Özcan Yalım'ın *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü* (Ankara, İmge Kitabevi, 1998), Ömer Asım Aksoy'un *Deyimler Sözlüğü* (İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1988); Türkmen Türkçesinde yön gösteren karşıtlıkların tespiti için de *Türkmen Diliniñ Sözlüğü* (Redaktör: Y. Hamzayeva, Aşgabat, 1962), Editörlüğünü Allen J. Frank ve Ceren Täçmuradova'nın yaptığı *Turkmen-English Dictionary* (Kensington, Maryland, USA, Dunwoody Press, 1999), B. Baycanov'un *Antonimi v Turkmenskom Yazıke* (İlim, Aşgabat, 1991), *Türkmen Diliniñ Frazelogik Sözlüğü*, (Red: S. Altayeva, Aşgabat, İlim Neşriyatı, 1976), Söyägov, Mıratgeldi (Red.) (1999): *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Neşriyatı, Saparmırat Türkmenbaşı'nın, *Ruhnama* (Birinci Kitap, Aşgabat, 2001 ve İkinci Kitap, Aşgabat, 2004) adlı çalışmaları ile her iki lehçedeki güncel internet siteleri esas alınmıştır.

0.3. Metot

Tezde öncelikle karşıtlık kavramının teorisi genel olarak semantik ve leksikal semantik alanında yapılmış (kitap, makale, tez vb.) çalışmaların incelenmesiyle kurulmuş ve I. Bölümde detaylıca incelenmiştir. Daha sonra tezin asıl konusu olan yön gösteren karşıtlardan AŞAĞI:YUKARI sözcükleri Türk dilinin tarihsel ve modern dönemlerine ait eserler ve bu eserlere ait metinler üzerinde yapılmış çalışmalar ile mevcut sözlüklerden taranarak tespit edilmiştir. Yön gösteren karşıtlar üzerine elde

ettiğimiz teorik bilgiler belirlenen külliyat üzerinden tarihsel ve modern Türk diline uygulanmaya çalışılmıştır.

Tezin genelinde isimlerden oluşan AŞAĞI:YUKARI karşıt sözcükleri biçim-dizim ilişkileri veya *birleşim değerleri* (Berke Vardar tarafından "valency" kavramı için önerilmiş bir terimdir) açısından ele alınmışlardır. Biçim-dizin ilişkileri denildiğinde ilk akla gelen *valency* kavramıdır. Söz dizimi unsurlarının birbirleriyle kurabildikleri bağların sayısına ve tipine işaret eden terim, Fransız dilbilimci Tesnière tarafından önerilmiş ve kimya biliminden alınmıştır. Kimyada olduğu gibi dil biliminde de verilen bir element farklı bağlamlarda farklı değere sahip olabilmektedir (Crystal, 2003:487). Leech, *Semantics-The Study of Meaning* adlı çalışmasında *valency* kavramına “Biçimi Anlamla Eşleştirme” (Matching Form to Meaning) başlığı altında değinmiş ve sentaktik ve semantik anlamda diğer sözcüklerle bağlanma özelliği ve potansiyeli olarak tanımlamıştır (1981:198).

Valency kavramı başlangıçta temel sözcükler olarak kabul edilen fiiller üzerinde incelenmiştir. Berke Vardar bağımsal dil bilgisinde eylemleri ve bunlara bağımlı eyleyenlerin sayısına göre nitelendirme ve sınıflandırma ölçütü olarak tanımladığı terim için *birleşim değeri* (*valency*) ifadesini kullanmış ve kavramın, eylemi tümcenin odak noktası sayan birçok dil bilimci tarafından benimsendiği belirtmiştir (Vardar 1998: 49-50). Fiille birleşen sözcükler Tesnière tarafından *aktantlar* “katılanlar” terimiyle karşılanmıştır. Tesnière’e göre *Alfred Şarl’a kitap verdi* cümlesinde üç katılan vardır: Alfred, Şarl ve kitap. Bu sebeple *ver-* fiili 3 birleşim değerine sahiptir. Katılanlar denildiğinde sadece canlılar değil, cansız nesnelere de dikkate alınmıştır (Özcan 2005: 54). Halliday, *An Introduction to Functional Grammar* adlı çalışmasında *katılan* terimi için *participant*’ı kullanmıştır. Halliday’a

göre sürecin sunumu için temel bir semantik çevre oldukça basittir. Süreç 3 birleşen içerir: 1. Sürecin kendisi, 2. Sürece katılanlar, 3. Süreçle ilgili koşullar. Halliday’ın analizinde, *birds are flying in the sky* “kuşlar gökyüzünde uçuyorlar” örneğinde *flying* süreci, *birds* katılanı ve *in the sky* tümleyeni göstermektedir. Bu yorumda bir *iş* (doing), *işi yapan* (doer) ve *işin meydana geldiği yer* (location) vardır (Halliday 1985: 101-102).

Melek Erdem “Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin ‘İstem’e Göre Anlam Değişmeleri” adlı makalesinde yukarıdaki gibi cümle çözümlemeleri çalışmalarından ve *bağlantılı dil bilgisi* (dependency grammar) akımından söz eder (2006: 40). Buna göre bağlantılı dil bilgisi cümledeki çekimli fiilden yola çıkarak fiillerden kurulu soyut cümle yapılarını belirlemeyi amaçlar. Bağlantılı dil bilgisi yaklaşımında cümle çözümlemesinde çekimli fiil yönetici öge olarak seçilir ve bunun sonucunda geleneksel özne-yüklem ikilisinin oluşturduğu çerçeve dışına çıkılarak, özne, semantik olarak belirlenen ayrıcalıklı yerini yitirir. Çekimli fiil, cümlenin bütün öğelerinin kendisine bağlı olduğu, temel yönetici ögedir. Yönetilen bağımlı öğeler ise *katılan* (actant) ve *tümleyen* (circumstance) olarak ikiye ayrılır. *Katılan* (actant, participant), fiilin belirttiği harekete etken veya edilgen olarak katılan varlık veya nesnelerin her biridir. *Tümleyen* ise fiilin anlattığı hareket ile ilgili zaman, yer, şart, sebep vs. anlatan zarf veya zarf özelliği gösteren birimlerin bütünüdür Erdem, Türkçe açısından hâl eklerini alabilen bütün isimlerin katılan (aktant) olarak düşünülebileceğini belirtir (Erdem 2006: 41).

Seçim prensipleri: Dil biliminde sözcüklerin bir araya gelmelerinde *seçim prensiplerinden* (Kuçkartayev 1980:19) bahsedilmektedir. John Saeed *Semantics* adlı çalışmasında leksikal parçaların anlamlarından cümlelerin anlamlarının nasıl inşaa

edildiğini gösteren bu prensipleri *projection rules* olarak adlandırmıştır (2003: 251). Doğan Aksan bu kavram için *yönlendirme kuralları* terimini kullanmış, bunların sözcüklerin daha büyük bileşenlere bağlanabilmelerini sağladıklarını ve mantığa uygun tamlamaların ve cümlelerin kurulmasını olanaklı kıldıklarını ifade etmiştir. Aksan, Chomsky'nin kullandığı *selectional restriction* "seçim sınırlaması" teriminin yönlendirme kuralları terimini karşıladığını da belirtir (1999: 49). Sözlerin bir araya gelmelerindeki bu seçim prensipleri sadece fiil ve isim birleşmesinde değil, isim+isim, isim+sıfat ve zarf+fiil birliklerinde de söz konusudur (Özcan 2005: 56).

Bu çalışmada da isim+isim, isim(sıfat/zarf)+fiil birlikleri, AŞAĞI:YUKARI yön gösteren *kudı, aşak(a), asra, astın, ast, altın, alt* aşağı ve *yokarı, yügerü, üze, üstün, üst, örü* yukarı yön gösteren sözcüklerinin üzerinden, örneğin isim+*kudı*, *kudı*+İsim, *kudı*+fiil vb. biçiminde kurulmaya çalışılmış, AŞAĞI:YUKARI yön gösterenlerinin yanlarına hangi karşıtları veya hangi sinonimleri kabul ettikleri üzerinde durulmuştur.

Kısaltmalar

Eser Kısaltmaları

- Abhi** *Abhidharmakośabhāṣyaṅkāttavārtha-nama*. Haneda Tôru, (1958): "Commentarie de l'Abhidarmakośa par Sthiramati en langue ouigure" *Recueil des oeuvres posthumes II*, Etudes religieuses et linguistiques, Kyôto.
- ADİL** Oruçov, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987): *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.
- AKT** *Anonim Kur'an Tefsiri*. Borovkov, A.K., (2002): *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:881.
- ATDS** Altaylı, Seyfettin. (2005): *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.
- AY** *Altun Yaruk*. Kaya, Ceval, (1994): *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:607.
- AY-Zieme** *Altun Yaruk*. Zieme, Peter, (1996): *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch*, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium.
- BK** Bilge Kağan yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540.

- BN** *Bâbürnâme*. Thackston, W., M., (1993): Zahirüddin Muhammed Bâbü Mirza, *Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.
- BT I** *Berliner Turfantexte I*. Hazai, Georg und Peter Zieme, (1970): Fragmente der uigurischen Version des 'Jin'gangjing mit den Gâthâs des Meister Fu. Nebt einem Anhang von T. Inokuchi, Berliner Turfantexte I, Berlin.
- BT II** *Berliner Turfantexte II*. Röhrborn, K., (1971): Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar, Berliner Turfantexte II, Berlin.
- BT III** *Berliner Turfantexte III*. Tezcan, Semih, (1974): *Das uigurische İnsadi-Sutra, Türkische Turfan-Texte III*, Berlin, Akademie Verlag.
- BT V** *Berliner Turfantexte V*. Zieme, Peter, (1975): *Manichäisch-türkische Texte*, Berliner Turfantexte V, Berlin.
- BT VI** *Berliner Turfantexte VI*. Schmitt, G., Th. Thilo, (1975): *Katalog chinesischer Buddhistischer Textfragmente* (Berliner Turfantexte VI), Berlin.
- BT VII** *Berliner Turfantexte VII*. Kara, Georg und Peter Zieme, (1976): Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, *Berliner Turfantexte VII*, Berlin, Akademie Verlag.
- BT XIII** *Berliner Turfantexte XIII*. Zieme, Peter, (1985): Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berliner Turfantexte XIII, Berlin.
- BV** *Bedâyi'u'l-Vasat*. Türkay, Kaya, (2002): Ali Şir Nevâyi, *Bedâyi'u'l-Vasat*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- BV (KTS)** *Baytaratu'l-Vâzih*. Can, Özgür, (1988): *Baytaratu'l-Vâzih, Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- CC** *Codex Cumanicus*. Grønbech, K., (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.
- ÇTSl.** *Çince-Türkçe Sözlük Toplamı* (1990): Beijing, Pekin, Halk Yayınevi.
- D** Doğu yüzü
- DeyS.** *Deyimler Sözlüğü*. Aksoy, Ömer, Asım, (1988): *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.
- DK** *Dede Korkut*. Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin- Faksimile*, 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:169; Ergin, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 3. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları:219.
- DLT** *Dīvān Luġāti't-Türk*. Dankoff, R., J. Kelly, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāšġarī's Dīvān Luġāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Pres; Atalay, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DM (KTS)** *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lüġati't Türkiyye*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DS** *Derleme Sözlüğü*, (1993): 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- DTS** *Drevnetyurkskih Slovar*, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- ED** *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Clauson, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- Egorov** Egorov, V. G., (1964): *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.
- Ernte II** Molnar, A. und P. Zieme, 'Ein weiterer uigurischer Erntesege'. *AoF* 16 (1989): 140-152.
- ESI.** *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. Levitskaya, L. S., (Red.) (1989): *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (1997): *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi k̇, k)*, Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturi", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya.
- Levitskaya, L. S.-Dıbo, A. V.- Rassadin V. İ. (2000): *Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (Abşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi k̇, k)*, Moskva, İzdatelstvo"İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya.
- ETŞ** Arat, Reşid, Rahmeti, (1965): *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- GT** *Gülistan Tercümesi*. Karamanoğlu, Ali, Fehmi, (1989): Seyf-i Sarâyi, *Gülistan Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:544.
- Hekimoğlu KT** Hekimoğlu Kur'an Tercümesi. Sağol, Gülden, (1993): An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile, Part I: Introduction and Text, Sources of Oriental Languages and Literatures 21, Harvard University.
- Hou.** Houtsma, M. T. (1894): *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden.
- HRSI.** *Hakassko-Russkiy Slovar*. Baskakov, N. A., (1953): *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva, Ministerstvo Kulturi SSSR Glavizdat, Gosudarstvennoe İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovarey.
- HŞ** *Hüsrev ü Şirin*. Hacıeminoğlu, Necmettin, (2000): *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:573.
- HT VII** *Xuanzang-Biographie*. Röhrborn, K.-Mayer A. L., (1991): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- HT VIII** Röhrborn, K.-Mayer A. L., (1996): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- HTS** *Hakasça-Türkçe Sözlük*. Arıkoğlu, Ekrem, (2005): *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- IB** *Irk Bitig*. Tekin, Talat, (1993): *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 133 s.; Tekin, Talat, (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.

- IS** *İnsadi-Sutra*. Tezcan, Semih, (1974): *Das uigurische İnsadi-Sutra, Türkische Turfan-Texte III*, Berlin, Akademie Verlag.
- İA** *İslam Ansiklopedisi*, (2003): Cilt 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- İH** *El-İdrâk Haşiyesi*. İzbudak, Veled, (1936): *El-İdrâk Haşiyesi*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İM** *İbn-Mühennâ Lûgati*. Battal, Aptullah (1934): *İbn-Mühennâ Lûgati*, (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün indeksi), İstanbul, Devlet Matbaası.
- İM (KTS)** *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin*. Bkz. Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İN** *Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb*. Şirin, Recep, (1989): *Kitâb Fî Riyâzâtü'l-Hayl, Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Jarring** Jarring, Gunnar, (1964): *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, CWK Gleerup, Lund.
- KarayRSI.** *Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, (1974): Redaksiya: N. A. Baskakova, A. Zayonçovskogo, S. M. Şapşala, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.
- KazakTüSl.** Koç, Kenan-Bayniyazov, Atabek-Başkapan, Vehbi, (2003): *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

- KB** *Kutadgu Bilig*. Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları; Arat, R., R., (1974): *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 477s.; Arat, R., R., (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KE** *Kıyasu'l-Enbiya*. Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995): Edited by: H.E. Boeschoten, M. Vandamme, Semih Tezcan, Leiden-New York-Köln: E.J.Brill; Ata, Aysu, (1997): Nasırü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KF** *Kitâb Fi'l-Fıkh*. Toparlı, Recep (1993): *Kitâb Fi'l-Fıkh (Şekil Bilgisi Özellikleri-Örnek Metin)*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KFT** *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*. Çirik, Birgül, (1961): *Kitâb ü Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısmı: 559; Açar, Mehmet Emin (1989): *Kitâb-ı Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't-Türkî*, Marmara Üniv. Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- KırgRSI.** Yudahin, K.K., (1965) *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- Kİ** *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. Abu Hayyan, *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*, (1931): Haz. Ahmet Caferoğlu, İstanbul, Evkaf Matbaası.

- KK** *El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye*. Bilge, Rifat, (1928): *El-Kavanînü'l-Küllîyye Li-Zabti'l-Lügati't Türkiyye*, İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- KMalkS. 2000** Tavkul, Ufuk, (2000): *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KT** Kül Tigin yazıtı. Tekin, T., (1988): *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:540
- KTS** Toparlı, Recep-Vural, Hanifi-Karaatlı, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KPZieme** Zieme, Peter, (1974): "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", *AOH* 28, p.263- 268.
- Lessing** Lessing, Ferdinand D., (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- M I** *Manichaica*. Le Coq, Albert von, (1912): *Türkische Manichaica aus Chotscho I*, Berlin.
- M II** Le Coq, Albert von, (1919): *Türkische Manichaica aus Chotscho II*, Berlin.
- M III** Le Coq, Albert von, (1922): *Türkische Manichaica aus Chotscho III*, Berlin.
- MaitrH X** *Maitrisimit*. Shimin, Geng, H.-J. Klimkeit, J. P. Laut, "'Der Herabstieg des Bodhisattva Maitreya vom Tuşita-Götterland zur Erde". Das 10.

- Kapitel der HamicHandsehrift der *Maitrisimit'*. *AoF* 14 (1987): 350-376.
- MaitrH XI** Geng Shimin, H.-J. Klimkeit, J. P. Laut, "'Das Erscheinen des Bodhisattva". Das 11. Kapitel der Hami-Handsehrift der *Maitrisimit'*. *AoF* 15 (1988): 315-366.
- Maitr** *Maitrisimit*. Tekin, Şinasi, (1980): *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und ückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.
- MÇ** Moyun Çor (Şine Usu) yazıtı. Tekin, Talat, (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- ME** *Mukaddimetü'l-Edeb*. Yüce, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:535.
- MG** *Münyetü'l-Ğuzāt*. Öztopçu, Kurtuluş, (1989): *Münyetü'l-Ğuzāt 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages&Literatures 13, Harvard University.
- MS** *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*. Toparlı Recep, (1989): *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- N** *Nutuk*. M. K. Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2004.

- NF** *Nehcü'l-Feradis*. Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları:518; Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Yayınları*:518.
- OTWF-I-II** Erdal, Marcel, (1991): *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- ÖTİL** *Özbek Tilining İzahlı Lûgati*, (1981), I-II Cilt, Moskova.
- ÖHŞL** *Özbek Halk Şevalari Lugati*, (1971): Sorumlusu: Ş. Ş. Şoabdurahmanov, Taşkent, Fan Naşriyeti.
- RH** *Kitâb Fî Riyâzâti'l-Hayl*. Çotuksöken, Yusuf, (1970): *Kitâb Fî Riyâzâti'l-Hayl* (Metin-İndeks), İstanbul, Türkiyat Enstitüsü Tezler Kısmı:969.
- RKT** *Ryland's Kur'an Tercümesi*. Ata, Aysu, (2004): *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- RN** *Ruhnama*. Saparmırat Türkmenbaşı, (2001): *Ruhnama*, Birinci Kitap, Aşgabat.
Saparmırat Türkmenbaşı, (2004): *Ruhnama*, İkinci Kitap, Aşgabat.
- Sang.** *Senglah*. Clauson, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.

- SDB** *Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*. Barutcu, F. Sema, (1987): *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- STN** Veliyev, B.-İlyasov, J., (1982): *Stavropol Türkmenlerinin Nakılları*, Aşgabat.
- Suv.** *Suvarnaprabhāsottoma-Sūtra (bkz. Altun Yaruk)*.
- ŞN** *Şeybâni-Nâme*. Kocasavaş, Yıldız, (2003): Muhammed Sâlih, *Şeybâni-Nâme, (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*, İstanbul, Çantay Yayınları.
- ŞU** *Şine-Usu Yazıtı*. Ramstedt, G. J., (1913): "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *JSFOu* XXX/3, p.1-63.
- T** Tunyukuk yazıtı. Tekin, Talat, (1994): *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara, Simurg, 74 s.
- TA** *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Toparlı, Recep-Çöğenli, Sadi-Yanık, Nevzat, (2000): *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tat.TSl.** *Tatarca-Türkçe Sözlük*. Ganiyev, Fuat, Ahmetyanov, Rifkat, Açıkgöz, Halil, (1997): *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, İnsan.
- TİEM 73** *Türk-İslâm Eserleri Müzesi Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi*. Ünlü, Suat, (2004): *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r7)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Analitik*

Dizin, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Kök, Abdullah, (2004): *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73 1v-235v/2)*, Giriş-Metin-İnceleme-Dizin, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

- TDG** *Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfologiya*. Sarıhanov, Mämmetdurdı (Sorumlu Redaktör), (2000): *Türkmen Dilinin Grammatikası-Morfologiya*, Türkmenistanın Prezidentinin Yanındaki İlim ve Tehnika Baradaki Yokarı Genç Magtımğulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutı, Aşgabat, Ruh Neşriyatı.
- TDS** Hamzayev, M., Y., (1962): *Türkmen Dilinin Sözlüğü*, Aşgabat, İzdateletvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.
- TDFS** Altayeva, S. (Red.) (1976): *Türkmen Dilinin Frazelogik Sözlüğü*, Aşgabat, İlim Neşriyatı.
- TDGDS** Arazkulyev, S., Ataniyazov, S., Berdiyev, R., Saparova, G., (1977): *Türkmen Dilinin Gısgaça Dialektologik Sözlüğü*, Aşgabat, İlim Neşriyatı.
- TKırgSl. 2005** Cumakunova, Güلزura, (2005): *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- TS** *Türkçe Sözlük*, (1998): II C., 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TSS** Vasiliyev, Yuriy (1995): *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tuh.** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*. Atalay, Besim, (1945): *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lügat'it Türkiyye*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TT I** *Türkische Turfan-Texte I*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte I*, Berlin.
- TT II** *Türkische Turfan-Texte II*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1929): *Türkische Turfan-Texte II*, Berlin.
- TT III** *Türkische Turfan-Texte III*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte III*, Berlin.
- TT IV** *Türkische Turfan-Texte IV*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1930): *Türkische Turfan-Texte IV*, Berlin.
- TT V** *Türkische Turfan-Texte V*. Bang, Willi und Annemarie V. Gabain, (1931): *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin.
- TT VI** *Türkische Turfan-Texte VI*. Bang, Willi, Annemarie V. Gabain und R. Rahmati (1934): *Türkische Turfan-Texte VI. Das buddhistische Sutra Säkiz Yükmäk*, Berlin.
- TT VII** *Türkische Turfan-Texte VII*. Arat, R. Rahmati (1937): *Türkische Turfan-Texte VII. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin.

- TT VIII** *Türkische Turfan-Texte VIII.* Gabain, Annemarie V. (1954): *Türkische Turfan-Texte. Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag.
- TT X** *Türkische Turfan-Texte X.* Gabain, Annemarie V. (1959): *Türkische Turfan-Texte X. Das Avadana des Dämons Ātavaka. Bearbeitet von Tadeusz Kowalski. Aus den Nachlaß Herausgegeben*, Berlin.
- TTAS** *Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi*, (1977-79-81): III Tomda, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TTS** *XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanuklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- U I** *Uigurica.* Müller, F. W. K., (1908): *Uigurica I*, 1.Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück, 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sūtra', Ein vorläufiger Bericht, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U II** Müller, F. W. K., (1910): *Uigurica II*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U III** Müller, F. W. K., (1920): *Uigurica III*, Uigirische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.
- U IV** Gabain, A. von (1931): *Uigurica IV*, Berlin, Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften.

- UigTot** *Eine Uigurische Totenmesse.* Röhrborn, Klaus, (1971): *Eine Uigurische Totenmesse, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients 4, Berliner Turfantexte 11*, Berlin, Akademie Verlag.
- USp** *Uigurische Sprachdenkmäler.* Radloff, W., (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*, Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, Verlag Der Akademie Der Wissenschaften Der USSR.
- US** *Uigurische Studien.* Bang, W. Und A. Von Gabain (1930): *Uigurische Studien*, I. Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa, *UJb.*, Bd. X, H.3, s.193-207.
- UW** *Uigurisches Wörterbuch.* Röhrborn, K., (1977-81-88): *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- VEWT** *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen.* Räsänen, Martti (1969): *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- WH** *Wörterbuch Des Chaladsch.* Doerfer, G.-Semih Tezcan, (1980) *Wörterbuch Des Chaladsch*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- YUygSl.** Necip, Necipoviç, Emir, (1995): *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çeviren:İklil Kurban, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Zaj.** Zajaczkowski, Ananiasz, (1954): *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk*, II-ème partie.Le verbe, Polska Akademia Nauk, Warszawa; Zajaczkowski, Ananiasz, (1958):

Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, I-ère partie. Le nom., Polska Akademia Nauk, Warszawa.

Diğer Kısaltmalar

Dergi Adı Kısaltmaları

AoF	<i>Altorientalische Forschungen.</i>
AOH	<i>Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae.</i>
JSFOu	<i>Journal de la Société Finno-Ougrienne.</i>
UJb	<i>Ural Altaische Jahrbücher.</i>
ZDMG	<i>Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.</i>

Dil ve Lehçe Kısaltmaları

Ar.	Arapça
As.	Horasan Türkçesi, Asadlı ağzı
AzTü.	Azerbaycan Türkçesi
Başk.	Başkurt Türkçesi
Bud.Tü.ç.	Buddhist Türk çevresi
ÇS	Horasan Türkçesi, Çaram-Sarjam ağzı
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
D 1-2	Horasan Türkçesi, Dara-Gaz ağzı
Do.	Horasan Türkçesi, Douga'ı ağzı
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
EKıp.	Eski Kıpçak

Far.	Farsça
Gu.	Horasan Türkçesi, Gujgı ağzı
Hak.	Hakas Türkçesi
Hal.	Halaç Türkçesi
Horasan	Horasan Türkçesi,
XO	Horasan Türkçesi, Harw-e ‘Olya ağzı
Ça.	Horasan Türkçesi, Çagatay ağzı
KKalp.	Kara Kalpak Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
KökTü.	Kök Türkçe
Ku.	Horasan Türkçesi, Kuçan ağzı
La.	Horasan Türkçesi, Langar ağzı
Ma.	Horasan Türkçesi, Mareşk ağzı
Man.Tü.ç.	Maniheist Türk Çevresi
MKıp.	Modern Kıpçak
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Proto-Tü.	Proto-Türkçe
PK	Horasan Türkçesi, Pır-Komaj ağzı
Ru.	Horasan Türkçesi, Ruh-Abad ağzı

Sal.	Türkmen Türkçesi, Salır ağzı
Skr.	Sanskritçe
SUyg.	Sarı Uygur Türkçesi
Tat.	Tatar Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Tü.	Türkçe(si)
TTü.	Türkiye Türkçesi
Trkm.	Türkmen Türkçesi
Yak.	Yakut Türkçesi
YUyg.	Yeni Uygur Türkçesi

Diğer Kısaltmalar

ağ.	Ağız
bkz.	Bakınız
BNk.	Başvuru Noktası
BNs.	Başvuru Nesnesi
dey.	Deyim
f.	Fiil
Harf.	Harfiyen (tercüme)
HE	Hâl eki
İ	İsim

K	Kişi
krş.	Karşılaştırınız
s.	Sıfat
sin.	Sinonim
st.	Standart tür
yy.	Yüzyıl
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
z.	Zarf

şekiller ve İşaretler

- Bakınız.
- ↓ Aşağı yönüne işaret eder.
- ↑ Yukarı yönüne işaret eder.
- Ø Sözcüklerin ek (işaretleyici) almamış şekilde olduklarını gösterir.
- : Karşıtlık gösterimleri söz konusu olduğunda karşıtlık çiftlerini gösterir.
- () Metinlerde yazılmayan ünlü ya da ünsüzü gösterir.
- [] Metinlerde okunmayan eksik parçaları gösterir.
- < Kaynak şekilden önce ""bundan gelir" anlamındadır.
- > Kaynak şekilden sonra "buna gider" anlamındadır.
- * Tanıklanmamış, tahmine dayalı şekli gösterir.

1. Bölüm Karşıtlık Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar

1.1. Karşıtlık Kavramı

Anlam biliminde karşıtlık (opposition), en basit anlamıyla aynı semantik boyutu (semantic dimension) paylaşan iki kelime olarak tanımlanmaktadır (Muehleisen 1997: 3). Bir örnekle açıklamak gerekirse *sıcak* ve *soğuk* DERECE semantik boyutunu paylaşan iki kelimedir ve birbirlerine karşıttırlar. G. Leech tarafından yapılan benzer bir tanımlamada da anlamın boyutu semantik karşıtlık (semantic opposition) olarak verilmiştir (Leech 1981: 90). Karşıtlık terimi sıklıkla antonim (antonym) teriminin sinonimi olarak kullanıla gelmiştir. Esasen bu terim dil biliminde antonim teriminden daha genel ve geniş bir anlama sahip olmuştur. Örneğin ses bilgisinde “karşıtlık” kavramı fonolojik sistemdeki herhangi iki fonem arasındaki ilişkiyi kapsamaktadır (ELL 1994-V: 2876).

Karşıtlık kavramı üzerine yapılmış ilk çalışma C. K.Ogden’e aittir. I. A. Richards’la birlikte hazırladıkları anlam bilimi konusunda yazılmış en meşhur kitaplardan biri olarak anılan¹ *Meaning of Meaning*’i 1923 yılında yayımlayan C. K. Ogden, 1930 yılında yine kendi yayını olan *Psyche (Ruh)* dergisinin 10. Sayısında “Opposition: Logical, Psychological, Orthological” (Karşıtlık: Mantıksal, Psikolojik, Ortolojik) adlı makalesini yayımlar. Aynı makale daha sonra *Opposition: A Linguistic and Psychological Analysis* (London, 1932) adıyla yayınlanır. Bu makaleyi editörlüğünü W. Terrence Gordon’un yaptığı 5 ciltlik *C. K. Ogden and Linguistics* (London: Routledge/Thoemmes Press, 1994) adlı çalışmanın birinci cildinde de bulmak mümkündür. Ogden adı geçen makalesinde karşıtlık kavramının sözlük

---

¹ Bkz. Palmer (2001:12).

anlamını verecek bir tanımlama yapmamaktadır, ancak leksikoloji, psikoloji ve mantık üzerine yapılmış çalışmalarda yaygınca kullanılan ve rast gele seçilmiş 25 kelimelik bir liste sunmaktadır. Ogden'in hepsinin birer karşıtlık olduğunu ifade ettiği 25 kelime aşağıdaki gibidir (Ogden, 1994: 177-178):

1. Siyah/beyaz
2. Sıcak/soğuk
3. Açık/kapalı
4. Hükmeden/hükmedilen
5. Sert/yumuşak
6. Sağ/sol
7. İnsan/hayvan
8. Yukarı/aşağı
9. Asit/alkali
10. Zevk/acı
11. Görünür/görünmez
12. Şehir/ülke
13. Eğitilmiş/taşralı (learned and country)
14. Mümkün/mümkün olmayan
15. Merhametli/merhametsiz (veya nazik/kırıcı)
16. İyi /kötü
17. İş/oyun

18. Hasta/iyi
19. Kolay/zor
20. Önce/sonra
21. Erkek/dişi
22. Sevgi/nefret
23. İngiliz/yabancı uyruklu
24. Kırmızı/yeşil
25. Normal/anormal

Ogden, bu liste eğer psikoloji veya geleneksel mantık üzerine özel bir eğitim almamış bir düzine insanın zekâsına ve tecrübesine sunulursa, muhtemelen bütün bu çiftlerin şahıslar tarafından “karşıtlıklar” olarak nitelendirileceklerini ifade eder (1994: 178).

Anlam biliminde karşıtlık terimi ilk kez John Lyons’ın 1963’te yayınlanan *Structural Semantics* adlı çalışmasında antonim teriminin sinonimi olmaktan çıkmış ve bizim de üzerinde duracağımız şekliyle antonimleri de içine alan bir anlam bilim kavramı hâline gelmiştir. Lyons 1977’de yayınlanan iki ciltlik *Semantics* adlı çalışmasının birinci cildinde de karşıtlık konusunu incelemeye devam etmiştir. Lyons’a göre kelimeler arasındaki anlamın karşıtlığı için kullanılan standart terim antonimdir ve bir dilbilimci, ikili karşıtlığın dillerin yapısını kuran en önemli prensiplerden biri olduğunu ve bu prensibin en açık tezahürünün de antonimler olduğunu kavramalıdır (1977: 271). Bu görüşleriyle Lyons antonim terimini daha sınırlı bir anlamda kullanmıştır. *Semantics-I*’de Lyons karşıtlıkları çeşitli türlere

ayırmiş ve antonim terimini sadece derecelenebilen karşıtları (gradable opposites) ifade etmek için kullanmıştır.

Lyons'dan sonra Lehrer and Lehrer (1982) ve A. Cruse (1986) da karşıtlık kavramını benzer şekilde ele almışlar ve karşıtlığı çeşitli turlere ayırmişlardır. A. Cruse, *Lexical Semantics* (1986) adlı çalışmasında karşıtlık kavramını kapsamlı bir şekilde üç bölümde incelemiştir. Bu tezde konuya yaklaşımımızın temelini de Cruse'un bu çalışması oluşturmuştur. Yine Cruse, *Meaning in Language* (2000) adlı çalışmasında konuyu ele aliş tarzını özetleyen şu ifadeye yer vermiştir:

...karşıtlıkların en kapsamlı çalışılanı hiç şüphesiz antonimlerdir. Kaydedilmelidir ki antonimler sık sık karşıtlığın sinonimi olarak kullanılırlar. Burada Lyons 1963'te tanıtılan sınırlı anlamıyla kullanılmaktadırlar. (2000: 169).

Cruse'a göre karşıtlık bilişsel olarak basittir, ancak karşıtlığın tam olarak neden meydana geldiğini saptamak oldukça zordur (2000: 167). Karşıtlık kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için Cruse, kavramın birkaç özelliği üzerinde durmuştur. Bunlardan birincisi "ikililik" (binarity)'tir. Bir karşıtlık grubunun sadece iki üyesi olabilir. Buna göre "*X uzundur*", "*X kısa değildir*"i gerektirir. Denilebilir ki, ikililik karşıtlığın ön koşuludur (2000: 167). Bununla birlikte tesadüfi ve temel ikililik arasındaki ilişkiyi de ayırt etmek gerekir. Örneğin üç katlı otobüslerin olmaması için mantıksal bir sebep yoksa da temelde otobüsler iki sınıftır: tek katlı ve çift katlı otobüsler. Böylece temel ikililik (inherit binarity) ya da Cruse'un tabiriyle temellik (inheritness) karşıtlık için prototipik bir özellik sayılabilir (2000: 167). Karşıtlığın prototipik özelliklerinden bir diğeri de barizlik (patency)'dir. Cruse bu özelliği şöyle bir örnekle açıklamaktadır. Zaman boyutunda *Pazartesi* ve *Çarşamba* doğrusaldırlar ve *Salı*'dan karşıt bir yönde yerleşirler. Fakat karşıt gibi hissedilmezler. Onlar ve *dün* ile *yarın* arasındaki fark nedir? Cruse'a göre *dün.yarın* ikilisinin ilişkisi barizdir ve

yönsellikleri anlamlarının bir yerinde *bugün* ile ilişkilidir. *Pazartesi:Çarşamba* durumunda ise ikili, karşıt yönler içinde, zaman eksenini boyunca *Salı* ile ilişkilidir ancak, ilişkilerinin ikililiği anlamları içinde şifrelenmemiştir (2000: 168). Yine karşıtlık bağdaşmazlığın (incompatibility) özel bir durumudur. Örneğin *uzun* ve *kısa* bağdaşmazlardır, çünkü hiçbir şey aynı zamanda hem uzun hem de kısa olamaz (Cruse, 1986: 257).

Geoffrey Leech de *Semantics- The Study of Meaning* (1981) adlı çalışmasında antonim teriminin yetersizliğinden bahsederek, bağdaşmazlık terimi üzerinde daha ayrıntılı durmuştur. Leech'e göre kelimeler diğer kelimelerle gerçekte çok sayıdaki boyutta zıt olabilirlerken, antonim kelimesi bizi onların sadece tek bir boyutta zıt olduklarını düşünmemiz için cesaretlendirir. Bu yüzden de semantik zıtlığın antonimden daha genel, faydalı zannı bağdaşmazlıktır. Eğer iki kelimenin ifade ettikleri anlamlardan biri diğerinkine zıt bir özellik içeriyorsa bunlar bağdaşmazdır. Buna göre *kadın* kelimesi (Leech'in formülleştirmesiyle) (+)yetişkin ve (-)yetişkin arasındaki çatışmadan dolayı *çocuk* kelimesiyle bağdaşmazdır. Yine *kadın* kelimesiyle bağdaşmayan diğer kelimeler *erkek*, *kız*, *oğlan* şeklinde sıralanabilir (1981: 92).

Sözlük bilimci R. F. Egan, karşıtlık kavramına antonim ve sinonim terimlerinin tanımlarından yola çıkarak yaklaşmıştır. Antonim teriminin 1867'de C. J. Smith tarafından sinonimin karşıtı olarak türetildiğini belirten Egan, Smith'in genelde bir veya birden çok karakteristik fikri ifade etmede mutabık olan kelimeleri sinonim olarak, bir veya birden çok karakteristik fikirde negatif olan kelimeleri de antonim olarak adlandırdığını, ancak buradaki "negatif" kelimesinin çok belirsiz olduğunu söyler. Antonim terimi için modern sözlüklerin tanımlamalarına bakan Egan,

hepsinde “karşıt” kelimesiyle karşılaştığını belirtmiş ve “karşıt” kelimesinin de pek çok anlamının olduğuna dikkat çekmiştir. Egan’a göre karşıtlık iki şeyin yerleşimini içeren bir ilişkidir. Bu iki şey düz bir hatta birbiriyle bağlantılı olabilir (*karşı pencereler* gibi) veya bir eksenin, çapın vb. sonunda uzanıyorlardır (*dünyanın karşıt noktaları* gibi). Yine Egan’ın belirttiğine göre karşıtlıklar saklamayı ve gözlemlemeyi gösterirler (bir madenî paranın karşıt yönleri gibi) (Muehleisen 1997: 13).

Karşıtlık kavramının bir sonraki başlık (1.2) altında verilen bilgiler doğrultusunda ve karşıtlık türlerinin incelenmesiyle (1.3) daha iyi anlaşılacağı düşüncesindeyiz.

1.2. İyi Bir Karşıtlık Çiftinin Özellikleri Nelerdir?

Karşıtlıkların türleri örneklerle ne kadar iyi tanımlanmış olursa olsun, bazı örnekler anlam bilimciler arasında *zayıf karşıtlıklar* olarak adlandırılmış ve bu sebeple de ideal bir karşıtlığın tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Aynı semantik boyutu (semantic dimension /scale) paylaşan iki kelimededen oluşan karşıtlıklar bazen kavramlarla ilgili boyutun ne olduğunu kurmanın zorluğundan dolayı sadece zayıf bir zıtlık ifade ederler. Cruse bu tip karşıtlıklar için *çalışmak:oyun oynamak, şehir:ülke* örneklerini verir. Cruse’un verdiği örneklere benzer tipteki çiftler analiz edilmemekle birlikte bunların belirli bir metin içinde geçtiklerinde birbirlerinin karşıtları olabilecekleri de düşünülmüştür. Ancak bazı mantık ihtimalleri düşünüldüğünde bunlar gerçek birer karşıtlık sayılmayabilirler. Örneğin anlam bilimciler *çalışmak:oyun oynamak* örneği için mantıksal bir ihtimal olarak bir insanın çalışmak ya da oyun oynamak yerine uyuyor da olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Muehleisen, 1997: 8).

Anlam bilimciler bu tip zayıf karşıtlıklar karşısında “iyi bir karşıtlık nasıl olmalı?” sorusunu sorgulamışlar ve bununla ilgili birkaç madde üzerinde durmuşlardır. Bunlardan birincisi semantik karşıtlığın saflığıdır. Anlam bilimcilere göre katışık (impure opposites) karşıtlıklardan ziyade (*deve:cüce* vb.), Cruse’un deyimiyle, saf (pure opposites) karşıtlıklar (*büyük:küçük* vb.) her zaman için daha “iyi” karşıtlıklardır (Daha geniş olarak Bkz. 1.3.4. Katışık karşıtlıklar). İyi bir karşıtlık için önemli olan ikinci madde karşıtlık çiftinin hangi semantik boyuta girdiğinin kolay anlaşılmasıdır (*çalışmak:oyun oynamak* karşıtlık çiftinde görülenin aksine). Prototipik karşıtlık tek bir semantik boyuta sahiptir. Üçüncü madde karşıtların semantik boyutun orta noktasına olan uzaklıklarıdır. Bazı durumlarda karşıtlık çiftinin üyelerinden biri diğer üyeden daha aşırı bir değere sahipmiş gibi görünür. Örneğin *iyi:berbat* (İng. *good-terrible*) çifti gibi. Prototipik karşıtlıkların ise semantik boyutun orta noktasından eşit uzaklıkta oldukları dile getirilmektedir (Muehleisen, 1997: 10). Sadece belirli bir metin (context) içinde kullanıldıklarında birbirlerinin karşıtı olan kelimeler de metin dışında birbirlerinin karşıtı olarak görülmeyebilirler (Muehleisen, 1997: 34). Örneğin İngilizcede *dry* “kuru” sıfatı şeker seviyesi daha düşük olan şarabı nitelemek ve *sweet wine* “tatlı şarap” ifadesinin karşıtını belirtmek için kullanılmaktadır. Ancak konusu şarap olmayan bir metinde *dry* sıfatı *wet* “ıslak” sıfatıyla birlikte başka (*wet-dry laundry* “ıslak-kuru temizleme” gibi) ve daha temel bir karşıtlık çiftini oluşturacaktır. Benzer şekilde Türk dilinde bugün “*sıcak*” sıfatı da, hava vb. şeylerin dışında, içinde bulunduğu metne göre şarabı nitelemek için kullanılmakta ve “*soğuk şarap*” ifadesinin karşıtını oluşturabilmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, iyi ya da prototipik bir karşıtlık çifti tek bir semantik boyutu paylaşan, paylaştıkları bu semantik boyutun orta noktasından eşit uzaklıkta olan ve önermesiz anlamları bakımından birbiriyle çok iyi uyuşan iki karşıttan oluşur.

1.3. Karşıtlık Türleri

Bu başlık altında karşıtlıkların bir takım sistematik özelliklerle nispeten iyi tanımlanmış alt türleri ele alınacaktır.

1.3.1. Bütünleyiciler

Cruse'a göre karşıtlıkların bütün türleri arasında *bütünleyicilik* (complementarity /contradictory olarak da bilinir) belki de kavram yönünden en basit olanıdır. Bütünleyicilerde kavramsal alan kelime çiftleri arasında iki bölüme ayrılır. Öyle ki bölümlerden birine düşmeyen bir kavram muhakkak diğerine düşmek zorundadır. Diyebiliriz ki bütünleyicilerin mantık açısından orta bir değeri yoktur (Cruse, 1986: 198-199). Bazı bütünleyici örnekleri şunlardır: *doğru:yanlış, ölü:diri, açık:kapalı, erkek:dişi, evli:bekar, (hedefi) vurmak:(hedefi) kaçırmak, (sınavı) geçmek:(sınavdan) kalmak vb.*

Örneklerde görüldüğü gibi bütünleyiciler genelde fiiller ya da sıfatlardır. Cruse bütünleyicileri oluşturan bu iki türü birbirinden ayrı değerlendirmek gerektiğini savunmuştur. Fiillerden oluşan bütünleyicilere örnek olarak şu üçlüler verilebilir: *doğmak: yaşamak: ölmek, başlamak: devam etmek: bitirmek, öğrenmek: hatırlamak: unutmak, varmak: kalmak: ayrılmak, kazanmak: biriktirmek: harcamak.* Bu örneklerde dizilerin ortasındaki kelimeler bütünleyicilerin birer orta noktası olduğu fikrini uyandırır da (ki yukarıda bütünleyicilerin mantık açısından orta bir

değerlerinin olmadığını belirttik) aslında dizilerin ortasındaki kelimelerle sonlarındaki kelimelerin birbirlerini bütünlediklerini söylemek yerinde olacaktır. Şöyle ki *doğmak:yaşamak:ölmek* üçlüsünde *yaşamak:ölmek* çifti birer bütünleyicidir.

Cruse fiillerden oluşan bütünleyicileri son derece detaylı ele almıştır. Bir bütünleyici çiftinin varlığının fark edilmesinin gerekliliğini ifade eden leksikal parçalar ve bütünleyici çiftin bir üyesi arasındaki karakteristik ilişkilerin korunduğu karşıtların dört tipi bulunduğunu belirten Cruse bunları şöyle sıralar: tersinirler (reversives), birbirini etkileyenler (interactives), tatmin ediciler (satisfactives) ve önleyiciler (counteractives)² (Cruse, 1986: 201).

İlk olarak tersinirlerin ve bütünleyiciliğin leksikal üçlüleri meydana getirmede nasıl birbirine bağlandıklarına değinmiş ve bu gruba *doğmak:yaşamak:ölmek* üçlemesini örnek vermiştir. Bu üçlemede dış sıradaki çiftler *doğmak* ve *ölmek* tersinirlerdir; *yaşamak* ve *ölmek* bütünleyicidir: ‘*yaşamayacak*’, ‘*ölecek*’e eşittir ve ‘*ölmeyecek*’, ‘*yaşayacak*’a eşittir. Bu grubun bütün bütünleyicileri için temel karşıtlık durumun sürekliliği ve alternatif durumun değişimidir. Benzer ilişkideki diğer bazı üçlüler şunlardır: *başlamak : devam etmek : bitirmek*, *öğrenmek : hatırlamak : unutmak*, *varmak:kalmak:ayrılmak*, *kazanmak:biriktirmek:harcamak* (Cruse, 1986: 201).

İkinci grupta *birbirini etkileyenler* (interactives) olarak adlandırılan karşıtlar ilişkinin ‘etki-tepki’ türüne sahiptir: bütünleyicilik için ön koşul beyan eden bir fiil, birbirini etkileyen karşıtlar tarafından gösterilen tepkinin ortaya çıkarılması amacına sahip bir hareketi gösterir. Bu yolla ilişkili leksikal parçalar setinin bir örneği:

² *Interact*: Birbirini etkilemek, *counteract*: Karşı koymak, önlemek.

emretmek: (emirlere) uymak : uymamak'tır. Emretmek bağlamında *emretmek: (emirlere) uymak* etki (uyarıcı) ve tepki sergileyerek *birbirini etkileyenlerken* (interactives), *(emirlere) uymak:uymamak* bütünleyicidir. Bu gruba ait diğer üçleme örnekleri şunlardır: *rica etmek: yerine getirmek: reddetmek, davet etmek:kabul etmek:geri çevirmek, selamlamak:selamı almak: selamlamamak (hiçe saymak), (birini) ayartmaya çalışmak: teslim olmak: karşı koymak* (Cruse, 1986: 201-202).

Tatmin ediciler (satisfactives) terimi, terimlerden biri bir şeyler yapma teşebbüsü gösterirken diğerinin başarılı performans gösterdiği örnekler için verilmiştir. Tatmin ediciler, bazı tereddütlerle birlikte, çoğunlukla birbirini etkileyenleri (interactives) içeren bütünleyicilerle oldukça benzer olmaları sebebiyle üçlemelere dahildirler. Tatmin edicilerin örnekleri: *uğraşmak : başarmak: başaramamak, yarışmak: kazanmak:kazanamamak, nişan almak:vurmak : (hedefi) kaçırmak* (Cruse, 1986: 202).

Bütünleyicileri içeren leksikal üçlemelere son örnek olarak şunlar verilmiştir: *saldırmak: savunmak: teslim olmak, suçlamak: yalanlamak: itiraf/kabul etmek, (futbolda) gol atmak: kurtarmak: gol yemek, yumruklamak: darbeyi atlatmak: yumruk/darbe yemek*. Her üçlemenin ilk ve ikinci terimi yeni bir karşıtlık türünü sunar. İlk terim saldırgan bir hareketi gösterir ve ikincisi birinciyi nötürleme/yansızlaştırma ölçüsünü gösterir. Cruse karşıtların bu tipini *önleyiciler* (counteractives) olarak adlandırmıştır (Cruse, 1986: 202).

Sıfatlardan kurulan bütünleyiciler ise daha çok karşılaştırma ve üstünlük derecesine sahip sıfatlar olarak karşımıza çıkarlar. Lyons bütünleyici sıfatların normalde derecelenemez olduklarını ileri sürmüştür (Lyons, 1983: 413). Cruse bu görüşe kesin bir şekilde karşı çıkmamakla birlikte, yine de bütünleyici çiftlerden

birinin derecelendirmeye elverişli olduğu durumlardan da bahseder. Cruse buna örnek olarak *ölü:diri* çiftini örnek verir. Ona göre ölü, diriden daha az derecelenebilir (Cruse, 1986: 202):

?çok ölü, ? ne az ne çok ölü, ?öncekinden daha ölü

çok diri, ne az ne çok diri, öncekinden daha diri

Yukarıda verilen bazı örneklerdeki gibi çiftler genelde bütünleyiciler olarak tanımlanmamışlardır. Lyons'ın, olağan kullanımlarında bütünleyicilerin derecelenemeyeceklerini ifade ettiğini belirtmiştik. Ancak Lyons da bazı durumlarda bütünleyicileri *az* ya da *çok* ile nitelemenin mümkün olduğuna değinmiştir. Örneğin *evli:bekar* bütünleyicilerine değinirken, bir kimsenin başka birinden *daha çok evli* olduğunu söyleyebileceğini belirtir (Lyons, 1983: 413). Bütünleyicilerin bu tip kullanımları mantığa uygun görünmeseler de ve Cruse ve Lyons gibi anlam bilimciler *ne erkek ne dişi, daha çok evli, ne evli ne bekâr, ne ölü ne diri* gibi örnekleri çok tatmin edici örnekler olarak görmeseler de bütünleyiciler olarak nitelendirmişlerdir. Cruse genetik anormalliklerin veya çeşitli ihtimallerin mantıken tuhaf olmadıklarını savunur. Ona göre dil ne mantıkçılar tarafından ne de mantıkçılar için dizayn edilmiştir (Cruse, 1986: 200). Böylece ne ölüm ne de yaşam arasında bir konumda var olan hayaletlerden ya da vampirlerden, iki cinsiyet organı bulunan insan ya da hayvanlardan veya bir kişinin hem evli hem bekâr (ya da ne evli ne bekâr) olduğunu söyleyebildiği durumlardan bahsetmek mümkündür. Bunlar gibi olağan dışı durumları anlatmakta kullanılan *evli:bekâr, ölü:diri, erkek:dişi* gibi çiftlerin bütünleyicilikleri de zayıflatılamaz.

Tamamıyla derecelenebilir görünen bütünleyici sıfatlar da mevcuttur. Bu tür bütünleyici sıfatlara daha çok *temiz:kirli* ve *güvenli:tehlikeli* sıfatlarını örnek verebiliriz:

ne az ne çok temiz, çok temiz, oldukça temiz, daha temiz

az kirli, pek kirli, oldukça kirli, daha kirli

ne az ne çok güvenli, çok güvenli, oldukça güvenli, daha güvenli

az tehlikeli, pek tehlikeli, oldukça tehlikeli, daha tehlikeli

Bütünleyicilik, cümlede her iki terimin yadsınması ile de tanımlanabilir: “*Kapı ne açıktı ne de kapalı*”, “*Fare ne ölüydü ne de diri*” (Cruse, 1986: 199).

Palmer’ın bütünleyicilerle ilgili görüşleri Cruse ve Lyons’inkinden farklıdır. Palmer, özellikle Cruse ve Lyons gibi anlam bilimcilerin *bütünleyicilik* örnekleri arasında saydıkları *erkek:dişi*, *evli:bekar*, *ölü:diri* gibi kelime çiftlerinin gerçek anlamda ele alınacak olurlarsa *bağdaşmaz* terimler dizisine ait olduklarını belirtir (Palmer, 2001: 99). Bağdaşmaz terimler dizisinden bir üyenin belirtilmesi, tek tek ele alındıklarında öteki üyelerden her birinin yadsınması demektir.

Palmer gibi *bağdaşmazlık* (incompatibility) terimi üzerinde duran bir diğer anlam bilimci de Geoffrey Leech’tir. Leech’e göre anlam ilişkileri için kullanılan antonim ve sinonim terimleri oldukça yetersizdir. Örneğin “*Kadın kelimesinin antonimi nedir?*” sorusunun tek bir cevabı yoktur. *Kız* ve *erkek* kelimeleri bu sorunun cevabı olmaya eşit derecede uygun adaylardır. Özellikle antonim terimi, kelimeler gerçekte diğer kelimelerle birçok boyutta zıt olabilirlerken, onların sadece tek bir boyutta zıt olduklarını düşünmemiz için bizi cesaretlendirir. Bu yüzden Leech, semantik zıtlığın antonimden daha genel ve faydalı fikrinin *bağdaşmazlık*

olduğunu savunur (Leech, 1981: 92). Kelimelerin ifade ettikleri anlamlardan biri diğerindeki bir özelliğe zıt özellik içeriyorsa bu kelimeler bağdaşmazdırlar. Leech'in kadın örneğindeki gibi:

Kadın = + insan + yetişkin – erkek

Çocuk = + insan – yetişkin ○ erkek

Leech'in bu denklemine göre kadın + yetişkin ve – yetişkin arasındaki çatışmadan dolayı çocuk kelimesiyle bağdaşmazdır. *Kadın* kelimesiyle bağdaşmaz olan diğer anlamlar *erkek*, *oğlan* ve *kızdır* (Leech, 1981: 92).

1.3.2. Yön Gösteren Karşıtlar

Leksikal karşıtlığın bir diğer türü yön gösteren karşıtlıklardır (directional opposites). En basit şekliyle yön gösteren karşıtlar günlük hayatımızda sıkça kullandığımız, karşıt yönlerdeki hareketi gösteren kelimelerdir. Dilde saf karşıt yönleri gösteren çiftler vardır ve bunların hepsi zarf veya edattırlar: *kuzey:güney*, *doğu:batı*, *yukarı:aşağı*, *ileri:geri*, *sağ:sol*, *ön:arka* vb.

Lyons'a göre yön gösteren karşıtlar dillerin leksikal ve gramatikal yapılarına yayılmışlardır. Gramer kategorilerinin zaman, hal (aspect) ve durum, şahıs ve işaret zamirleri analizlerinin merkezidirler ve belirli sözcük ve ifadelerin metaforik kullanımlarında düşündüğümüzden daha temeldirler (1977: 281-282). Lyons gibi dilbilimcilerin önemle üzerinde durdukları ve ayrıca ele aldıkları bu karşıtlık türünün kendisi de tıpkı antonimler gibi bazı alt gruplara ayrılmaktadır. Bu tezin esas konusu Türk dilinde yön gösteren karşıtlıklar olduğundan onlar ve alt grupları hakkındaki daha detaylı bilgiler 1.6'da verilmiştir.

1.3.3. Antonimler=Derecelenebilen Karşıtlar

Antonim (antonymy) terimi ile karşıtlık terimi arasındaki farka ve iki terimin kullanım alanlarına bu bölümün başında (bkz.1.1) değinilmiştir. Sıradan insanlar tarafından ve bazı sözlüklerde kullanılan yaygın anlamıyla antonim terimi, neredeyse karşıtlık terimiyle aynı anlamdadır. Ancak pek çok dilbilimci antonimin bu kullanımını gerekli bulmaktan çok genel bulmuşlardır (Muehleisen 1997: 4). Palmer (1976), Lyons (1977), Lehrer ve Lehrer (1982) ve Cruse (1986)'un da aralarında bulunduğu dilbilimciler ise antonim terimini daha sınırlı bir anlamda işaretleme (markedness/committedness) gibi ilginç özellikleriyle derecelenebilen karşıtlar (gradable opposites) grubunu ifade etmek için kullanmışlardır.

Muehleisen (1997) *sıcak:soğuk, büyük:küçük* gibi çiftleri prototipik antonim örnekleri olarak gösterir (Muehleisen 1997: 4). Bu antonim örnekleri *sıcak:ılık:serin:soğuk* ve *büyük:orta:küçük* gibi derecelenebilirler. Cruse ise *uzun:kısa, hızlı:yavaş, kolay:zor, iyi:kötü, sıcak:soğuk* gibi çiftlerle örneklendirdiği antonimlerin karakteristik özelliklerini şöyle sıralar (Cruse, 1986: 204):

1. Tamamen derecelenebilirler. Çoğunluğu sıfatlardan, bir kısmı da fiillerden oluşur.
2. Çiftlerin üyeleri uzunluk, hız, ağırlık, doğruluk vb. bazı değişken özelliklerin derecesini gösterir.
3. Bir çiftin terimleri ilgi alanını katı bir şekilde iki eşit kısma ayırmaz.
4. Daha kuvvetli yoğunlaştırıldıklarında çiftin üyeleri değişken özelliklerle ilgili dereceleri sunan ölçütler boyunca karşıt yönlere girerler. Böylece *çok ağır* ve

çok hafif, ağırlık ölçütünde *oldukça ağır* ve *oldukça hafiften* daha yaygın olarak ayrılırlar.

Yeri gelmişken belirtmelidir ki, bir antonim çiftinin üzerinde çalıştığı ölçüt, bununla birlikte tamamen düz değildir. Cruse, tipik bir antonim çiftinin nasıl çalıştığını betimlemek için iki ölçüte başvurulması gerektiğini belirtmiştir: sıfırdan sonsuzluğa ölçülen özelliklerin mümkün olan bütün değerlerini kapsayan *göreceli ölçüt* (absolute scale) ve onunla ilişkili, hareket edebilen ve değerleri antonim çiftinin terimleriyle doğrudan ilişkili *bağlantılı ölçüt* (relative scale). *Uzun:kısa* örneğini ele alalım. Bu terimler hiçbir sabit uzunluğa tahsis edilemez. Gösterdikleri değerler göreceli ölçütte başvurdukları her kavrama göre değişir. Örneğin: *uzun/kısa nehir* ve *uzun/kısa kirpikler* vb. (Cruse, 1986: 205).

Lyons'dan (1963) önce leksikal karşıtlıkların her türünü kapsayan bir terim olarak kullanıla gelen antonimler, belki de bu sebepten, karşıtlıkların en kapsamlı çalışılan türü olmuşlardır. Cruse antonimleri, kutupsal antonimler (polar antonyms), eşit kutuplu antonimler (equipollent antonyms) ve üst üste gelen antonimler (overlapping antonyms) olmak üzere 3 gruba ayırır (Cruse, 1986: 208). Bu grupları ise öncelikle '*Bu X'tir*' şeklindeki cümlelerde görünen sıfat sözcüklerinin (adjective lexemes) leksikal parçalarının semantik özellikleri arasındaki ilişki ve aynı karşılaştırmalı şekillerde görünen leksikal parçaların semantik özellikleri temelinde sınırlandırmıştır. Cruse temel olarak iki muhtemel ilişkiden söz eder; bunlardan biri *sahte-karşılaştırmalılar* (pseudo-comparatives) olarak ve diğeri *gerçek-karşılaştırmalılar* (true-comparatives) olarak adlandırılmıştır. Bu iki kavramı Cruse'un verdiği örneklerle açıklamak mümkündür. İlk olarak sahte-karşılaştırmalı kavramını açıklamak için *ağır* sıfatının 1 ve 2'deki ilişkisine bakalım:

1. *Bu kutu ağır.*
2. *Bu kutu ondan daha ağır.*

Cruse'a göre "*kutu hafif*" ifadesi 1'in durumunda tuhaflığı getirir, fakat 2'de getirmez:

1. ? *Bu kutu hafif, fakat ağır.*
2. *Bu kutu hafif, fakat ondan daha ağır.*

Diğer bir deyişle, *daha ağır* demek "çok fazla derecede ağır" demek değildir, fakat "-den büyük ağırlık"tır. Bu yüzden *daha ağırı*, *ağırın* sahte-karşılaştırmalısı (pseudo-comparatives) olarak tanımlamıştır (Cruse, 1986: 206-207).

Cruse gerçek- karşılaştırmalılar (true-comparatives) kavramını açıklamak için de *sıcak* sıfatının 3 ve 4'te görülen ilişkisini örnek vermiştir:

3. *Bugün hava sıcak.*
4. *Bugün hava dünden daha sıcak.*

Bu cümlelere eklenecek bir *hava soğuk* ifadesi her iki durumda da tuhaflığı beraberinde getirecektir:

3. ? *Bugün hava soğuk, fakat sıcak.*
4. ? *Bugün hava soğuk, fakat dünden daha sıcak.*

4'teki *daha sıcak* "fazla derecede sıcak" anlamında görünmektedir. Buna göre Cruse, *daha sıcağı*, *sıcağın* gerçek karşılaştırmalısı (true-comparatives) olarak tanımlamıştır.

Antonim gruplarını açıklamaya geçmeden önce değinilmesi gereken diğer bir terim de *tarafsızlık*'tır (impartiality). Antonimlerin yukarıda bahsedilen üç grubu *X*

nasıl(dır)? modelinde şekillenen sorularla ilgili olarak nitelendirildiklerinde birbirlerinden ayrılırlar. “*X, Y’den daha ağır*” ifadesi bize X veya Y’nin gerçek ağırlığı hakkında hiçbir şey söylemez. Soruyu soran da sorulan maddenin ağırlığı hakkında varsayım veya beklenti bildirmez. Bu tip ifadeler Cruse tarafından tarafsız (impartial) olarak tanımlanmışlardır (Cruse, 1986: 208).

Cruse’un tanımladığı üç antonim grubu ve onların bazı alt grupları aşağıda tek tek ele alınmıştır.

1.3.3.1. Kutupsal Antonimler

Kutupsal antonimler (polar antonyms), çiftlerinin hepsi mukayese kabul eden ve çok/az/bir hayli/bayağı/biraz/fazla gibi derece niteleyicilerle derecelenebilen antonimlerdir. Bir diğer özellikleri tarafsız ve tanımlayıcı olmalarıdır (Cruse, 2000: 169-170). Kutupsal antonimlerin örnekleri şunlardır: *uzun:kısa, kalın:ince, yüksek:alçak, derin:sığ, ağır:hafif, zor:kolay, güçlü:zayıf, geniş:dar, büyük:küçük, hızlı:yavaş.*

1.3.3’te antonimlerin sınıflandırılması ile ilgili olarak verilen bilgiler ışığında değerlendirildiklerinde kutupsal antonimlerde bir çiftin her iki üyesine uyan sahte-karşılaştırmadan söz edilebilir (Cruse, 1986: 207):

O kısa, fakat diğerinden daha uzun.

O uzun, fakat diğerinden daha kısa.

Yine kutupsal antonimlerde bir çiftin üyelerinden sadece biri normal bir *Nasıl?* sorusunu verir ve bu soru tarafsızdır: *O ne kadar uzun? (fakat ? O ne kadar kısa?).*

1.3.3.2. Eşit Kutuplu Antonimler

Eşit kutuplu antonimler (equipollent antonyms) açıkça öznel duyuları veya hisleri ifade eden antonimlerdir. Cruse bu tip antonimlerin objektif standartlara dayalı olmaktan çok öznel tepkilere dayalı değerlendirmeler olduklarını belirtmiş ve sayılarının azlığına da değinmiştir (1986: 208). *tatlı:ekşi, gurur duymak:utanç duymak, neşeli:kederli, hoş:nahoş, sıcak:soğuk, mutlu:mutsuz* çiftleri eşit kutuplu antonimlere örnek olarak sayılabilirler.

Bir eşit kutuplu antonim çiftinin bütün üyeleri gerçek karşılaştırmalara sahiptir:

Hava sıcak, fakat dünden daha soğuk.

Hava soğuk, fakat dünden daha sıcak.

Yine bir çiftin her iki terimi de normal *Nasıl?* sorusu sonucunu verir ve soruların her ikisi de işlenendir; diğer bir deyişle tarafsız değildirler: *Ne kadar sıcak?*, *Ne kadar soğuk?*. “*X, Y’den daha ağırdır*” ifadesi bize X ya da Y’nin gerçek ağırlığı hakkında bilgi vermezken (yani tarafsızken), “*Bu kahve sıcak, fakat o kahveden daha soğuk*” ifadesi bize kahvelerin sıcaklık dereceleri hakkında bilgi verir (yani işlenmiştir) (Cruse, 1986: 208).

1.3.3.3. Çatışan Antonimler

Çatışan antonimler (overlapping antonyms) anlamlarının bir parçası gereği kutupsaldırlar. Bu gruba giren antonim çiftlerinden biri “tavsiye edilen” iken diğeri “tavsiye edilmeyen, onaylanmayan”dır. Çatışan antonim örnekleri şunlardır: *iyi:kötü, kibar:kaba, güvenli:tehlikeli, temiz:kirli, akıllı:aptal, âdil:âdil olmayan, dürüst:sahtekâr*. Çatışan antonimler Cruse tarafından bir alt sınıfa ayrılmışlardır ve bu alt sınıf da olumsuz (privative) antonimler şeklinde terimleştirilmiştir. Bu

bağlamda olumsuz antonimleri ayıran şeyin ne olduğu açık değildir (Cruse, 1986:208).

Çatışan antonimlerin özelliklerini sayacak olursak, bir çiftin bir üyesine uyan sahte-karşılaştırma vardır, fakat diğer üye gerçek karşılaştırmaya sahiptir:

John kalın kafalı bir genç, fakat Bill'den daha akıllı.

? Bill akıllı bir genç, fakat John'dan daha kalın kafalı.

Bir çiftin her iki terimi de normal nasıl sorusu sonucunu verir, fakat terimlerden biri tarafsız bir soru sonucunu verir: *Ne kadar iyi?* Diğer terim işlenen bir soru sonucunu verir: *(O) Ne kadar kötü?*

1.3.4. Katışık Karşıtlıklar

Karşıtlıkların diğer bir türü de katışık karşıtlıklardır (impure oppositeness). Ancak, karşıtlıklar üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında, katışık karşıtlık kavramının sadece Lehrer ve Lehrer (1982) ve Cruse (1986) tarafından ele alındığı görülür.

Cruse, içinde daha basit bir karşıtlığın anlamını barındıran karşıtları katışık karşıtlıklar olarak adlandırmıştır. Bu türe örnek olarak da *deve:cüce*, *bağırmaq:fisıldamak*, *sarkıt:dikit* gibi çiftleri örnek vermiştir. Cruse, bu çiftlerden *deve:cücenin büyük ve küçük* arasındaki karşıtlığı içinde barındırdığını; *bağırmaq ve fisıldamanın yüksek ses ile alçak ses* arasındaki karşıtlığı içinde barındırdığını; *sarkıt:dikitin ise aşağı ve yukarı* arasındaki karşıtlığı içinde barındırdığını ifade eder (1986: 198). Cruse'un kullandığı katışık karşıtlık terimi vasıtasıyla karşıtlıkların saflığı konusu da gündeme gelmiştir. Böylece burada değindiğimiz *büyük: küçük*, *yüksek:alçak*, *aşağı:yukarı* gibi karşıtlık çiftleri de saf karşıtlıklar olarak nitelendirilmişlerdir.

Lehrer ve Lehrer (1982) ise katışık karşıtlıklara daha farklı bir yönden bakmış ve *mükemmel:kötü*, *sıcak:dondurucu*, gibi çiftleri örnek vermişlerdir. Örneklerde görüldüğü gibi çiftlerin hepsi aynı semantik boyutu paylaşıyorlar da, biri durumu diğerine göre daha uç noktada nitelemektedir. Lehrer ve Lehrer bu tip karşıtları yakın karşıtlar (near-opposites) olarak adlandırmışlardır.

Victoria Lynn Muehleisen internet ortamında yayınladığı doktora tezinde Cruse'un saf karşıtlık örneklerinin sıfatlardan, katışık karşıtlık örneklerinin ise temelde isimler ve fiillerden meydana geldiğini belirtmiştir. Böylece katışıklığın bu kelimelerle kurulan anlamın isme veya fiile ait unsurlarında bulunabileceğine dikkati çeken Muehleisen, "karşıtlığın saflığı" fikrinin belirsiz olduğunu ifade eder (1997: 8).

1.4. Biçimsel Açıdan Karşıtlıklar

Karşıtlıklar bir dilde sadece kök hâldeki sıfatlar, isimler veya fiillerden oluşmamaktadırlar. Bu kelime türlerine gelen bazı eklerle de yeni karşıtlık çiftleri oluşabilmektedir. Lyons, hemen hemen bütün dillerin karşıtlık yaratabilecek biçimsel metodlara sahip olduklarını belirtir (1977: 275). Örneğin İngilizcede un-, in-, dis-, de- gibi önekler (*friendly:unfriendly*, *formal:informal*, *like:dislike*, *honest:dishonest*, *emphasize:deemphasize*, *colonize:decolonize*) ve -less, -ful gibi soneklerle (*harmless:harmful*) biçimsel karşıtlıklar (morphological opposites) türetilmektedir. Hatta İngilizcede bazı kelimelerde bu yolla bir kelimenin birden çok karşıtı ortaya çıkabilmektedir: *married:single*, *married:unmarried* gibi. Türk dili için de aynı durum geçerlidir. Yabancı önekler ve Türkçe soneklerle karşıtlık türetilmektedir. Yine yukarıda İngilizceden verdiğimiz örneklerde olduğu gibi Türkçedeki alıntı kelimelerin dahi biçimsel yolla birden çok karşıtı olabilir: *vefalı:vefasız/vefalı:bîvefa*,

tarafli:tarafsiz/tarafli:bitaraf vb. Buna karşılık Lyons, İngilizce de dâhil olmak üzere, pek çok dilde biçimsel olmayan karşıtlıklara daha sık rastlandığını vurgulamıştır (1977: 275).

Türk dilinde de biçimsel karşıtlıkların pek çok örneği mevcuttur: *beceriklilik: beceriksizlik, eşitlik : eşitsizlik, hoşgörülülük : hoşgörüsüzlük, görmüş : görmemiş, tanıdık: tanımadık/yabancı* vb.

Doğan Aksan, Türk dilinde aynı isim kökünden türemiş sözcüklere isimden sıfat türeten +II/+IU ve +sIz/+sUz eklerinin eklenmesiyle oluşan karşıtlıkların çokluğuna değinmiş ve bu tipin örneklerini şöyle sıralamıştır (1999: 130):

akıllı:akılsız

gerekli:gereksiz

sorumlu:sorumsuz

uğurlu:uğursuz

ücretli:ücretsiz

zamanlı:zamansız gibi.

Aksan'ın verdiği bu örnekler daha da çoğaltılabilir. İsimden sıfat türeten +II/+IU eki ile onun zıt anlamlısı olarak kabul gören (Korkmaz, 2003: 341) ve isimlerden olumsuzluk, yokluk veya eksiklik kavramında sıfatlar türeten +sIz/+sUz ekinin – Aksan'ın değindiği gibi– özellikle aynı isim köklerine getirilmesiyle sayısız derecede karşıt çift üretilebilir:

ağrılı:ağrısız

çocuklu:çocuksuz

dayanıklı:dayanıksız

düşünceli:düşüncesiz

görgülü:görgüsüz

kişilikli:kişiliksiz

kültürlü:kültürsüz

saygılı:saygısız

tatlı:tatsız

varlıklı:varlıksız vb.

1.5. Karşıtlıklarda İşaretleme

Sık sık karşıtlık çiftlerine uygulanan bir kavram da işaretlemedir (markedness). Biçimsel karşıtlıklarla da ilgili olan bu kavrama göre terimlerden biri işaretli terim ve diğeri karşıtlığın işaretlenmemiş terimi olarak düzenlenir. Lyons (1977) ve Cruse (1986) işaretlemenin çeşitli tiplerine değinirler. Bunlardan biri de diğesinde yokken karşıtlığın bir üyesinin morfolojik işaret taşıması yani “morfolojik işaretlemedir”. Bu işaret çoğunlukla bir olumsuz önektir:

İng. *possible:impossible, kind:unkind, happy:unhappy, true:untrue* (Cruse, 2000: 173).

Türk. *mert:namert, müsait:namüsait, taraflı:bîtaraf vb.*

Yukarıdaki çiftlerde olumsuzluk eki alan kelime işaretlenmiş, ek almamış kelime ise işaretlenmemiş karşıt olarak görünmektedir.

1.6. Yön Gösteren Karşıtlar

Dilbilimcilere göre bir dilde yeterince önemli olan ve ayrı bir etiketle verilmesi gereken karşıtlık türü yön gösteren (directional opposites) karşıtlardır (Lyons, 1977: 281).

Cruse, bir dilde temel yönleri gösteren karşıtları *kuzey:güney*, *doğu:batı*, *yukarı:aşağı*, *ileri:geri* şeklinde sıralar ve bunları birer örnekle tanımlar. Ona göre *kuzey* bir insanın kuzey kutbuna en kısa yoldan yolculuk edeceği yön olarak da tanımlanabilir. *Güney* de yine güney kutbu ile bağlantılı olarak veya kuzeyin karşıt yönü olarak tanımlanabilir. *Doğu* ve *batı* güneşin ufukta yükseldiği ve battığı noktaların yeriyle tespit edilebilir. *Yukarı* ve *aşağı* iki hareket noktasıyla tanımlanabilir. Örneğin dünyanın merkezine doğru veya dünyanın merkezinden doğru gibi ya da suyun akım noktaları arasındaki hareketi gibi:kaynağa doğru/kaynaktan deniz vb. yere döküldüğü noktaya doğru. Son olarak *ileri* ve *geri* kendine özgü oryantasyonu olan nesnelere için normal hareketin yönü veya nesnenin yüzleştiği yön olarak görülebilir (1986: 223-224).

Lyons'a göre ise yön gösteren karşıtlık en çok *yukarı:aşağı*, *varmak:ayrılmak* ve *gelmek:gitmek* arasında bulunan ilişkide görülür. Bu çiftler ortak olarak neye sahiptirler, en tipik kullanımları olarak ne dikkate alınabilir? İki karşıt yönden hareketin içeriğini gösteren birinde verilen yere göre K (konum)'ya. Fakat bunlar arasında önemli farklar vardır. Eğer *yukarı:aşağı* ile *gelmek:gitmek*'i karşılaştırırsak, görebiliriz ki *gelmek:gitmek* K'ya doğru hareket ve K'dan uzağa doğru hareket arasındaki karşıtlığa dayanır (aynı zamanda *varmak:ayrılmak* gibi). *Yukarı:aşağı* K'dan uzağa doğru çizilen hareketin karşıtlığına dayanır. *Sağ:sol* ve *ön:arka* yön veya istikâmet gösteren ifadelerde kullanıldıklarında, bu açıdan *yukarı:aşağı*

gibidirler. Fakat *sağ:sol* ve *ön:arka*'nın yönselliği kesin değilken, *yukarı:aşağı*'nin (örneğin dikey boyutta) yönselliği kesindir (1977: 281).

Lyons, sadece *yukarı:aşağı*, *sağ:sol*, *ön:arka* gibi çiftlerin değil, *öğrenmek*, *bilmek* vb. gibi fiillerin de yön gösteren karşıtlar arasında sayılabileceklerini belirtir.

Lyons bunlar arasındaki yön gösterme ilişkisini şöyle izah etmektedir:

“Öğrenmek” ve “bilmek” (belli bir bağlamda) karmaşıklık bakımından şu önerme çiftleri arasında olduğu gibi ilişkilidirler: “X, Y’yi öğrendi” → “X (şimdi) Y’yi bilir” (X, Y’yi bilmemekten Y’yi bilmeye doğru gitti) ve “unutmak” ile “bilmek” karmaşıklık bakımından “X, Y’yi unuttu” → “X, Y’yi bilmez/artık bilmez” (X, Y’yi bilmekten bilmemeye doğru gitti). Benzer şekilde olumlu olarak ilişkili *elde etmek: sahip olmak* bir yanda ve olumsuz olarak ilişkili *kaybetmek : sahip olmak, ölmek:yaşamak, boşanmak:evli olmak* diğer yanda. Bu sonuç ilişkilerinin faziletiyle *öğrenmek:unutmak* (olabildiğince *hatırlamak:unutmak* diğer bağlamda), *evlenmek:boşanmak* vb. yön gösteren karşıtlıklar olarak dikkate alınabilirler, “-a/e”: “-dan/den” gibi (1977: 282).

1.6.1. Yön Gösteren Karşıtlık Türleri

Yön gösteren karşıtlar da kendi aralarında zıtlar (antipodals), karşılıklar (counterparts), tersinirler (reversives), ilişkisel karşıtlar (relational opposites), dolaylı tam tersinirler (indirect converses) ve sahte karşıtlar (pseudo-opposites) olmak üzere alt gruplara ayrılırlar. Lyons bu 6 grup dışında bir de dikey (orthogonal opposites) karşıtlardan söz eder. Ona göre *kuzey, güney, doğu, batı* yön gösteren karşıtlıklarının her biri diğer ikisiyle dikey olarak karşıttır: kuzey bu yolla doğu ve batıyla karşıttır; doğu, güney ve kuzeyle karşıttır (1977: 282). Lyons bu karşıtlık ilişkisinin anadil konuşurları tarafından kabul görmeyeceğini de belirtmiştir(1977: 283).

1.6.1.1. Zıtlar

Yön gösteren karşıtların bu alt grubunda terimlerden birincisi bir eksen boyunca bir yönde uç gösterirken, ikincisi aynı ucu diğer yönde gösterir (Cruse, 1986: 224-225). Cruse, değerler sıralamasının en yüksek ve en düşük noktalarını gösterdiklerini

belirttiği zıtları, temel yön gösteren karşıtlardan yola çıkarak tespit etmiştir. Buna göre *yukarıya* ve *aşağıya* fikrini kapsayan karşıtlık çiftlerinin aşırı uçları şunlardır: *bodrum katı:çatı katı*, (su için) *kaynak:denize döküldüğü yer*, (*dağın*) *zirvesi:eteği* (İng. mountain foot), *baş:ayak ucu*. Benzer şekilde *maksimum:minimum*, *dolu:boş* en yüksek ve en düşük noktaları gösteren zıtlar arasında sayılabilirler. Cruse, zıtların sadece nesnelere en yüksek ve en düşük noktalarını değil, aynı zamanda soyut değerlerin de uç noktalarını ifade ettiklerini belirterek *imparator* ve *soytarısı* örneğinin bile buna bir şeyler borçlu olduğunu savunur: sarayda sosyal sınıfın zirvesi ve en aşağı noktası olmak (1986: 225). Bunlar dışında *her zaman:hiçbir zaman*, *hepsi:hiçbiri* ve *siyah:beyaz* çiftleri de – yukarı ve aşağı ilişkisini daha az barındırsalar da – Cruse’a göre kesinlikle düşüncesel eksen boyunca karşıt uçları gösterirler. *İleri* ve *geri* yönleri, tutarlı uzamsal bir varlık içinde *ön* ve *arkayı* verir. *burun:kuyruk* (hayvanlar için) içinde çevrelenen *ön* ve *arka* zamana ait boyutta *başlamak:bitirmek*, *başlangıç* ve *son*’u verir. Bu ikisinden sonuncusu *beşik:mezar*’da enkapsüle edilmiş görünür. *İçeri* ve *dışarı* yönleri *orta/merkez:kenar/çevre/çember* zıtlarını verir (1986: 225).

Lyons da *yukarıda:aşağıda*, *önde:arkada*, *sol:sağ* kelime çiftlerinin üç boyutlu evrende birbirlerine diametrik olarak (çap boyunca) karşıt olduklarını belirterek, yön gösteren karşıtların bu alt grubu için zıtlar (antipodals) terimini kullandığını belirtmiştir (1977: 283). Lyons’a göre zıtlar, bazı noktalarda, renklerin sahasında da çalışırlar. *Siyah:beyaz*, *yeşil:kırmızı* ve *mavi:sarı* çiftleri üç boyutlu alanda (boşlukta) eşleşen zıt (antipodal) karşıtlar gibi düzenlenebilirler.³ Bununla birlikte Lyons örneğin İngilizce anadil konuşurlarının çoğunun *siyah* ve *beyaza* zıt karşıtlar gibi

³ Bu zıt (antipodal) ilişkilerin hesaplanmasında bir renk teorisi vardır: Hering’in teorisi (1874) (bkz.Zollinger, 1973).

davranırlarken, özel söylemler dışında *kırmızı:yeşil* ve *mavi:sarı* çiftlerine öyle davranmayacaklarını ifade etmiştir (1977: 283).

1.6.1.2.Karşılıklar

Değişmez bir yüzey ya da şekildeki herhangi bir sapma veya düzensizlik ile o yüzey ya da şeklin asıl tanımlanan yönü arasındaki karşıtlık karşılık (counterpart) olarak tanımlanmaktadır. Böylece örneğin *tümsek* dünya yüzeyinin dışını tasarlar; karşılık olan şekil dünyanın içini tasarlayan *çöküntüdür*. Benzer şekilde *bel vermek:sıkmak* (bir boruda), *sirt:yiv*, *tepe:vadi*, *tümsek:çukur* ve ilişkili sıfatlar *dış bükey:iç bükey*. Daha fazla karşılık (counterpart) üretilebilir: örneğin *yatışmak:püskürmek* (bir faaliyetle). Cruse yön gösteren karşıtların bu türünün büyük kültürel öneme sahip olduğunu vurgular: *cennet:cehennem*, *ying:yang** örnekleri gibi (1986: 225).

1.6.1.3.Tersinirler

Tersinirler (reversives) iki uçta bulunan durum arasında karşıt yönlerdeki hareketi (veya daha genel olarak değişimi) gösterme özelliğine sahip, fiil türünde kelimelerden oluşan karşıtlıklardır. *yukarı:aşağı*, *ileri:geri*, *içine:dışına*, *kuzey:güney* v.b. dümdüz yönleri gösteren tersinirlerin, yön gösteren karşıtların en geniş kategorisi oldukları söylenir. En basit örnekleri karşıt yönlerdeki gerçek hareketleri veya ilişkili hareketleri gösterir: *yükselmek:alçalmak*, *ilerlemek:geri çekilmek*, *girmek:çıkılmak*, *inmek:çıkılmak*. Cruse, durumların çoğunda karşıt yön fikrini biraz soyut olarak ve geniş anlamda yorumlamak gerektiğini savunur ve biraz daha soyut örnekler olarak *bağlamak:çözmek*, *giyinmek:soyunmak*, *binmek:inmek* çiftlerini verir (2000: 171).

---

* Uzakdoğuda bu zıtlıklar felsefesi anlamındadır. Buna göre evrendeki tüm zıtlıklar dengeyi sağlar.

Tersinir fiil çeşitleri için karşıt yönleri karakterize etmenin iki temel yolu vardır. Bunlardan birincisi iki tanımlanmış durum arasındaki değişime bakmaktır. Bu durumları A ve B olarak sembolize edelim. Bir fiil çiftinin tersinebilirliği tersinir eşi B'den A'ya değişim gösterirken, diğer üyenin A'dan B'ye bir değişim göstermesi gerçeğine aittir. Bu türün örnekleri olarak Cruse şu çiftleri verir: *görünmek:kaybolmak*, *bağlamak:çözmek* ve *girmek:çıkma* (1986: 226). İlk çift için konuyla ilgili durumlar A: “görülür olmak” ve B: “görünmez olmak”. Görünmenin anlamı (uygun anlamda) “görünmez olmaktan görülür olmaya değişim” ve görünmez “görülür olmaktan görünmez olmaya değişim”. *Bağlamak:çözmek* için konuyla ilgili durumlar “bağlamış olmak” ve “çözülmüş olmak”; *girmek* ve *çıkma* için konuyla ilgili durumlar konumsaldır: “bir şeyin içinde olmak” ve “bir şeyin dışında olmak”. Son iki çift tersinir karşıtların önemli bir özelliğini örnekler. Şöyle ki, durumda meydana gelen değişikliklere doğru işlemler veya hareketler bir çiftin iki fiili için tam olarak tersine çevrilmeyi gerektirmez. Bir ayakkabı bağcığını çözme hareketi onu “bağlama” hareketinin gerçek anlamda tersine çevrilmesi değildir (geriye sarılan bir film gibi görülebilir): genellikle biri bir ayakkabı bağcığını sadece bağcıkların sonunu çekerek çözer. Önemli olan uygun hareketin meydana gelmesidir. Aynı şekilde girmek ve çıkmak basit, uzamsal anlamda karşıt yönlerde hareket gerektirmez: bir trenin istasyona girmesi ve sonradan çıkması her ikisi için de aynı yönde seyahatle olabilir. Asıl mesele trenin istasyonunun dışında olmasından içinde olmasına şeklindeki değişimdir. Bu karakterizeleme aşağıda verilen tersinir çiftlerine de uygulanabilir: *toplamak (bavul vs. için):boşaltmak*, *kilitlemek:kilidi açmak*, *vidalamak:vidaları çıkarmak*, *giyinmek:soyunmak*, *tırmanmak:inmek*, *gemiye binmek:gemiden inmek*, *kaplamak:açmak (açığa çıkarmak)* (Cruse, 1986: 226).

Karşıt yönlerin ikinci karakterizasyonu kesin olmayan, fakat ilişkili durumları içerir. Bu tip tersinir fiiller, yalnızca biri diğeriyle belirli bir ilişkiye sahip, tanımlanmış durumlar arasında değişiklik gösterirler. Bu tip bir fiil çiftine sahip olduğumuzu varsayalım, R ile ilişkisi tanımlanan a ve b. Çiftin bir üyesi, a diyelim, tersinir eşi b R ile ilişkisinde sondaki durumundan baştaki durumuna değişim gösterirken, baştaki durumundan sondaki durumuna da değişim gösterecektir. *Uzamak:kısalma* böyle bir çifte örnektir. Bir uzama sürecine maruz kalan herhangi bir şey için son durumunun başlangıçtaki durumundan daha uzun olması yeterlidir (bu çift için “daha uzun olmak” R’yi gösterir); kısalma için ise bunun tersine son durum başlangıç durumundan daha kısa olmak zorundadır. Kesin uzunluklar her iki fiille de ilgili değildir. Bu tipin diğere örnekleri şunlardır: *genişletmek:daraltma*, *hızlanma:yavaşlama*, *ısınma:soğuma*, *çıkma:inme*, *kuvvetlenme:zayıflama*, *düzelmek:kötüleşme* (Cruse, 1986: 226-227).

Yukarıda verilen örneklere gramer açısından baktığımızda tersinirlerin etken, edilgen, ettirgen ve dönüşlü çatıdaki fillerden oluştuklarını görüyoruz. Yine tersinir fiillerin büyük bir kısmının geçişsiz filler oldukları görülmektedir. Bazıları ise hem geçişli hem geçişsiz kullanıma sahiptir. Örneğin:

Ayşe eteğinin boyunu kısalttırdı/uzattırdı.

Günler uzamaya/kıalmaya başladı.

Cruse, İngilizcede tersinirlerin çoğunlukla morfolojik olarak işaretlenmiş terimlerden meydana geldiklerini belirtmiştir: *lock:unlock* (*kilitlemek:kilidi açma*), *dress:undress* (*giyinme:soyunma*) ve *mount:dismount* (*hayvanın sırtına*

binmek:inmek) örneklerinde olduğu gibi (Cruse, 1986: 228-229). Ancak Türk dili için böyle bir durumun geçerli olmadığı söylenebilir.

Tersinirler hakkında bu kadar bilgiden sonra bir diğer noktaya daha değinmek gerekir ki, o da tersinirlerin alt gruplarıdır. Cruse, tersinirleri dönücüler (*restutives*) ve bağımsız tersinirler (*independent reversives*) olarak iki gruba ayırır. Aşağıda bu alt gruplara değinilmektedir.

1.6.1.3.1. Dönücüler

Cruse'a göre tersinirlerin bu alt grubu örnekleri en az olandır. Dönücüler (*restutives*), üyelerinden biri muhakkak bir önceki duruma dönmeyi gösteren çiftlerden meydana gelir. Örnekleri şunlardır: *bozmak: tamir etmek, yerinden çıkarmak:yerine koymak(takmak), durdurmak:kaldığı yerden devam etmek, öldürmek:yeniden diriltmek* (Cruse, 1986: 228).

1.6.1.3.2. Bağımsız Tersinirler

Dönücülerin aksine, bağımsız tersinirler (*independent reversives*) durumunda fiillerin bir önceki duruma yeniden dönmelerini gerektiren son duruma ihtiyaç yoktur. Bağımsız tersinirler morfolojik olarak sıfat karşıtlıklardan elde edilirler: *uzamak :kısalmak, doldurmak:boşaltmak, karartmak:aydınlatmak, genişle(t)mek:daral(t)mak* vb. İlginç bir özellikleri de vurgusuz *yine* davranışı göstermeleridir. Aşağıda, Cruse'un örnek verdiği cümlelerde görüldüğü gibi (Cruse, 1986: 229):

Motor çalışmaya başladı, sonra yine durdu.

Onu su ile doldurdum, sonra yine boşalttım.

Yol genişletildi, sonra yine daraltıldı.

Tırmandık, sonra yine indik.

1.6.1.4. İlişkisel Karşıtlar

İlişkisel karşıtlar (relational opposites), bir eksen boyunca birinin diğeri ile bağının yönünü belirleyerek, iki varlık arasındaki ilişkiye değinen çiftlerdir. Bu tür daha çok sosyal rolleri ve akrabalık ilişkilerini içerir. Lyons, bu tür karşıtları ifade etmek için tam tersinirler (converses) terimini önermiştir. Palmer ilişkisel karşıtlar (relational opposites) terimini benimsemiş, Cruse (1986) ise her iki terimi bir arada kullanmıştır.

İlişkisel karşıtlarda çiftlerden birinin kullanımıyla yapılan bir cümle, diğerinin kullanımıyla yapılan yeni bir cümleye mantıksal olarak eşittir (Cruse, 1986:231). Örneğin “A, B’den yüksek”, “B, A’dan alçak”a ve hatta bu iki cümle de “A, B’den yukarıda” ve “B, A’dan aşağıda”ya eşittir.

İlişkisel karşıtlar veya diğeri bir deyişle tam tersinirler temelde uzamsal alanda bir düşünce olarak görülebilirler. Örneğin “A, B’nin atasıdır” mantıken “B, A’nın torunudur”a eşittir ve ata yukarıda, torun(lar) onun aşağısında olmak üzere bir soy sırası düşünülebilir. Cruse, ilişkisel karşıtlardaki bu uzamsal bağlantının günlük konuşmada da açıkça görüldüğünü düşünmektedir: *Mal-mülk babadan oğula geçti* (1986:231).

İlişkisel karşıtların en iyi örnekleri olarak şu çiftler verilebilir: *ebeveyn:çocuk*, *öğretmen:öğrenci*, *karı:koca*, *doktor:hasta*, *patron:hizmetçi/uşak*, *av:avcı*, *ev sahibi:misafir*, *almak:satmak*, *yukarı:aşağı*, *altında:üstünde*, *önde:geride*, *önce:sonra*.

1.6.1.5. Dolaylı ve Dolaysız Tam Tersinirler

Dolaylı ve dolaysız tam tersinirler (direct and indirect converses) kavramları son derece karmaşık iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Cruse bu kavramları ve bu kavramlar arasındaki farklılıkları tamamen İngilizcenin gramer kurallarına dayalı olarak açıklamıştır. Biz de burada bu kavramları Cruse'un verdiği örneklerden yola çıkarak açıklamaya çalışacağız. Cruse *aşağı:yukarı* arasındaki tersinirlikle *vermek:almak* arasındaki tersinirlik arasında fark olduğunu ifade eder (1986:233).

Örneğin:

Miriam enfiye kutusunu Arthur'a verdi.

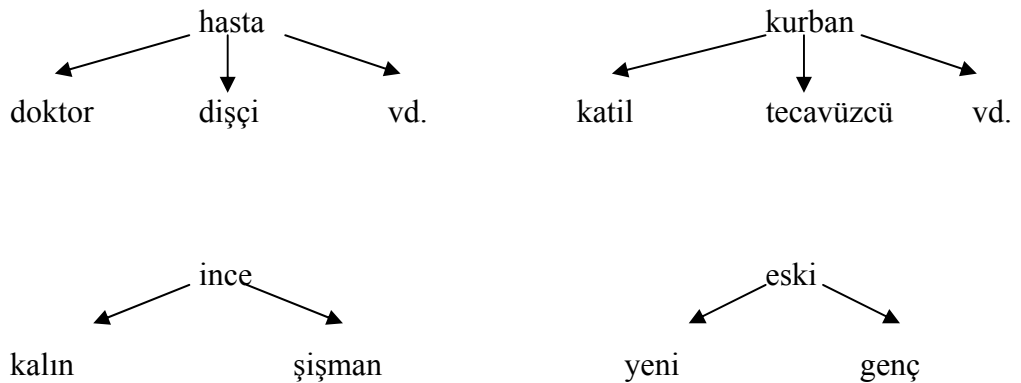
Arthur enfiye kutusunu Miriam'dan aldı.

cümlelerinde bu fiillerin sentaksı iki merkezî birleşim değeri (istemi-valency) boşluğunu sağlar. Yani, özne ve doğrudan nesnenin ve dolaylı nesne için daha dolaylı bir birleşim değeri bulunur. *Vermek* ve *almak* fiillerini bunun ışığında incelediğimizde vermek fiilinin ifade ettiği merkezî ikili ilişkinin *Miriam* ile *enfiye kutusu* arasında olduğunu görülür. Diğer bir deyişle *vermek* ve *almak* en katı anlamda tersinir değillerdir. *Vermek* fiilinin gerçek tersiniri *enfiye kutusu* ile *Miriam* arasındaki ilişkiyi göstermelidir, ancak İngilizce'de böyle bir fiil yoktur. Her iki birleşim değeri boşluğunu işgal eden, karşılıklı değişebilir tersinir çiftlere (*izlemek:önden gitmek* gibi) dolaysız (doğrudan) tersinirler (direct converses) denir. *Vermek:almakta* olduğu gibi merkezî ve dolaylı bir isim ifadesinin yer değiştirebilenlerine ise dolaylı tersinirler (indirect converses) denir (1986: 234). Cruse dolaylı tersinirlerin diğer örneklerini *miras bırakmak:miras almak*, *öğretmek:öğrenmek*, *donör (verici):alıcı* olarak sıralar (1986: 236).

Cruse dolaylı tersinirliğin veya dolaysız tersinirliğin kendi içlerinde gerçek karşıtlıklar olup olmadıkları sorusunun sorulması gerektiğini düşünür. Tüm iki pozisyonlu tersinirlerin yeterli derecede karşıt olduklarını ve bunların aynı zamanda dolaysız tersinir olduklarını belirtir. Dolaylı tersinirliğin karşıtlığın bir tipi olduğu iddiasının da aslında çok zayıf olduğunu vurgular (1986:239).

1.6.1.6. Ahenk Varyantları ve Sahte Karşıtlar

Cruse, *Lexical Semantics* adlı çalışmasında hipo-süper tip (hypo-super type) ve yarı tip (semi type) olmak üzere iki tip ahenk varyantından (congruence variants) bahseder ve bunlardan yalnızca hipo-süper tipin zıtlar arasında sık görüldüğünü belirtir (1986: 240). Cruse iki veya daha fazla hipo-karşıtların süper-karşıtlığa karşı birlikte özel bir karşıtlık ilişkisini aşağıdaki örneklerle açıklamaya çalışmıştır (1986: 240):

Cruse'a göre hasta ve kurban kendi eşlerinin süper tersinirleri (super-converses); *ince* ve *eski* ise kendi eşlerinin süper antonimleridirler (super-antonyms). *Doktor* ve *dişçi*, *katil* ve *tecavüzcü*, *kalın* ve *şişman*, *genç* ve *yeni* ise kardeş hipo-karşıtlardır

(sister hypo-opposites). *Doktor ve dişçi, katil ve tecavüzcü* uyumsuzlarken, *kalın ve şişman, genç ve yeni* çok daha az farklılık gösterirler ve Cruse'a göre idrak eşanlamlıdır (cognitive synonyms) (1986: 240).

Yine iki sözlüksel karşıt anlamlı X ve Y çifti için denilebilir ki, X'in bütün hiponimleri (altanlamlıları) Y'nin hipo-karşıtlarıdır. Birçok karşıt çift için X'in hipo-karşıtı olan bir paralel Y hiponimi vardır (Cruse, 1986: 240). Yani *büyük:küçük* çifti için *büyükün* hiponimi olan *kocaman* (İng. huge) *küçükün* hipo-antonimidir. Benzer şekilde *minik* (İng. tiny) de *büyükün* hipo-antonimidir. Bazı durumlarda karşıtlığın iki yanı arasında simetri eksikliği söz konusu olabilir. Örneğin *öldürmek:diriltmek* çiftinde öldürmenin hiponimleri *boğmak, boğazlamak, asmak* vb. *diriltmenin* hipo-antonimleridirler. Ancak *diriltmenin* hiponimlerinin varlığı şüphelidir (Cruse, 1986: 241).

Cruse *şişman ve kalının incenin, yeni ve gencin eski ve yaşlının, kısa (insanlarda) ve alçağın (binalarda) uzun ve yüksekın* hiponimleri oldukları gerçeğinin de önemsiz olduğunu ifade eder. Birçok bağlamda *kalın/şişman ve incenin, doktor ve hastanın sahte ahenkliler/uygunlar (pseudo-congruent) olduklarının* söylenebileceğini belirtir (1986: 241-242).

1.7. Türk Dilinde Karşıtlık Kavramına Yaklaşımlar

Zeynep Korkmaz *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde *karşıt anlamlı ve karşıt anlamlılık* terimlerini şöyle tanımlar:

karşıt anlamlı (*Alm. Antonym, gegensatzliches Wort; Fr. Antonyme; İng. Antonym*)
Anlamları bakımından birbirine karşıt olan ; birbirine zıt anlam taşıyan kelimeler :
acı/tatlı, az/çok, alçak/yüksek, ağır/hafif, aşağı/yukarı, büyük/küçük, düz/eğri,
iyi/kötü, ileri/geri, eğri/doğru, irili/ufaklı, güzelli/çirkinli, ucuz/pahalı, zor/kolay,
şişman/zayıf vb. Karşıtı **eş anlamlı'dır.** (2003 :142)

karşıt anlamlılık (*Alm. Antonymie, Gegensatzlichkeit ; Fr. Antonymie ; İng.*

Antonymy ; Osm. Tezad) İki kelimenin birbirine aykırı, birbirine karşıt anlam vermesi durumu : açlık/tokluk, iyilik/kötülük, hastalık/sağlık, gençlik/ihtiyarlık, soğuk/sıcak, genişlik/darlık vb. (2003 :143)

Karşıtlık (opposition) kavramı, Berke Vardar’ın *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* ’nde ise şöyle tanımlanmaktadır:

karşıtlık (Alm. *Opposition*, Fr. *Opposition*, İng. *Opposition*) Bir dilsel birimle , belli bir bağlamda onun yerini alabilecek birim ya da birimler arasındaki bağıntı. Örneğin *küçük çocuk* diziminde *küçük*, kendisinin yerini alabilecek *büyük* anlamıyla karşıtlık oluşturur. Karşıtlık oluşturan birimler, aralarında dizisel bağıntılar kuran öğelerdir ve dilsel değerinde yer alırlar (1998: 137).

Vardar, antonim teriminin Türkçesi için de “karşıtanlamlı” terimini kullanmıştır:

karşıtanlamlı (Alm. *Antonym*, Fr. *Antonyme*, İng. *Antonymous*) Karşıtanlamlılık gösteren öğeler için kullanılır (örn. *sıcak/soğuk*; *yüksek/alçak* vb.). Karşıtanlamlıların kimileri ikili karşıtlık oluşturur (örn. *ölü/diri*), kimileriye ara evreler içerir (örn. *sıcak/serin/soğuk*). Karşıtanlamlılar ve içerdikleri türler değişik tanım ve açıklamalara konu olmuşlardır. Bak. **karşıtanlamlılık** (1998: 136).

Vardar yukarıdaki tanımıyla, kavramsal alanın kelime çiftleri arasında iki bölüme ayrılmasıyla tanımlanan bütünleyicilere (complementaries) ve derecelenebilen karşıtlıklara (gradable opposites) yani antonimlere değinmiştir. Vardar sözlüğünde karşıtanlamlılığı (antonymy) “anlam bakımından birbirinin karşıtı olan sözcüklerin özelliği” olarak tanımlamıştır. Burada da karşıtanlamlılar maddesinde verdiği örneklere değinen Vardar, bu sefer “bütünleyici” terimini kullanarak *evli/bekar* örneğini vermiş ve “yalnızca karşıtlık anlatanlar” (bize göre antonimler = derecelenebilen karşıtlar) ifadesini kullanarak bunlar için de *büyük/küçük* örneğini vermiştir (1998: 137).

Doğan Aksan Türk dilinde karşıtlık kavramını *Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi* (Ankara, 1999) adlı çalışmasının 2. Bölümünde “Türkçede Tersanlamlılık” alt başlığı altında ele alınmıştır. Aksan, terim olarak “tersanlamlılık”ı kullanmıştır. Türk dilinde aynı kavram alanı içinde bulunan kavramların yanı sıra birbirine büsbütün karşıt kavramların da bulunduğu belirten Aksan, daha 8. yüzyılda

Köktürk yazıtlarında bu tür öğelere rastlandığını vurgulayarak bunlardan birkaçını örnek vermiştir: *irak:yagru*, *tün:küntüz*, *toruk:semiz*, *ilgerü:kirü*. Aksan adı geçen çalışmasında:

...Burada çeşitli dilbilimcilerin sınıflandırmalarındaki türlerin Türkçedeki örneklerine yer vermek istiyoruz .

diyerek, Türk dilindeki karşıtlık türlerini, bu kez “karşıtlık” terimini kullanarak, ana hatlarıyla ele almıştır (1999: 129).

Zeynel Kıran *Dilbilime Giriş* adlı çalışmasının anlamsal ilişkilerden söz ederken, “Karşıtanlamlılık” alt başlığının altında *karşıtanlamlılığı* “anlam açısından birbirinin karşıtı olan sözcüklerin oluşturduğu ilişkiye verilen ad” olarak tanımlamış, örnek olarak *iyi:kötü*, *güzel:çirkin*, *büyük:küçük*, *doğru:yanlış*, *var:yok*, *taze:bayat*, *bulmak:yitirmek* karşıtlarını sıralamıştır (2001: 248). Ancak ikili karşıtanlamlılıkta *ölüm:yaşam*, *kadın:erkek* örnekleri gibi ara kavramlar içermeyenlerle (bütünleyiciler =complementaries bkz.1.3.1.), çeşitli ara evreler içeren *sıcak:ılık:serin:soğuk* gibi karşıtanlamlılık ilişkilerini (antonimler = derecelenebilen karşıtlar) birbirinden ayırmak gerektiğini belirtmiştir (Kıran, 2001: 248). Kıran, *evli:bekar* örneğini vererek bunlar için *bütünleyici*, *almak:satmak* örneklerini vererek bunlar için de *karşılık* (counterpart bkz.1.6.1.2.) terimini kullanmış ve bunların da bir başka ayrım olduğunu ifade etmiştir.

2. Bölüm Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri

2.1. AŞAĞI:YUKARI Yön Gösteren Karşıtlar

Anlam bilimi içerisinde anlam ilişkilerinden biri olarak ele alınan “karşıtlık” kavramı sadece dil bilimi ile ilişkili değil, mantık, felsefe ve psikoloji bilimleriyle de ilişkili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Her sözcük konuşmacının ve dinleyicinin bilincinde kendi zıttını mı çağırır?
Karşıtlık konuşmacının ve dinleyicinin zihninde hazır mıdır? gibi psikolojik sorular doğuran karşıtlığın, Aristo’dan başlayarak günümüze kadar mantıkçılar tarafından da üzerinde durulan bir konu olduğu “dil biliminde mantık” üzerine yapılmış çalışmalardan görülmektedir (Allwood, Andersson, Dahl, 1977; Horn, 1989). Heraclitus’tan Jung’a filozoflar ve mantıkçılar nesnelere zıt durumlarına doğru kayma eğilimlerine işaret etmişler ve pek çoğu *sevmek:nefret etmek, dâhilik:delilik* vb. arasındaki ince ayrımı farketmişlerdir (Cruse, 1986: 197). F. Saussure ve A. Martinet gibi dilbilimciler de genel dil bilimi üzerine yaptıkları çalışmalarında karşıtlıklara değinmeden geçememişlerdir. Saussure’e göre dil mekanizması, özdeşliklere ve bunların doğal karşıtlığı olan ayrılıklara dayanır. İster bir dilin söz dağarcığında sözcüklerin anlamının dağılımı, isterse dilbilgisel işlevlerin söz dizimi ya da biçim bilgisi bakımından işleyişi söz konusu olsun, bir dizgenin değerleri en iyi, öğelerin kurdukları karşıtlıklarla açıklanır (Saussure, 1998: 178-180).

Ayrım kavramı, dilde tek başına bir öğenin var olamayacağını, onu var edenin öğeler arasındaki karşıtlık bağıntısı olduğunu gösterir (Kıran, 2001: 127). A. Martinet ise *Elements de linguistique générale* (Genel Dilbilim İlkeleri) adlı

çalışmasında (1980) ister gösterge, ister ses birimi olsunlar, dil birimleri arasında birbirinden ayrı iki çeşit bağıntının görüldüğünü belirtir. Bunlardan birincisi cümle içindeki dizimsel (sentagmatik) olarak adlandırılan ve gözlemlenebilen bağıntılardır ki, Martinet bunlar için *aykırılıklar* (Fr. *contrastes*) terimini kullanmıştır. İkincisi ise aynı bağlamda yer alabilen ve en azından bu bağlam içinde karşılıklı olarak birbirini dışlayan dizisel (paradigmatik) bağlantılardır ve Martinet bunları *karşıtlıklar* (Fr. *oppositions*) terimiyle ifade etmiştir (Rifat, 2000: 155). Böylece karşıtlık terimi disiplinler arası bir terim olarak görülmektedir. Terimin anlam biliminindeki yeri ve değeri için bkz. 1. Bölüm.

Felsefe biliminde karşıtlık kavramı varlık bilimi (ontoloji) ile ilgili olarak karşımıza çıkar. Fiziksel evren yani tabiat bu, ya da o diyebileceğimiz çift manzara ile ve evrendeki her değer de çift kutuplu olarak ele alınmıştır (Ülken, 1965: 164, 244). Canlıların *erkek:dişi* diye bölünmesi bir çift kutupluluk başlangıcıdır. Ruhî olaylarda zihinsel ve duygusal iki türlü çift kutupluluk bulunur. Toplum alanına gelince o tam çift kutupluluk karakteri gösterir. Dinî zümrelerde bu sistem, *kutsal-kutsal dışı* ayrışması şeklinde bütün toplumsal hayatı kuşatır (Ülken, 1965: 248).

Evrendeki bu çift kutupluluk, insan topluluklarının evrenin kozmolojisi (meydana gelişi) üzerine yürütükleri fikirleri de etkilemiştir. Asya'nın en eski milletleri olarak sayılan Türk, Çin ve İran milletlerine ait kozmolojilerde *yer* ve *gök* karşılıklı ve birbirinin zıttı iki prensip olarak görülmüşlerdir (Ülken, 1933: 28-29). Türk kozmolojisinin de temelini teşkil eden bu düşünce sistemi Türklerin en eski yazılı metni Orhon Yazıtlarında geçen şu satırlarda net bir şekilde ifade edilmiştir: *üzä kök täñri asra yağız yer kıluntukda ekin ara kişi oğlı kılınmış* "Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış" (BK D 2).

Bu *yer:gök* karşıtlığı dikey boyutta iki uca, iki temel yöne işaret eder: *aşağı:yukarı*. Yer aşağıdadır, gök yukarıda. Doğrusal karşıtlar olarak ifade edilen *aşağı* ve *yukarı* terimlerini somut olarak maddî, soyut olarak manevî kültürümüzde neredeyse her yerde buluruz. Sayılar (dolayısıyla fiyatlar, kilolar ve dereceler) aşağı ve yukarı giderler; askerî rütbelere, kurlar aşağı ve yukarı giderler; müzikte perdeler aşağı ve yukarı giderler ve insanların ruhsal durumları ve zaman kavramı da aşağı ve yukarı gider (Jackendoff, 1993: 196-197).

Maddî kültürün bir parçası olan dil içinde *aşağı:yukarı* kavramları semantik ilklere aittir. A. Wierzbicka, *Semantic Primes and Universals* adlı çalışmasında semantik ilkleri *eski ilker* (old primitives) ve *yeni ilker* (new primitives) olmak üzere iki gruba ayırmıştır (1996: 35-111). Wierzbicka eski ilklere aşağıdaki elementlerin dâhil olduğunu belirtmiştir (1996: 35-36):

"Substantifler/Substantives" :	BEN/I, SEN/YOU, BİRİ/SOMEONE, BİRŞEY/SOMETHING, BEŞER/PEOPLE
"Belirleyiciler/Determiners":	BU/THIS, AYNI/THE SAME, DİĞER/OTHER
"Niceleyiciler/Kuantifiers":	BİR/ONE, İKİ/TWO, ÇOK/MANY (MUCH), HEPSİ/ALL
"Zihinsel Fiiller/Mental Predicates":	DÜŞÜNMEK/THINK, BİLMEK/KNOW, İSTEMEK/WANT, HİSSETMEK/FEEL
"Konuşma/Speech:	SÖYLEMEK/SAY
"Hareketler ve Sonuçlar/Actions and events":	YAPMAK/DO, OLMAK, VUKU BULMAK/HAPPEN
"Değerlendiriciler/Evaluators":	İYİ/GOOD, KÖTÜ/BAD
"Tanımlayıcılar/Descriptors":	BÜYÜK/BIG, KÜÇÜK/SMALL

"Zaman/Time":	NE ZAMAN/WHEN, ÖNCE/BEFORE, SONRA/AFTER
"Mekân/Space":	NEREDE/WHERE, AŞAĞIDA/UNDER, YUKARIDA/ABOVE
"Parça-İlişki Temelli ve Tür-İlişki (-IN) PARÇASI/PART (OF), (-IN) Temelli Sınıflama /Partonomy and taxonomy":	TÜRÜ/KIND (OF)
"Metapredikatlar/Yüklemleştiriciler":	DEĞİL/NOT, -ABİLİR/CAN, ÇOK/VERY
"Cümleler Arası Bağlayıcılar/Interclausal Linkers":	EĞER/IF, ÇÜNKÜ/BECAUSE, GİBİ/LIKE .

Yukarıda görüldüğü gibi AŞAĞI:YUKARI sözcükleri mekân kavramı içinde öğrenilen eski ilklere aittirler.

Çocukların dil edinimi üzerine yapılan araştırmalar da AŞAĞI:YUKARI yön gösterenlerinin önemli bir yere sahip olduğu göstermiştir. AŞAĞI ve YUKARI sözcükleri ve bunlarla ilgili kavramlar çocukların konuşmalarında oldukça erken yaşlarda görülmektedir. Wierzbicka bu erken kavramsal edinimi bebeklerin/çocukların ebeveynleri tarafından kucağa alınmaları, yani havaya kaldırılmaları ve geri yerlerine konulmaları ile yani bebeklerin/çocukların vücut hareketleriyle ilişkilendirmiştir (1996: 59). Eğitim bilminde çocuklara yönlerle ilgili sözcükler öğretilirken de öncelikle doğal bir tarzda AŞAĞI ve YUKARI sözcüklerinin öğretilmesi gerektiği düşünülmektedir (Demirkaya-Çetin-Tokcan, 2004:5). Yapılan araştırmalar öğrencilerin aşağı ve yukarıyı algılamalarındaki yanlışlardan dolayı özellikle *kuzey:güney* yönlerini öğrenmekte zorlandıklarını göstermiştir. Genellikle yaşanan coğrafî çevredeki önemli özelliklerle yön kavramı özdeşleştirildiğinden Alanya'da yaşayan bir çocuk denizi güney yönü ile özdeşleştirirken aynı çocuk

Samsun'a gittiğinde Karadeniz'in kuzey yönünde olduğunu kavramakta zorlandığı belirtilmektedir (Demirkaya-Çetin-Tokcan, 2004:2). Aşağı kavramını tam olarak algılayamayan çocuklar nehirlerin her zaman aşağıya, yüksek yerlerden alçak yerlere aktıkları ön bilgisiyle bütün nehirlerin güneye aktığını düşünmektedirler. Yine bir dünya haritası duvara asıldığında yukarı kısmın kuzey yarımküreyi, aşağı kısmın güney yarımküreyi gösteriyor olması da çocuklarda yukarının kuzey ve aşağının güney olduğu sabit fikrini geliştirmektedir (Demirkaya-Çetin-Tokcan, 2004:7).

İnsanlar sahip oldukları dilde düşünmediklerinde çevrelerini görsel imajlar, "zihindeki resimler" olarak değerlendirirler (Jackendoff, 1993: 187). *Patterns in the mind- Language and human nature* adlı kitabında insan zihninin uzamsal olarak biçim-zemin (figure-ground) düzenlemesi üzerinde duran Ray Jackendoff, nesnelere arasındaki uzamsal ilişkiyi basit bir örnekle inceler: *The cat sat on the mat* "kedi paspasın üstünde oturdu" cümlesinde Jackendoff, *paspası* başvuru nesnesi veya sınır işareti olarak kavramsallaştırır ve bu başvuru nesnesinin, mekânın bölgesini tanımlamada yardımcı olacağını belirtir. Bu cümle için mekânın bölgesi paspasın üstüdür. Bu durum farklı önedatlar kullanılsa da değişmez: paspasın altı, paspasın ötesi vs. Cümlenin fiili ise bu mekân bölgesine, biçimsel nesneyi yani kediyi konumlandırmak için kullanır (Jackendoff, 1993:192).

Bu bölümde ele alınan *kudı*; *asra*, *ast* ve *astın*; *alt*, *altın*; *aşag(a)* ve *yokaru*, *yügerü*, *üzä*, *örü*, *üst*, *üstün* AŞAĞI ve YUKARI sözcükleri de bu şekildedir. Bir örnekle açıklayalım: ... *ol sub kudı bartımız* "o ırmak boyunca yol aldık" (T-II 27) cümlesinde başvuru nesnemiz *sub* "su"dur ve mekânın bölgesini tanımlamada yardımcı olur. Bu cümlede mekânın bölgesi *kudı* "aşağı"dır. Cümlenin fiili *bartımız* "vardık" ise biçimsel nesneyi, yani insanı, yani gizli özneyi "biz"i konumlandırır.

Hepsi beraber dildeki uzamsal biçim-zemin düzenlemesini gösterirler: suyun akım yönü boyunca yüründüğünü ifade ederler.

Jackendoff, nesnelere arasındaki uzamsal ilişkinin aynısının düşüncenin soyut alanları için de düzenlenebileceğine, pek çok gramer kalıbının mekândaki fiziksel nesnelere tanımlamanın yanı sıra uzamsal olmayan alanları da tanımlamak için kullanılabilirlerine değinir (1993: 194-195). Türk dilinde de yukarıda sıraladığımız AŞAĞI ve YUKARI sözcükleri mekândaki fiziksel nesnelere tanımlamanın yanı sıra uzamsal olmayan soyut alanları da tanımlamak için kullanılmışlardır. Örneğin mutlu olanın başının yukarıda, kederli olanın başının aşağıda tasvir edilmesinde kullanıldıkları gibi: *kadguluk boldı, başın kudi kemişdi* "kaygılandı, başını aşağı eğdi" (KE A45v6).

Nesneleri sadece kesin mekânlara göre yerleştirmiyoruz, fakat her zaman arka plana yerleştirilen figürlerle yerleştiriyoruz. Bu arka plan, düzenlemesi başvuru nesnelere tarafından tanımlanan mekânın bir bölgesidir. Bu kavramsal düzenleme, ve onunla beraber giden gramatikal düzenleme, dünya dillerinin birinden öbürüne tekrarlanır. Böylece algıladığımız dünyanın parçalarını içgüdüsel olarak bir araya koyma yolumuz olan kavramların, doğal evrensel gramerin bir parçası olduğuna inanmak için iyi bir sebebimiz vardır (Jackendoff, 1993: 194).

2.1.1. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde AŞAĞI Yön Gösteren Karşıtları

Tarihsel ve modern Türk dilinde “yukarı”ya karşı “aşağı” yönünü gösterdikleri tespit edilen, YÖN semantik boyutunu paylaşan karşıtlar *kudi*; *as+ yön sözcüğü kökünün türevleri *asra*, *ast* ve *astın*; *al+ yön sözcüğü kökünün türevleri *alt* ve *altın* ile *aşag(a)*'dir. Bu yön sözcüklerinin genel Türk dilindeki durumu aşağıdaki gibidir.

2.1.1.1 kudi

Proto-Tü. *kudi “aşağı”; Proto Ogur *kudi; Proto-Oguz *kudi; KökTü. viii. yy. *kudi* “aşağı, aşağıya doğru” (BK D 37), (T-I, 27), ix.yy. *kudi* “id.” (IB 50.1, 44.1); Bud.Tü.ç. *kudi* “id.” (Maitr 105,10), ix.-x. yy. *kudi* “id.” (AY, 6-6, 366-5), *kūdi* “id.” (IS, 550), Man.Tü.ç. yy. *kodi* “id.” (Man.-Uig. Frag. 401,2); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *kūdi* “id.; dip, çukur” (KB 119; KB İndeks 1183), *kuđi* “aşağı” [Ar. afsal] (DLT - Dankoff-Kelly, 542), *kuđi* “id.” (TIEM 73 334v/9=039/001; Ünlü 2004:279; Kök 2004:480); Harezmi ç.: xii. yy. *kuyu* “id.” (ME 156, 5), xii-xiii. yy. *kuđi* II ve *kuđu* “id.” (AKT 14b,10; Borovkov 2002: 169), *kuyu* I “id” (AKT 144,8), *kuzi* “id.” (AKT 28b,22; Borovkov 2002:173); xiv. yy. *kuđi* “id.” (KE, A.51v2; B.140v14), *kuyi* “id.” (KE, A. 211v1), *kuyu* “id.” (NF 336-15), *kuđi* “id.” (RKT 16-45; 35-27; 15-88); EKıp.: xiii-xiv. yy. CC, GT-, *kuđi* “aşağı” (HŞ, 1785); MKıp.: - (KTS); Doğu Tü.: xvi. yy. *kuyi* “aşağı” (ŞN 141a2, 173a2), xvi. yy. *kuyi* “aşağı” (BN 2a), xviii. yy. *kuyi* “1. aşağı” (San. 292v.24); Batı Tü.: xiii-xix. yy. -; Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. (st.) -, fakat *yüzü koyun* birleşiminde *koyun* şeklinde (Tekin,1958:188-189), ağ. -, fakat krş. *kuylu* “yön” içindeki *kuy+* (DS-VIII, 3019), Trkm, AzTü., Horasan -; Güney-Doğu: YUyg. -; Özb. *kuyi* “aşağı” (ÖTİL-II, 613c), Salar -, SUyg. *kozi* “kuzey”, *kozu*, *kuzi* “aşağı”, *kuzu* “aşağı; kuzey” (VEWT, 275a); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay., Kumuk , Kar-Malk., Tat., Başk., Kazak, Kırg. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva *kudu* (I) “1. alçak, düşük, aşağı: *kudu deynel* “aşağı derece”, *kudu çada* “alt basamak”, *kudu bilig* “düşük düzeyde öğrenim” 2. alt: *kudu kat* “alt kat”, *kudu suur* “aşağı köy” ve *kudu* (II) “aşağı: *kudu kördürgen* “hor/küçük görülen, aşağılanmış”, *kudu olurtur* “ishal olmak” (TuvRSI. 1968:262a), Şor -, Hakas -, Saha *xotu* “kuzey” (YakutRSI. 503b); Hal. -; Çuv. -.

2.1.1.1.1 *kudı*'nin Etimolojik Değerlendirmesi

Türk dilinin en erken tanıklanan “yukarı”ya karşı yön gösterici sözlerinden biridir. Modern Türk dilinde Tuva Türkçesinde *kudu* (TuvRSI. 1968: 262a), Saha Türkçesinde *xotu* (YakutRSI. 503b), Özbek Türkçesinde *kuyi* (ÖTİL-II, 613c), Sarı Uygur Türkçesinde *kozi, kozu, kuzı, kuzu* (VEWT, 275a) şeklinde, Türkiye Türkçesinde *yüzükoyun*⁴ “yüzünü aşağıya çevirerek, yüzü üstüne, yüzü aşağıya gelmek üzere” birleşik sözcüğünde saklanan sözcük bütün çevreleriyle Eski Türkçe metinlerde ve erken ve orta dönem İslâmî çevre metinlerin sırasıyla Karahanlı, Harezmi-Altın Ordu, Doğu ve Batı Türk alanlarından tanıklanabilmiştir. Sözcüğün kökeni ile ilgili iki farklı açıklama vardır: Clauson sözcüğü *kod-* “aşağıya koymak (to put down), terk etmek (to abandon), bırakmak (to give up)” fiilinden türetilmiş bir zarf, belki bir zarf-fiil olduğunu belirtmiştir (ED 595b). Räsänen sözcüğü *kodu* şeklinde kurmuş, sözcüğün Orta Türkçede *kodu*, Çağataycada *koyı*, Memlük Kıpçakçasında *kuyu* şeklinde geçtiğini belirtmiştir (1969:275). Eski Türkçenin Buddhist ve Maniheizt çevre metinleriyle uğraşan türkologlar da çoğunlukla sözcüğü *kodı* olarak okuyup *kod-* fiili ile ilişkilendirmişlerdir (Gabain 1988: 281b). K. Röhrborn da UW’da *asra* maddesi altındaki örnek metinlerde geçen bu sözcüğü düzenli olarak *kodı* biçiminde vermiştir (UW 234 *asra* (I), 235 *asra* (II)). P. Zieme de eserlerinde sözcüğün kök hece ünlüsünü /o/’lu olarak okur: ...*inta kodı a/... anga turu b/...* (Zieme, 1975: 641-642), *örü kodı bolsarmn kişimkul...* (Zieme, 1975:739) gibi. Eski Türkçenin söz yapımına dair eserinde M. Erdal sözcüğün bir sontakı ve sıfat görevinde olduğunu belirtir ve *tög-*, *yap-*, *adır-*, *ägir-* gibi fiillerden *tög-i* “dövülmüş tahıl”, *yap-ı* “at örtüsü” gibi gıda ve eşya isimleri, *adr-ı* “ayrı”, *ägr-i*

⁴ Bkz. T. Tekin (1958:188-189), ayrıca Hatipoğlu (1970: 174-175).

“eğri” gibi sıfatları ve *tak-ı* “henüz/ve/dahi” bağlacını yapan -I morfemi altında değerlendirir (1991-I: 340-341). Erdal, Clauson’un sözcüğün kök hece ünlüsünü /o/ olarak vermesini hatalı bir etimoloji olarak yorumlar (1991-II: 744). Sözcüğün *kud-* “dökmek” fiilinden geldiğini ifade eden Erdal metinlerin de bunu desteklediğini belirterek, Türk runik harfli metinlerdeki örnekleri sıralar. Uygurcada yön gösteren parçanın genelleştiğini söyleyen Erdal, bununla birlikte bu gelişmenin Oğuz alanında yer almadığını da vurgulamıştır (1991-I: 341). Erdal, Eski Türkçenin gramerini incelediği eserinde ise sözcüğün Özbek Türkçesinin yanı sıra Tuva ve Tofa lehçelerinde de /u/ sesiyle korunduğunu belirtmiştir (2004: 334). H.E. Boeschoten, M. Vandamme ve Semih Tezcan tarafından yayınlanan *Kıyasü'l-Enbiya* neşrinde *kuḍı* kelimesinin muhtemelen *kuḍ-* "aşağı dökülmek" şeklinden türediği belirtilmiştir (1995: Index III, 722). T.Tekin de *kodı* “aşağı” şeklindeki daha önceki okumalarının dışına çıkarak 2000 tarihli *Orhon Türkçesi Grameri* adlı eserinde sözcüğün köken açıklamasında Erdal’la birleşmiş; “Yalın durumu yöneten sontakılar” başlığı altında ele aldığı *kuḍı* sözcüğünü *kuḍı* “aşağı, (bir ırmağın) aşağı mecrası boyunca” < **kuḍ-* “dökmek” olarak açıklamıştır (2000:151).

Sözcük Erdal’ın da belirttiği gibi Tuva lehçesi ve Tofalar ağzı dışında Modern Türk dili alanında Özbek Türkçesinde *kuyı* olarak kök hece ünlüsü u’lu tespit edilebilirken, Sarı Uygur ağızlarında ise *kozi* “kuzey”, *kozu*, *kuzı* “aşağı”, *kuzu* “aşağı; kuzey” olarak kök hece ünlüsü hem /o/’lu hem de /u/’lu olarak karışık görülmektedir. Saha Türkçesinde “kuzey” anlamıyla saklanan *xotu* sözcüğü de bu ETü. *kudı* ile ilgili olmalıdır ve kök hece ünlüsü /o/ ile karşımıza çıkar. Saha Türkçesinde *xotu* “kuzey” biçimi bu anlamı ile Sarı Uygur Türkçesindeki *kozi* ile karşılaştırmaya değerdir. Ancak Saha Türkçesinde sözcük “kuzey” anlamı yanında G. F. Blagova

redaktörlüğünde yayımlanan *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*'da “nehirin akıntısından aşağıya doğru” olarak da tespit edilmiştir (ESL., 2000: 31). Sözcük bu anlamı ile ETü. *kud-* fiili ile ilişkisini açıkça gösterir. Proto Türkçenin hem uzun hem de kısa kök hece /u/ ünlülerini saklayan Saha Türkçesi *xotu* “kuzey” biçimine karşılık ETü. *kud-* “dökmek” fiilini *kut-* olarak saklamıştır (YakutRSI. 194a). Bilindiği gibi Saha Türkçesinde ETü. kelime başı k- sesi dar-düz /ı/ ve dar-yuvarlak /u/ ünlüleriyle ku-, kı- olarak kullanımda korunurken, geniş-düz /a/ ve geniş-yuvarlak /o/ ünlüleriyle kullanımda düzenli olarak x- sesine değişmiştir: ko-, ka- > xo-, xa-. *kud-* ve bu fiilden müştak *kudı* sözcüğünün kök hece ünlülerindeki *kut-* ve *xotu* şeklindeki bu dağılımı elbette dikkat çekicidir. Nitekim Räsänen de VEWT'de Moğolca *koyı-tu* ve Buryatça *xoyto* “kuzey” biçimleri ile genel Türk dilindeki *kudı* ile Osmanlıca *koytu* “koruma, gölge” arasında bir paralellik kurmaya çalışmıştır (275a). Bununla birlikte, *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*'da, Räsänen tarafından ortaya konan ve Menges ile Poppe tarafından da desteklendiği belirtilen Türk. *koyu* “aşağı, kuzey” ~ Moğ. *xoytu* “arka, geri, kuzey” (Lessing, 2003: 1473b) paralelliğinin fonetik ve semantik güçlüklerden dolayı kabul edilemez olduğu belirtilmiştir (2000: 32). Sözlükte Moğ. **koy* > *xoy* değişimini destekleyen bir paralelliğin olmadığı da vurgulanmış, Türklerde ve Moğollarda arka ve kuzey ifadelerinin farklı bir yön algılama sistemini yansıttıkları ifade edilmiştir (ESL., 2000: 32). Hem fonolojik hem de semantik olarak Saha Türkçesindeki *xotu* biçiminin tarihsel olarak Buryatçadaki *xoyto* “kuzey” ile ilişkilendirilmesi şaşırtıcı olmaz. Ancak kök fiili *kut-* şeklinde yaşatan Saha Türkçesinde *xotu* sözcüğünün “kuzey” anlamı yanında “nehirin akıntısından aşağıya doğru” anlamının da tespit edilebilmiş olması biçimin Mongolcadan alıntılanmış olduğu iddiasını da bütünüyle haklı çıkarmaz;

ancak Türk ve Mongol dillerinin bu iki türü arasında, bu biçimler söz konusu olduğunda Buryatça *xoyto* “kuzey”, Saha. *xotu-* hem semantik hem de ses bulaşmasının varlığına da işaret eder. Nitekim bir diğer sıkı Mongol dil ilişkisinin olduğunu bildiğimiz Sarı Uygur Türkçesinde ETü. *kudı* sözcüğünün asıl anlamları yanında “kuzey”i de göstermesi ve bu anlamıyla sözcüğün *kozi* şeklinde karşımıza çıkması da bunu destekler.

ETü. *kud-* fiili Tuva Türkçesinde de çekirdek anlamıyla yaşamaktadır: *kut-* > *kudar-* “1. (çay vb. için) koymak: *aalçılarga şaydan kudar* “misafirlere çay koymak”, *ças kudup kelgen* “bardaktan boşanırcasına yağmur yağdı” 2. dökmek, boşaltmak: *ok kudar* “ok yağdırmak?”, *şutkup kutkan xüler turaskaal* “dökülmüş bronzdan anıt”, *kañ kudar (kudup şutkuur) zavod* “çelik dökme fabrikası” (TuvRSI. 1968: 261b); *süttü stakançe kudar* “sütü bardağa koyar”, *sungu demir-xuundan kudar* “demir kovadan suyu koymak” (RTuvSl. 1988: 112b). Tuva Türkçesinde ETü. *kod-* “koymak” (ED 595b) fiili yoktur, yerine *sal-* > *salır-* (TuvRSI. 1968: 366a) ve *tur-* > *turguzar-* (TuvRSI. 1968: 424b) fiillerinin kullanıldığı görülmektedir: *maşınanı garajka salır* “arabayı garaja koymak”; *nomnarnı polkaga turguzu salır* “kitapları rafa koymak”; *çüvelerni çıdar çeringe salır* “eşyaları yerine koymak”(RTuvSl. 1988: 244b) örneklerinde olduğu gibi. Ancak Tuva Türkçesinde “sokuluvermek, saklanmak” için kullanılan *xoduş deer* (TuvRSI. 1968: 478b) ibaresindeki *xoduş* bu ETü. *kod-* fiilinden bir müştak olabilir. Öte yandan *kod-*’la aynı kökten olması gereken *kon-* (<*ko-n-*) fiili de Tuvada *xon-* “1. yatmak 2. oturmak, konmak 3. eylemin aniden ve çabuk olduğunu gösteren yardımcı fiil” (TuvRSI. 1968: 482a) olarak yaygın kullanırlığı olan bir fiil olarak görülür. Paasonen’in *Çuvaş Sözlüğü*’nde “dökmek” fiili Çuv. *hıv-* “1. dökmek; 2. (elbise, ayakkabı) çıkarmak”tır. Paasonen bu

Çuvaşça veriyi Kazan-Tatar Türkçesinde *köy-* “dökmek”, Altay Türkçesinde *kuy-* “(madeni) dökmek”, Sagay, Koybal ağızlarında *kus-* “dökmek, saçmak” biçimleriyle de ilişkilendirip karşılaştırmıştır. (Paasonen, 1950: 42-43). N. İ. Aşmarin *Slovar Çuvaşskogo Yazıka*’da *hıv-* fiilinin yirmiden fazla anlamını vermiştir. Bunlardan “8. suyu dökmek/koymak 9. (altın vb. metal için) dökmektir” (2000-15-16: 80-81). V. G. Egorov’un *Etimologičeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka* çalışmasında da *hıv-* “1. (bir şeyi) çıkarmak 2. koymak, bir şeyin üstüne koymak” anlamlarında geçmektedir (1964: 314).

Tuva Türkçesinde *kudu* (I) “1. alçak, düşük, aşağı 2. alt *kudu* (II) “aşağı” sözcüğünden pekçok yeni sözcük; isim ve fiil türetildiği de dikkatimizi çekmektedir: Tuva *kudu* > *kuduku* ”aşağı, alçak”, *kudula-* “alçalmak, düşmek”, *kudulaaşkın*, *kudulat-*, *kuduladışkın*, *kudulan-*, *kuduldur*.⁵

Sözcüğün kök hece ünlüsünün /u/’lu olması gerektiğini Modern Türk dilinden tanıklar dışında Eski Türkçe döneminde /o-u/ ayırdı yapan alfabeler ile yazılmış metinlerdeki biçimler de destekleyicidir. Bilindiği gibi hem Türk Runik alfabesi hem de Maniheist, Buddhist ve erken ve orta dönem İslâmî çevrenin genel alfabeleri Mani, Uygur ve Arap alfabelerinde yuvarlak ünlülerin (/o, u, ö, ü/) darlık-genişlik ayrımı, yani o-u, ö-ü ayırdı yoktur. Buddhist çevresinden yazımda *o, u* ayrımını yapan Brahmi harfleriyle tespit edilmiş Sanskrit Türkçe sıralı yan yana tercüme metinde geçen *nyūnapurusanam kuḍiki erānlārniḥ* “der niedrigen Männer (alçak adamların)” (TT VIII A2) ibaresinde de sözcüğün ilk ünlüsü u’ludur. Bu yazım özelliğine Erdal da dikkat çekmiştir (1991-I: 341; II: 744). Maue-Röhrborn “Ein buddhistischer Katechismus in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift” adlı

⁵ Tuva Türkçesinde kök fiil *kud-* fiilinden türetilmiş biçimler için bkz. 2.1.1.1.2. *kudı* Kullanım Alanı: (5) *kudı* türevleri.

makalelerinde Eski Türkçe ilk hecedeki /o/ ve /u/'nun sıralanışının Güney Sibiry, Orta Asya ve Batı Türk lehçelerinde paralellik gösterdiğini ve Brahmi metnlerinin bunu kanıtladığını belirtmişlerdir. Aynı zamanda bu metinlerin Eski Türkçe'deki dalgalanmaları da gözler önüne serdiklerini vurgulamışlardır. Maue-Röhrborn inceledikleri metinde kök hecelerdeki /o/ ve /u/ ünlülerinin Brahmi metnilerindekilerden bütünüyle farklı olduklarını tespit etmişlerdir. Tibet yazısında /o/ ve /u/'nun ayırıcı grafemler olduklarını belirten Maue-Röhrborn, Eski Türkçe sözcükler örneğinde kök hecede o/ö, u/ü değişimli yaklaşık 220 kelimenin 190'ında ünlülerin gösterildiğini ifade etmişlerdir (1984-1985: 295) Maue-Röhrborn'un inceledikleri Tibet harfli metinde *kudı* sözcüğüne rastlanmamaktadır. Bununla birlikte /o/ ve /u/ ünlülerinin Brahmi ve Tibet metnilerindeki durumlarını göstermek için verdikleri örneklerden yola çıkarak; bir Tibet metninde *kudı* sözcüğünün o'lu, Brahmi metninde ise u'lu olması gerektiği varsayılabilir. Tibet ve Brahmi metnlerinde ilk hecede /o/ ve /u/ ünlülerinin yazımı arasındaki farklılıklara Maue-Röhrborn'un verdikleri örnekler şunlardır (1984-1985: 296):

Tibet *ogūr* “ = Brahmi *ugur*

Tibet *og-* “anlamak” = Brahmi *uk-*

Tibet *golkag* “kulak” = Brahmi *kulkak*

Tibet *gortul-* “kurtulmak” = Brahmi *gurtol-*

Tibet *kod* “yücelik, ululuk” = Brahmi *kut*

Tibet *gobrag* “kalabalık” = Brahmi *kuvrak*

Tibet *dog-* “doğmak” = Brahmi *tug-*.

Tarihsel Türk dilinde yazım, modern Türk dilinde ise sesletim yönünden kök hece ünlüsünün bu ikili dağılımı bir yana, ilk tanıkların bağlamsal analizi bu yön sözcüğünün “koymak” değil, “dökmek” çekirdek anlamlı bir *kud-* fiili ile ilgili olduğu konusunda karar vermemizi kolaylaştırmaktadır. Bu “dökmek” anlamlı *kud-* sözcüğünü, hem kök hece /u/ ünlüsünü düzenli olarak koruyan modern Türk dil türlerindeki biçimlerini dikkate alarak PrTü. **kud-* olduğunu tahmin edebiliriz.

Kudı sözcüğü “aşağı” anlamı ile en erken Türk Runik harfli metinlerde tanıklanmıştır. BK D 37 *s(ä)l(ä)ñä kudı yor(i)p(a)n k(a)r(a)g(a)n k(s(i)lta (ä)bin b(a)rkin (a)nta buzd(u)m...* “Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum ...”, T-I 27 *(a)nı sub[ka] b(a)rd[(i)m(i)z] ol sub ku:di b(a)rd(i)m(i)z* “Anı ırmağına vardık.....O ırmak boyunca yol aldık” ve ŞU D 4 *sälänä kudı* örneklerinde *kudı* hep sınırlarla-sularla ve mantıken *dökül-* fiili ile ilgili nehir/ırmak adlarının arkasında onlarla birlikte kullanılmıştır. Bilindiği gibi, nehirler belirli bir kaynaktan aşağıya doğru akarlar ve sonunda bir deniz veya göle, bazen de kendilerinden daha büyük bir nehre dökülürler. Bununla birlikte hiçbir nehrin aşağı yerine yukarı doğru aktığı görülmemiştir, çünkü bu yerçekimi kanununa aykırıdır. Tarihsel Türk dilinde *kudı* sözcüğünün geçtiği bu ifadeler eylemin nehrin kaynağından akarak uzanıp gittiği yerlere ve belki de denize döküldüğü yere doğru yapıldığını gösteriyor ve bize başka bir yön gösteren karşıtlığı sunuyor: (nehir için) *kaynak:denize döküldüğü yer*⁶. Nitekim A. Cruse da *kaynak:denize döküldüğü yer* çifti bu tezin teorisini oluşturan yön gösteren karşıtlık türlerinden zıtları (antipodals) açıklamak için kullanmış bir örnektir (Cruse, 1986: 225).

⁶ Cruse bu örneği yön gösteren karşıtlık türlerinden zıtları (antipodals) açıklamak için kullanmıştır (1986:225).

kud- “dökmek” ve *kod-* “koymak” hareket fiilleri sinonim olmamakla birlikte sıvılarla ilgili bir bağlamda benzer anlama sahiptirler. Bu iki fiil arasında en iyi *çay koy-* ~ *çay dök-* örneğinde gözler önüne serilen bu ortak anlam ilişkisi aynı zamanda uluslar arası bir ilişkidir. B. Levin, İngilizce fiil sınıflarıyla ilgili çalışmasında *koyma fiilleri* (putting verbs) ana başlığı altında *dökme fiillerine* (pour verbs) de yer vermiştir. Levin’in asıl *koyma* fiilleri sınıfında koymak (put), dizmek, düzenlemek, sıraya koymak, tanzim etmek (arrange), yerleştirmek (lodge), üzerine koymak (mount), yerine koymak (install), askıya koymak, atmak, fırlatmak (sling), kendini bir işe veya bir şeye kaptırmak (immerse), bir yere/işe koymak (place), saklamak (stash) fiilleri yer alırken; *dökmek* fiilleri sınıfında ise akıtmak, dökmek, boşaltmak (pour), damlatmak (dribble), dökmek saçmak (spill), dökmek, taşırmak (slop), fişkırmak (spew), püskürmek (spurt) fiilleri bulunur. Ö. Yalım *Türkçe’de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü* adlı çalışmasında yakın anlamlı sözcükleri kümelere ayırmıştır. Her kümenin sonunda da ele alınan sözcükle yakın anlamlı sözcüklerin bulunduğu diğer kümelere ve sözcüğün karşıt anlamlılarının yer aldığı kümelere göndermelerde bulunulmuştur. Çalışmada *dökmek* fiilinin yakın anlamlı sözcükler kümesi olarak *koymak*; *koymak* fiilinin yakın anlamlı sözcükler kümesi olarak da *dökmek* fiili gösterilmiştir. Yalım, *dökmek* fiilinin yakın anlamlıları olarak *akıtmak*, *aktarmak*, *boca etmek*, *boşaltmak*, *ekmek*, *saçmak*, *serpmek* fiillerini verir (1998: 76). *Koymak* fiilinin yakın anlamlıları ise *asmak*, (bir şeyi bir kaba) *basmak*, *boşaltmak*, *dikmek*, *dizmek*, *doldurmak*, *yaymak*, *yerleştirmek*, *vurmak* olarak verilir (1998: 161). Levin ise çalışmasında, genel olarak *koy-* ile ilgili fiillerin İngilizcede yer ön edatlarının oluşturduğu bir edat öbeği vasıtasıyla bir varlığı bir konuma koymaktan bahsettiklerini vurgular (1993: 112) ve İng. *on* ön edatlı deyimleri aldıklarını belirtir.

dök- fiilleri ise tipik olarak sıvıları yüzeylere veya kaplara dökmeyi ifade eden fiillerdir ve İng. *from/out* ön edatlı deyimleri alabilirler. Levin *koyma* ve *dökme* fiilleri arasındaki en önemli farkın asıl *koyma* fiillerinin İng. *to* ve *from* ön edatları ile kullanılmamlarken, *dökme* fiillerinin İng. *from* ön edatlı deyimleri aldığı, *koymak* fiillerinin diğer tiplerinin bir kısmından ayrıldığını söyler (1993: 112). Tarihsel Türk dilinde *kod-* fiili *xanın koğup tavgaçka yana içikdi* “Hanını bırakıp Çin’e yeniden bağımlı oldu” (T-I, 2); *uzun tonlug idişin (a)y(a)kın kodupan b(a)rmiş* “bir kadın kabını kacağını bırakıp gitmiş” (IB, 42); *ol işin koğtı* “o, işini bir kenara bıraktı”(DLT-Dankoff-Kelly, 634) gibi örneklerde görüldüğü gibi belirtme hâlini talep etmiştir. *Kud-* fiili *er küpkä suv kuydı* “adam küpe su döktü” (DLT-Dankoff-Kelly, 553) örneğinde yönelme hâliyle kullanılmıştır. TTü.’de de *koy-* ve *dök-* fiilleri genel olarak belirtme hâli ve yönelme hâlinde kullanılmaktadır. Bir şeyi bir yere koymak ve bir şeyi bir yere dökmek şeklinde “*Öteki elini doktorun omzuna koydu*” (S. F. Abasıyanık-TS-II, 1372); “*İhtiyar karısı pırıl pırıl kalaylı maşrapa ile ona su dökcek*” (S. F. Abasıyanık-TS-I, 629) örneklerinde olduğu gibi.

kud- “dökmek” fiilinin bir türevi olduğunu düşündüğümüz *kudı* sözcüğü de Eski ve Orta Türkçe metinlerde ayrılma işleviyle +dA bulunma-ayrılma hâli veya ayrılma-çıkma (+dIn/+dAn) hâli ile birlikte kullanmıştır. (Bkz. aşağı).

Hem standart türde hem de ağızlarda kullanılan *çay koy-* birleşimindeki *koy-* da bugün eski bir kök fiil olarak yaşamayan fakat, *kuyum* “metal dökümü”, *kuyumcu* (VEWT, 296b) sözcüklerinde kalan *kud-* (>*kuy-*) fiili olmalıdır. *kod-* fiilinin “bir şeyi bir yere bırakmak, belli bir yere yerleştirmek” anlamı *kud-* fiilinin “sıvı veya tane durumunda olan şeyleri buldukları kaptan başka bir yere boşaltmak; belli bir yere boşaltmak” anlamına yakınlığından dolayıdır ki, bugün Türkiye Türkçesinde

çay koymak örneğinde olduğu gibi olması beklenen **kuy-*‘ın yerini alabilmiştir. Diğer yandan bugün hem standart türde hem de ağızlarda *koy-* fiilinin çağrıştırdığı pejoratif anlamlardan kaçınmak için *çay vb. sıvıları koy-* yerine *çay vb. sıvıları dök-* şeklinde *dök-* fiilinin tercih edilmesi de *çay vb. sıvıları koy-* kullanımındaki *koy-*‘ın sonradan kullanıma geçtiğini ve asıl kullanımın *çay kuy-* olduğunu gösterir. Nitekim bu kullanım Uygurlarda da vardır ve *çay kuy-* olarak söylenir. G. Jarring Doğu Türkistan Uygur ağızları ile ilgili sözlük çalışmasında “(1) dökmek, bir şeyi bir şeyin içine koymak” olarak anlam verdiği *kuy-* (< *kud-*) fiilinin (1.) anlamında *çay kuy-* kullanımını örnek göstermiştir (Jarring,1964: 254). Jarring’in sözlüğünde “koymak, kurmak, yerleştirmek; izin vermek; ayrılmak; vurmak; susmak” anlamlarındaki (*kod-* >) *koy-* fiili de tanıklanır (Jarring,1964: 250).

kudı sözcüğü kâğıda yazılı ilk Türkçe metinlerden IB’de de şu iki örnekte tespit edilmiştir:

tıg (a)t kudrukın tügüp tıgr(ä)t, y(a)z(ı)g kudı⁷ y(a)dr(a)t “Demir kırık atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılınca kadar koştur” (IB, 50.1)

tog(a)n kuş t(ä)ñrid(ä)n kudı⁸ t(a)b(ı)şg(a)n tip(ä)n k(a)pmiş “doğan 'işte bir tavşan' diyip gökten aşağı süzülerek onu yakalamış” (IB, 44.1).

IB 50.1’deki *kudı* “aşağı” sözcüğü *yadrat-* fiili ile birlikte kullanılmıştır. Clauson *yadrat-* fiiline sadece IB’de rastlandığını vurgulamıştır. Thomsen bu fiilin Altay, Teleüt lehçelerinde geçen *yayrat-* “devirmek, yıkmak, altüst etmek” fiilinin

⁷ Tekin kodu: (1993), fakat krş. Erdal kudı 50:44(r):01 (http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Irk_Bitig.htm)

⁸ Tekin kodu: (1993), fakat krş. Erdal kudı: Irk 44:38(I):03 (http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/vatecasp/Irk_Bitig.htm)

muhtemel orijinal şekli olduğunu savunmuş, fiilin paralel fiili olarak da *tigret-* fiiline dikkati çekmiştir. Clauson eğer böyleyse *yadrat-* fiilinin **yadar* isminden türemiş ettirgen bir fiil olması gerektiğini söyler: **yadar+a-t->yadrat-*. Fiilin IB 50.1'deki anlamını ise “to make (a horse) lie on the ground” yani “atı yere yaymak” olarak verir (ED, 893b). Tekin, IB ile ilgili çalışmasında *kudı* sözcüğünün de içinde geçtiği bu cümlenin çevirisini “yağız atı (da) yıkılıp yere yayılincaya kadar koştur” şeklinde yapmış ve açıklamalar kısmında ise ED'de geçen bilgilere atıfta bulunmuştur (1993:23; 2004: 32). Canlı ya da cansız bir varlığın düşmesi de yere yayılması da o varlığın “aşağı doğru” hareketi ile gerçekleşebilecek eylemlerdir. Bu nadir fiilin istemi de bu doğrultuda *kudı* olsa gerektir. IB 44.1'deki *tog(a)n kuş t(ä)ñrid(ä)n kudı t(a)b(i)şg(a)n tip(ä)n k(a)pmiş* “doğan 'işte bir tavşan' deyip gökten aşağı süzülerek onu yakalamış” cümlesi ise başlı başına karşıtlıklarla örülü bir cümledir. Gökyüzündeki doğan kuş:yeryüzündeki tavşan'a, diğer bir deyişle yırtıcı:yırtıcı olmayan'a ve yeryüzü:gökyüzü'ne karşıt ögeler olarak karşımıza çıkmaktadır. *Tänri* “gökyüzü” ile birlikte kullanılan *kudı* “aşağı” sözcüğü kuşun gerçekleştirdiği hareketin nereden nereye, hatta nasıl yapıldığını ifade etmede yeterli olmuş; cümleye “doğan kuşun gökten aşağı süzülerek inmesi” anlamını katmıştır.

Bütün bu hem modern biçimler ve kullanımları hem de en erken metinlerdeki bağlam analizleri *kudı* sözcüğünün “dökmek” çekirdek anlamlı bir Proto-Tü. **kud-* fiilinden türemiş bir biçim olduğunu, ve daha 8. yüzyılın ilk yarısındaki biçim-dizim ilişkileri dikkate alınarak edatlaşmış bir yön bildiricisi hâline geldiğini, aşağıdaki *kudı* korpusunda da daha açık olarak görülebileceği gibi “yukarı” yön bildiricilerine karşı bir karşıtlık çifti oluşturduğunu göstermektedir.

2.1.1.1.2. *kudı* Kullanım Alanı

kudı AŞAĞI-sözcüğü tarihsel Türk dilinin en eski metinlerinden başlayarak vardır. En yaygın kullanım alanına Eski Türkçe döneminde sahip olan *kudı*, Karahanlı, Harezmi, Eski Kıpçak Türkçelerinde giderek azalan kullanımına rağmen, modern Türk dilinde yukarıda da görüldüğü gibi Tuva, Saha, Özbek, Sarı Uygur ve Türkiye Türkçelerinde korunabilmiştir. Sözcük bugün modern Türk dilinin güney-batı (Oğuz) kolunda yerini *aşag(a) > aşığı* sözcüğüne bırakmıştır.

Türk dilinden seçilen temsilci metinlerden yapılan tarama, *kudı* AŞAĞI-sözcüğünün (isim) *kudı* + fiil, *kudı* + isim ve isim+ *kudı* dizilişleri içinde yer aldığını göstermiştir. Aşağıdaki bütün *kudı* bağlamları temsilci metinlerin tarihlerine göre sıralanmıştır. Bunu temsilci *kudı* külliyyatının gramatikal ve semantik tahlili ile dizilişlerine göre değerlerinin tahlili izleyecektir.

BK D 37 seleçe **kudı** yorıpan karagan kısılta ebin barkin anta buzdam
T 27 ol sub **kudı** bartımız
ŞU D 4 üküşi seleçe **kudı** bardı
IB 44 tog(a)n kuş t(e)ñrid(e)n **kudı** t(a)b(ı)şg(a)n tip(e)n k(a)pmiş
IB 50 tig (a)t kudrukın tügüp tigr(e)t, y(a)z(ı)g **kudı** y(a)dr(a)t
HTVII: 0377 (19) **kudı** baksar
HTVIII: 1412 (17) **kudı** bolup ketdi
HTVIII: 0727 (19) boşgunmiş boşgutta **kudı** bolgulukı bolgay mu
HTVIII: 0995 (23) basıp **kudı** eñitip nom ayıtıp, séziklerin kéterdi
HTVIII: 1125 (21) **örü kudı** ünlerde yañılok
HTVIII: 1138 (7) **kudı**ki töpöt tilin
HTVIII: 1250 (13) ıçgınmış törölüg ol **kudı**ki bilig edremlerig taplamakı
HTVIII: 1351-52 (9/10) biligim sıg, me süün **kudı**ki **asrakı** etözin sapılı teginip
AY 6-6 beg atdın **kudı** tüşüp mini okıdı
AY 366-5 yirli suvlu ikegü... üküşrek **kudı** inerler...yili otlu ikegü ...yintem örü barırlar
AY 380-9 üstürti **kudı** teñridem hua çeçekler yagsun
AY 381-5 üstürti **kudı** teñridem hua çeçekler yagdı
AY 411-15 örü ulug **kudı** kiçig tüz baz kılta (bodun)
AY 508-19 üstürti **kudı** insünler
AY 517-5 üstürti **kudı** tökülür (yagmur)
AY 556-21 **kudı** çöker kamagda (yagı)
AY 584b3 **kudı** çök
AY 595-17 **kudı** salınsar yme ölür (altı boş yer)
AY 616-14 idiz tagka agtınıp ätözin **kudı** kemişdi
AY 617-4 köl suvın tokıp yaymış teg yokaru **kudı** yayıldı
AY 632-13 bodısatav tigin ätözin ...kemişmiş-de tag **kudı**
AY 639-9 idiz tag töpüsi üzä ...andıran **kudı** kemişdi
KB 72 kaz ördäk kugı kıl kalıkıg tudı / kakılayu kaynar yokaru **kudı**

- KB 119 bolu birsü ävrän tuçı ewrilü / **kudı** bolsu düşmân başı kawrılı
KB 130 kayusı örüräk kayusı **kudı** / kayusı yarukrak kayu äksüdi
KB 773 anı kördi ärsä bu ay toldı çın / katıg korktı özkä **kudı** aldı tın
KB 1055 tadu artadı körgüçi äksüdi / kağıl tæg köni bod ägildi **kudı**
KB 1526 ediz boldı ornı ay kutlug kuta / tähnäsä **kudı** insä boldı yuta
KB 1706 ulugsıg küwäz kür kişi ol turı / küniñä **kudı** ol küwäzlig kurı
KB 3090 üyükkä kirigli üyüldi **kudı** / örü kälmädi ol säwinç bulmadı
KB 3284 **kudı** idti käsmä yaruk yüz tudı / säwig zülfi toldı yokaru **kudı**
KB 3290 yakın tægdi ärsä kadaşka barıp / atındın **kudı** tüşdi tægdi yorıp
KB 3354 bu 'arşta **kudı** kör şeräka tægi / tüzü barça bir tæg bayatka muñı
KB 4311 kaya yañkusındın **kudı** bolmagıl / seni sän tesälär anı sänlägil
KB 4479 özünädä **kudı** al kisi alsa sän / bädük tüpkä yakma bulun bolga sän
KB 4481 kisi alsa özdä **kudı** al köni /säwinçin kaçürgäy sän ödläg küni
KB 4712 kanı ol bayat män tegüçi otun / tähnizdä **kudı** idti tähnri töbün
KB 4713 kanı ol bu dünyä näñin tergüçi / näñi birlä yerdä **kudı** barguçı
KB 5824 **kudı** idti käsmä yaruk yüz tudı/ kalıg tul tonı käditi elin badı
KB 5834 ajunda yok ärsä bu ädgü du'ä / äsiz yer **kudı** bargay ärdi toga
KB 3725 **kudısı** yagız yer yaşıł suw bilä / örüsi süzük yel üzä ot ula
DLT-I 164-3 er attın **kudı** uçdı
DLT-I 169-8 er tagdın **kudı** ıldı
DLT-I 190-2 ol meniñ birle tagdın **kudı** ılışdı
DLT-II 24-3 başın alıp **kudı** saldı
DLT-II 83-21 **kudı** kıkırıp oğuş terdim
DLT-II 228-18 közüm yaşı sawrukup **kudı** akar
DLT-III 256-27 **kudı** ıldı
ME 156-5 **kuyu** töküldi yulduz
KE A45v6 kadguluk boldı, başın **kudı** kemişdi
KE A125v14 Karun sekrib **kudı** endi
KE A51v2 yüzümni **kudı** kılğaysız
KE B140v14 tagdın **kudı** endi
KE A75r20 ol ħalda Yusuf AS. başın **kudı** kemişib közlärindin kan yaş akıtı aydı
KE 29r14 olar Hüdni täpädin **kudı** salıp, sän bizni tähnrlärimizdin adırgalı mu kälidin? tediler
KE 36v13 Mevlı ta'älä bu şehri ħaläyıkı birlä yer **kudı** iddi
KE 62r17 Mevlı ta'älä kamugrı yer **kudı** iddi
KE 65r14 ħayl u ħaşemi yer **kudı** bardılar
KE 70r4 yokaru bakdı kök yırak, **kudı** bakdı yer katıg
KE 74r5 özini tewedin **kudı** saldı
KE 78r21 **kudı** tüşkänläri yokaru kötürgän, örä kopganları yumurgan
KE 79r12 başın **kudı** salıp atasın sakınıp yıglar ärdi
KE 227v16 anda kedin saçıını tuttı, **kudı** tarttı
KE A211v1 kim Hak ta'äläni yokaru **kuyı**, astın üstün, ilgärü artgaru birlä yad kılisa kafir bolur
KE 111r14 Fir'avn korkup tahtındın arkan yıkıldı, tepesi **kuyı** adakı yokaru boldı
KE 158v18 İlyäs tagdın **kuyı** indi
KE 209r14 **kuyı** bavgıl
KE 205v6 ya'ni män **kuyı** bolup күnüm yokarı bolganinga unamas-män
KE 153r7 Melik başın **kuyı** saldı
KE 174r10 elçi başın **kuyı** saldı
KE 214v13 Resül 'aleyhi's-seläm başın **kuyı** salıp tefekkür kılıp örü köterdi
KE 215r12 Resül başın **kuyı** saldı yana yokaru kıldı
TTS-VI, 4799 çün Yusuf büthänäyä girdi içärü / ne kim büt var düşdiler **yüzi koyu** (=Yus.-Zel. 19)
TS-VI, 4799 **yüzün koyun** düşärlärdi säcdä idici oldukları ħälde (=Kesir. XV. 249)
DK -
TTü. -, *fakat* yüzü koyun
Trkm. -

(1) kudı + fiil

1.1. kudı + ↓fiil

kudı AŞAĞI-SÖZCÜĞÜ *çök-, egil-, ıl-, id-, in-/en-, kâmiş-, sal-, tökül-, tüş-, üyül-, yagıd-* şeklinde yukarıdan aşağıya doğru dikey hareketleri ifade eden ve böylece aşağı anlamını kapsayan fiillerle birlikte kullanılmıştır. Bu fiiller cümlede mekân bölgesini ve biçimsel nesne olan özneyi konumlandırmak için kullanılmışlardır.

- **ak-↓**: "akmak"

özüm yaşı sawrukup kudı akar "gözümün yaşı savrularak aşağı akar"
(DLT-II 228-18)

- **çök-↓**: "çökmek"

kudı çöker kamagda (yagı) (AY 556-21)

kudı çök (AY 584b3)

- **ägil-↓**: "eğilmek, bükülmek"

tadu artadı körgüçi äksüdi / kagıl täg köni bod ägildi kudı "unsurlar bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücudu yaş söğüt dalı gibi büküldü" (KB 1055)

- **änit-↓**: "eğmek, bükmek"

basıp kudı änitip nom ayıtıp, seziklärin ketärdi (HTVIII: 0995 (23) "basıp aşağı eğdirip Dharma'yı vazedip, şüphelerini giderdi. "

anta ötrü sadapira urudita bodisataw änitü ät'özin ,

ayasın kawşurup inçä tep ötünti ,

Ondan sonra Sadāprarudita bodhisattva vücudunu bükerek,

ayalarını kavuşturup şöyle deyip arz etti: (SDB 413-414)

ötrü ol üdün bo yertinçülärtäki näçä söğütlär ıgaçlar otlar yaşlar ärsär ,

üdsüz kolu-suz yaşarıp xu-alanıp ,

ülgülänçsiz ädgülüg darmaudgaşi bodisataw-ka yүүлügin ,

öglüg köñül-lüg kişi tæg 'änitü turdı-lar ,,

"Sonra o zamanda bu dünyalardaki ne kadar ağaçlar₂, otlar₂ olsa,

zamansız vakitsiz yeşerip çiçeklenip,

ölçülemez iyiliklerin sahibi Dharmodgata bodhisattvaya bağlılıkla,
akıllı gönüllü kişi gibi eğilerek durdular.” (SDB 501-505)

- **en-/in-↓:** "inmek". Yüksek bir noktadan daha alçak bir noktaya inmek; bir binek hayvanının sırtından inmek; → Karşıtı: *örü bar-* “yukarı çıkmak, yukarıya doğru gitmek”. *kudı in-* “başına düşmek, üzerine indirmek” (TIEM 73 349v/4=041/013).

...ıddug kangıms. kalıg-tın kutı intingiz "Kutsanmış babamız.
Yukarıdan/gökten aşağı indiriniz" (TT III 35)

... idduk kangıms. üstürtii kutı inmäsär “kutsanmış babamız yukarı aşağı inmise” (TT III 20,21)

yirli suvlı ikegü..üküşrek kudı inerler...yiilli ootlı ikegü ..yintem örü barırlar
“yer ve su ikisi birlikte daha çok aşağı inerler, rüzgâr ve ateş ikisi
sürekli yukarı giderler” (AY, 366-5)

üstürti kudı insünler "yukarıdan aşağıya insinler" (AY 508-19)

Amtı biz ymä kudı enälim “şimdi biz de aşağı inelim” (Maitr.Geng V 03, 1933)

kogşamaksız katıg-lıg sada-pıra urudita bodisataw ,

kurug arıg bolguluksuz nomug nomladaçı darma- uğgaı bodisataw-ıg
körüp ,

kop marım-ları tı ögrünç üzä tolup taşıp ,

kudı inip olurur kañlı-sındın ,,

“Gevşemeyen, sebatlı sada-prarudita bodhisattva,

Boşluk, arılık, olmamaklık sūtrasını va'zeden Dharmodgata bodhisattvayı
görüp,

bütün uzuvları müthiş bir sevinç ile dolup taşıp,

aşağı inip oturduğu kañnısından" (SDB 338-342)

ötrü şadıpira urudita (539) bodisataw ol xua çäçäkläriğ alıp darmauğgaı
bodisataw-ka saçıp (540) tapıg udug kılı tükätdükdä kök kalıktın kudı
inip ,,

Sonra, Sadaprarudita (539) bodhisattva o çiçekleri₂ alıp Dharmodgata
bodhisattva'ya saçıp (540) hizmet₂ edip bitirdikten sonra gökten aşağı
inip, (SDB 538-540)

ediz boldı ornı ay kutlug kuta / tärñsä kudı insä boldı yuta "ey
devletli onun yeri yükseklerdedir; onun yükselmesi mutluluk, inmesi
felakettir" (KB 1526)

eger yüz evürseler aygıl korkut(t)um silerni kudı inigli kın birle neteg kim kudı indi 'ād bodunıña yme semūd bodunıña "eğer yüz çevirirlerse, de ki: 'Ben sizi Ad ve Semud'un başına düşen yıldırım gibi bir yıldırıma karşı uyardım' " (TİEM 73 349v/4=041/013)

Karun sekrib kudı endi "Karun sıçrayıp aşağı indi." (KE A125v14)

tagdın kuğı endi "dağdan aşağı indi" (KE, B.140v14)

İlyās tagdın kuyı indi "İlyas dağdan aşağı indi." (KE 158v18)

- **ıl-↓:** "inmek"

er tagdan kuğı ıldı "adam dağdan aşağı indi" (DLT-I 169-8)

ol meniñ birle tagdın kudı ılışdı "o, benimle dağdan aşağı inmekte yarıştı" (DLT-I 190-2)

kuğı ıldı "aşağı indi" (DLT-III 256-27)

- **kemiş-↓:** "(baş için) aşağı salmak, eğmek; (bütün insan vücudu için) kendini bir yerden aşağı atmak"

idiz tagka ağıtınıp ätözin kudı kemişdi "yüksek daha tırmanıp vücudunu aşağı attı" (AY 616-14)

bodısataw tigin etözin ...kemişmiş-de tag kudı "Bodhisatta tegin, vücudunu .... dağdan aşağı attığında" (AY 632-13)

kadguluk boldı, başın kudı kemişdi "kaygılandı, başını aşağı eğdi" (KE A45v6)

ol hālda Yusuf AS. başın kudı kemişib közlerindin kan yaş akıtu aydı "o vaziyette Yusuf AS. başını aşağı eğip, gözlerinden kanlı yaşlara akıtarak söyledi." (KE A75r20)

ewegliler kuğı kemşigililer başlarını "telaşlılar başlarını aşağı salanlar" TİEM 73 (Kök 2004: 191v/5=014/043)

- **sal-↓:** "salmak, bırakmak, koyuvermek, serbest kılmak; atmak, eğmek"

kudı salınsar yme ölür (altı boş yer) "aşağı bırakılsa da ölür" (AY 595-17)

başın alıp kudı saldı "başını koparıp aşağı attı" (DLT-II 24-3)

olar Hūdın tepedin kudı salıp, sen bizni teñrilerimizdin adırgalı mu keldiñ? tediler "Onlar Hud'u tepeden aşağı bırakıp sen bizi tanrılarımızdan ayırmak üzere mi geldin ? dediler." (KE 29r14)

özini tewedin kudı saldı "Kendini deveden aşağı bıraktı." (KE 74r5)

başın kudı salıp atasın sakınıp yıglar ärdi "başını aşağı eğip, babasını düşünüp ağladı" (KE 79r12)

Melik başın kuyı saldı "Melik başını aşağı eğdi" (KE 153r7)

elçi başın kuyı saldı "elçi başını aşağı eğdi" (KE 174r10)

Resül 'aleyhi's-selâm başın kuyı salıp tefekkür kılıp örü köterdi " Resül 'aleyhi's-selâm başını aşağı eğip, tefekkür kılıp yukarı kaldırdı" (KE 214v13)

Resül başın kuyı saldı yana yokarı kıldı "Resul başını aşağı eğdi, yine yukarı kaldırdı" (KE 215r12)

kim bu erk içre tura almas-biz / ni özni kuyı salmas-biz "ne bu kalede durabiliriz ne de kendimizi aşağı atabiliriz" (ŞN 173a2)

başların kuyı salıp kistenler; körmesün bizni diben düşmenler "düşmanlar bizi görmesin diye topuzlarının, gürzlerinin başlarını aşağıya doğru salıp" (ŞN 141a2)

- **tökül-↓** : "dökülmek"; *dökül-* fiili tek başına da olsa "aşağı" anlamını veriyor.

Hiçbir şey yukarı dökülmez. Türkiye Türkçesinde yön gösteren karşıtlı diğer bir kullanımı → (yiyecek veya içecek için) üstüne dökmek

üstürti kudı tökülür "Yukarıdan aşağı dökülür" (yağmur için) (AY 517-5)

kuyı töküldi yulduz "aşağı döküldü yıldız" (ME, 156-5)

- **tüş-↓**: "düşmek"; (bir binek hayvanı için) inmek; olumsuz bir duruma düşmek, zulüm altında ezilmek.

beg atdın kuğı tüşüp mini okıdı "bey attan aşağı inip beni çağırıldı" (AY, 6-6)

yakın tãgdi ärsä kadaşka barıp / atındın kudı tüşdi tãgdi yorıp "akrabasına yaklaşınca atından aşağı indi; yürüyerek kapısına geldi" (KB 3290)

kudı tüşkänläрни yokarı kötürgän, örä kopganları yumurgan "aşağı düşenleri yukarı kaldıran, yukarı kalkanları yerle bir eden (düşüren)" (KE 78r21)

kuyı ki tüşmiş anıñ ti:ği zulmidin bāşım / henüz tiği yüzidin meger hacāleti bar "onun yüzünden başım aşağı düşmüş;" (San. 292v.24)

- **tök-↓**: "dökmek". *kuğı tök-* "yağdırmak, indirmek" (TİEM 73 442v/6=089/013)

kudı tökdi anlar üze senin işiñ 'azāb kamçısını "bu yüzden Rabbin onların üzerine azap kamçısını indirdi" (TİEM 73 442v/6=089/013)

- **üyül-↓**: "batmak"

üyökkä kirigli üyüldi kudi / örü kälmädi ol säwinç bulmadı "bataklığa giren dibe batar, kimse oradan bir daha çıkamaz; orada sevinç arama" (KB 3090)

- **yag-↓**: "yağmak"

üstürti kudi teñridem hua çeçekler yagsun "Yukarıdan aşağıya ilâhî çiçekler₂ yağsın." (AY 380-9)

üstürti kudi teñridem hua çeçekler yagdı "Yukarıdan aşağıya ilâhî çiçekler₂ yağdı" (AY 381-5)

- **yagıt-↓**: "yağdırmak"

üsδünki täñri-lär ögrünç-lüg sävinç-ligin bolup üsdürti kuğı xu-a çäçäklärig eksirü eksirü yagıtı-lar "yukarıdaki Tanrılar sevinip₂ çiçekleri₂ yukarıdan aşağıya doğru serpe serpe yağdırdılar" (IS, 550)

akaş kök kalık yüzintin ,

adruk adruk täñridäm yıd yıpar xua çäçäklär yag(ı)t(d)ılar ,

"Akaşa gök yüzünden

ayrı ayrı tanrısal kokular₂ çiçekler₂ yağdırdılar." (SDB 505-506)

1.2. kudi + ↑fiil

Kudi sözcüğünün yukarı doğru gerçekleştirilen bir hareketi ifade eden *uç-* fiili ile birlikte dizimlendiği de görülür. Bu tek örnektir. Burada *uç-* yukarı fiili *kudi* AŞAĞI- sözcüğü ile birlikte aşağıya doğru gerçekleşen bir inme veya düşme hareketini karşılamaktadır.

- **uç-↑**: "uçmak". **k. uç-** (at Ayr.) "(attan) inmek"

er attın kudi uçdı "adam attan aşağı düştü" (DLT-I 164-3)

1.3. kudi + fiil

kudi sözcüğü, *sıga-* "sıvamak", *yad kıl-* "düşünmek", *yori-* "yürümek" gibi belirli bir yön anlamı ifade etmeyen tarafsız (nötr) diyebileceğimiz fiillerle ve *bak-* (sağa sola, etrafa vs.), *kıkır-* "bağırarak (yüksek ses)↑", *yadrat-* "(aşağıya doğru) yıkılmak" gibi

kavram alanları içinde yön anlamı barındıran fiillerle birlikte kullanılmıştır. Böyle fiillerle kullanıldığında *kudı*-aşağı sözcüğü ya fiilin hareketinin yönünü aşağı çevirmekte, ya cümlenin biçimsel nesnesini aşağı'da konumlandırmakta ya da mekân bölgesine işaret etmektedir.

- **al←:** "almak". **özdä k. kisi al-** 'kendinden aşağı derecede biriyle evlenmek'; **özkä k. tın al-** "içine nefesini çekmek". **kudı al-** "yere batırmak, yere göçürmek" (TİEM 73 291r/1=029/040).

anlarda kimni idtimiz anıñ üze taş yağmurnı anlarda kimni tut(tı) anı cabra'ıl üni anlarda kimni kudı aldımız "onlardan kiminin üstüne taş yağdıran bir fırtına gönderdik, kimini korkunç ses yakaladı, kimini yere batırdık" (TİEM 73 291r/1=029/040)

anı kördi ärsä bu ay toldı çın / katıg korktı özkä kudı aldı tın "bunu görünce Ay Toldı, gerçekten çok korktu ve nefesi kesildi" (KB 773)

özünđä kudı al kisi alsa sän / bädük tüpkä yakma bulun bolga sän "evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun" (KB 4479)

kisi alsa özdä kudı al köni /säwinçin kaçürgäy sän ödläg küni "evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; ömrünü huzur içinde geçirebilirsin" (KB 4481)

- **bak→:** "bakmak"

kudı baksar "aşağı baksa" (HTVII: 0377 (19))

yokaru bakdı kök yırak, kudı bakdı yer katıg "Yukarı baktı, gök uzak; aşağı baktı yer sert." (KE 70r4)

- **bar→:** varmak, gitmek; **k. bar-** '(nehir vb. su kaynağı için) kaynaktan aşağıya doğru suyun akımı boyunca yürüyüp gitmek, uzaklaşmak; (yer için) dibine geçmek'

anı sub[ka] bard[ımız] ol sub kuudı bardımız "Anı ırmağına vard[ık]. O ırmak boyunca yol aldık." (T-II 27)

üküşü säläñä kudı bardı "(onların) çoğu Selenga boyunca aşağı gitti" (MÇ D 4=Tekin 2000: 229)

Benzer kullanım için bkz. → **yorımak**

kanı ol bu dünyā nāñin tergüçi / nāñi birlä yerdä kudı barguçı "bu dünya malını toplayan ve malıyla birlikte yerin dibine geçen insan nerede?" (KB 4713)

ajunda yok ärsä bu ädgü du'ā / äsiz yer kudı bargay ärdi toga "dünyada hayır dua bulunmasaydı, çoktan felaket çukuruna yıkılmış olurdu" (KB 5834)

ḥayl u ḥaşemi yer kudı bardılar "takımı yer altına gittiler" (KE 65r14)

- **ber**→: "vermek. *kuḍi ber*- "bırakmak, terk etmek" (TİEM 73

444r/4=093/003)

kuḍi bermedi seni iḍiñ yme düşman tutmadı "Rabbin, seni bırakmadı ve sana darılmadı" (TİEM 73 444r/4=093/003)

- **ıd**→: "göndermek". **k. ıd**- atmak↓, indirmek↓, aşağı göndermek

özümün kuḍi iḍayın "kendimi aşağıya atayım" (Man.-Uig. Frag. 401,2)

kanı ol bayat mән tegüçi otun / tәнizdä kudı ıdtı tәнri töbün " ' Ben Tanrım' diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine gönderdiği küstah nerede" (KB 4712)

öç aldımız anlardın suv kuḍi iḍtımız anlarını "biz de onlardan öc aldık, onları suda boğduk" TİEM 73 (Kök 2004:124r/3=007/136)

Mūsa takı anıñ birläki yumkını yana suv kudı iḍtımız aḍınlarnı TİEM 73 (Ünlü, 2004:26/66) "sonra ötekilerini boğduk (Musa ve adamları karaya çıkınca deniz kapandı, Firavun ve adamları boğuldu)" (Ateş, 369)

kudı ıdtı kәsmä yaruk yüz tudı / säwig zülfi toldı yokarı kudı "perçemini aşağı salıverdi, parlak yüzü kapandı ve güzel zülfü her yanı kapladı" (KB 3284)

kudı ıdtı kәsmä yaruk yüz tudı/ kalıg tul tonı kәḍti elin badı " gök dul elbisesini giydi ve belini bağladı; zülfünü dağıtıp parlak yüzünü kapadı" (KB 5824)

biz kuḍi iḍmarmız mägär iḍiñ yarlıgı birlä "biz ancak Rabbinin emri ile aşağı ineriz" (AKT 14b,10, Borovkov, 2002:169)

Mevlî ta'älä bu şehri ḥaläyıkı birlä yer kudı ıddı "Tanrı bu şehri halkı ile birlikte yerin altına (hrf. yer aşağı) gönderdi." (KE 36v13)

Mevlî ta'älä kamugrı yer kudı ıddı "Tanrı hepsini yerin altına (hrf. yer aşağı) gönderdi." (KE 62r17)

körmez mü sen Ol Tanrı kuḍi iḍti kökdin suwnı "görmez misin O Tanrı gökten suyu (yağmuru) aşağı indirdi" (RKT 35:27)

kötrüglü kurlarnı taht iḍisi, kuḍi iḍur Kur'ännı fermänındın kimnüñ üze tilese kullarındın korkıtgu üçün talāk küñindä "(O) dereceleri yükselten;

Arş'ın sahibi (Allah), emrinden olan Ruhü, kullarından dilediğine indirir ki, buluşma gününe karşı (insanları) uyarsın." (RKT 40:15, Ateş 467)

yār kuḏi ıymakka taḥrı anlarnı "Allah'ın kendilerini yerin dibine geçirmeyeceğinden emin midirler?" TIEM 73 (Kök 2004:199r/5 = 016/045)

→ Benzer bir kullanım bugün Türkiye Türkçesinde *indir-* "6. (yağmur, sis vb. için) birdenbire bastırmak" (TS-I, 1084):

Haberlerle birlikte hızlı bir yağmur indirdi (N. Cumalı- TS-I, 1084)

- **(kakılayu) kayna-** : "(bağrışarak) kaynaşmak (kuş için havada iken)"

kaz ördäk kuğı kıl kalığı tudı / kakılayu kaynar yokaru kudı "kaz, ördek, kuğu ve kıkuyruk göğü doldurdu; bağrışarak bir yukarı bir aşağı kaynaşıyorlar" (KB 72)

- **kıkır-**: "bağırarak, haykırmak"

kudı kıkırıp uguş terdim "aşağıya bağırarak oymağı topladım" (DLT-II 83-21)

- **sıga-**: "sıvamak"

közi za'if ärdi älgı birlä yokaru kuzı sıgadı "onun gözleri zayıf idi, eliyle yukarı aşağı sıvazladı (âsayı yokladı)" (AKT 28b,22)

- **tart←-**: "çekmek". A. von Gabain, aşağıdaki örnekteki *kudı tart-* fiil birleşiminin anlamını "yavaş yavaş mahvolmak" olarak vermiş ve böyle fiil birleşikleri için "tasvirî fiiller" terimini kullanmıştır (Gabain, 1988:90).

kum üzä kuḏu tartıp işi ködügi bütmäyük täg ..... "kum üstünde aşağı çekip, işi-gücü₂ bitmeyecekmiş gibi" (TT I 51)

anda kedin saçını tuttu, kudı tarttı "Ondan sonra saçını tuttu, aşağı çekti" (KE 227v16)

- **tut-** : "tutmak"; **k. tut-** "aşağıda tutmak" → dey. kol kanat germek

kuḏi tutğıl kanatırını kirtgünüglilerke "Müminlere kanadını indir (=onlara karşı mütevazı, şefkatli davran)" (RKT 15:88)

- **yād kıl-** : "düşünmek"

Kim Hak ta'älā-nı yokaru kuyı, astın üstün, ilgärü artğaru birle yad kılrsa kâfir bolur "kim Hak Teâlâ'yı yukarıda-aşağıda, altta-üstte, önde-arkada olarak düşünürse kâfir olur" (KE, A.211v1)

- **yadrat-↓:** "yıkılmak". *yadar+a-t- > *yadrat*- "atı yorgunluktan yere yıkılıp kalacak kadar koşturmak" (ED 893b). "Yıkılmak" yere/aşağıya doğru gerçekleşen bir eylemdir, bu yüzden *kudı* sözcüğünü talep etmesi muhtemeldir.

Tıg (a)t kudruukın tügüp tigr(ä)t, y(a)g(ı)z kudı y(a)dr(a)t. Tokuz k(a)t üç(ü)rgün topuulg(ı)nça t(ä)ritzün tir. (a)nça biliñl(ä)r. Y(a)b<l>(a)k ol. "Demir kır atın kuyruğunu düğümle ve onu osurtuncaya kadar son süratle sür; yağız atı (da) yıkılıp yere yayılınca kadar koştur. (öyle ki) dokuz kat teyeltin yırtılıp delininceye kadar terlesinler, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür." (IB, 50.1)

- **yayıl-→:** "yayılmak"

köl suvın tokıp yaymış teg yokaru kudı yayıltı 'göl suyunu vurunca yayılması gibi yukarı aşağı yayıldı.' (AY 617-4)

- **yorı-→:** "yürümek". bkz. yukarı **bar-**

s(e)l(e)ne kudı yor(ı)p(a)n k(a)r(a)g(a)n kıs(ı)lta (e)bin b(a)rkin (a)nta buzd(u)m "Selenga (nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum" (BK D 37)

- **yüz-→:** "yüzmek"

(örtlüg) yalınlig çadır ö(güz) için(tä) yokaru kudı üzä altın tüpintä (tegmedin) ikidin sınar kızığına yakmadın ... "alevli₂ bir kül nehri içinde yukarı, aşağı yüzerek altına, dibine₂ (değmeksizin) iki taraftaki kıyısına yaklaşmadan ..." (Maitr 105,10).

1.4. kudı + Yardımcı fiil

kudı sözcüğü, kendinden sonra gelen *bol-*, *kıl-*, *et-* yardımcı fiilleri ile birleşik fiiller kurabilmiştir.

- **bol/ol-:** 'olmak'. **k. bol-** 'hrf. aşağı olmak'; (baş vb. için) 'eğmek' → mec. 'yenilmek, mağlûp olmak'; (itibar için) 'düşük olmak'

kudı bolup kétđi "aşağı olup gitti" (HTVIII: 1412 (17))

boşgunmış boşgutta kudı bolgulukı bolgay mu "talim ettiği öğretiden daha aşağı olanı mı olacak?" (HTVIII: 0727 (19))

bolu bérsü evren tuçı éwrlü / kudı bolsu düşmān başı kawrılı "felek hep

dönmeye devam etsin, düşmanın başı hep eğik olsun" (KB 119)

küniqe kudı ol küwezlig kurı "kibirinin itibarı günden güne azalır" (KB 1706)

kaya yanqusındın kudı bolmagıl / séni sen tésele anı senlegil "kaya yankısından daha aşağı kalma / sana 'sen' diyenlere sen de senle" (KB 4311)

- **kıl-** : 'kılmak, yapmak' **k. kıl-** (baş için) 'aşağı eğmek' → mec. 'utandırmak, mahçup etmek'

aşak kuzu kırlar başlarını "başlarını aşağı₂ salarlar" (AKT 90b, 5)

aşak kuğu kırlar başlarını "başlarını aşağı₂ eğerler" (AKT 90b,6, Borovkov 2002:169)

başın kuyu kılıb otur[ur] ärdi "başını eğmiş oturuyordu" (AKT 144,8)

yüzümni kuğı kılğaysız "yüzümü aşağı eğdireceksiniz (=utandıracaksınız)." (KE, A.51v2)

Ayrıca kıl- yardımcı fiili ile birlikte kullanılan kutkılık biçimi ve kutkılık kıl-"secde etmek" kullanımı için bkz. aşağı (4.2) kudı türevleri : kudı'dan Fiiller

- **et-** : "etmek, yapmak". **k. et-** hrf. "aşağı etmek, aşağı yapmak" → mec. "yere batırmak, yerin dibine geçirmek, batırmak"

anlar kim al kıldılar ésizlikler birle kim kudı étse Tanrı olarnı yérde "onlar ki kötülüklerle aldattılar, Tanrı onları yerin dibine batırır" (RKT 16-45)

(2) isim + kudı

- **baş** "baş", bkz. **täpä**

filindin baş kuğı yirgä yıkıldı / kavurtlukda ađak astında kaldı "filinden baş aşağı yere yıkıldı; kalabalıkta ayak altında kaldı" (HŞ 1785)

- **sub / suw / su** "su"

selenje kudı yorıpan karagan kısılta ebin barkin anta buzdam 'Selenga nehri boyunca aşağıya yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdam' (BK D 37)

ol sub kudı bartımız "o ırmak boyunca yol aldık." (T 27)

- **täniz** "deniz"

kanı ol bayat män tegüçi otun / täñizdä kudı ıdı täñri töbün " 'Ben Tanrırım' diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine gönderdiği küstah

nerede" ' (KB 4712)

- **'arş** (A.) "arş, göğün en yüksek katı"

bu 'arşta kudi kör şārāka tāgi / tüzü barça bir tæg bayatka muñı
"yukarıdaki 'arş ile aşağıdaki toprak arasında bulunan herşey, aynı
şekilde Tanrıya muhtaçtır" (KB 3354)

- **yer** "yer"

ajunda yok ärsä bu ädgü du'ä / äsiz yer kudi bargay ärdi toga "dünyada
hayır dua bulunmasaydı, çoktan felaket çukuruna yıkılmış olurdu" (KB
5834)

kanı ol bu dünyä nänin tergüçi / nänı birlä verdä kudi barguçı "bu dünya
malını toplayan ve maliyla birlikte yerin dibine geçen insan nerede?" (KB
4713)

kudısı yağız yer yaşıl suw bilä / örüsi süzük yel üzä ot ula "altı kara
toprak ile mavi sudur; üstü süzölmüş yel ile ateştir" (KB 3725)

- **at** "at"

yakın tægdi ärsä kadaşka barıp / atındın kudi tüşdi tægdi yorıp
"akrabasına yaklaşınca atından aşağı indi; yürüyerek kapısına geldi"
(KB 3290)

- **öz** "kendi"

anı kördi ärsä bu ay toldı çın / atıg korktı özkä kudi aldı tın "bunu görünce
Ay Toldı, gerçekten çok korktu ve nefesi kesildi" (KB 773)

özünädä kudi al kisi alsa sän / bädük tüpkä yakma bulun bolga sän
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; kendinden
yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun" (KB 4479)

kisi alsa özdä kudi al köni /säwinçin kaçürgäy sän ödläg küni
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; ömrünü huzur
içinde geçirebilirsin" (KB 4481)

- **tepe** "tepe, baş", bkz. **baş**

Fir'avn korkup tahtındın arkan yıkıldı, tepesi kuyı adakı yokaru
boldı "Firavun korkup tahtından arkaüstü düştü, başı aşağı
ayağı yukarı oldu" (KE 111r14)

- **ün** "ses", **ses** "ses"; **yanķu** "yankı"

kaya yanķusındın kudi bolmagıl / seni sän tesälär anı sänlägil "kaya
yankısından daha aşağı kalma; sana 'sen' diyenlere sen de senle" (KB
4311)

- **yüz "yüz"**

yüzün kuyu: Nehcü'l-Ferâdis'te tespit ettiğimiz *yüzün kuyu* kullanımı bugün TTü.'deki *yüzükoyun* birleşği ile aynıdır. Daha önce bu birleşği T.Tekin TTS'de *yüzü koyun* ve *yüzü kıyın* şekillerinde ve Şeyyad Hamza'nın *Yusuf ve Zeliha* (TDK, 1946) mesnevisinde *yüzi koyu* şeklinde Batı Türk sahasından metinlerde tespit etmişti. Tekin bu birleşik kullanımla ilgili görüşlerini 1958 yılında bir makale olarak yayınlamıştır. Biz Tekin'in verdiği örneklere en erken tanık olarak NF'yi ekleyebiliriz.

Hak cümlesini yüzün kuyu tamugka kâmişgây, tep aydı "Hak cümlesini/hepsini yüzü koyun cehenneme atacak diye söyledi" (NF 336-15)

çün Yusuf büthânâyâ girdi içärü / ne kim büt var düşdiler yüzi koyu (Yus.-Zel. 19=TS-VI, 4799; Tekin 1958:188)

yüzün koyun düşärlärdi säcdä idici oldukları hâlde (Kesir. XV. 249= TS-VI, 4799)

tam otların sarardığı zamanlar, yere yüzükoyun uzanıyorum (B. Necatigil-TS-II, 2491)

çılgın bir atılışla kendini karyolaya attı, yüzükoyun kapandı (M. Yesari-TS-II, 2491)

(3) kudı + isim

- **kudı asıra erkligler:** "aşağı güçler"

tayanmak aldın oruntakı kudı asıra erkligl(e)rke tép "dayanmak, aşağı yerdeki aşağı₂ güçlere deyip" (Abhi 75B 103a 6)

- **kudı asıra kişi:** "âdi, sıradan, alt tabakadan insan" (DTSI. 452a).

...edgü tutmayın kudı asıra kişiçä tutsar men ... "ben ona iyi bakmazsam, aksine alt tabakadan gelen bir insan gibi bakarsam..." (USp 98, 21)

- **ün "ses", ses "ses"**

örü kudı ünlärdä ⁹ "Yüksek alçak seslerde/tonlarda' (HTVIII: 1125 (21)

kudı sözcüğü yukarıdaki örnekte sesi nitelemiş, sesin alçaklığını, düşüklüğünü ifade etmek için kullanılmıştır. *örü* sözcüğü ise karşıtı olarak sesin yüksekliğini belirtmek için kullanılmıştır. *örü:kudı* karşıtları dışında *aşak* "aşağı" ve *yügerü* "yukarı" yön gösterenlerinin de sesi nitelemek için kullanıldıkları tespit edilmiştir (Bkz. *aşag(a)* (AKT 45,5) ve *yügerü* (RKT 7-205) maddeleri).

(4) isim kudı + isim

- **baş kudı eren:** (s). "alçak gönüllü adam, mütevazı erkek, saygılı erkek"
- **baş kudı tişi:** (s). "alçak gönüllü, mütevazı kadın, saygılı kadın"

...köni sözlägli äränlär, köni sözlägli kuñcuylar, särgän äränlär, särgän tişilär, baş kuđi äränlär, baş kuđi tişilär... "...doğru sözlü erkekler, doğru sözlü kadınlar; sabırlı erkekler, sabırlı kadınlar, saygılı/mütevazı erkekler, saygılı/mütevazı kadınlar..." (RKT 33:35)

Yukarıdaki *baş kudı eren:baş kudı tişi* kullanımlarında *kudı* tâbi olduğu ve vücudun en üstünde konumlanan "baş" parçasının aşağı yönünde yerleştirilmiş olduğunu değil, bir somutlaştırma ile alçak gönüllülüğü ifade etmiş, soyut alçak gönüllülük kavramı fiziksel bir hareketle somutlaştırılmıştır. Aynı anlamda olmak üzere benzer bir yapıyı *aşag(a)* için de tanıklanmıştır. Bkz. *aşağı*.

(5) kudı türevleri

kudı sözcüğünün Türk dilinin eski yazılı devrelerinden itibaren, özellikle yeni din çevreleriyle oluşan bir dinî telif-tercüme faaliyeti içinde, bir zarf-fiil kökenli son çekim edatı olarak sıklığı yüksek bir kullanım alanına sahip olması yanında, dili

⁹ *örü kudı ünlär: örü ün* "yukarı ton" (shang sheng [G. 9729 9883]) ve "aşağı ton" (xia sheng [G. 4230 9883]). Bkz. Röhbörn HT ^{VIII}, s. 224, Açıklama 1125

işleyenlerce hem isim çekim kategorilerine sokularak işletiminin yükseltildiğini hem de söz yapımı kurallarına bağlanarak bir üretici güce de sahip kılındığını görmekteyiz. KB dışında, erken tarihli bir Türkçe Kur'an metninde de *kudı* çokluk, iyelik ve hâl eklerini alarak isimleştirilebilmiştir (KB 3725, TİEM 73, 445v/8=095/005 =Ünlü, 2004: 279'da geçen *kudı* ismi için bkz.aşağı). *kudı* sözcüğü isimleşmekle kalmamış, +rak ekini alarak isimleri derecelendirebilmiştir. Bununla birlikte, *kudı* ve ondan türetilen isim ve fiil soylu sözcüklerin kullanımlarının Buddhist ve Maniheist çevrenin eserleri ile İslâmî çevrenin KB ve TİEM 73 gibi erken tarihli dinî ve didaktik eserleriyle sınırlı kaldığı da dikkati çeker. Batı Türk yazı dili sahasında sözcük yerini *aşag(a)*'ya bırakarak *yüzü koyun* birleşimine çekilir. Ancak, *kudı*'nın her durumda Orta Türkçe metinlerde *örülä-*, TTü.'deki *aşağıla-* gibi bir üretici güce yine de sahip olabildiğini modern Türk dilinin Tuva türü *kudula-* "alçalmak", *kudulaaşkın* "alçalma, düşme" gibi *kudı*'dan türemiş birden çok isim ve fiil soylu türevleri ile gösterir. Bkz. aşağı.

(5.1) *kudı*'dan İsimler

kudı sözcüğünden türetilmiş isimlerin başında *kudıki* ve bundan müştak biçimler gelir. *kudıki* aitlik eki +*ki*'nin getirilmesi ile kurulmuştur. Bu şekil Buddhist metinlerde *örüki* "yukarıdaki" ve *yeg* "üstün" kavramlarına karşıt *kudıki* "aşağıdaki"leri ifade etmek için isimlerin yerine kullanılmıştır (TT I 18.128; Abhi 75B 97b 1-2; 75B 94a 11-13). Yine Buddhist metinlerde *kudıki*, *til* "dil" (HTVIII: 1138), *bilig* "bilgi" (HTVIII: 1250), *ätöz* "vücut" (HTVIII: 1351-52) isimlerini niteleyerek sıfat görevinde de kullanılmıştır. Bu isimlerle birlikte kullanımı tespit edilen örneklerinde, sözcüğün olumsuz semantik değer kazanarak, "bayağı, adi,

önemsiz, değersiz" anlamları ile geçtiği görülür: *kudıki til* "bayağı, kaba dil", *kudıki bilig* "sıradan, önemsiz bilgi", *kudıki etöz* "değersiz vücut".

kudıki şekli daha sonraları orta hecesindeki vurgusuz dar-düz /ı/ ünlüsünün düşmesi sonucu *kudki* şeklini almıştır. Bu şekil KB'de *könül* "gönül" ismi ile bir araya gelerek *kudki könül* (KB 1700) şeklinde semantik olarak olumluluk bildiren "alçak gönül" anlamında bir soyut kavramı ifade etmek için kullanılmıştır. TİEM 73'te *kudki* müştâğına *+lık* isimden-isim yapım ekinin eklendiği *kutkılık* biçimine rastlanmaktadır. *kutkılık* ismi *kıl-* fiili ile birleşerek *kutkılık kıl-* gerçek anlamında "secde etmek" için kullanılmıştır (Bkz. 5.2 kudi'dan fiiller).

kudıki bugün modern Türk dilinde; Tuva Türkçesinde *kuduku* "aşağı, alçak" (TuvRSI. 1968: 262a) biçiminde ve Özbek Türkçesinde *kuyidaki* "tübende kürsatılğan, ayılğan, zıkr kilingan, pastdagi" (ÖTİL-II, 613c) biçiminde korunmaktadır.

kudi AŞAĞI-sözcüğünün *+kı* ekini doğrudan üstüne aldığı gösteren bu örnekleri dışında, diğer bulunmalı ve yönelmeli yön gösteren isimlerde olduğu gibi (TTü. *aşağıdaki*, *yukarıdaki*, *sonraki* gibi) **kudidaki* şeklinde bir yapıyı kurmamıza izin verse de, böyle bir kuruluş tarihsel metinlerde tespit edilememiştir¹⁰.

- **kudıki** (< **kudi+kı**) : aşağıdaki

Fail ismi olarak: Sözcük fail ismi olarak varlık biçimleri için kullanılmıştır.

öztä örükilärniñ basınçı açınçı öztä kudıkılarnıñ toğı uçuzı "kendinden yukarıda bulunan varlıkların baskısı ve acı vermesi, kendinden aşağıda bulunan varlıkların değersizliği" (AY 226, 12 =DTSI 452a)

üstünki altınkı tapladı, örüki kudıki säwinti "üsttekiler ve alttakiler uygun

¹⁰ Marcel Erdal *+kı* ekini *converter* (dönüştürücü) olarak vermiş ve ekin Köktürkçede sadece ünlü ile biten sözcüklerle, bulunma (*balıkdaki*) ve yönelme (*önräki*) ekleri ile birlikte olan kullanımlara eklendiğini belirtmiştir (2004:186).

buldu; yukarıdakiler, aşağıdakiler sevindi” (TT I 18.128)

tayakının yeg kudıki bolur (Abhi 75B 97b 1-2)

“mesnedinin üstünü aşağısı olur”

köztä ulatı ärkliğlärnin öñtä ulatı atkangularka körü işinin ködüğün (13) bolur yegi kudıkısı (Abhi 75B 94a 11-13)

“Göz ve diğer duyu organlarının renk ve diğer objelere göre işinin₂ üstünü aşağısı olur”

Sıfat, niteleyici olarak

kudıki töpüt tilin ‘bayağı/kaba Tibet dilini’ (HTVIII: 1138 (7))¹¹.

ıçgınmış törölüg ol kudıki bilig edremlerig toplamakı ‘kaybolma özellikli o âdi/sıradan bilgi erdemlerini (yani, önemsiz literatürü)¹² uygun bulması’ (HTVIII: 1250 (13))

biligim sıg, me süün kudıki asrakı ätözin sapılı täginip ‘Bilgim sıg. (Ben) Ming jun, bayağı₂ vücudumu saygıyla bağlayıp’ (HTVIII: 1351-52 (9/10))
Bkz. Röhrborn, 1991. kudıki asrakı ätöz+ “bayağı, adi > önemsiz, değersiz’.

- **kudki** → **kudki köngül** “alçak gönüllü, mütevazı”. Bugün *kudki köñül*

birleşimindeki bu *kudki* türevinin yerini Türkiye Türkçesinde *alçak* sözcüğünün aldığı *alçak gönüllü* kullanımı göstermektedir.

ne eğgü bolur kutka kuğki köngül / ne körklüg bolur bilge bolsa amul
“Saadete alçak gönüllülük ne kadar uyar; âlim bir insana hilm ve şefkat
ne kadar yakışır” (KB 1700).

- **kuğırak** (< **kudki+rak**) : daha aşağı (aşırılık derecesi gösteren miktar zarfı konumunda)

yana yandurdımız anı kuğılarda kuğırakka “sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik” (TİEM 73, 445v/8=095/005 =Ünlü, 2004: 279)

Türkiständin ħayli kuyırak bu daryā tamām kumğa singär heç daryāga katılmas “Türkistan (şehrinden)’dan çok aşağıda bu nehir tamamen kuma batar ve başka hiçbir nehre katılmaz” (BN 2a)

¹¹ *kudıki töpüt til* ibaresinde *kudıki* sözcüğünün "vulgar ve kaba (dil)" için kullanıldığına dair ayrıca bkz. Röhrborn HT VIII, s. 226, Açıklama 1138.

¹² *ıçgınmış törölüg ol kudıki bilig ärdämlär+* ibaresinde *kudıki* ve nitelediği *bilig ärdämlär* için Bkz. Röhrborn HT VIII, s. 226. Açıklama 1138. Ayrıca bkz. Aşağı *kudki* türevleri.

kudı Eski Türkçe metinlerde *kudırak* şeklinde *+rak* derecelendirme ekini de almış olarak karşımıza çıkar. *kudı* sözcüğü bu ek sayesinde isimleri derecelendirebilmiştir. Yukarıdaki örneklerde iki ayrı derecelendirme göze çarpar. BN'de *kuyırak* şekli mesafeyi ifade eder. TIEM 73'te ise *kudılarda kudırakka* "aşağuların aşağısına" çevrilen insandan bahsedilir. Güçlendirme bildiren edat benzeri ek veya karşılaştırma ve çekim eki (Gabain, 1988: 105; OTWF-I, 1991: 62) olarak anılan ve karşılaştırma yapmada kullanılan ekin diğer paralel kullanımlarına *üküşrāk* "pek çok", *aşnurak* "daha önce", *kenrāk* "daha sonra" vb. örnekler verilebilir.

- **kudulaaşkın:** Tuv. "alçalma, düşme" (TuvRSI. 1968: 262a). Bkz. aşağı

kudula-

- **kuduldur:** Tuv. "daha aşağı". Bkz. aşağı **kudula-**

kuduldur batmak "daha aşağı inmek" (TuvRSI. 1968: 262a).

(5.2) *kudı*'dan Fiiller

Tarihsel Türk dili *kudı* sözcüğünün fiil türetme kabiliyetine sahip bir sözcük olduğunu gösteren iki tanık daha verir: *kudıkar-* ve *kudıkartur-*. *kudıkar-* biçimi *+gAr-/ +kAr-* isimden fiil yapım eki ile kurulmuştur. Bu fiile ettirgenlik eki *-tur-* (Gabain, 1988: 49) getirilmesiyle *kudıkartur-* "kıymetten düşürmek" şekli de Eski Türkçe metinlerden tespit edilmiştir. Bununla birlikte Geç Eski Türkçe metinlerden tespit edilen bu sözcüklerin kullanımdan düştüğü veya daha güçlü olarak kullanımlarının geçtikleri çevre ile sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

- **kudıkar-** (<**kudı+kar-**) : "alçaltmak, küçük düşürmek". Erdal sözcüğün sadece aşağıdaki Buddhist Türk çevresinden bir metinde geçtiğini belirtmiştir (Erdal 1991-I: 744).

kudıkarmaklık köñül “küçük düşürme, alçaltma, aşağılama gönü”
(BodhiAvaKomm 5)

- **kudıkartur-** (<**kudı+kar-tur-**): “alçaltmak, küçümsemek” (DTSI. 452a).

azu yavızıg eđgü tep kügädtürüp eğgüg yavız tep kudıkarturup ezüküg
kertü ermäzig erür tep teğim ersär “Eğer ben kötü birşeyi iyi diyerek
methedersem ve iyiyi kötü diye aşağılırsam ve eğer yalana gerçek
dersem var olmayan birşeyi var olarak gösterirsem...” (US, 25= DTSI
452a)

Modern Türk dilinde *kudı*'yı en iyi işleyen Tuva Türkçesidir. Tuva Türkçesinde *kudu* olarak korunan sözcüğün Türk dilinin en yaygın isimden fiil yapım eki +*LA-* ile genişletildiği görülür. Türkiye Türkçesinde de *kudı*'nın yerine geçen *aşağı* sözcüğü *aşağıla-* şeklinde paralel bir işleme tabi olmuştur.

- **kudula-** Tuv. (< ***kudı+la-**): “alçalmak, düşmek”.

aarig kişiniñ temperaturazı kudulay bergen “hasta kişinin ateşi düştü”
(TuvRSI. 1968: 262a)

samolyot kudulay bergen “uçak inmeye/alçalmaya başladı” (TuvRSI.
1968: 262a)

- **kudulan-** Tuv. (< ***kudı+la-n-**): “bir şeyin üst kısmı için msl. baş için
inmek, çökmek” (TuvRSI. 1968: 262a).

Tuva Türkçesinde *kudula-* fiilinden türemiş isimler için bkz. yukarı.

Kudı sözcüğünün aldığı bütün bu eklere ve böylece kurulan müştaklarının dizim içi değerlerine bakılarak sözcüğün *kud-* fiilinden *-ı* zarf-fiil ekiyle genişletilip edatlaşmış bir yön bildiricisi konumundan Türk dilinin tarihsel dönemleri içerisinde, sınırlı da olsa sıfatlaşmaya ve isimleşmeye doğru bir gelişim ve değişim gösterdiği ifade edilebilir.

İslâmî çevre metinlerinden TİEM 73'te (Kök 2004: 71/9=002/058) *kıl-* fiili ile birleşen *kutkılık* ismi de "secde etmek" anlamında bir fiil birleşimi oluşturur ve bu *kutkılık kıl-* fiil birleşimi anlam bakımından *yükün-* fiilinin sinonimidir.

- **kutgılık kıl- (< kudkılık < kudi+kı+lık): "secde etmek"**

kiriñlär kapugka yüknü ya'nî kutgılık kılı ayıñlar tökä bergil örtgäy miz silärniñ yañluklarıñızni (Kök 2004: 7r/9=002/058) "secde ederek kapıdan girin ve ya Rabbi, bizi affet deyin ki, biz de sizin hatâlarınıızı bağışlayalım" (Ateş, 8)

2.1.1.1.3. Birleşim Değerleri Açısından *kudı*

Türk dilinin *kudı* malzemesi, bu AŞAĞI-sözcüğünün fiillerle ve isimlerle birlikte kullanımlarını göstermektedir.

kudı sözcüğü fiillerle (1) *çök-*, *egil-*, *ıl-*, *ıd-*, *in-/en-*, *kemiş-*, *sal-*, *tökül-*, *tüş-*, *üyül-*, *yagıd-* gibi aşağı fiilleri; (2) *uç-* yukarı fiili; (3) tek başlarına kullanıldıklarında yön gösterme açısından tarafsız gibi görünen *al-*, *kayna-*, *tut-* fiilleri ile aşağı ya da yukarı, sağa ya da sola, etrafa bakmayı ifade edebilen *bak-* ve herhangi bir yöne gitmeyi ifade edebilen *bar-* gibi anlamlarının bir parçası gereği yön kavramını da kapsayan fiillerle birlikte dizimlenmiştir.

kudı sözcüğü (1) ismin son çekim edatı olarak ve zarf olarak fiile; (2) ismin niteleyicisi, sıfatı olarak isme bağlanmış ve (3) *kudı* türevleri fail ismi olarak kullanılmıştır. *kudı* sözcüğünün son çekim edatı görevinde *seleñe kudı bar-*, *kökdin kudı ıd-*, *tagdın kudı ıl-*, *tagdın kuyı /en-*, *atındın kudı түş-*, *attın kudı uç-* gibi kullanımlarında *bar-*, *ıd-*, *ıl-*, *in-/en-*, *tüş-*, *uç-* hareket fiilleri ile birlikte dizimlenebilirken; su/nehir, deniz, arş, yer, at, kendi (öz), vücut, dil, yüz, ses, gönül ve insan (kadın-erkek) isimleri ile birlikte dizimlendiği görülmektedir. İsmi son çekim edatı olarak fiile bağlandığı durumlarda ortaya çıkan İ+kudı dizimlerinde isimler daha çok su/nehir, deniz, arş, yer, at (sırtı) gibi yer isimleridir. *kudı* sözcüğü, böyle İ+kudı diziminde temel anlamında kullanılırken, isimler birer başvuru nesnesi görevindedirler. İsmi niteleyicisi, sıfatı olarak isme bağlandığı *kudı+İ* dizimlerinde

kudı yeni anlamsal uzanımlarla karşımıza çıkar. Böyle dizimlerdeki isimler metinlerimizde kendi (öz), vücut, dil, yüz, ses, gönül ve insan gibi daha çok “insan” ile ilgilidirler: *kudıki töpüt til* "kaba Tibet dili", *kudıki köngül* "alçak gönül", *kudı asıra kişi* "âdi insan" vb. kullanımlar (Bunun için bkz. 2.1.1.1.4. Anlam Olayları Açısından *kudı*).

(1) *kudı*'nın ismin son çekim edatı olarak ve zarf olarak fiile bağlanması

Bir son çekim edatı olarak *kudı* (1) yalın, (2) bulunma, (3) ayrılma, (4) yönelme işlevindeki hâl eklerini almış isimlerden sonra gelebilmektedir. Bu şöyle formüllendirilebilir: (1) İ-Ø *kudı* FİİL ; (2) İ-da *kudı* FİİL; (3) İ-dan/-dın *kudı* FİİL; (4) İ-ka *kudı* FİİL.

1. İ-Ø *kudı* FİİL:

İ-Ø *kudı* FİİL dizimini gösteren örnekler esasen Türk dilinin en erken yazılı örnekleri ile sınırlıdır. Bu örneklerde başvuru nesnelere *yer* “yer” ve *sub* “su, burada ırmak” olarak sınırlanır. Bu dizilim daha geç tarihli metinlerde yerini (2) ve daha sonra da (3) dizilimine bırakmıştır. Aşağıdaki örneklerde *sub/selenje kudı bar-* suyun doğduğu yerden akımı boyunca yatay bir zeminde aldığı yola paralel olarak aşağı doğru yürümeyi, *yer kudı bar-* ise üzerinde bulunulan yerin altına doğru dikey bir zeminde ilerlemeye işaret etmektedir:

selenje kudı yorıpan karagan kısılta ebin barkin anta buzdum (BK D 37)

selenje-Ø aşağı yürüyüp

"Selenje nehri boyunca yürüyüp Karağan geçidinde, evini barkını orada bozdum"

ol sub kudı bartımız (T 27)

O su-Ø aşağı gittik

"O su boyunca gittik"

üküşî selenje kudı bardı (ŞU D 4)

Çoğu selenje-Ø aşağı gitti

"onların çoğu Selenga boyunca aşağı gitti"

esiz yer kudı bargay erdi toga

kötü yer-Ø aşağı gidecekti hastalık

"(dünyada bu hayır dua bulunmasaydı,) çoktan felâket çukuruna yıkılmış olurdu" (KB 5834)

hayl u haşemi yer kudı bardılar

bir kısmı yer-Ø aşağı gittiler

"bir kısmı yer altına gittiler" (KE 65r14)

KB 5834'te *yer-Ø kudı bar-* şeklinde yalın hâldeki ismi idare eden *kudı* son çekim edatı aynı metinde *yer-de kudı bar-* (KB 4713) biçiminde *İ-da kudı* olarak fakat ayrılma hâli işlevi ile Kök Türkçenin bulunma-ayrılma hâli işaretleyicisi *-da* ekli *yer* başvuru nesnesini idare etmiştir. KB'deki bu ikili kullanımın vezin gereği olduğu ifade edilebilirse de, şairin diline *yer-Ø kudı* yapısının aykırı gelmediği de bellidir. Özellikle *yer* sözcüğü ile *kudı* son çekim edatının yalın hâlde kullanımına daha geç devreden KE'da da rastlanmış olması bu tür seyrek kullanımın en azından *yer* için kalıplaşarak sürdüğüne de işaret edebilir (bkz. aşağı).

kudı, *İ-da kudı* FİİL ve *İ-dan/-dın kudı* FİİL dizimlerinde de karşımıza çıkar. *İ-da kudı* FİİL dizilişi geç Eski Türkçe Buddhist ve Maniheist metinler ile erken İslâmi çevre metinlerinden Kutadgu Bilig ile sınırlıyken, *İ-dan/-dın kudı* FİİL dizilişinin

örnekleri Buddhist çevre metinleri yanısıra Karahanlı ve Harezm çevresi eserlerinden KB, DLT, KE ve RKT'de görülür.

2. İ-da kudı FİİL

İ-da kudı FİİL dizilişi geç Eski Türkçe Buddhist ve Maniheist metinler ve erken İslâmi çevre metinlerinde aşağıdaki örneklerde tespit edilmiştir:

kök tãñridä kudı "mavi gökyüzünden aşağı" (M III 15r10)

kudı çöker kamagda (yagı) (AY 556-21)

özünđä kudı al kisi alsa sãn / bädük tüpkä yakma bulun bolga sãn
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; kendinden
yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun" (KB 4479)

kisi alsa özdä kudı al köni /säwiñçin kaçürgäy sãn ödläg küni
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; ömrünü
huzur içinde geçirebilirsin" (KB 4481)

kanı ol bayat män tegüçi otun / tãñizdä kudı ıdtı tãñri töbün "'Ben
Tanrım' diyen ve sonunda Tanrının *denizin dibine* gönderdiği
küstah nerede" (KB 4712)

kanı ol bu dünyä nãñin tergüçi / nãñi birlä yerdä kudı barguçı "Bu
dünya malını toplayan ve malıyla birlikte / *yerin dibine* geçen insan
nerede" (KB 4713)

Bu örneklerde başvuru nesnelere, (1)'e göre daha çeşitlenmiştir: *teñiz* "deniz", *yer* "yer", *kök tãñri* "gök", *öz* "kendi" biçim-zemin düzenlemesini gösterirler. Birer başvuru nesnesi olarak mekânın bölgesini tanımlamaya yardımcı olurlar.

Yukarıda verilen örneklerden KB 4712 ve 4713'te İ-da kudı FİİL diziminde -da bulunma hâlinin cümleye yönelme anlamı kattığı görülür. Aşağıdaki örneklerde *ıd-* ve *bar-* fiilleri birer gönderme fiilli olarak kabul edebilirler. Gönderme fiilleri bir varlığın mekân değiştirmesine sebep olmakla ilişkilidirler (Levin, 1993:133). Gönderme fiilleri kaynağı tanımlamak için bazı durumlarda -dan hâlini almaktadırlar:

tänizdä kudı ıdı tänri töpün

"Tanrı *denizin dibine* gönderdi " (KB 4712)

kanı ol ... nänji birlä *yerdä kudı* barguçı

Bu malıyla birlikte / *yerin dibine* geçen insan nerede?" (KB 4713)

Yine yukarıda sıralanan, M III'den getirilen örnekte ise İ-da kudı FİİL diziminde -da hâl ekinin ayrılma işlevini sakladığı gözlemlenmektedir:

kök täñridä kudı (M III 15r10)

Gökyüzü- **AYRILMA** aşağı

"Gökyüzünden aşağı"

Bilindiği gibi ETü.'nin, özellikle Türk runik harfli metinlerinde ayrılma hâlinin işlevini, aynı zamanda bulunma hâlinin işlevini de üstlenen -dA eki yerine getiriyordu (Tekin, 2000: 115). Bununla birlikte Kök Türkçe'de ayrılma hâli için -dIn, -tIn, -tAn ayrılma eklerine de rastlanmaktaydı (Tekin, 2000: 115):

ev-tin bark-tın üntiler "evden barktan çıktılar" (TT III, 16-137)

balık-dın balıkka, uluş-dın uluşka il-din ilke "şehirden şehre, ülkeden ülkeye, elden ele" (TT IV, 10-20)

Maniheist ve Buddhist Türkçe metinlerde -dA eki, daha sonra ortaya çıkan -dAn, -dIn eklerinin yanında, geç dönem metinlerinde bile bazı fiillerden ve çekim edatlarından önceki isimlerde kalıplaşmış olarak fiil ya da edatları yönetmeye devam etmiştir (Ağca, 2006: 22).

Biz KB'de ayrılma hâli işlevinde *kudı* sözcüğü ile dizimlenen hem -de'li hem de -dIn'li şekillere rastlamaktayız. Başvuru nesnelere -dA bulunma hâlli öz 'kendi', *kamag* "herkes" olan örneklerde bulunma hâli, yer göstermek için değil, derecelendirme ve karşılaştırma için kullanılmıştır:

kudı çöker kamagda (yagı) "(düşman) herkesten aşağı çöker" (AY 556-21)

özün**dä** kudı al kisi alsa sän / bädük tüpkä yakma bulun bolga sän

"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; kendinden yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun" (KB 4479)

Kutadgu Bilig elbette -dA bulunma-ayrılma ve -dIn ayrılma hâli eklerinin ayrılma işlevinde bir arada kullanıldığı tek eser değildir. R. R. Arat, *Atabet'ül-Hakayık* incelemesinde eserde ayrılma hâli için -dIn, -tIn eklerinin kullanıldığını belirtmiş ve -dA'nin eserde sadece on örnekte bulunduğunu belirterek bu ekin kaybolmak üzere olduğuna işaret etmiştir (1951, bkz.not 21).

Bu son derece karmaşık ve işlevsel kullanıma sahip iki hâl ekinden ayrılma hâlinin genelde kaynaktan uzağa doğru gerçekleşen fiziksel hareketler için kullanılırken, bulunma hâlinin öznenin kendinden ayırdığı veya ayrı tuttuğu kaynaklara işaret ettiğini belirten Marcel Erdal (2004: 375), *kudı* sözcüğünün bu bulunma ve ayrılma hâlli isimlerin her ikisiyle de aralarında belirli bir semantik fark olmaksızın kullanılabilen yegâne son çekim edatı olduğunu vurgular ve bu duruma örnekler verir (2004: 402):

kök tãñridã kudı "mavi gökyüzünden aşağı" (M III 15r10)

kalıkdan kudı "cennetten aşağı" (M III 8; VIII v6-7)

üstünten kudı "yukarıdan aşağı" (M III 8v10)

oronlukdın kudı "tahttan aşağı" (KP 61-5-6)

A. Bodrogligeti "Orta Türkçe'de Hareket Fiillerine Gelen Lokatif Hâli Tamlayıcıları" (2002) adlı makalesinde, Türk dilinde sayıları az da olsa bazı hareket fiillerinin bulunma hâlinde tamlayıcılarla görüldüklerini belirtmiş ve bu durumla ilgili görüşlere yer vermiştir. Buna göre Türkologlar arasında hareket fiilli bulunma tamlayıcılarının ortaya çıkışı konusunda bir fikir birliği yoktur ve bu şekilde meydana gelen kelimelerin leksik-semantik karakteri tamamiyle incelenmemiştir. Bodrogligeti, Brockelmann ve J. Eckmann ile birlikte Türk dilinde bulunma hâlinin bu tip kullanımlarının düzenli bir gramer olayı olduğunu düşünürken, J. Dény'nin bu

kullanımı bir kural dışılık olarak algıladığını vurgular (2002: 50-51). Bodrogligeti'ye göre ise hareket fiilli bulunma hâlinin özellikle Orta Türkçede yaygın olarak kullanılmasının sebebi Türkçenin gramer şekillerinin bu dönemde zenginleşmesi ve zaten var olan biçimlerin semantik fonksiyonlarının artmasıdır (2002: 56). Bodrogligeti, hareket fiillerine gelen tamlayıcıların sıradan / özel olmayan durumlarda yönelme hâlini, özel durumlarda ise bulunma hâlini tercih ettiklerini belirtmiştir (2002: 56). Burada "özel olmayan durumlar" ibaresiyle bulunma hâlinin yer/mekân gösterdiği sıradan durumlar, "özel durumlar" ibaresiyle ise bulunma hâlinin hem yön hem de amaç belirtmek için kullanılabildiği durumlar ifade edilmek istenmiştir.

Yukarıdaki örneklerdeki İ-da kudu +FİİL dizilişinde de +DA hâl ekli *yerde*, *teñizde*, *özde* isimleri *al-*, *bar-*, *çök-*, *ıd-* hareket fiilleriyle birlikte görülmektedirler.

3. İ-dan/-dın kudu FİİL

Nesnelerin yukarıdan aşağıya inme eğilimleri dolayısıyla sıklıkla İ-dan/-dın kudu FİİL dizimindeki *kudu* sözcüğü gökyüzü, dağ, at, deve gibi belli bir yüksekliği olan canlı-cansız varlık isimleriyle birlikte kullanılır. Aşağıdaki örneklerde son çekim edatı olarak ayrılma hâlli isimleri takip eden *kudu* sözcüğü, cümlede dizim içi değer bakımından zarf görevindedir. Cümlenin fiiline sorduğumuz NEREDEN? sorusuna cevap vererek fiildeki oluşun, hareketin yerini ve yönünü belirler:

tog(a)n kuş t(e)ñrid(e)n- NEREDEN? kudu t(a)b(ı)şg(a)n tip(e)n k(a)pmiş
"doğan 'işte bir tavşan' deyip gökten aşağı süzülerek onu yakalamış" (IB 44)

ıddug kangımız. kalıg-tın kudu intingiz- NEREDEN? "Kutsanmış babamız.
Yukarıdan/gökten aşağı indiniz" (TT III 35)

yakın tãgdi ärsä kadaşka barıp / atındın kudu tüşdi- NEREDEN? tãgdi yorıp
"akrabasına yaklaşınca atından aşağı indi; yürüyerek kapısına geldi" (KB 3290)

er attın kudi uçdı- NEREDEN? "Adam attan (aşağı) indi" (DLT-I 164-3)
 er tagdın kudi ıldı- NEREDEN? "adam dağdan aşağı indi" (DLT-I 169-8)
 özini tewedin kudi saldı- NEREDEN? "kendini deveden aşağı bıraktı" (KE 74r5)
 İlyās tagdın kuyı indi- NEREDEN? "İlyas dağdan aşağı indi" (KE 158v18)
 körmez mü sen Ol Tanrı kuğı içti- NEREDEN? kökdin suwnı "görmez misin
 O Tanrı gökten suyu (yağmuru) aşağı indirdi/gönderdi" (RKT 35:27)

Aşağıdaki örnekte ayrılma hâlli *yanķu* "yankı" isminden sonra dizimlenen *kudi* sözcüğü, "ses" için yapılmış bir karşılaştırma göstermektedir:

kaya yanķusındın kudi bolmagıl "Kaya yankısından daha aşağı kalma"
 (KB 4311)

4. İ-kA kudi FİİL

ETü.nin +kA hâl eki, özellikle Türk runik harfli metinlerinde yönelme işlevi yanında bulunma hâlini işaretlemek için de kullanılmıştır. (Tekin 2000: 111-113). Taranan metinlerde, yukarıda da belirtildiği gibi +dA ve +dXn hâl eklerini isteyen son çekim edatı görevindeki *kudi* aşağı sözcüğü İ-kA kudi FİİL dizilişinde de tespit edilebilmiştir. KB'de *özke kudi tın al-* ibaresinde karşımıza çıkan bu ibareyi Arat "nefesi kesilmek" olarak çevirmiştir. *kudi* aşağı sözcüğü yukarı:aşağı karşıtlığında değil, nefes için iç:dış karşıtlığı üzerinden "korkmaktan ötürü içine nefesini yavaşça almak" şeklinde dışarıdan:içeriye karşıtlığını işaret eder değerdedir:

anı kördi erse bu ay toldı çın / katıg korktı özke kudi aldı tın (KB 773)

katıg korktı öz-YÖNELME kudi aldı tın

"bunu görünce Ay Toldı gerçekten korktu ve nefesi kesildi"

5. kudi + Fiil

kudi sözcüğü *kudi kemiş-*, *kudi ak-* gibi *kudi*+aşağı fiilleri ile kullanıldığı kimi örneklerde son çekim edatı olarak kullanımlarında olduğu gibi kendisinden İ-dXn/İ-dA *kudi*+ FİİL yapısı beklenirken, doğrudan *kudi*+ FİİL yapısında tâbi olduğu ismin, başvuru nesnesinin söylenmediğini görürüz:

idiz tagka agtınıp / ätözin kudı kâmişdi "Yüksek dağa tırmanıp vücudunu aşığı attı" (AY 616-14)

bodısatav tigin ätözin ...kâmişmiş-de tag(dın) kudı "bodısatav tigin vücudunu...dağ(dan) aşığı atmış" (AY 632-13)

idiz tag töpüsi üzä ...andıran (tagdın) kudı kemişdi (AY 639-9)

közüm yaşı sawrukup (közde/közdin) kudı akar "Gözümün yaşı savrulurak aşığı akar" (DLT-II 228-18)

Ancak böyle kullanımlarda bile cümlede gizli bir ayrılma hâlinde *kudı*'nın tâbi olduğu başvuru nesnesi sezilir. Yukarıdaki örneklerden AY 616-14'te olduğu gibi aynı cümle içinde yer alan *idiz tagka agtınıp* "yüksek dağa tırmanıp" eski bilgisi bize *ätözin* "vücudun" da *tagdın kemişileceği* "dağdan atılacağı" yeni bilgisine götürür. AY 639-9'da aynı şekildedir. DLT-II 228-18'de de gözyaşının savrulup aşığı akması ifade edilirken, gözyaşının daima gözden aşığı akacağı eski bilgisi bilindiğinden *közde* ya da *közdin* gibi bir ibarenin kullanımına gerek görülmemiştir.

Aşağıdaki *İnsadi Sutra*'dan alınan örnekte ise *kudı* aşığı sözcüğü son çekim edatı görevi ile üstürti "yukarı"nın tümleyenidir.

üsdüñki tenriler ögrünçlüg sevinçligin bolup üsdürti kudı xu-a çaçäklärig eksirü eksirü yağıtılardı (IS 550)

yukarıdaki Tanrılar sevinip₂ çiçekleri₂ yukarı-**AYRILMA** aşığıya doğru serpe serpe yağdırdılar

"yukarıdaki Tanrılar sevinip₂ çiçekleri₂ yukarıdan aşığıya doğru serpe serpe yağdırdılar"

6. *yüzün kuyu(n)*, *yüzi kuyu* "yüzükoyun"

kudı sözcüğü tarihsel ve modern Türk dilinde *yüzükoyun* ifadesinde yapı bakımından birleşik zarf; işlev bakımından hareketin niteliğini bildiren ve NASIL? sorusuna cevap veren nitelik bildirme zarfı olarak karşımıza çıkmaktadır:

NASIL?

Hak cümlesini yüzün kuyu tamugka kemişgey, tep aydı "Hak cümlesini/hepsini yüzü koyun cehenneme atacak diye söyledi" (NF 336-

15)

çün Yusuf büthāneye girdi içerü

ne kim büt var düşdiler yüzi kuyu "Yusuf puthaneye girdi / ne kadar put varsa yüzükoyun düştüler" (Yus.-Zel.XIII.19=TS-VI, 4799; Tekin 1958:188)

yüzün koyun düşerlerdi secde idici oldukları hâlde "yüzü koyun düşerlerdi secde edici oldukları halde" (Kesir. XV. 249= TS-VI, 4799)

tam otların sarardığı zamanlar, yere yüzükoyun uzanıyorum (B. Necatigil-TS-II, 2491)

çılgın bir atılışla kendini karyolaya attı, yüzükoyun kapandı (M. Yesari-TS-II, 2491)

7. *kudı* sözcüğü aşağıda yer alan örneklerde *yokaru* yön gösteren karşıtı ile birlikte *yokaru kudı* “yukarı aşağı” şeklinde yapı bakımından tekrar grubu biçimindeki zarflara, işlev bakımından yer-yön zarflarına dâhil olmaktadır.

(örtlüg) yalınlığı çadır ö(güz) için(te) yokaru kudı üze altın tüpinte “alevli₂ bir kül nehri içinde yukarı, aşağı yüzerek altına, dibine (değmeksizin)...” (Maitr 105,10).

kaz ördek kuğu kıl kalığı tudı / kakılayu kaynar yokaru kudı kayusu kopar kör kayusu konar "kaz, ördek, kuğu ve kıl-kuyruk fezâyı doldurdu; bağırsarak bir yukarı-bir aşağı kaynaşıyorlar" (KB, 72)

közi za'if ärdi älgı birlä yokaru kuzı sıgadı “onun gözleri zayıf idi, eliyle yukarı aşağı sıvazladı (asayı yokladı)” (AKT 28b,22)

Kim Hak ta'a:la:-nı yokaru kuyı, astın üstün, ilgärü artğaru birle yad kılsa kafir bolur "kim Hak Teâlâ'yı yukarı-aşağı, alt-üst, ön-arka ile hatıra getirse kâfir olur" (KE, A.211v1)

Tarihsel Türk dilinde rastladığımız *yokaru kudı* “yukarı aşağı” kullanımı bugün Türkiye Türkçesinde yaygın olarak kullanılan “aşağı yukarı” hendiadyoini ile biraz farklıdır. Tarihsel Türk dilinde *yokaru kudı* çoğunlukla gerçek yönlere işaret ederken, Türkiye Türkçesindeki *aşağı yukarı* kullanımı yaklaşıklık bildiren bir tekrar grubu olarak durum zarfı görevindedir. Aşağıdaki örnekte de olduğu gibi bu dikey istikametteki yön gösteren karşıtlık çifti “zaman” kavramı için yaklaşıklığı ifade etmektedir:

bu heykeli açmak için aşağı yukarı bir seneden beri münasip bir fırsat kolluyordu (R. N. Güntekin: TS-I, 150=Korkmaz, 2003:516)

Tarihsel Türk dilinde *yokaru kudi* sırasında dizilen bu karşıtlık çifti bugün Türkiye Türkçesinde *aşağı yukarı* ve Türkmen Türkçesinde *aşağı yokarı* sırasında dizilirlerken, Türk dilinin bugünkü bir diğer temsilcisi olan Özbek Türkçesinde ise *yukâri kuyi* biçiminde eski dizilişini korumaktadır:

Kabr yâniġä tizlängän Átabek vä yukâri kuyi dombâyġän kabrlâr bu
tilâvâtġä sâme kâbi edilâr “kabr yanına diz çöken Atabek ve yukarı aşağı
eġilen kabirler bu duayı dinliyor gibiydiler” (ÖTİL-II, 613c)

(2) *kudi*'nin niteleyici, sıfat olarak isme bağlanması

kudi aşağı sözcüğü Buddhist çevre metinlerinden başlayarak isimlerin de niteleyicisi olarak sıfat görevini üstlenmiştir. *kudıkı töpöt tilin* ‘bayağı/kaba Tibet dilini’ (HTVIII: 1138 (7); *ol kudıkı bilig edremlerig* “o âdi/sıradan bilgi erdemlerini” (HTVIII: 1250 (13); *kudıkı asrakı ätöz* “bayağı₂, önemsiz, değersiz vücut” (HTVIII: 1351-52 (9/10) kullanımları sözcüğün Hüen-tsang Biyografisi metinlerindeki sıfat niteleyicisi görevindeki kullanımlarıdır.

İslâmî eserlerden Rylands Kur'an Tercümesi'nde yer alan *baş kudi er* “alçak gönüllü adam” (RKT 33:35) ibaresinde *baş kudi* kısmı *er* “adam, erkek” ismini nitelerken, *baş kudi tişi* “alçak gönüllü kadın” (RKT 33:35) tamlamasında *tişi* “kadın” ismini nitelemiştir. Burada *baş kudi sal-/kemiş-* fiillerinin fail ismi hâline getirilmiş biçimlerinden hareketle *giderme* (elipse) ile **baş kudi salğuçı/salğan er/tişi* üzerinden *baş kudi er/tişi* biçimine bir geçiş olmuş olmalıdır. Anlaşılabilmesi şartıyla sözün bir parçasının ihmali demek olan *gidermede* (hazf/ellipse) giderilen unsurlar kelime veya kelime grupları ya da cümle veya cümleciklerdir (Barutcu,

1992: 143). Tarihsel Türk dilinde bu tip gidermelerin örnekleri¹³ mevcuttur: *ud koşugluğ kañlı "sığır koşulu kağrı" > ud kañlı vb.* (Barutcu, 1992: 146).

(3) *kudı* türevlerinin fail ismi olarak kullanılması

kudı sözcüğünün aitlik ekli biçimi *kudıkı*, meselâ ...*örüki kudıkı säwinti* “yukarıdaki, aşağıdaki sevindi” (TT I 18.128) cümlesinde *örüki* yön gösteren karşıtı ile birlikte sevinme eyleminin faili olarak ismin yerini tutan aitlik zamiri konumundadır.

2.1.1.1.4. Anlam Olayları Açısından *kudı*

kudı sözcüğünün tarihsel metinlerde temel anlamı "aşağı"dır. Tek başına "aşağı" anlamı nötr bir anlamdır; ne olumludur ne de olumsuz. Ancak duygularımız ve motor-algı tecrübelerimiz (dik durmak gibi) arasında sistematik ilişkiler olduğundan, bunlar yönelimle (aşağı-yukarı) ilgili metaforik kavramların temelini şekillendirirler (Lakoff-Johnson 2005: 86) ve fiziksel temelde eğilme tavrı genellikle keder ve depresyona eşlik eder, dik duruş ise pozitif bir duygusal duruma eşlik eder. Yani MUTLU OLAN YUKARIDA, KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR (Lakoff-Johnson, 2005: 37). Buna göre yukarı'nın pozitif (+), aşağı'nın ise negatif (-) anlama sahip olduğu düşünülebilir.

Türk dilinin AŞAĞI:YUKARI sözcükleri Türklerin kültürel yönelimleri hakkında ipuçları vermektedir. Meselâ, Türklerin kültürel yönelimine göre kontrol yahut GÜÇ SAHİBİ YUKARIDA; KONTROLE YAHUT GÜCE MARUZ KALAN AŞAĞIDADIR. Buna göre Tanrı yukarıda; insanlar aşağıdadırlar. İnsanlar arasında ise Kağan yukarıda; bodun

¹³ Ayrıca bkz. Çağatay (1957: 231-239).

(halk) aşağıdadır. Yani yüksek statü yukarıda; düşük statü aşağıdadır. B. Ögel, *Türk Mitolojisi*'nde Toba ve Göktürk devletlerinin kağanlarının tahta çıkarılarken bir keçe (veya halı) üzerine oturtulup, doğudan batıya doğru 9 kez döndürülmelerine ve böylece göğün 9 katını aşıp Tanrı'ya ulaşarak, Tanrı'dan kağanlık kutluluğunu almalarına değinir (2002-II: 163-164). Biz metinlerimizde bu kültürel yönelimin dilsel ifadesini bulabiliriz. Bkz. 2.1.2.2. yügerü, 2.1.2.3 üze.

Farklı din çevrelerinden bugüne kalan Eski ve Orta dönem Türk yazı dilinin metinleri *kudı* “aşağı” yön sözcüğünün temel anlamı yanında hem negatif/olumsuz, hem de pozitif/olumlu anlamlar yüklediğini belgelemiştir.

Sözcük Türk tengri dini çevresinden metinlerde nerede geçmişse, doğrudan temel anlamında olmak üzere bir yön gösteren işaretleyicidir. (T, BK, ŞU. Bunlar için bkz. yukarı). *kudı* IB'de de temel anlamı ile karşımıza çıkar. Sözcüğün anlam olayları ile olumlu:olumsuz değer yüklemelerine, anlam zenginleşmesine uğradığını gösteren erken örneklerini esasen Buddhist çevrenin Türkçe eserlerinde görürüz. Taradığımız Buddhist çevrenin eserlerinde *kudı* dikkat çekici bir biçimde ondan müştak fiili de dâhil olmak üzere “olumsuz” anlam yüklemeleri ile tespit edilmiştir. İslâmî çevrenin erken tarihli eserlerinde, özellikle dinî ve felsefî içerikteki eserlerde, özellikle KB ve Kur'an çevirilerinde ise, sözcük aksine olarak olumlu anlam yüklenmiştir. KB ve Türkçe Kuran metinlerinde *kudı*-aşağı sözcüğünün bu anlamsal uzanımı Modern Türkçede de devam etmiştir. Böylece biz neredeyse tarih olarak birbirine yakın, fakat dinî çevre olarak farklı eserlerde sözcüğün birbirine zıt karakterde iki yan anlamı ortaya çıkartacak bir kavrayışın varlığını belirleyebilmekteyiz. Ancak hemen belirtmelidir ki hem Eski ve Orta Türkçede hem de Modern Türkçede Lakoff-

Johnson'un da belirledikleri gibi Buddhist çevreyle sınırlı kalmayarak *kudı* ve türevlerinin de diğer AŞAĞI sözcükleri gibi beklenen olumsuz anlamsal uzanımlarını tespit etmek güç değildir. *Kudı* için buna en iyi örnek KB ve Türkçe Kuran metinlerinde sosyal tabakalandırma için ve "yerin dibine geçmek veya geçirilmek" anlamında kullanıldığı yerlerdir (bkz. aşağı).

(1) *kudı*'nin olumsuz anlamları:

a. "(varlık, vücut için) önemsiz, değersiz"

kudıkı asrakı ätöz 'önemsiz/değersiz vücut' (HTVIII: 1351-52 (9/10))

b. "(insan için sosyal tabaka bildirmek için) alt tabakadan"

kudı asıra kişi "alt tabakadan gelen insan" (USp 98, 21)

özündä kudı al kisi alsa sän / bädük tüpkä yakma bulun bolga sän
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; kendinden
yüksek ailelere yaklaşma, sonra onun esiri olursun" (KB 4479)

kisi alsa özdä kudı al köni /säwinçin kaçürgäy sän ödläg küni
"evleneceksen kendinden aşağı derecede biriyle evlen; ömrünü huzur
içinde geçirebilirsin" (KB 4481)

c. "(dil için) bayağı, kaba"

kudıkı töpöt til 'bayağı/kaba Tibet dili' (HTVIII: 1138 (7)).

ç. "(bilgi için) âdi, sıradan"

ıçgınmış törölüg ol kudıkı bilig ädrämlär 'kaybolma özellikli o âdi/sıradan
bilgi erdemleri (yani, önemsiz literatürü)' (HTVIII: 1250 (13))

d. "(Buddhist ahlâkında iş, amel için) basit, aşağı"

köztä ulatı ärkliğlärnin öñtä ulatı aţkangularka körü işinin ködügin (13) bolur
yegi kudıkısı (Abhi 75B 94a 11-13)

"Göz ve diğer duyu organlarının renk ve diğer objelere göre işinin₂ üstünü
aşağısı olur"

e. "(Budizm inancına göre) aşağı varlık biçimleri veya aşağı güçler"

tayanmak aldın oruntakı kudı asıra erkliğ(e)rke tép "dayanmak, aşağı
yerdeki aşağı₂ güçlere deyip" (Abhi 75B 103a 6)

öztä örükilärnin basınçı açınçı öztä kudıklarının toğı uçuzı "kendinden
yukarıda bulunan varlıkların baskısı ve acı vermesi, kendinden aşağıda

bulunan varlıkların değersizliği“ (AY 226, 12 =DTSI 452a)

f. "(ses için) alçak, kısık"

örü kudı ünlärdä¹⁴ "Yüksek alçak seslerde/tonlarda" (HTVIII: 1125 (21))

g. "(itibar için) az, düşük"

küniñe kudı ol küwezligı kırı "kibirinin itibarı gündən güne azalır" (KB 1706)

h. "mahçup olmak, utanmak"

yüz+ kuğı kıl- "hrf. yüzü aşağı etmek" > mahçup olmak, utanmak. UTANMAK YÜZÜ AŞAĞI EĞDİRİR.

yüzümni kuğı kılğaysız "yüzümü aşağı eğdireceksiniz (= utandıracaksınız)." (KE, A.51v2)

i. "yerin dibine geçmek, değeri düşmek"

yerdä kudı bar- "hrf. yerden aşağı gitmek"> yerin dibine geçmek, değeri düşmek

kanı ol bu dünyä nänin tergüçi / nänji birlä yerde kudı barguçı "bu dünya malını toplayan ve malıyla birlikte yerin dibine geçen insan nerede?" (KB 4713)

i. "yerin dibine geçirmek, cezalandırmak"

kuğılarda kuğırakka yandur- "hrf. aşağıların aşağısına çevirmek" > değerini düşürmek

yana yandurdımız anı kuğılarda kuğırakka "sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik" (TİEM 73, 445v/8=095/005 =Ünlü, 2004: 279)

yerde kudı ét- "hrf. yerden aşağı etmek" > yerin dibine geçirmek, cezalandırmak

anlar kim al kıldılar ésizlikler birle kim kudı étse Tanrı olarnı yerde "onlar ki kötülüklerle aldattılar, Tanrı onları yerin dibine batırsa" (RKT 16-45)

j. "(düşman için) mağlûp olmak"

düşmān başı kudı bol- "hrf. düşman başı aşağı olmak" > "düşman mağlup olmak"

bolu bérsü evren tuçı éwrlü / kudı bolsu düşmān başı kawrılı "felek hep dönmeye devam etsin, düşmanın başı hep eğik olsun" (KB 119)

k. "aşağılamak"

azu yavızıg eđgü tep kügädtürüp eğgüg yavız tep kuğıkarturup ezüküg

¹⁴ örü kudı ünlär: örü ün "yukarı ton" (shang sheng [G. 9729 9883]) ve "aşağı ton" (xia sheng [G. 4230 9883]). Bkz. Röhbörn HT VIII, s. 224, Açıklama 1125

kertü ermäzig erür tep teğim ersär “Eğer ben kötü birşeyi iyi diyerek methedersem ve iyiyi kötü diye aşığılırsam ve eğer yalana gerçek dersem var olmayan birşeyi var olarak gösterirsem...” (US, 25= DTSl 452a)

(2) *kudı*'nın olumlu anlamları:

a. "(insan için gönül'le birlikte) alçak gönüllü, mütevazı"

ne eğgü bolur kutka kuğkı köngül / ne körklüg bolur bilge bolsa amul
“Saadete alçak gönüllülük ne kadar uyar; âlim bir insana hilm ve şefkat
ne kadar yakışıır” (KB 1700).

b. "(insan için) halim selim, yumuşak başlı"

baş kuğı ärän : baş kuğı tişi

...köni sözlägli äränlär, köni sözlägli kunçuylar, särgän äränlär, särgän
tişilär, baş kuğı äränlär, baş kuğı tişilär... “...doğru sözlü erkekler, doğru
sözlü kadınlar; sabırlı erkekler, sabırlı kadınlar, saygılı/mütevazı erkekler,
saygılı/mütevazı kadınlar...” (RKT 33:35)

c. "şefkat göstermek"

kanat+ kuğı tut- “hrf. kanat aşığı tutmak” > “şefkat göstermek, kol kanat germek”

kağgurmagıl olarnıñ üze kuğı tutgıl kanatıñnı kirtgünügilerke
“endişelenme, onların üzerine, imân etmişlere, kol kanat ger” (RKT
15:88)

kudı sözcüğünün (1) a, c, d ve (2) a'da görülen aynı *-kı* aitlik eki ile kurulan müştak şekillerinin Buddhist çevre metinlerindeki olumsuzluk değerinin İslâmî çevre metinlerinde olumluluk yönünde değişme gösterdiği görölmektedir. Öte yandan İslâmî çevrede sözcüğün bu değeri kazanmasında ‘gönül’ gibi soyut bir kavramla da sınırlanmış olması ilgi çekicidir. Nitekim TTü.nde benzer olarak *alçak* AŞAĞI- sözcüğünün kullanım alanı “tevazu”, “mütevazı” ve “mütevazılık” soyut kavramları için sırasıyla *alçak gönül*, *alçak gönüllü* ve *alçak gönüllülük* ile sınırlıyken, diğer isimlerde Buddhist metinlerde rastladığımız gibi *aşığı* ile birlikte olumsuz bir semantik değer yüklemesiyle karşımıza çıkar: *alçak adam*, *aşığı mal* (TS-I, 149a).

Sözcüğün “olumsuz” yönde metaforik kavramlara temel oluşturması açısından Buddhist çevre metinlerinden tespit edilenler yukarıda Lakoff-Johnson’un belirlemesine uyar.

AY'ta geçen *örü ulug kudi kiçig tüz baz kılı* "büyük küçük herkesi tâbi kıldı" (AY 411-15) bağlamında ise *ulug* =*örü* ve *kiçig* =*kudi* ifade edildiğinden BÜYÜK OLAN YUKARIDA, KÜÇÜK OLAN AŞAĞIDADIR metaforu çıkarılabilir.

KB *bolu birsü evren tuçı evrilü; kudi bolsu düşman başı kavrilü* “Felek hep dönmeye devam etsin; düşmanın başı hep aşağı eğik olsun” (KB, 119) ve *kuyı ki tüşmiş anıy tiği zulmedin başım* “onun zulmünden başım aşağı düşmüş” (San. 292v.24) cümleleri ise Lakoff ve Johnson’ın benzer ifadeler üzerine yaptıkları tespitleri hatırlatmaktadır: MUTLU OLAN YUKARIDA, KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR.

İslâmî çevrede sözcüğün genel itibariyle soyut kavramları ifade etmede, Buddhist metinlere göre, olumlu anlam kazandığı belirtilmişti. RKT'de geçen *kağgurmağıl olarıny üze kuği tutğıl kanatını kirtgünüglilerke* “endişelenme, onların üzerine, imân etmişlere, kol kanat ger” (RKT 15:88) cümlesinde görüldüğü gibi. Bu cümlede kuşlara ait bir organ adı olan *kanat'ın* insan için kullanımı ile aktarma yoluyla bir somutlaştırma görülmektedir. Burada *kanadını kudi tut-* Tanrı tarafından gerçekleştirilen olumlu bir eylemdir. Üzerine kanat tutulanlar *kirtgünügliler* "inananlar"dır. TANRI YUKARIDA, İNANANLAR/İNSANLAR AŞAĞIDADIR. *kanadını kudi tut-* deyimi bugün modern Türkiye Türkçesinde *kol kanat ger-* deyimi ile karşılanmaktadır.

İslâmî çevre metinlerinde, özellikle Türkçe Kur'an tercümelerinde ise yukarıda görülen olumlu anlamların yanı sıra Allah tarafından cezalandırmayı ifade eden kimi cümlelerde de *kudı* sözcüğüne olumsuz anlamda rastlanmaktadır:

kanı ol bu dünyâ nâhin terğüçi / nâhi birlâ yerdä kudı barguçı "bu dünya malını toplayan ve malıyla birlikte yerin dibine geçen insan nerede?" (KB 4713)

yana yandurdımız anı kuğılarda kuğırakka "sonra onu aşağıların aşağısına çevirdik" (TİEM 73, 445v/8=095/005 =Ünlü, 2004: 279)

anlar kim al kıldılar ésizlikler birle kim kudı étse Tanrı olarnı yérde "onlar ki kötülüklerle aldattılar, Tanrı onları yerin dibine batırsa" (RKT 16-45)

kudı sözcüğünün yukarıda ifade edilen anlamları sözcüğün çoğunlukla olumsuz anlam yüklendiğini göstermektedir. Yukarıda sıralanan örneklere göre MUHTERİS/REZİL/KÖTÜ DÜŞÜNEN AŞAĞIDADIR buna karşılık ALÇAK GÖNÜLLÜ/İYİ DÜŞÜNEN YUKARIDADIR.

2.1.1.1.5. Karşıtları ile *kudı*

Tarihsel ve modern Türk dilinde *aşağı:yukarı* karşıtlık çiftlerini aynı bir söylem parçasında çoğu zaman yan yana görmek mümkündür. *üstürti, yokaru, örü* ve *yeg* (*yegi kudıksı* Abhi) sözcükleri ile karşıtlık çifti kurduğunu tespit ettiğimiz AŞAĞI-sözcüğü *kudı*, karşıtlık ilişkisi kurduğu bu YUKARI-sözcükleri ile sıklıkla yan yana kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminde Başvuru Noktası (BN) *yer* ve *gök* alınarak bu ikisi arasında yaşayan varlıklardan söz eden *örüki kudıki säwin-* "yukarıdaki, aşağıdaki sevinmek" (TT I 18,128), *üstürti kudı in-* "yukarıdan aşağı inmek" (TT III 20,21) gibi pek çok söylem parçasında karşımıza çıkar. Yine BN'nin suyun içi olduğu söylem parçası *yokaru kudı üze* "yukarı, aşağı yüzerek" (Maitr. 105,10), BN bir nesne-çiçek olan *üstürti kudı yağıt-* "yukarıdan aşağıya yağdırmak" (IS, 550) örnekleri bize *kudı* AŞAĞI-sözcüğünün *örüki, üstürti* ve *yokaru* karşıtlarıyla bitişik

olarak karşıtlık çifti oluşturduğunu göstermektedir. Bu durum, Karahanlı çevresi eserlerinde de devam eder. Kutadgu Bilig BN gökyüzü olan *yokaru kudi kakılayu kayna-* "bir yukarı-bir aşağı kaynaşmak" (KB 72) örneğinde, Harezmi Türkçesi döneminde BN bir nesne-âsa olan *yokaru kuzı sıga-* "yukarı aşağı sıvazlamak" (AKT 28b,22) örneğinde, modern Türkçe döneminde Özbek Türkçesinde BN mezarlık-kabir olan *yukâri kuyi dombây-* "yukarı aşağı eğilmek" (ÖTİL-II, 613c) örneğinde *kudi* AŞAĞI-sözcüğünü *yokaru* karşıtıyla bir arada görebilmekteyiz. *kudi* AŞAĞI-sözcüğünün karşıtlık ilişkisi kurduğu YUKARI-sözcükleri ile aynı bir söylem parçasında birbirinden uzakta, *uzak zıt anlamlılık* (paradox) kullanımına da rastlanmaktadır¹⁵. Eski Türkçe döneminde BN yer ve su varlıkları iken *yirli suvli ikegü .. üküşrek kudi inerler...yiilli ootli ikegü ..yintem örü barırlar* "yer ve su ikisi birlikte daha çok aşağı inerler, rüzgâr ve ateş ikisi sürekli yukarı giderler" (AY, 366-5) kullanımında *kudi* sözcüğü özünde "aşağı" yönünü barındırdığını söyleyebileceğimiz *in-* fiili ile birleşir. *in-* fiili tam anlamıyla bir *aşağı* fiilidir. Bilindiği gibi DAİMA AŞAĞI İNİLİR ve buna karşılık YUKARI ÇIKILIR. Buna paralel kullanım *kudi* sözcüğünün karşıt çifti olarak kullanıldığını bildiğimiz *örü* YUKARI-sözcüğünün *bar-* fiiliyle birleşmesiyle oluşmuştur. Böylece *kudi in-:örü bar-* karşıtlığı kurulmakta, aynı zamanda *in-:bar-* fiilleri fiil türünden karşıt yön gösterenler olarak bir tersinir çifti oluşturmaktadırlar. Eski Türkçeden gördüğümüz bu örnekteki *örü bar-* "yukarı çıkmak" fiilinin yerini bugün *çık-* (< ETü. *taşık-* "dışarı çıkmak") fiilinin aldığını ve *in-*'le (*yukarı*) *çık-(aşağı)* *in-* şeklinde bir tersinir çifti oluşturduğunu görmekteyiz. Buddhist metin AY'de BN *bodun* "halk" olan *örü ulug kudi kiçig tüz baz kiltı* (AY 411-15) bağlamında *örü:kudi* karşıtları çağrıştırdıkları ve

¹⁵ Hem terim hem de Türkmen Türkçesindeki örnekleri için bkz. Erdem (2003:102).

karşıtlık ekseninde sırasıyla aynı uçları paylaştıkları *ulug* ve *kiçig* kavramlarıyla birlikte kullanılmışlardır. Yine Eski Türkçe döneminden BN canlı varlıklar olan bir bağlamda (AY 226,12) sırasıyla *örükilär* "yukarıdakiler, yukarıda bulunan varlıklar" biçiminin karşıt çifti *kudıklar* "aşağıdakiler, aşağıda bulunan varlıklar" biçimi olarak görülmektedir. Aynı kullanım yine Eski Türkçe dönemi Buddhist metinde *üstünki altınki tapladı, örüki kudıki säwinti* "yukarıdakiler, aşağıdakiler uyum sağladı; yukarıdaki, aşağıdaki sevindi" (TT I 18.128) cümlesinde *üstünki:altınki* çifti ile birlikte yer almaktadır. Aitlik eki ile genişletilmiş *örü:kudı* karşıtlık çiftinin kullanımına Karahanlı çevresi eserlerinde de devam edilmiştir. *kayusı örürek kayusı kudı; kayusı yarukrak kayu eksüdi* "bazıları daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok, bazısı daha az parlaktır" (KB 130) cümlesinde BN yıldızlar olan söylem parçasında derecelendirme gösteren pekiştirme eki almış *örüki* YUKARI-sözcüğü karşısında *kudı* sözcüğü bu kez paralel bir kullanım gösterip, *kudırak* şeklinde derecelendirme gösteren pekiştirme eki almadan kullanılmıştır. Yine KB'de *ediz boldı ornı ay kutlug kuta / teñise kudı insä boldı yuta* "ey devletli onun yeri yükseklerdedir; onun yükselmesi mutluluk, inmesi felakettir" (KB 1526) örneğinde *kudı in-* "aşağı inmek" fiil birleşigi *teñise-* "havaya yükselmek" fiili ile karşıtlık ilişkisi içinde görülür.

KB görülen bir başka karşıtlık ilişkisi aşağıdaki örnekte *kudkı köñül* "alçak gönül" ibaresi ile *küvezlig* "gurur" arasındadır:

küvezlig asıgsız köñül tumlatur / *köñül kudkı* bolsa kişig yoklatur "gurur faydasızdır, o gönülleri kendinden soğutur / kişiyi alçakgönüllülük yükseltir" (KB 2120)

Kıyas'ül-Enbiya'da *kim Hak ta'älâ-nı yokaru kuyı, astın üstün, ilgärü artgaru birle yad kılsa kafır bolur* "kim Hak Teâlâ'yı yukarı-aşağı, alt-üst, ön-arka ile hatıra

getirse kâfir olur" (KE, A.211v1) bağlamında yalnızca *yokaru* karşıt çifti ile birlikte *kuyı* sözcüğü değil, *astın:üstün*, *ilgäri: artgaru* karşıt çiftlerinin aynı bağlam içinde kullanımını da görülmektedir.

2.1.1.1.6. Sinonimleri ile *kudı*

kudı AŞAĞI-sözcüğünün tarihsel metinlerde sinonimi *asra* ve *aşag(a)* ile birlikte aynı söylem parçası içinde yan yana kullanımını da mevcuttur. Buddhist metinlerden ...*edgü tutmayın kudı asıra kişičä tutsar men...* “ben ona iyi bakmazsam, aksine alt tabakadan gelen bir insan gibi bakarsam...” (USp 98, 21) örneğinde BN insan olan söylem parçasında ve Hüen-tsang biyografisi metinlerinde BN'sı vücut olan *kudıki asraki etöz* "bayağı, değersiz vücut" (HTVIII: 1351-52 (9/10) örneğinde *kudı* ve *asıra* AŞAĞI-sözcükleri birlikte niteleyici olarak kullanılmışlardır. İslamî metinlerden AKT'de BN baş organı olan *aşak kudı kılarlar başlarını* “başlarını aşağı eğerler” (AKT 90b,6) cümlesinde *aşak kudı* sinonim çifti, anlamı pekiştirmek için sinonimlerden kurulu bir yapıda kullanılmıştır.

2.1.1.2. *aşak(a)*

Proto-Tü. **al'ak?* “aşağı”; Proto Ogur *alak; Proto-Oguz *aşak; KökTü. viii. yy. - (BK; KT; T), x.yy. - (IB); Bud.Tü.ç. viii-xi. yy. - (Maitr.-), ix.-x. yy. - (AY-), xvii. yy. - (IS-), Man.Tü.ç. viii. yy. -; İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: - (KB-), *aşak* “dağ eteği” (DLT-Dankoff-Kelly 45), TİEM 73 - (Kök 2004:-, Ünlü 2005:-); Harezmi ç.: *aşak* “aşağı” (Hekimoğlu KT 105a/8=5/6), *aşaga* “aşağı, alt taraf” (Manisa KT 70b/3=004/145; Bursa KT 153a/5), xii. yy. *aşak* “aşağı” (ME, 157,8; 160,3-4), *aşak* “aşağı, aşağıda” AKT 66b16, 67b19, 90b5, 45,5; *aşakı* “id.”126b9 (Borovkov 2002: 59); xiv. yy. *aşakga* “aşağıya” (KE, B.30v17), *aşak* “aşağı, alt, alçak, alçak gönüllü”

(NF, 378-7; 285-11), *aşak* "aşağı" *aşaga* "1. aşağı, 2. bayağı" (RKT 4-43;16-70); EKıp.: CC - (Grønbech 1942:-), xiv. yy. *aşak* "aşağı" (GT 349-11), MKıp.: *aşak* I "1. aşağı, 2. alçak" BV, İM, İN, KFT; *aşaka* "aşağı" MG; *aşag* "aşağı" TA, *aşaga* "aşağı" BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, KF, Kİ, KK, RH, TA, TZ, *aşagi* "aşağı" MG (KTS, 14), *aşakak* "aşağı" BV; *aşagarak* "daha aşağı" BV; *aşag* "alçak" (al-mustafil) (Hou. 25, 17), *aşaga* "aşağı" (asfal) (Hou. 26, 19); Doğu Tü.: xvi. yy. - (ŞN-), xvi. yy. - (BN -), xviii. yy. - (San.-); Batı Tü.: xiv- yy. *aşak* "alçak, aşağı" (TTS-I, 262), *aşaga* "aşağı" (TS-I, 257), xv. yy. *aşaga* "aşağı, aşağıya" (DK D 99; DK 98-7); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *aşagi* "bir şeyin alt kısmı" (TS-I, 149), ağ. *aşak* II "aşağı" (DS-I, 349), *aşa*., *aşeg*, *aşga*, *aşsa*, *aşşag*, *aşşax*, *aşarı* "id." (DS-I, 351); Trkm *aşa:k* "1. dip, alt 2. altında 3. aşağı taraf" (TDS, 60a), *aşa:ki* "aşağıdaki" (TDS, 60a), Salır ağ. *ışak* "aşağı" (Atacanov 1958:150), Sarık ağ. *ışaki* "aşağı" (Nartıyev 1959:163); AzTü. *aşaga/aşagi* "1. altta veya alçakta bulunan" (ADİL, 1966-I:164a), Horasan D1 *aşşaga* "aşağı" (Doerfer, 1993:88-553), D2 *aşagi* "id." (Doerfer, 1993:101-553); Güney-Doğu: YUyg., Özb. -, Özb. ağ. (Harzm.) *aşak* "aşağı" (ÖHŞL, 22); Salar: *aşah* "aşağı" (ÇTSl.: 37-110), SUyg. -, fakat *ahldär* "aşağı" (ÇTSl.:37-110); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *aşaga* "aşağı" (KarayRSl. 1974:91), Kumuk - (KumRSl.); Kar-Malk.-, Tat. *äşäki* "1. naçar, şıksız (yüz, kıyafet) 2.yavız, tüben, (hayvan ve insan için) kötü huylu" (TTAS III 690a), Başk. *aşa* "1. bir sitten ikinci sitke tübenden, arkırı 2. bir nemenin ikinci nemege östen" (BaşkTSl. 1993:98); Kazak, Kırg. -; Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva -, fakat *çavıs* "nizkiy; nizko, sravn.st. nije" (RTuvSl. 1988:135b), Şor, Hakas, Saha -, Hal. -, Çuv. krş. *ay* I "aşağı" (Fedotov 1996: 28), *ay* "aşağı" > *ayal* "aşağı kısım" (Fedotov 1996: 79).

2.1.1.2.1. *aşak(a)*'ın Etimolojik Değerlendirmesi

aşak(a) sözcüğü ED'de “düşük, alçak vb. temel ve metaforik” anlamlarda verilmiştir. Clauson, yaygın bir kullanıma sahip olmadığını vurguladığı *aşak* sözcüğünün Güney-batı (Oğuz) Türk lehçelerinde korunduğunu ifade etmiştir (ED, 259a). Sözcük Türkmen Türkçesinde *aşak* biçiminde korunurken, Osmanlıcada datif hâli eki almış *aşağa* şeklinde ve Türkiye Türkçesinde *aşağı* şeklinde korunmuştur. Clauson'un Güney-batı (Oğuz) Türk lehçeleri alanı kaynaklarından biri olarak taradığı eserlerden *Lehçe-i Osmaniye*'de (1888) *aşağı* sözcüğünün, *aşağa*'dan son zamanlarda *değişime uğramış şekli* (corruption) olarak tanımlandığını belirtmiştir (Leh.25).

aşak sözcüğünü *a:ş-* “yukarı çıkmak, yükselmek” fiilinden getiren M. Räsänen, sözcüğün Oğuz lehçesine özgü olduğunu vurgular ve Türk lehçelerinde Osm. *aşaga/aşağı*, Az. *aşaga*, Kır. *aşaga* şeklindeki varlığını gösterir (VEWT, 30a).

Sevortyan da etimolojik sözlüğünde sözcüğü *a:ş-* ~ *aş-* “(dağı) aşmak, geçmek” fiilinden *-ak* ekinin yardımıyla oluşmuş yer adı olarak açıklanmıştır. Sevortyan sözcüğün karakteristik anlamının mekân gösterme olduğu belirtir. Eserde sözcüğün *aşaga* biçimi *aşak+kı* > *aşakı* > *aşağı* > *aşağa* gelişmesi ile gösterilmiş, son aşamada açık hecedeki *-ı* > *-a* değişimi vurgu altındaki /ı/ sesinin genişlemesi ile açıklanmıştır. Brockelmann *aşaga* şeklindeki *-a*'nın isim-fiil eki olduğunu belirtmiştir (ESl., 1974: 215). Sevortyan sözcüğün ilk hece ünlüsünde Türkmen Türkçesinin Salır ve Sarık ağızlarında görülen /a-/~/ı-/ ve Tatar Türkçesinin ağızlarında görülen /a-/~/ä-/ ses değişimleri üzerinde durmuş; Tatar Türkçesinin ağızlarında *äşäk* şeklindeki sözcüğün ilk ünlüsünü /ş/ sesinin inceltici etkisi ile açıklarken, Türkmen Türkçesinin Sal. ağ. *ışak* “aşağı” (Atacanov 1958:150), ve Sar. ağ. *ışakı* “id.” (Nartıyev 1959:163) şekillerindeki /a-/~/ı-/ değişimini

açıklayamamıştır (ESL., 1974: 214). Türkiye Türkçesinin *Derleme Sözlüğü*'nde geçen *aşeğ* şeklinde ise a>e değişimi /ş/ sesinin inceltici etkisiyle gerçekleşen palatalizasyon olarak açıklanmaktadır (ESL., 1974: 215). *a:ş-* kök fiilinde görülen uzun /a:/ sesinin *aşak* şeklinde kısalması durumu Türkmen Türkçesindeki kök hecede uzun ünlü bulunduran şekillerden türeyen sözcüklerde sıkça görülmektedir: *to:z* “toz”– *tozan* “toz” (TDS, 652a), *yo:l* “yol” (TDS, 299b) – *yoldaş* “yoldaş” (TDS, 300b), *gu:ra-* “kurumak” (TDS, 206a) – *gurak* “kurak” (TDS, 205b), *g:ap* “çuval” (TDS, 142b) – *gapçık* “cüzdan” (TDS, 143b) vb. Yakut Türkçesinde de *a:s-* “geçmek, sınırı geçmek” fiili uzun ünlülü iken, ondan türeyen *asar-* “yanından geçmeye zorlamak” fiilinde uzun /a:/ sesi kısalmaktadır (ESL., 1974: 215). Trkm *aşa:k* “1. dip, alt 2. altında 3. aşağı taraf” (TDS, 60) sözcüğünde ise görüldüğü gibi uzun ünlü ikinci hecededir. Bu durum ESL.'da Sevortyan tarafından Türkmen Türkçesinde son hecesinde uzun ünlü bulunduran *daşarı//daşarı:k* “dışarı” (TDS, 240), *içeri//içeri:k* “iç kısım, içeri” (TDS, 346), *yokarı//yokarı:k* “yukarı” (TDS, 298), *anrı//anrı:k* “arka taraf” (TDS,45) gibi mekân anlamlı sözcüklerle karşılaştırılmış ve hepsinin –ArI+I:k yön gösteren eklerinin birleşmesinden türemiş oldukları belirtilmiştir (ESL., 1974: 215).

Hem Räsänen'in hem de Sevortyan'ın sözlüklerinde ileri sürdükleri gibi *aşak* AŞAĞI-sözcüğünün kökenini bir yukarı yön gösteren fiili olan **a:ş-* “aşmak” fiilinden getirilişini semantik açıdan kabul etmek mümkün değildir. Sözcüğün *kudl*'da (<*kud-* “dökmek”) olduğu gibi aşağı anlamıyla ilişkili bir kökten getirilmesi daha uygundur.

Clauson'a göre Oğuz sözcüğü olan *aşak*, *alçak* sözcüğünden bozma bir şekil olabilir (ED, 259a). Esasen *aşak* sözcüğü, Türk dil bilimcilerinin Çuvaş Türkçesindeki rotasizm (r'leşme) ve lambdasizm (l'leşme) veya Çuvaş Türkçesi

hariç genel Türk dilindeki zetasizm (z'leşme) ve sigmatizm (ş'leşme) meselesini açıklamak için verdikleri örneklerden de biridir. Bilindiği gibi genel Türk dilinin söz içi ve ve söz sonu /z/ fonemine karşılık Çuvaş Türkçesinde /r/ fonemi ve genel Türk dilinin söz içi ve ve söz sonu /ş/ fonemine karşılık Çuvaş Türkçesinde /l/ fonemi veya öndamaksıl /ś/ fonemi gelmektedir. Altayistiğin kurucularından Ramstedt Çuvaş Türkçesindeki bu /r/ ve /l/ seslerinin birincilliğini savunmuş ve bu görüşünü destekleyen dilbilimsel kanıtlar da bulmuştur. Bu kanıtlardan biri Macarcadaki en eski Çuvaşça alıntı sözcüklerde /z/ yerine /r/, /ş/ yerine de /l/ ya da /lç/ seslerinin bulunmasıdır (Tekin 2004:599). T. Tekin “Ana Türkçede z'leşme ve ş'leşme” başlıklı makalesinde Ramstedt'in ve kendi görüşlerine yer verdikten sonra konuyu Türk dilinden verdiği z'leşme ve ş'leşme örnekleri ile incelemiştir. Tekin “geç /ş/'leşme örnekleri” başlığı altında Ana Türkçe /ş/ ünsüzünün bir kaynağı olarak da İlk Türkçe (Pre-Turkic) /lç/ ve /lc/ ünsüz öbeklerini göstererek *baş* (“baş, başlangıç”, Trkm. *baş*, Yak. *bas* < *baş* vb. //Çuv. *puś* < *baç < *balç, Volga Bulg. *baçne* “başında” < *baçine* < *balç); *äşgäk* (>*äşäk* “eşek” //Çuv. *aşak* = Mo. *elcigen* “eşek”) vb. örneklerle birlikte *aşak* sözcüğüne de aşağıdaki şekilde değinmiştir:

MK *aşak* “dağ eteği”, IM *aşag* “alçak”, *aşaga* “aşağı”, EAT *aşak*, *aşag* “alçak, alçakgönüllü, mütevazı”, *aşaga* “aşağı”, Az. *aşaga*, TTü. *aşagı*, Trkm. *aşa:k* “alt taraf, dip; aşağı, alçak”, *aşa:ki* “aşağıdaki” <*aşagkı

// Uyg. *alçak* “mütevazı”, MK *alçak* “yavaş, sakin, nazik”, EAT *alçak*, *alşax* “mütevazı, yavaş, sakin; alçak, hain, namussuz”, Uyg. *al* “alt, altın “altta, aşağıda”, TTü. *alt*

// Mac. *olcsó* [olçō] “ucuz” < Eski Çuv. *alçag < *alçak < *al+çak*; krş. Uyg. *al* “alt, aşağı, dip”, TTü., Az. Vb. *alt* < *al+t* (Tekin 2000:1-12, ayrıca 2004:609).

Yukarıda görüldüğü gibi Tekin *aşak* sözcüğünün tarihsel ve modern Oğuz grubu Türk lehçelerindeki biçimlerini aitlik eki almış **aşağı* biçimi ile izah etmiştir. Hem Clauson hem de T. Tekin *aşak* sözcüğünün kökenini incelerken *alçak* sözcüğüne başvurmuşlardır. Buradan her iki bilginin de birer AŞAĞI-sözcüğü olan bu iki sözcüğün **al+* çekirdek sözcüğü altında topladığımız sözcüklerle köktaş kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Bkz. 2.1.1.4.

aşak(a) sözcüğü ile köktaş kabul edilen *alçak* sözcüğü Türk dilinin kuzey-doğu sahasından Altay, Teleüt, kuzey-batı sahasından Kazak, Kırgız ve güney-batı sahasından Türkmen Türkçelerinde "nazik, kibar, mütevazi" anlamlarındayken (ED 129b), güney-batı sahasından Osmanlı Türkçesinde (1) alçağrak, (2) alçakla- gibi türevleri ile (1) aşağı dereceli, (2) tahkir etmek (TTS-I: 90-91, ED 129b) şeklinde pejoratif anlam yüklenmiş olduğu görülür. En erken örneği Karahanlı dönemi eserlerinden KB'de geçen sözcüğün, temel bir yön gösterme görevi üstlenmediği düşünüldüğünden bu çalışmada *aşağı:yukarı* yön gösterenleri arasında ele alınmamıştır. *alçak* sözcük paylaştığı pejoratif anlamla *aşağı* sözcüğü ile sinonim ilişki içindedir. Bugün Türkiye Türkçesi için kurduğumuz *alçak:yüksek* karşıtlığı tarihsel Türk dilinde *aşak(a):yüksek* şeklinde kurulabilmektedir (ED 259a).

Eğer gerçekten sözcük **al+* kök sözcüğü ile kökence ilişkili ise, veya bir ve aynı kökten genişletilmişse, o zaman Proto Oğuz için bir **aş+* veya bir **alç+> *aş+* gelişmesini düşünmek gerekmektedir. Buna göre Proto-Oğuz **aşak* sözcüğü en azından **aş+ak* olarak parçalanabilir ve *aşak* içinde, bir yer bildirici element (local element) olarak *+k*'nin varlığından söz edilebilir. Nitekim N. K. Dimitriyev, A. Serebrenikov, K. Menges ve Şçerbak gibi Türkologlar böyle bir yer bildiricinin varlığına işaret etmişlerdir. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* adlı

çalışmasında Proto Türkçede bir *+k* yönelme-yön gösterme biçiminin yeniden yapılandırılabilceğini (rekonstrakte edilebileceğini) bildirmiştir (1996: 110).

Serebrenikov'a göre varsayılan bu *-k* hâl ekinin izleri, Oğuz grubu Türk lehçeleri için tipik olan *-mAk* mastar eki ve *-AcAk* gelecek zaman ekinde korunmuştur (1964: 69-71). Şçerbak da Dimitriyev, Serebrenikov ve Menges'in hipotezini destekler şekilde Türkmen Türkçesinin ağızlarında görülen yönelme durumu eki *-k*'ya değinir (Şçerbak, 1977: 50). Türkmen Türkçesinde *-k* yönelme durumu eki Yomut ağzının batı alt-ağızlarında; Kazancık ve Kızıletrek rayonlarında ortaya çıkar: *o:ba:k* "köye", *çarva:k* "çiftçiye", *yelä:k* "rüzgâra", *Ata:k* "Ata'ya" vb. (Amansariyev, 1970: 308). Ek Türkmen edebî dilinde yönelme gösteren birkaç kelimedede de ortaya çıkar: *içeri:k* "içeriye", *daşarı:k* "dışarıya", *beri:k* "buraya", *anrı:k* "oraya", *gayra:k* "geriye" gibi. Türkmen edebî dilindeki *-k*'lı ve *-k*'sız şekiller birbirinin yerini tutarak kullanılmaktadır: *daşarı//daşarı:k*, *ileri//ileri:k* vb. (Amansariyev, 1970:309). *Türkmen Diliniñ Grammatikası-Morfologiya*'da bu ikili kullanımların anlama bir etkisinin bulunmadığı belirtilmiştir: *ileri gitdi//ilerik gitdi* vb. (Söyägov, 1999:459). Türkmen Türkçesinde *demirgazık* "kuzey" sözcüğü dışında temel yön gösterenlerden *günorta* "güney", *günbatır* "batı", *gündogar* "doğu" sözcüklerinin de *günorta:k*, *günbatarı:k*, *gündogarı:k* biçiminde *-k*'lı kullanımları vardır: *Bir özgeriş başga onlarça özgeriş döredyär-diyip, gündogarı:k seretdi* "Bir değişiklik başka onlarça değişiklik türetiyor-diyip doğuya baktı" (A.Durdıyev- Ovadan Gızıñ Arzuvi) (Söyägov, 1999: 459).

Şçerbak Türkmen Türkçesindeki bu *-k*'li şekillerde bazı durumlara dikkati çeker. Bunlardan birincisi ekin Türkmen dilcilerin de belirttiği gibi yalnızca ünlüyle biten sözcüklere gelmesi, ikincisi ise eklendiği sözcüğün sonundaki bu ünlüyü uzatmasıdır.

Şçerbak birinci durum için Türk dilinde hâl eklerinin oluşturulmasında bu tip bir seçiciliğin olağan olmadığını belirtir. Ekin meydana getirdiği ünlü uzunluğunu ise ekin sözcüklere tek başına değil, beraberinde bir ünlüyle gelerek oluşturabilmiş olabileceğini söyler. Ancak bu ünlü düz müdür, yuvarlak mı?, geniş midir dar mı? belli değildir. *Gramatika Turkmenskova Yazıka*'da diğer Türk lehçelerinde bulunmayan, Türkmen Türkçesindeki bu *-k* ekinin kökeni iki şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Buna göre bu ek:

1) *-k* allatif şeklinin arkaik bir göstergesi olabilir.

2) *-gArU / -kArU* yön gösterme ekinin kısaltılmış varyantı olabilir (Hamzayeva, 1970-I:108-389).

Şçerbak *-gArU / -kArU* yön gösterme ekinin ölü şekillerinin Türkmen Türkçesindeki *daşarı, yokarı, içeri* gibi sözcüklerde ayırt edilebildiğini belirtir. Şçerbak konuya ihtiyatlı yaklaşmış ve Türkmen Türkçesindeki malzemenin her iki görüşün de geçerliliğini doğrulayamadığını ifade etmiştir (1977: 51). Ona göre Ana Türkçede ayrı bir yön gösterme eki *-k* için Türkmen Türkçesi'nin ağızlarının inandırıcı örnekleri mevcut değildir (Şçerbak, 1977: 53).

Şçerbak *-ık, -ak* elementinin güçlendirme edatı *ok, ök* ile ilişkilendirilebileceğini belirtir (1977: 52). W. Bang da *-k*'nın pekiştirme edatı *ok*'a gittiğini öne sürmüştür: *näçük < näçä-ok* gibi (Bang, 1926: 50, bunun için Tenişev, 1988: 265). Bu görüş Gabain tarafından da kabul görmüştür: *yokarık < yokarı-ok*. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri'nde -ok*, nadiren de *-k* ekini kuvvetlenme bildiren edat ve edat benzeri ekler arasında sayar (1988: 105). *Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Morfologiya*'da bazı Türkologlar tarafından *-k* ekinin yön gösterme eki

olarak sayıldığı belirtilmiş ve Halaçça *bura-k* "buraya" örneği verilmiştir. (Tenişev, 1988: 265). Doerfer, *Grammatik des Chaladsch*'da Halaç Türkçesinin Fayz-âbâd ve Şakalu ağızlarında görülen datif ne'râk "nereye" biçimine dikkati çeker ve Xarrâb ağzından *kerigäm nierdä niräk olur* "işin nereden nereye varacağını görmek istiyorum" örneğine yer verir (1988: 101). Doerfer bu *ne'râk*, *niräk* biçimlerindeki -*k*'nin *-dlğI* anlamına gelen *ki*'den kısaltılmış bir unsur olabileceğini belirtmiştir (1988: 101).

Necmettin Hacıeminoğlu *aşaga* biçimini *aşa-k+ga* > *aşak+a* > *aşag+a* olarak açar ve sözcüğün aslında bir mekân zarfı olduğunu; ancak Batı Türkçesinde yönelme hâli eki olarak *aşaga* şeklinde çekim edatı olarak da kullanıldığını, Türkiye Türkçesinde *aşağı* şeklinin yaygın olduğunu belirtmiştir (1971: 9). Hacıeminoğlu'nun sözcüğü *aşa-k+ga* şeklindeki gösteriminde de bir *-k* biçiminin varlığı dikkati çekse de, bu *-k*'nin açıklaması yapılmamıştır. Hacıeminoğlu'nun *aşaga*'daki sondaki *-a*'yı da yönelme hâli eki olarak değerlendirdiği *aşa-k+ga* biçimi için yaptığı ayırmadan anlaşılmaktadır.

Aşak-külliyatı, sözcüğün ilk DLT'de "dağın eteği" (the foot of a mountain; al-safh) anlamında kullanımının tanıklandığını gösteriyor. DLT'nin ardından en erken ME'de tanıklanan sözcük, burada geçtiği 7 yerin 2'sinde *aşak* şeklinde yalın hâlde, 4'ünde *aşak+a* şeklinde ve 1 yerde de *aşak+ga* şeklindedir. KE'de sözcük sadece *aşak(+a)* şeklinde görülürken, AKT'de sözcük *aşak*, *aşak+ı* ve *aşak+ga* "aşağı, aşağıya doğru" şekillerinde geçmektedir (126b/9, 2002: 59). Doğu ve Batı sahası Kur'an Tercümelerinde de *aşak* (RKT 16-70, 4-43; Hekimoğlu KT 105a/8=5/6) ve *aşaga* "aşağı, alt taraf" (Manisa KT 70b/3=004/145; Bursa KT 153a/5) biçimlerini görmekteyiz. XIII-XIX. yy. arası Anadolu sahasından metin taramalarını kapsayan

TTS'de ve yine Batı Türkçesi temsilcisi DK'de sözcük hep *aşağa* biçimindedir. TTü.'de sözcük *aşağı* biçimini alırken, Türkmen Türkçesi eskicil *aşak* biçimini korumuştur.

Tarihsel Türk dilinde ve Modern Türk dilinin türlerinde tanıklanan aşak+'dan genişletilmiş biçimlerdeki -a, -ı, -ga unsurlarının gramatikal değerlerinin ne olduğu konusu da ilgi çekicidir. ME'deki *aşakga* biçimindeki sondaki -ga'nın yönelme hâli eki olduğu düşünülebilirse de, ME'de *aşaka* olarak tanıklanan sözcüğün AKT'de *aşaki* olarak tanıklanmış olması, hangi biçimin aslı olduğu sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Eğer *aşaka*'daki +a, *üze*'deki +e yer işaretleyicisinin art yan biçimi değil ise, AKT ve Modern Türkçenin TTü. *aşağı* ve *aşa:k* “alt taraf, dip; aşağı, alçak” biçimini yaşatan Türkmencedeki *aşa:kı* “aşağıdaki” biçimleri belki Tekin'in de düşündüğü gibi bir **aşağkı* (Tekin 2000: 1-12, ayrıca 2004: 609) veya daha iyi olarak **aşakkı* (< **aşak+kı* AİTLİK EKİ) biçiminden ünsüz tekleşmesiyle ortaya çıkmış, a-a-ı>a-a-a benzeşmesiyle ortaya çıkmış biçimlerdir. Eğer öyle ise, bu gelişmenin Orta Türkçe başında çoktan tamamlandığını düşünmek gerekmektedir.

Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov-Morfologiya'da yönelme hâli için -A, -k ve -kA, -ArI, -kArI eklerine yer verilmiştir (Tenişev, 1988: 96-100). Bunlardan yönelme -A ekinin yön gösterme ile ilgili hâllerin muhtemelen en eskisi ve en gramatikal olanı olduğu belirtilir (Tenişev, 1988: 96). Poppe *-*a* ekini birçok birleşik eki oluşturan bir unsur olarak tanımlar (1977: 66). Yön gösterme eki olarak tanımlanan -k eki ise, sadece ünlü ile biten isimlere eklenen ve tamamen sınırlı kullanıma sahip bir ek olarak tanımlanır (Tenişev, 1988: 97). Yönelme-yön gösterme eki -kA ekini ise Türkologlar ve Altayistler iki Türkçe yön gösterme ekine ayırırlar: -k ve -a (Tenişev, 1988: 97). -k ekinin yan biçimleri olarak görülen -ka/-kä

eklerinin ünlü ile biten tabanlara eklendikleri de ifade edilmiştir. Şçerbak bu şekildeki seçiciliğin Türk dili için hiç de alışık olunmadık bir durum olduğunu söyler (Şçerbak, 1977: 51= Tenişev, 1988: 98)

Zeynep Korkmaz Osmanlıcadaki *aşağı* (<*aşaga*) biçiminde -ı sesini tarihî metinlerde ve lehçelerde yönelme hâli ekinin şekilce devam etmesi, ancak görev bakımından aşınmaya uğramış olması sebebiyle meydana gelmiş bir ek kalıplaşması olarak niteler (1994: 11-12). Suzan Duran'a göre *aşaga* şekli *aşak* sözcüğünün yönelme hâli, *aşağı* şekli ise belirtme hâli almış şekilleridir. Bu şekiller kullanıla kullanıla yönelme ve belirtme değerleri unutulmuş, bunlara söz kökü olarak bakılmış ve yeniden *aşağıya* örneğinde olduğu gibi tasrif eki ilâve edilmiştir (Duran, 1956: 90).

Eski Oğuz Türkçesinde *aşağa* olarak tanıklanan biçim Standart Türkiye Türkçesinde *aşağı* şeklindedir. Bu *aşağı* biçiminin oluşmasında karşıt çifti olarak sıkça birlikte kullanılan *yukarı* biçimi de etkili olmuş olabilir. Tarihsel Türk dilinin *aşak* sözcüğü dar bir kullanım alanına çekilmiş görünmektedir. -ı/-a ile genişletilmiş *aşakı/aşaka* biçimleri *aşak*'ın yerini almış ve her durumda kullanılır hâle gelmeye başlamıştır. Son olarak Türkiye Türkçesinde -ya yönelme hâlini hem *aşağı* hem de *yukarı* sözcüğü almaya başlamıştır. *aşak* biçimi gibi *aşağı* biçimi de bir kenara itilip, *aşağıya* şeklinde -ya'lı biçimlerin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Türkçe Sözlük'te *aşağı* sözcüğü ile de birlikte dizimlenen *düş-* fiili "yer çekiminin etkisiyle yukarıdan aşağıya inmek" şeklinde tanımlanmaktadır (TS-I, 658b). Tahir Nejat Gencan TTü.'de *aşağı bakınız/aşağıya bakınız* ifadelerinin anlamca farksız olduklarını belirtir (1979: 417). *aşağı* ve *aşağıya* sözcükleri arasında biçimce çok az fark olduğunu ifade eden Gencan, *aşağı* sözcüğünün yalın hâlde bir yer-yön belirteci

olduğunu, *aşağıya* sözcüğünün ise *-e* hâl takısı aldığını ve böylece dolaylı tümleç sayıldığını söyler (1979: 418).

2.1.1.2.2. *aşak(a)* Kullanım Alanı

DLT 45 aşak: aşığı, dağ eteği (foot of mountain; safh)

ME 156-8 tölendi baş şışı **aşak** boldı, egildi cıgrıldı teri, yıgrıldı teri

ME 160-4 aşak boldı yüksemiş-din soñ, endi kalmış-dın soñ, böyükdin **aşaka** endi ucuz boldı narh

ME 156-1 aşlandı endi, **aşaka** endi açıldı, töküldi saç

ME 179-1 azın azın endi, **aşaka** endi bızār boldı yazukdın

ME 186-5 endi, asra endi, **aşaka** bardı / bulgandı balçık-ga

ME 63-8 sundu ālini nersāgā, **aşakga** sundi āligi-ni nemā tapa

AKT 67b-19 aşak kılğan yokaru kötürgān

AKT 90b-5 aşak kuzu kırlar başlarını

AKT 45-5 anlar kim **aşak** kılurlar ūnlärini

AKT 126b-9 kaçan kim gurları **aşaki** yokaru kılğay

AKT 66b-16 yıgaçlar başını **aşakga** idürüp turgay

KE A125r17 Māryāb yüzün başın **aşak** saldı

KE 26v11 Cedī tağı kamug taglardın **aşak** turur

KE 172r4 ħalayık kördilār kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i yokaru boldı, adakları **aşak** boldı

NF 402-12 yer astıdın **aşaga** karānguga Siccīn tēp ayturlar

NF 387-1 men tilim birle neerse tēmedim, velikin ēlgim birle işārat kıldım bu né **aşak**, tēp.

NF 378-7 özünñi ol kişidin **aşak** körseñ takı köñlünñde i'timādınñ ol bolsa kim bu kimerse Hak te'ālā ħazratında méndin artuk bolğay, tēp aysarñ.

NF 386-17 bir ħatun keçti kim kāmātı **aşak** erdi

NF 285-11/12 ...ve rahmat et ħorluknuñ kanatını **aşak** kılğıl ya'ni ataka takı anaka alçaklık kılğıl takı şefakat kılğıl, neteg kim kuş, balası üçün kanatını **aşak** kılur, sen takı anıñ teg kılğıl

NF 305-3 ol turur kim nāmaħram a'vrat keçer bolsa, közleriñizni **aşak** kılıñ, bakmañ

NF 305-5 aygıl yā Muħammed, mu'minlarga kim közlerini **aşak** kılunlar, nāmaħramke nazār kılmasunlar

NF 406-6 Abū İmamati'l-Bāhili razhu bir kimersenı kördi, başını **aşak** kılıp olturur erdi.

NF 23-5 inen uzun boğlug ermez, **aşak** boğlug takı ermez, orta boğlug turur

NF 23-7 közi **aşakka** ūküşrek bakar, yerke bakar; bir az takı başını kaldurur, kökke bakar

RKT 16-70 sizlerde kimi yandurlur **aşagarak** tiriglikke

RKT 4-43 Kelse biregü sizdin **aşak** yerdin

GT 261-9 kim seni bu kal'e burcından **aşaga** ħandak-ka bırak-kay

GT 349-11 tengri ta'ālānıñ irādeti bir kim-irse-ni saltanat tahtından **aşaga** iter dağı bir kim-irse-ni balık karnında dāyim hoş tutar

GT 313-13 cāhil 'ādeti durur kim kaçan ħasm-dan **aşaga** kalsa ħusumet silsilesin tepretür

TTS-I 262 ulular işidir garip oħşamak / yüce padişah gönlü olur **aşak** (Süh.XIV.71)

TTS-I, 262 bile yalvardığım kibr ide vü naz / **aşak** söz söyler iken ola tanmaz (Işk.XIV.117-1)

TTS-I, 262 yemişli olucak ağaçdağı şah / başını göge çekmez olur **aşah** (Süh.XIV.124)

TTS-I 257 bir kişi kim yemekten sonra uyumak isterse birezcik anul anul yürüye tâ taam mi'de ağızından **aşağa** ine (Yadigār XIV. 6-2)

TTS-I 257 boğazın berk kıstı, şöyle kim balıkçırın ussu gitti, pes havadan **aşağa** düştü (Kel.XIV.35-2)

TTS-I 257 yüzünü kıbleye döndü çiğininiden ridasını aldı, yukarı ucun **aşağa**, **aşağa** ucun yukarı kıldı (Si.Da. XIV.613-1)

TTS-I, 257 sizden **aşağı** müslümanlara ve yetimlere ve dervişlere...şefkat eyleyici olun (Yüz.Ha.XIV.34)

TTS-I, 257 Gelibolu'dan **aşağa** bir hisar yaptırır (Enveri.XV.102)

- TTS-I 257 ne ol yiğit çare bulur kim çıka ve ne ol kız çare bulur kim **aşağa** ine (Cennet.XV.391)
- TTS-I 258 ve dahi ol heybetli ferişte gökten **aşağa** çağırıp eydür ki... (Saat.XV.19)
- TTS-I 258 Ya yüksek yerden **aşağa** işemeye (Zad.XV.41)
- TTS-I 258 Şehirleriyle ve yerleriyle Cebrail götürüp havaya çıkardı, yukarısın **aşağa** döndürüp koyuverdi (Müneb.XV.35-2)
- TTS-I, 258 bahasından **aşağa** veresiz deyü emrolunmuş idi (Sic.K.XV.2, 540)
- TTS-I, 258 lâtife etme ve eğer edersen **aşağa** kişilerle etme (Kab.XV.139)
- TTS-I 259 sabah Simurg kızı **aşağa** indirdi, gitti (Ferec.XV.444)
- TTS-I 259 koyun bazarının **aşağa** cânibinde olan Seyyitler evi... (Sic.A.XVI.4,152)
- TTS-I 259 yukardan vaz'a çün kim eyledi meyl / başı **aşağa** düştü alçağa seyl (Nigâ.XVII.20-2)
- TTS-I 260 halktan utanırım, eydeler kim: **Aşağa** kaldı. Eyittiler : Nola, hatunların sözü erenlerden **aşağa** olur. (Ferec.XV.331)
- TTS-I 260 fücür ehlerinden ve yatlı himmetli ve **aşağa** kalmış kişilerden irak olmak gerek (Kel.XIV.28)
- TTS-I 260 hayran olup başların **aşağa** kıldılar İbrahim'e eyittiler: işbu haçlar söylemedüğün hakikat bildik (Enb.XIV.148)
- TTS-I 260 melikin maslahatın **aşağa** komayam, ne kim buyurursa yerine getirem (Kel.XIV.76-2)
- TTS-I 261 her kim hâcet makamından kendözünü **aşağa** koya ve kendi nesini saklamağa dürüşmeklik göstermiye (Kel.XIV.66)
- TTS-I, 261 **aşağa** oldu kamunun başları (Yuz.Şeyd.XIII.89)
- TTS-I 261 El-gadd [Ar.] : Sesi **aşağa** komak, mesela yap yap söylemek (Kdeb.XVIII.89)
- TTS-I, 262 bu dahi bir âfet-i âmdır evvelkiden **aşağralakdır** (Müneb.XV.216-2)
- TTS-I 263 Tanrının kullarına **aşaklık** eylegil (Tuh.Le.XV.377)
- DK 98-7** kız aydur: eger seni hisardan **aşağa** urğan ile salınduraçak olur-isem ...
- DK 98-12** kız dağı urgan getürüp Beyregi hisardan **aşağa** salındurdi
- DK 98-13** Beyrek **aşağa** bakdı, kendüzin yir yüzinde gördi
- DK 198-10** men **aşağa** kulpa yapışuram, sen yukarı kulpa yapışursın
- DK 209-7** Delük Evren altı perlü çomağı-y-ile at depüp gelüp yukarudan **aşağa** kâfiri katı urdı, alımadı
- DK 250-8** yukarudan **aşağa** kâfir oğlanı katı urdı
- DK 187-7** **aşağadan** yukaru bakmaz-mısın/ karşuğa ala kaz geldi şahinün atmaz-mısın
- TS-I, 149a** on sekiz yaşından **aşağı** olanlar giremez.
- TS-I, 149a karısı kibarlıktan yana ondan **aşağı** kalmıyordu (H. Taner)
- TS-I, 149b asıl ve yedek üye sayıları toplamının on beşten **aşağı** düşmesi nedeniyle yapılacak seçimlerde bu Anayasa'nın kabul ettiği esasa ve sıraya uyulur (T.C Anayasası)
- TS-I, 149a **aşağı** katı sakın ve daha sıcak olduğu için seçtik (A. Gündüz)
- TS-I, 150a tüketim toplumunda tüketim yapamamak insana **aşağılık** kompleksi verebilir (H.Taner)
- TS-I, 149b bazen en **aşağılık** bir romanı tabî olarak okur (H.E.Adivar)
- DeyS, 587** **aşağı** mahalle sen misin, yukarı mahalle şen misin?
- Nutuk** (s.15) Anadolu halkı baştan **aşağı** bölünmez bir bütün haline getirildi.
- N (s.28) Otomobille Tokat, Sivas'a **aşağı** yukarı altı saattir.
- N (s.41) **aşağı** yukarı Vali Reşit Paşa'dan biraz daha iyi. (vb. sayısız yerde)
- N (s.17) İngiltere Olağanüstü Komiserliği'nden Bâbîâlî'ye tebliğ olunup Harbiye Nezareti'ne verilen nota sureti aynen **aşağıya** çıkarılmıştır.
- TDS 60a ol yüzünü **aşak** salıp otir (dey.)
- TDS 60a keyillar bolsa sovuk nuldan **aşak** düşyerdé ehli govaçanı sovuk urup, yetişén körékléri ak patrak yalı açıp gidyer.
- TDS 60a** suratın **aşagında** ussanıñ zâhmet yenjšileri barada oçerk hem bardı
- RN** (s.51) Şol yılaşykda, esasan, şu **aşakdaky** meseleler doly we guşarnyky çözüldi.
- RN** (s.236) Iki gerdeniñ arasy gaty giñ bolupdyr, göwresiniñ biden yokary bölegi **aşaky** bölegine görä has uzyn bolupdyr. (Osman Bey'inoğlunu tasvir eden cümlede)
- RN** (s.265) Halk maslahatyna şu **aşakdakylar** girýär.

RN (s.265) Türkmenistan şu **aşakdaky** administratiw-teritorial pudaklardan döredilýär. (vb. *sayısız yerde*)

(1) aşak(a) + fiil

1.1. aşak(a) + ↓fiil

aşag(a) sözcüğü her biri aşağıya doğru dikey hareketi ifade eden *düş-*, *in-*, *sal-* fiilleri ve bunların *indir-*, *salındur-* gibi ettirgen çatıdaki biçimleri ile birlikte dizimlenir.

- **bırak-** ↓: "bırakmak"

kim seni bu kal'e burcından aşaga hıandakka bırakkay "kim seni bu kale burcundan aşağı hendeğe bırakacak?" (GT 261-9)

- **düş-** ↓: "düşmek"

boğazın berk kıstı, şöyle kim balıkçırın ussu gitti, pes havadan aşağı düştü "boğazını sıkıca sıkı, öyle ki balıkçılın bilinci gitti, havadan aşağı düştü" (Kel. XIV.35-2=TS-I, 257)

yukardan vaz 'a çün kim eyledi meyl / başı aşağı düştü alçağa seyl ... "yukarıdan vaaz için niyetlendiğinde / başı aşağı düştü alçağa sel..." (Nigâ.XVII.20-2=TS-I, 259)

asıl ve yedek üye sayıları toplamının on beşten aşağı düşmesi nedeniyle yapılacak seçimlerde bu Anayasa'nın kabul ettiği esasa ve sıraya uyulur (T.C Anayasası-TS-I, 149b)

keyillar bolsa sovuk nuldan aşak düşyerdé éhli govaçanı sovuk urup, yetişen körekléri ak patrak yalı açıp gidyer "bazı yıllar ise soğuk sıfırın altına düşerde bütün pamuğu soğuk vurup, yetişen pamuk kapçıkları ak patrak açıp gider" (TDS 60a)

- **en-/in-** ↓: "inmek, (mal vb. için) ucuzlamak, değeri düşmek, yukarıdan aşağıya doğru inmek"

aşak boldı yüksemiş-din soň, endi kalmış-dın soň, böyükdin aşaka endi ucuz boldı narh, endi narh "aşağı oldu yükseldikten sonra, indi yükseldikten sonra, büyükden aşağı indi, ucuzladı fiyat, indi fiyat" (ME, 160,3-4)

azın azın endi, aşaka endi bızār boldı yazukdın "azar azar indi, aşağı indi, günahından kurtuldu" (ME 179-1)

aşlandı endi, aşaka endi açıldı, töküldi saç "kaynaştı indi, aşağı indi açıldı, döküldü saç" (ME 156-1)

bir kişi kim yemekten sonra uyumak isterse birezcik anul anul yürüye tâ taam mi'de ağzından aşığa ine "bir kişi yemekten sonra uyumak isterse birazcık yürüye, tâ ki yemek mide ağzından aşığı ine" (Yadigâr XIV. 6-2 = TS-I, 257)

...ne ol yiğit çare bulur kim çıka ve ne ol kız çare bulur kim aşığa ine "ne o yiğit çıkmak için bir yol bulur, ne de o kız aşığı inmek için bir yol bulur" (Cennet.XV.391=TS-I, 257)

täyyare aşığı endi "Uçak aşığı(yere) indi" (ADİL, 1966:164b)

- **indir-** ↓: "indirmek".

yıgaçlar başını aşakga indürüp turgay "ağaçlar başlarını aşığı indirip duracaklar" (AKT 66b,16)

sabah Simurg kızı aşığa indirdi, gitti (Ferec.XV.444=TS-I, 259)

- **sal-** ↓: "salmak, bırakmak". Trkm. *yüzünü aşak sal-* (dey.) "utanmak"

Märyāb yüzün başın aşak saldı "Märyāb yüzünü, başını aşığı indirdi" (KE A125r17)

ol yüzünü aşak salıp otır "o, utanıp durur" (TDS 60a)

- **salındur-** ↓: "aşığı sarkıtmak, sallandırmak"

kız aydur: eger seni hisardan aşığa urgan ile salınduraçak olur-isem ..."Kız söyler: Eğer seni hisardan aşığı urgan ile sallandıracak olursam..." (DK 98-7)

kız dağı urgan getürüp Beyregi hisardan aşığa salındurdu "kız urgan getirip Beyrek'i hisardan aşığı sallandırdı" (DK 98-12)

- **sallan-** ↓: "sallanmak"

buludıñ aşak sallanyan ayakları bolsa yalın çabıran yalı lovurdadı "bulutun aşığı sallandırdığı ayakları ise alev almış gibi parıldadı" (B.Kerbabayev-Aygıtlı Ādim)

1.2. aşak(a) + fiil

- **al-**: "almak" → sin. alttan al- (DeyS.:586)

aşığıdan almak "sert konuşana karşı yumuşak davranmak" (DeyS.:586)

- **bak-** : "bakmak"

Beyrek aşığa bakdı, kendüzin yir yüzünde gördi "Beyrek aşığı baktı, kendisini yeryüzünde gördü" (DK 98-13)

- **bar**→: "gitmek"
asra endi, aşaka bardı / bulgandı balçıkga "aşağı indi; aşağı gitti; balçığa bulandı" (ME 186-5)
- **çağır**:- "çağırmaq"
ve dahi ol heybetli ferişte gökten aşağı çağırıp eydür ki... "ve o heybetli melek gökten aşağı seslenip der ki..." (Saat.XV.19=TS-I, 258)
- **işe**:- "işemek"
Ya yüksek yerden aşağı işemeye "yüksek yerden aşağı işemeye" (Zad.XV.41=TS-I, 258)
- **it**:- "itmek " → mec. daha aşağı bir seviyeye indirmek
tengri ta'älânın irâdeti bir kim-irseni saltanat tahtından aşaga iter dağı bir kim-irseni balık karnında dâyim hoş tutar "Tanrı Tealâ'nın arzusu bir kimseyi saltanat tahtından aşağı iter ve bir kimseyi balık karnında (dahi) dâimâ hoş tutar" (GT 349-11)
- **kal**:- "kalmak", **a. kal**- "geri kalmak, aşağı kalmak (değer, statü vb. bakımdan)".
câhil 'âdeti durur kim kaçan hasm-dan aşaga kalsa husumet silsilesin tepretür "cahilin adeti odur ki, ne zaman hasmından aşağı kalsa husumet silsilesini depreştirir" (GT 313-13)
halktan utanırım, eydeler kim: Aşağı kaldı. Eyittiler : Nola, hatunların sözü erenlerden aşağı olur. "halktan utanırım, derler ki: Geri kaldı. Dediler: Ne olacak, hatunların sözü erkeklerinkinden aşağıdır/geridir" (Ferec.XV.331=TS-I, 260)
fücûr ehlinden ve yatlı himmetli ve aşağı kalmış kişilerden irak olmak gerek (Kel.XIV.28=TS-I, 260)
karısı kibarlıktan yana ondan aşağı kalmıyordu (H. Taner-TS-I, 149b)
aşağı kalır yeri olmamak dey. "bir şeyden, birinden geri olmamak" (DeyS.:586)
- **ko(y)**:- "koymak"; **a. koy**- "alt, alçak görmek, değer vermemek, alçaltmak, hafifletmek" → alçaltmak anlamında benzer kullanımı (*ünü*) *aşak kıl*- "sesini alçaltmak" bkz. Yardımcı fiillerle kullanımı **kıl**-
her kim hâcet makamından kendözünü aşağı koya ve kendi nesini saklamağa dürüşmeklik göstermiye (Kel.XIV.66=TS-I, 261)

melikin maslahatın aşağı komayam, ne kim buyurursa yerine getirem
"Melik'in maslahatına değer vermemezlik etmeyeyim her ne buyurursa
yerine getireyim" (Kel.XIV.76-2= TTS-I 260)

El-gadd [Ar.] : Sesi aşağı komak, mesela yap yap söylemek
(Kdeb.XVIII.89=TS-I, 261)

aşağı koysam pas olur, yukarı koysam is olur dey. "çeşitli davranış
yollarının hepsinde sakınca gören bir titizliği bulunmak" (DeyS.:586)

oymakımnı tärüzäni aşakına koydım "yüksüğümü pencerenin altına
koydum" (ÖHŞL, 22)

- **kör-:** "görmek", **a. kör-** "küçük görmek, hor görmek"

...özünü ol kişidin aşak körsen takı könlünde itimādın ol bolsa kim bu
kimerse Hık te'âlā hazratında mendin artuk bolgay, tep aysan "kendini o
kişiden aşağı görsen ve gönlünde bu kişi Hak Teâlâ'nın hazretinde
benden yüksek olacak diye bir inancın olup (bunu) söyleyen" (NF, 378-7)

- **sun-** →: "sunmak"

sundu älini nersägä, aşakga sundı äligini nemä tapa "sundu elini
nesneye, aşağı uzattı elini nesneye doğru" (ME 63-8)

- **tur-:** "durmak" > **turur** kopula

Cedî tagı kamug taglardın aşak turur "Cedî dağı bütün dağlardan (daha)
alçaktır " (KE 26v11)

- **tükür- :** "tükürmek"

aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık (dey.) "sakıncaları eşit olan
iki karşıt davranıştan her biri" (DeyS.:587)

- **suv git- :** harf. "su gitmek"

aşağına suv giden yalı bol- harf. "aşağısına su gitmiş gibi olmak" (yani
küçük apdestini altına kaçırmış gibi olmak), (dey.) "rahatı kaçmak,
kendini kötü hissetmek"

Bayhanın aşağına suv giden yalı boldı "Bayhan'ın rahatı kaçtı" (TDFS
33)

- **telpek okla-:** harf. "kalpak atmak"

aşağına telpek okla- harf. "altına kalpak atmak", (dey.) "rezil etmek"

Han ızına it salıp kovar, nökerleri aşağına telpek oklar "Han (senin)
peşine köpek salıp kovar, (Han'ın) hizmetçileri (de seni) rezil eder"
(TDFS 33)

1.3. aşak(a) +Yardımcı fiil

kudı gibi *aşak(a)* sözcüğü de *bol-*, *eyle-* ve *kıl-* yardımcı fiilleri ile birleşik fiiller kurar.

- **bol-:** "olmak". **a. bol-** 1. inmek (şiş vb. için) *baş şışı aşak bol-* “başındaki şişlik inmek”; 2. "aşağı, alçak, değersiz olmak" *hatunların sözü erenlerden aşağı ol-* “kadınların sözüne erkeklerin sözünden daha az değerli olmak”; 3. "alçak gönüllü olmak" bkz. Süh.XIV.124=TTS-I, 262; (*ün*) *aşak bol-* “ses için alçalmak, kısılmak” (Hekimoğlu KT 308a/2=20/108).

tölendi baş şışı aşak boldı, egildi cıgıldı teri, yıgrıldı teri “sakinledi baş şışı indi, eğildi deri, buruştu deri” (ME 157,8)

takı aşak boldı ünler, Tanrıga; eşitmes siz meger çüşemek “Rahman'ın huzurunda sesler kısılır, fısıltıdan başka bir şey işitemezsin” (Hekimoğlu KT 308a/2=20/108)

...biz kılur-biz anları ayaklarımız altına; hattâ ki aşagalardan olalar "onları ayaklarımızın altına alalım da alçaklardan olsunlar" (Manisa KT 347b/5=041/29)

taḥkık münâfıklar cehennem odınur aşaga dibinde olurlar "doğrusu iki yüzlüler ateşin en aşağı tabakasındadırlar" (Manisa KT 70b/3=004/145)

ḥalayık kördilär kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i yokarı boldı, adakları aşak boldı "bütün insanlar gördü ki, indiğinde masa devrildi, üstü yukarı, ayakları aşağı oldu" (KE 172r4)

halktan utanırım, eydeler kim: Aşağa kaldı. Eyittiler : Nola, hatunların sözü erenlerden aşağı olur “halktan utanırım, derler ki: Geri kaldı. Dediler: Ne olacak, hatunların sözü erkeklerinkinden aşağıdır/geridir” (Ferec.XV.331=TS-I, 260)

aşağa oldu kamunun başları "hepsinin başları aşağı eğildi" (Yuz.Şeyd.XIII.89=TTS-I, 261)

yemişli olucak ağaçdağı şah / başını göğe çekmez olur aşak “meyve verecek ağacın dalı başını göğe kaldırmaz, aşağı olur” (Süh.XIV.124=TTS-I, 262)

ulular işidir garip ohşamak / yüce padişah gönlü olur aşak "garipleri okşamak/sevindirmek büyüklerin işidir / yüce padişah gönlü aşağı (alçak gönüllü) olur” (Süh.XIV.71= TTS-I 262)

- **eyle-:** "yapmak"

kıldı kâfir olanlar, kelimesini aşağı eyledi Tanrı ta'âlâ kelimesi ki tevhid kelimesidür, yücedür "inanmayanların sözünü alçalttı, yüce olan Allah'ın sözüdür" (ManisaKT 134a/7=009/040)

- **kıl-:** "kılmak, yapmak" **a. kıl-** "1. aşağı indirmek; 2. (ses) alçaltmak, kısmak; 3. tersine çevirmek, döndürmek". Ses için kullanımını krş. *örü kudı ünlerde* (HTVIII: 1125 (21) bkz. **kudı. kanatını aşak kıl-** "kol kanat germek" dey. Krş.: *kanatıñı kuğı tut-* "kol kanat germek" (RKT 15:88), bkz. **kudı.**

aşak kılğan yokarı kötürgän "aşağı indiren ve yukarı yükselten" (AKT 67b, 19)

aşak kuzu kılğar başlarını "başlarını aşağı₂ salarlar" (AKT 90b, 5)

kaçan kim görleri aşakı yokarı kılğay "onların mezarlarını aşağı (indirip) yukarı (çıkardığı) zaman" (AKT 126b,9)

anlar kim aşak kılurlar ünlerini "seslerini alçaltanlar" (AKT 45,5)

kötürmeñ ünleriñizni peygamber üni üzesinde. Takı katıg kılmañ aña söz birle. Hâkikat üze anlar kim aşak kılurlar ünlerini, Tanrının yalavaçı katında..."Ey inananlar, seslerinizi Peygamberin sesinin üstüne çıkarmayın, birbirinizle yüksek sesle konuştuğunuz gibi onunla da yüksek sesle konuşmayın. Allah'ın Elçisi huzurunda seslerini kısanlar..." (Hekimoğlu KT 492b/3=49/3)

...ve rahmat et ħorluknuñ kanatını aşak kılğıl ya'ni ataka takı anaka alçaklık kılğıl takı şefakat kılğıl neteg kim kuş, balası üçün kanatını aşak kılur, sen takı anıñ teg kılğıl "ve rahmet et, hor görme, kanadını aşağı kıl, yani atana ve anana alçak gönüllülük et ve şefkat et; nasıl ki kuş yavrusu için kanadını aşağı tutar sen de onun gibi yap" (NF, 285-11)

...hayran olup başların aşağı kıldılar İbrahim'e eyittiler... "hayran olup başlarını aşağı eğdiler (ve) İbrahim'e dediler..." (Enb.XIV.148=TS-I, 260)

yüzünü kıbleye döndü çiğininiden ridasını aldı, yukarı ucun aşağı, aşağı ucun yukarı kıldı (Si.Da. XIV.613-1=TS-I, 257) → benzer bir kullanım:

Şehirleriyle ve yerleriyle Cebrail götürüp havaya çıkardı, yukarısın aşağı döndürüp koyuverdi (Müneb.XV.35-2=TS-I, 258)

(2) isim(-İYE3K) aşak(a) + isim

Aşağıdaki Modern Türkçenin Azerbaycan ve Özbek örneklerindeki İsim(-İYE3K) aşak(a) + isim kuruluşları Eski Türkçede de rastlanan İsim(-İYE3K) + isim kuruluşlarına benzer. Erdal'ın da işaret ettiği gibi böyle yapılarda bir isim cümleciği değerindeki bağımlı parçanın konusu baş referansı yani nesneyi içerir: *közi yarok idoklarka bargıl yakın* (ETŞ 12, 18) cümlesindeki *közi yarok* ile *savı süzük köñülü katıg tetmiş siz* (HT VII 2128) cümlesinde geçen *savı süzük* ve *köñülü katıg* kullanımlarında olduğu gibi (Erdal, 2000: 386). Aşağıdaki *baş* örneğinde de *başı aşağı millät, rütbäsi yuxarı millät* ve *başşı aşak (kişi), dili yumuşak (kişi)* şeklinde görüldüğü gibi.

- **baş:** "baş"

Başı aşağı, rütbäsi yuxarı millätin Xocalı dərdi "Başı aşağı rütbesi yukarı (olan) millätin Hocalı dərdi"¹⁶ *Azad Karabağ*

başşı aşak, dili yumşak "başı aşağı, dili yumuşak" (dey.) (ÖHŞL, 22) = aşak başlı yumşak dilli. Krş. aşak dilli (Hurş.XIV.71=TS-I, 262)

(3) aşak(a)+isim

- **bitki:** "bitki"

aşağı bitkiler: (bot.) Su yosunları, mantarlar ve kara yosunları gibi su dışında fazla boy atmayan damarsız bitkiler (TS-I, 149b)

- **dil:** "dil" aşak dil "alçak gönüllü"

ulunun himmeti ulu gerektir / aşak dilli yüce hûlu gerektir "büyüğün çalışmasının da büyük olması gerekir / alçak gönüllünün de yüce huylu olması gerekir" (Hurş.XIV.71=TS-I, 262)

- **kat:** "kat, daire"

aşağı katı sakin ve daha sıcak olduğu için seçtik (A. Gündüz-TS-I, 149a)

Trkm. aşakı etaj "aşağıdaki kat", aşakı cay "aşağıdaki daire" (TDS 60a)

¹⁶ *Azad Karabağ* gazetesinde Hocalı katliamına gönderme yapan bir haber başlığı.

- **kişi:** "kişi, insan"
lâtime etme ve eğer edersen aşağı kişilerle etme (Kab.XV.139=TS-I, 258)
- **mahalle:** "mahalle"
aşağı mahalle sen misin, yukarı mahalle şen misin? dey. "durup dinlenmeden gezip dolaşmak" (DeyS.:587)
- **Müslümân:** "Müslüman"
Sizden aşağı Müslümânlara ve yetimlere ve dervişlere ... şefkat eyleyici oluñ (Yüz. Ha.XIV.34=TS-I, 257)
- **söz:** "söz"
bile yalvardığım kibr ide vü naz / aşak söz söyler iken ola şannâz "birlikte yalvardığım kibir ve naz etse / kötü söz söylerken herkesle eylenen olur "
(Işk.XIV.117-1=TTS-I, 262)
- **tamar:** "damar" , **a. tamar**
Baslık [Fa.] : Aşağı tamar. Dirseğin iç tarafından hacamat yapılan üç damardan en aşağıda olanı ki akciğer damarı. (Şamil.XVI.578=TS-I, 261)
- **yer:** "yer". **a. yér** "tuvalet, ayak yolu"
Kelse biregü sizdin aşak yerdin "İçnizden biri tuvaletten gelse..." (RKT 4-43)
ya keldi sizde biriniz aşak yirdin, ya cima' kılşanız tişilerni, takı bulmasanız suvni teyemmüm kılıñ arıg toprak<ga> takı mesh kılıñ yüzlerinizni takı ellerinizni "yahut biriniz tuvaletten gelmişse, yahut da kadınlara dokunmuşsanız (bu durumlarda) su bulamadığınız takdirde temiz toprağa teyemmüm edin:(toprağı) yüzlerinize ve ellerinize sürün"
(Hekimoğlu KT 83a/6=4/43)

(4) aşak(a) türevleri

aşak(a) sözcüğü türevleri bakımından sinonimi *kudı* ile paralellik gösterir. Bu sözcükle aynı ekleri alarak isim ve fiiller türetir.

(4.1) aşak(a)'dan İsimler

aşak(a) sözcüğü Tarihsel Türk dilinde derecelendirme eki +rAk ile birleşerek *aşagarak* biçimini; işlek isimden isim yapım eklerinden +Ilk ile *aşaklık*, *aşağılık* ve

yön gösterme hâli ekli *aşag(a)ra* üzerine *+lak* yer yapma ekini de alarak *aşağ(a)ralak* biçimlerini kurmuştur.

- **aşagarak:** "daha aşağıda".

sizlerde kimi yandurlur aşagarak tiriglikke (RKT 16-70) "içinizden kimi de ömrün en reziline itilir ki" (Ateş, 273)

dahi kendözünü ol bildiğin miktardan dahi aşağırak göster (Kab.XV.92=TTS-I, 261)

Yukarıda RKT'den TTS'den getirilen örneklerde sözcük "daha/en aşağı" anlamında bir derecelendirme için kullanılmıştır.

- **aşağralak (aşağaralak):** "daha aşağı seviyede"

bu dahi bir âfet-i âmdir evvelkiden aşağıralaktır "bu da öncekinden biraz daha aşağı genel bir afettir." (Müneb.XV.216-2= TTS-I, 262)

- **aşaklık:** "tevazu" krş. **aşağılık**

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, isimden soyut isim yapım eki +IIk ile *aşaklık* olarak tespit edilen *aşaklık* biçimi, TIEM 73'te tespit edilen sinonimi *kutgılık* sözcüğünde olduğu gibi "alçak gönüllülük, tevazu" anlamında bir soyut isim olarak kullanılmıştır. Sözcük *eyle-/et-* yardımcı fiilleriyle *aşaklık eyle-* "tevazu göstermek", *aşaklık et-* "huzur ve huşu içinde bulunmak" birleşik fiillerini de kurmuştur.

aşaklık âlemin bünyadı oldu / kim her ne var ise ana düzüldü "tevazû âlemin esası oldu / kim, her ne varsa ona tanzim oldu" (Yunus. XIII-XIV. 15=TS-I, 263)

Aşaklık edegör ü öğünü der / Aşak budağın yemişin kimse yer "tevazû göstererek öğünü der / aşağı dalın meyvasını kim yer" (Ferh. XIV.44=TS-I, 263)

Tanrının kullarına aşaklık eylegil "Tanrı'nın kullarına tevazu göster" (Tuh.Le.XV.377=TS-I, 263)

Her kim aşağılık eylese yukaruğı zenciri çekerler "her kim tevazû gösterse yukarıdaki zinciri çekerler" (Güzide.XV.165=TS-I, 263)

- **aşağılık:** "aşağı olma durumu, adilik" krş. **aşaklık**

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “tevazu” anlamı ile bulduğumuz aşaklık biçimi, modern Türkiye Türkçesinde yoktur. Buna karşılık *aşaga/aşağı* biçiminin yine +lık soyut ad yapımı ekiyle genişletilerek *aşağılık* sözcüğü, “1. aşağı olma durumu, adilik 2. (s) niteliği düşük, adı” (TS-I, 149b) anlamları ile kullanımdadır. Türkiye Türkçesinde *aşağılık* sözcüğü *duygu*, *kompleks* gibi isimlerle isim tamlamaları kurdukları gibi, daha çok *yaratık*, *adam*, *kadın*, *suç* vb. birçok isimlerle birlikte niteleyici olarak kullanılmaktadır. Bunun için bkz. Anlam Olayları Bakımından aşak(a):

tüketim toplumunda tüketim yapamamak insana aşağılık kompleksi verebilir (H.Taner- TS-I, 150a)

bazen en aşağılık bir romanı tabii olarak okur (H.E.Adivar-TS-I, 149b)

(4.2) aşak(a)'dan Fiiller

Sözcüğün isimden fiil yapım eki *+la-* ile genişletilmiş *aşakla-* biçimi, sözcüğün aynı zamanda fiil türetme kabiliyetine sahip olduğunu da gösteren bir delildir. En eski örneğini DLT'den tespit ettiğimiz *aşakla-*'ın paralel muamelesi *kudula-* şeklinde bir modern Türk dil türünde, Tuva Türkçesinde de tespit edilmiştir. Bkz. yukarı **kudü türevleri**. DLT'deki *aşakla-* fiili aşak sözcüğünü de yaşatan Türkmen Türkçesinde kalmıştır. Trkm.'de fiil *aşakla-* "(uçak için) alçalmak, aşağı inmek, (fiyatlar için) ucuzlamak" (TDS, 60a) anlamlarında kullanılmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde *aşak* yerine kullanılan *aşağı*'dan hem DLT hem de Türkmen Türkçesine paralel bir kullanım alanı içinde *aşağıla-* fiili vardır: “1. değerinden düşük göstermek, 2. küçültücü davranışta bulunmak, hor görmek” (TS-I, 149b). TTü. *aşağıla-* fiilinin *aşağılan-*, *aşağılaş-*, *aşağılat-* (TS-I, 149b) çatı ekleriyle işletildiği ve çatılı türevlerinin de semantik olumsuzluk taşıdığı tespit edilir. Türkiye Türkçesinde *aşağı*

sözcüğü *küçümse-*, *benimse-*, *özümse-*, *azımsa-* fiilleri ile benzer yapıda türetilmiş *aşağısa-* biçiminde de karşımıza çıkar.

- **aşakla-** < **aşak+la-**: "aşağılamak; küçük görmek; Trkm. "1. alçalmak 2. ucuzlamak; "

ol anı aşakladı "o, onu aşağı, küçük saydı" (DLT-I 305-7)

yağını aşaklasa başka çıkar "düşman aşağı görülürse başa çıkar=düşman küçük görülürse başa biner" (DLT-I 305-10)

samolyot kem-kemden aşakladı "uçak alçalıyor" (TDS, 60a)

harıdır önümçilige düşyân gımmatı aşakladı "malın üretim değeri ucuzladı" (TDS, 60a)

→ aşak sözcüğünün fiyatlar için benzer kullanımına bkz. yukarı ME, 160,3-4.

- **aşağıla-** < ***aşakı+la-**: "aşağılamak; küçük görmek" bkz. **aşakla-**.

Şişli 2. Asliye Ceza Mahkemesi, yazar Orhan Pamuk hakkında "Türklüğü alenen aşağılamak" suçundan açılan davayı düşürdü. (http://www.hurriyetusa.com/haber/haber_detay)

Kendi halkını ve kendi yönetimini aşağılamak erdem değil erdemsizliktir. (<http://www.antiemperyalizm.org/gercek/gazete/>)

Kimse Türklüğü aşağılamak serbest olsun demiyor, istenen aşağılamaktan kastedilenin ne olduğunun netleşmesi. (<http://www.radikal.com.tr/haber.php>)

Türk milliyetçiliği şoven, ırkçı, çatışmacı, ayrımcı, şiddet kışkırtıcı, bölücü, demokrasi düşmanı gibi temelsiz ve hayasız suçlamalarla bir iftira sağanağı altında bırakılmıştır. Kısacası Türk milliyetçiliğini topyekun aşağılamak ve suçlamak günün modası haline gelmiştir. (<http://www.hemenoku.com/milliyetciligi-asagilamak-moda>)

- **aşağısa-**: "bir kimseyi veya birşeyi aşağılık ve değersiz göstermek; hafife almak" (TS-I, 150a).

Yakınlık" anlamında özellik ve gene sanırım "hafife almak" anlamında aşağısamak (sözlüklerde aşağısamak yazılı): "Aralarında özellik olan yüksek sosyeteden bir kadını herkesin önünde aşağısadiğundan falan söz ediyordu" (s. 41). (Hakkı Devrim, <http://www.radikal.com.tr/1999/03/04/yazarlar/hakdev.html>)

Bir defa eğlence sektörü, şov dünyası ile sanatsal yaratılar tamamen farklı şeylerdir. bunu eğlence sektörünü aşağısamak için söylemiyorum

fakat insanları eğlendirmek için yapılan müzik sanat değildir; icracıları ve üreticileri de sanatçı değildir (<http://www.sosyomat.com/etiket/serdar-ortac>)

2.1.1.2.3. Birleşim Değerleri Açısından *aşak(a)*

Yukarıdaki *aşak(a)* kullanım alanı tarihsel Türk dilinde *aşak(a)* sözcüğünün ağırlıklı olarak Batı Türk yazı dili sahasında bir zarf ve son çekim edatı olarak kullanıldığını göstermektedir. Sözcüğün özellikle erken dönem Kur'an tercümelerinde isim, sıfat ve son çekim edatı olarak kullanımlarına rastlanmıştır. *aşak(a)* sözcüğünün bu çerçevedeki metinlerde baş, dil, damar, yer, hisar gibi isimler ile birlikte dizimlenebildiği görülmüştür. Sözcüğün *kudı* AŞAĞI-sözcüğü ile aynı fonksiyonlarda ve onun yerine kullanıldığını söylemek mümkündür.

(1) *aşak(a)*'nın ismin son çekim edatı olarak fiile bağlanması

aşak(a) sözcüğü ayrılma hâli eki almış isimlerden sonra son çekim edatı olarak fiile bağlanır. Bu şöyle formüllendirilebilir: (1) İ-dAn *aşak(a)* FİİL.

Sözcük tarihsel Türk dilinden Modern Türk diline ayrılma hâli ekini (-dAn) talep eden *in-*, *düş-*, *bırak-* gibi fiillerle birlikte kullanılmıştır: HarzmTü. *böyükdin aşaka en-*, KıpTü. *kal'e burcından aşaga bırak-*, OsmTü. *havadan aşaga düş-*, TTü. *baştan aşığı yenilen-*, Trkm. *bāşinci gatdan yıkılıp aşak gayd-* vb.

Sözcük Tarihsel Türk dilinde *Hava*, *taht*, *makam*, *hisar* gibi soyut ve somut anlamdaki mekân bildiren isimler, yüksek yerden ayrılmayı *aşığı* sözcüğü ve *it-*, *düş-*, *koy-*, *salındur-* *aşığı* fiilleriyle birlikte ayrılma hâlinde kullanılarak ifade ederler. *aşak(a)* sözcüğü bu tip kullanımlarında cümlede fiile sorduğumuz NEREYE?, NEREDEN? sorusunun cevabı olarak filldeki oluşun, hareketin yerini ve yönünü belirleyen yer-yön zarfı görevinde bulunur:

tengri ta'ālānıñ irādeti bir kim-irseni saltanat tahtından aşaga iter dağı bir

kimirseni balık karnında dāyim hoş tutar (GT 349-11)

Tanrı Tealâ'nın iradesi bir kimseyi saltanat tahtın- **AYRILMA** aşağı iter ve ya bir kimseyi balık karnında dâimâ hoş tutar

"Tanrı Tealâ'nın arzusu bir kimseyi saltanat tahtından aşağı iter ve ya bir kimseyi balık karnında (dahi) dâimâ hoş tutar"

Boğazın berk kıstı, şöyle kim balıkçırın ussu gitti, pes havadan aşağı düştü (Kel.XIV.35-2=TTS-I 257)

boğazın berk kıstı, şöyle kim balıkçırın ussu gitti, pes hava-**AYRILMA** aşağı düştü

"Boğazını kuvvetlice sıkı, öyle ki balıkçı kuşunun bilinci gitti, havadan aşağı düştü"

her kim hâcet makamından kendözünü aşağı koya (Kel.XIV.66=TS-I, 261)

Her kim hâcet makamın- **AYRILMA** kendözünü aşağı koya

"Her kim hâcet makamından kendisini aşağı bıraksa"

kız dağı urgan getirüp Beyreği hisardan aşağı salındırdı (DK 98- 12)

Kız da urgan getirip Beyreği hisar- **AYRILMA** aşağı salındırdı

"Kız da urgan getirip Beyrek'i hisardan aşağı salındırdı"

aşırı alkol alan turist otelin teras katından aşağı düştü.

aşırı alkol alan turist otelin teras katın- **AYRILMA** aşağı düştü.

Erzincan'ın Kemaliye ilçesine bağlı Başpınar köyünde, yabani hayvandan korkan 27 inek uçurumdan aşağı atladı.

Erzincan'ın Kemaliye ilçesine bağlı Başpınar köyünde, yabani hayvandan korkan 27 inek uçurum- **AYRILMA** aşağı atladı. (www.haberler.com)

Rusyanın habar beriş serişdeleri 5-nji gatdan yykylyp, aşak gaydan žurnalist Iwan Safranowyn waka yerinde ölendiğini habar bedriler.

Rusyanın habar beriş serişdeleri 5-nji gat-**AYRILMA** yykylyp, aşak gaydan žurnalist Iwan Safranowyn waka yerinde ölendiğini habar bedriler.

"Rusya'nın haber ajansları beşinci kattan yıkılıp, aşağı düşen gazeteci

İvan Safranov'un olay yerinde öldüğünü haber verdiler"
(<http://www.turkmenpress.com/Metbugat/>)

İsimlerin *aşak(a)* sözcüğü ile birlikte ayrılma hâlindeki kullanımlarının cümleye karşılaştırma, mukayese anlamı kattığı örnekler mevcuttur:

Cedî tagı kamug taglardın aşak turur (KE 26v11)

Cedî dağı bütün dağlar- **AYRILMA** aşağıdır.

"Cedî dağı bütün dağlardan daha aşağıdır(:alçaktır)."

özünî ol kişidin aşak körseñ takı köñlünñde itimâdın ol bolsa kim bu kimerse Hâk te'âlâ hazratında mendin artuk bolgay, tep aysañ (NF, 378-7)

özünî ol kişi- **AYRILMA** aşak körseñ

"kendini o kişiden aşağı görseñ ve gönlünde bu kişi Hak Teâlâ'nın hazretinde benden yüksek olacak diye bir inancın olup (bunu) söyleseñ"

hatunların sözü erenlerden aşağı olur (Ferec. XV.331= TTS-I 260).

Hatunların sözü erenler- **AYRILMA** aşağı olur

"Kadınların sözü erkeklerinkinden daha önemsiz olur"

Sizden aşağı Müslümânlara ve yetimlere ve dervişlere ... şefkat eyleyici olun (Yüz. Ha.XIV.34=TS-I, 257)

Siz- **AYRILMA** aşağı Müslümanlara ve yetimlere ve dervişlere ... şefkat eyleyici olun

"Sizden aşağı Müslümanlara ve yetimlere ve dervişlere ... şefkat eyleyici olun"

TTS'se geçen *Gelibolu'dan aşağı bir hisar yaptırır* (Enveri.XV.102= TTS-I, 257) örneğinde görülen *Gelibolu'dan aşağı* kullanımı ise Babürnâme'de geçen *Turkistândın hayli kuyrak* (BN 2a) kullanımı ile birdir ve coğrafi tanımlama yapmak için kullanılmıştır.

(2) *aşak(a)*'nın zarf olarak fiile bağlanması

aşak(a) sözcüğü nesne veya özne görevindeki isimlerin konumunu aşağı yönünde belirleyerek zarf görevi ile fiili sınırlar:

böyükdin aşaka endi ucuz boldı narh (ME, 160,3-4)
 narh böyükdin aşaka endi
 "fiyat büyükten aşağı indi"

Beyrek aşağı baktı (DK 98-13);
 Beyrek aşağı baktı
 "Beyrek aşağı baktı"

täyyare aşağı endi (ADİL, 1966:164b)
 Täyyare aşağı indi
 "Uçak yere indi"

tölendi baş şışı aşak boldı (ME 156-8)
 İyileşti yara, şış-**3K İYELİK** aşağı oldu
 "İyileşti yara, şışı indi"

<yüz>i yukarı boldı, adakları aşak boldı (KE172r4)
 Yüzü yukarı oldu, ayak-**ÇOKLUK +3K İYELİK** aşağı oldu
 "(Masanın) yüzü yukarı, ayakları aşağı oldu"

yukardan vaz 'a çün kim eyledi meyl / başı aşağı düştü alçağa seyl
 yukardan vaz 'a çün kim eyledi meyl / baş+**3K İYELİK** aşağı düştü alçağa seyl
 "yukarıdan vaaz için niyetlendiğinde / başı aşağı düştü alçağa sel..."
 (Nigâ.XVII.20-2=TS-I, 259)

aşak kuzu kırlar başlarını (AKT 90b, 5)
 Aşağı kırlar baş- **ÇOKLUK +3K İYELİK+BELİRTME**
 "Başlarını aşağı salarlar"

Märyäb yüzün başın aşak saldı (KE A125r17)
 Märyäb yüzünü baş-**3K İYELİK+BELİRTME** aşağı saldı
 "Maryab yüzünü başını aşağı eğdi"

...ve rahmet et hırluknuñ kanatını aşak kılğıl ya'ni ataka takı anaka alçaklık kılğıl takı şefakat kılğıl (NF, 285-11)

ve rahmet et bayağılığın kanat-**3K İYELİK+BELİRTME** aşağı kıl, yani atana ve anana alçak gönüllülük et ve şefkat et

"ve rahmet et bayağılığın kanadını aşağı kıl, yani atana ve anana alçak gönüllülük et ve şefkat et"

...hayran olup başların aşağı kıldılar İbrahim'e eyittiler... (Enb.XIV.148=TS-I, 260)

baş- **ÇOKLUK +3K İYELİK+BELİRTME** aşağı kıldılar

"hayran olup başlarını aşağı eğdiler (ve) İbrahim'e dediler..."

(3) aşağı yukarı

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *aşak(a)* sözcüğü karşıtı ile oluşturduğu *aşağı yukarı* çiftiyle fiile sorulan NEREYE? sorusunun cevabı olarak yer-yön zarfı görevinde bulunur:

El-kıssa Nazar aşağı yukarı çok yüğürdü (Hüs.Dil. XVI.21=TS-I, 259)

"kıssadan hisse Nazar aşağı yukarı çok koştı"

aşağı yukarı yürümek "bir baştan bir başa yürümek" (TS-I,149b)

Çift, aşağıdaki örnekte Eski Anadolu Türkçesinde belirtme hâl ekini alarak cümlelerin nesnesi görevini üstlenmiştir:

aşağı yukarıyı gezdiler- NEREYİ? (Sır. XVI.42-2=TS-I, 259)

"Aşağı yukarıyı (etrafı) gezdiler"

Bu çift Türkiye Türkçesinde NASIL? sorusuna cevap veren zarf görevinde bulunur. Doğrudan hareketleri niteler:

Bu şekilde pistonun aşağı yukarı hareketiyle tekerin iç kısmı gaz ile dolacak ve sistem dengeye gelerek, yani pistonun altındaki ve üstündeki basınçlar eşit seviyeye ulaşarak, durmasına sebep olacaktır. (Tübitak Bilim ve Teknik Dergisi)

Eller, vücut içindeki enerjiyi ve dışındaki mekanizmaları aşağı yukarı hareket ettirir.

Bacaklar değişken olarak aşağı yukarı vurulur.

Standart Türkiye Türkçesinde *aşağı yukarı* çifti daha çok yaklaşıklık bildiren, kimi zaman cümleye "neredeyse" anlamı katan zarf görevindedir:

Otomobille Tokat, Sivas'a *aşağı yukarı* altı saattir. (N s.28)

bu heykeli açmak için *aşağı yukarı* bir seneden beri münasip bir fırsat kollanıyordu (R. N. Güntekin-TS-I, 150a)

Bugüne kadar *aşağı yukarı* bütün dosya paylaşım programlarını denedim.

Aşağı yukarı 11 bin binanın deprem risk raporları var.

Türkiye Türkçesinde "yaklaşık olarak, belli bir sayıdan biraz eksik ya da biraz artık olarak" anlamlarında *üç aşağı beş yukarı* veya *beş aşağı beş yukarı* deyimleri de kullanılmaktadır (DeyS.:1088).

aşağı yukarı ikilemesi sürekli konuşulan, ağızdan düşürülmeyen konuları ifade etmek için de kullanılır:

Kıbrıs sorunu: Kıbrıs *aşağı*, Kıbrıs *yukarı*... Avrupa müktesebatı içerisinde bizim Kıbrıs diye bir sorunumuz yok.

Kıbrıs *aşağı*, Kıbrıs *yukarı*

(<http://www.radikal.com.tr/haber.>)

Türkiye Türkçesinde *aşağı yukarı* ikilemesinin *aşağılı yukarılı* biçiminde sıfat ve zarf görevinde "hem *aşağı* hem *yukarı*; *aşağısı yukarısı* birlikte" anlamlarında kullanımı da mevcuttur:

Bu evi *aşağılı yukarılı* kiraya veriyorlar (TS-I, 150a)

Türkmen Türkçesinde *aşağıdaki* örnekte zarf görevindeki çiftimiz *yokarık aşak* dizilişinde karşımıza çıkmıştır:

minomyot bilen tankları urmak mümkün dâldi. Çünkü minomyat göni atman, yokarık aşak gaydyardı "havan topu ile tankları vurmak mümkün değildi. Çünkü havan topu doğru atamaz, yukarı *aşağı* hareket ederdi" (TED 46b)

Bugün Türkiye Türkçesinin açıklanması istenen kavramın sınırlarını belirten ve *aşağı yukarı* biçiminde dizilen ikilemesi de internet ortamındaki özensiz yazılarda

yukarı aşağı biçiminde görülebilmektedir. Bu yanlış kullanımlar zamanla dilin bozulmasına ve yanlış kullanımların sıklığından ötürü doğruymuş gibi algılanmalarına sebep olmakta ve buldukları internet ortamı gereği de süratli bir şekilde yayılmaktadırlar:

ben bi yukarı bi aşağı yürümeyi daha çok seviyorum
(www.sosyomat.com)

(4) baş aşağı, baştan aşağı, baştan ayağa

Tarihsel Türk dilinde *baş kuğı yirgä yıkıl-* (HŞ 1785) ibaresinde geçen *baş kuğı* "baş aşağı" anlamındadır ve modern Türk dili temsilcilerinden Türkiye Türkçesinde *baş aşağı* ve *baş aşağı git-* deyimleri vardır ki, birincisi "başı aşağıya dönük olarak" ikincisi ise "durmadan kötüleşmek" anlamlarındadır (DeyS.: 616).

Türkiye Türkçesinde sözcüğün ayrılma eki almış *baş* ismi ile *baştan aşağı* kullanımı, tarihsel Türk dilinde görülen *başdın ağakga* (KE) kullanımı ile birdir. Esasen *baştan ayağa* biçimi de Türkiye Türkçesinde mevcuttur ve "başından sonuna kadar" ya da "tepeden tırnağa kadar" anlamlarındadır (DeyS.: 628). Aynı yapı XVI. yy. metinlerinden Leylâ ve Mecnun'da *ayaktan başa ol dildar-ı mevzun / giyindi câme-i la'lin ü gülgül* (Lârendi.XVI.285=TS-I, 308) örneğinde *ayaktan başa* şeklinde dizimlenmiştir. Ancak bugün Türkiye Türkçesinde tek bir diziliş söz konusudur: *baştan ayağa*. Türkmen Türkçesinde de bu diziliş iki sözcük arasında (-) işareti kullanılarak devam eder: *başdan-ayak* (TDS 81a).

baştan ayağa

= başından sonuna kadar

Kız Kisun ol sözlerni başdın ağakga tegi aytu bérđi (KE B.166v13)

Kız Kisun o sözleri baş- **AYRILMA** ayağa kadar söyleyiverdi

"Kız Kisun o sözleri başından sonuna kadar söyleyiverdi"

Mıradın pert-pert sözlerini Şammı aga da başdan-ayak eşitdi (TDS 81b)
 Mıradın pert-pert sözlerini Şammı aga da baş- **AYRILMA** -ayak eşitdi
 "Murat'ın kesin sözlerini Şammı ağa da başından sonuna kadar işitti"

baştan aşağı

= başından sonuna kadar, tepeden tırnağa

Anadolu halkı baştan aşağı bölünmez bir bütün haline getirildi (N s.15).

Anadolu halkı baş- **AYRILMA** aşağı bölünmez bir bütün haline getirildi

"Anadolu halkı başından sonuna (tamamen) bölünmez bir bütün haline getirildi."

(5) *aşak(a)*'nın niteleyici, sıfat olarak isme bağlanması

Sözcük tarihsel Türk dilinde *aşak dilli* "alçak gönüllü" (Hurş.XIV.71=TS-I, 262), *aşağa kişi* "bayağı, adî insan" (Kab.XV.139=TS-I, 258), *aşağa kulp* (DK 198-10) ifadelerinde isimden önce gelerek sıfat görevini üstlenmiştir. Yine tarihsel Türk dilinde görülen *aşagarak* "daha aşağıda" kullanımında sıfat görevinde mukayese bildirmektedir. Sözcük Modern Türk dili alanında TTü'de her alandan pek çok ismi nitelemek için sıfat görevinde kullanılmaktadır: *aşağı kat*, *aşağı akım* (coğ.), *aşağı sınıflar* (sos.), *aşağı bitki toplulukları* (bot.), *aşağı havza* (coğ.), *yukarı aşağı okları* (bilişim) vb. TrkmTü.'de de benzer şekilde *aşakı etaj*, *aşakı cay* "alt daire" (TDS 60a), *aşak gapdal* "kuzey-batı tarafı" (TDS 60a), *aşak akım* "aşağı akım" (TED 46a), *aşakı paleolit zamanasında* "geç paleolit döneminde" (TED 46b) vb. Türkmen Türkçesinde *Türkmenistan şu aşakdaki administratiw-teritorial pudaklardan döredilyär* "Türkmenistan şu aşağıdaki idarî-bölgesel kollardan meydana gelir" (RN s.265) örneğinde sözcüğü *aşakdaki* türevi de belirli bir metinde geçen ilgili yazının metin içindeki yerine işaret eder ve niteleme sıfatı görevindedir.

aşağı sözcüğü Türkiye Türkçesinde tek başına da semt, mahalle, bölge, istasyon, durak, ülkenin bir bölümü vb. yerel veya yabancı coğrafya ve adres tanımlamalarında özel isimlerle birlikte kullanılmaktadır: *Aşağı Eğlence, Aşağı Öveçler, Aşağı Kayı Köyü, Aşağı Avusturya, Aşağı Saksonya Eyaleti, Aşağı Debre* (Makedonya'da bir şehir). Türkmen Türkçesinde ise *aşakı nemets şive dilleri* (TED, 46b) ifadesinde "kaba Alman diyalektleri" anlamında coğrafya ile ilgili değil, fakat bir dil türünü nitelemek için *aşakı* biçimi kullanılmıştır. Tarihsel Türk dilinde *aşakı* sinonimi *kudı* sözcüğü de *kudıki töpüt til* "kaba Tibet dili" (HTVIII: 1138 (7) ifadesinde aynı kullanımda görülmüştür.

(6) *aşak(a)* türevlerinin fail ismi olarak kullanılması

aşak(a) sözcüğü Manisa Kur'an Tercümesi'nde geçen *aşagalardan olalar* "alçaklardan olsunlar" (Manisa KT 347b/5=041/29) kullanımında çokluk ve ayrılma hâl eklerini alarak fail ismi olarak kullanılmıştır.

Türkiye Türkçesinde *hiçbir aşağılık hakaret edemez; hepinizi alçak, aşağılık ve hain ilân eder* gibi ifadeler sözcüğün doğrudan fail ismi olarak kullanımına örnektir.

2.1.1.2.4. Anlam Olayları Açısından *aşak(a)*

aşak(a) sözcüğü temel anlamında "bir şeyin alt kısmı, bir yere göre daha alçak yerde bulunan"ı bildirir. Sözcüğün bu temel anlamı dışında kazandığı yan anlamlar erken tarihli eserlerden belirlenebilir. Nitekim Clauson, XIV.-XVII. yy. tarihleri arasında *aşaga* sözcüğüne karşılık verilen anlamları üç maddede toplamıştır. Bunlar, (1) aşağı (2) düşük, alçak (3) (sosyal yönden) düşük, kalitesiz'dir (ED, 259a). M. T. Houtsma tarafından yayımlanan XIII. yy.dan bir Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *Ein türkisch-arabisches Glossar*'da (Leiden, 1894) *aşag* (Ar. *al-mustafil*) "düşük, alçak"; *aşaga*

(Ar. *afsal*) “aşağı” anlamında verilmiştir (ED, 259a). XIV. yy. da *aşak* sözcüğünün anlamını “mütevazı, alçak gönüllü” (al-mutawadi) olarak da görmekteyiz (ED, 259a). XIV-XV. yy. Osmanlı Türkçesinde *aşak/aşaḥ* sözcüğünü “alçak, düşük; mütevazı” anlamında pek çok metinde görmekteyiz (Bkz. TTS 1962: 262 *aşak/aşaḥ*).

kudı AŞAĞI-sözcüğü gibi *aşak* sözcüğü de, Hekimoğlu KT'de geçen ses ile ilgili bir bağlamda "alçak, kısık" anlamında kullanılır:

takı aşak boldı ünler, Tañrıga; eşitmes siz meger çüşemek “Rahman'ın huzurunda sesler kısılır, fısıltıdan başka bir şey işitemezsin” (Hekimoğlu KT 308a/2=20/108)

aşak(a) sözcüğünün “bir şeyin alt kısmı, bir yere göre daha alçak yerde bulunan” temel anlamındaki sözcüğün somut nesnelere için kullanılan anlamı, zamanla insanlarda görülen “alçak gönüllülük, tevazu” gibi olumlu, soyut kavramları anlatmak için de kullanılır olmuştur. NF'de *kanatını aşak kıl-* (285-11) ifadesi mevcuttur. Bu ifade RKT'de geçen *kanatını kudı tut-* (15:88) anımsatmaktadır. NF'de *kanatını aşak kıl-* (285-11) ibaresinde "kibirlik etmemek" anlamındayken, RKT'de geçen *kanatını kudı tut-* “kol kanat germek” (15:88) ibaresinde şefkat, merhamet ifade etmek için kullanılmıştır. RKT'de geçen ifade imân etmişler için kullanılırken, NF'de geçen ifade anne babaya karşı alçak gönüllü olmak gerektiği yolundadır. TTS'de *aşak dilli* “alçak gönüllü” (Hurş.XIV.71=TTS-I, 262), *aşaklık eyle-* “alçak gönüllülük, tevazu göstermek” (Tuh.Le.XV.377=TTS-I, 263) kullanımlarında sözcüğün olumlu anlamını koruduğu gözlenir. Sözcüğün semantik olumluluk gösterdiği bu tür kullanımlar için ALÇAK GÖNÜLLÜLÜK BÜYÜKLÜKTÜR, MERHAMET ETMEK BÜYÜKLÜKTÜR metaforu kurulabilir. Yine TTS'de geçen ...*hayran olup başların aşağıya kıldılar İbrahim'e eyttiler* (Enb.XIV.148=TTS-I, 260) cümlesinde ise hayranlıkla *başını aşağıya kıl-* ibaresi bir "teslimiyet, kabul etme, saygı

duyma" anlamı içermektedir. Burada BAŞINI AŞAĞI EĞMEK İTAAT ETMEKTİR metaforu kurulabilir. Türkmen Türkçesinde ise "utanmak" anlamındaki *yüzünü aşak sal-* deyiminde sözcüğe rastlarız. Türkiye Türkçesinde "utangaç" anlamında *başı önünde* deyimini vardır (DeyS.: 626). Bunun dışında *baş aşağı* ve *baş aşağı git-* deyimleri vardır ki, birincisi "başı aşağıya dönük olarak" ikincisi ise "durmadan kötüleşmek" anlamlarındadır (DeyS.: 616)

Sözcüğün anlamında zamanla *anlam kötülenmesi* meydana geldiği görülmektedir. Sözcük tarihsel Türk dilinde geçtiği *özünü aşak kör-* "kendini başkasından aşağı görmek, hor görmek" (NF 378-7), *saltanat tahtından aşaga it-* "seviyesini, mevkiini indirmek, düşürmek" (GT 349-11), *hasmından aşaga kal-* "hasmından geri kalmak" (GT 313-13), *aşagalardan ol-* "alçaklardan olmak" (Manisa KT 347b/5=041/29), *kelimesini aşaga eyle-* "sözünü alçaltmak, değersiz kılmak" (ManisaKT 134a/7=009/040), *maslahatın aşaga ko-* "sözünü dinlememek, sözüne değer vermemek" (Kel.XIV.76-2=TTS-I, 260), *aşaga kalmış kişiler* (Kel.XIV.28=TS-I, 260), *aşaga kişi* "bayağı, adî insan" (Kab.XV.139=TS-I, 258) kullanımlarında hep olumsuz anlam ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Türkiye Türkçesinde sözcüğün genel itibariyle temel yön gösterme anlamı dışında kullanıldığı durumlarda bir olumsuzluk bildirdiği düşünülebilir. İnternette arama motorları yoluyla yapılan kısa bir tarama bunu ispatlar. İnternette var olan günlük gazete sayfalarında ekonomi, siyaset, çevre, spor alanında "borsa aşağı, Erdemir yukarı", "AB ile ilişkiler yokuş aşağı gidiyor", "Nükleer her yerde baş aşağı", "Kartal baş aşağı" gibi haber başlıklarında *aşaga* sözcüğünün cümleye olumsuz anlam kattığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *aşaga* sözcüğünün içinde geçtiği *aşaga tükürsem*

sakal, yukarı tükürsem bıyık deyiminde bile sakıncalı görülen bir davranış karşısındaki durum ifade edilir.

Türkiye Türkçesinde *aşağı* sözcüğünün içinde kullanıldığı kimi deyim kalıplarının da olumsuz anlam ifade ettikleri görülmektedir:

al aşağı et- "birini bulunduğu yüksek görevden ayırmak"

aşağı(sı) kurtarma- "zarar etmek"

aşağılık duygusu "kendini aşağı görme duygusu"

belden aşağı vur- "kuralları hiçe saymak"

Tatar Türkçesinde *aşak* biçimine en yakın biçim olarak karşımıza çıkan *äşäkî* sözü insan ve hayvan için "kötü huylu" anlamında kullanılmaktadır: *azgın kişî, äşäkî kişî bulıp çıktı* (Seyfi- TTAS III 690a). Bütün bu örneklere bakarak DEĞERLİ OLAN YUKARIDA; DEĞERSİZ OLAN AŞAĞIDADIR metaforu kurulabilir.

Yukarıda olumlu ve olumsuz anlamdaki kullanımlarına yer verilen *aşak(a)* sözcüğünün bu sınıflandırmaya girmediği düşünülen başka kullanımları da vardır. Örneğin TTS'den alınan *sizden aşağı Müslimānlara ve yetimlere ve dervişlere ... şefkat eyleyici olun* (Yüz. Ha.XIV.34=TTS-I, 257) örneğinde sözcük fakirliğe, yoksulluğa vurgu yapmak için kullanılmıştır. Türkmen Türkçesinde *Söwda nokatlarynyň sany, esasan, toplumyň aşaky gatynyň hasabyna artdyrylar* cümlesinde "ticaret noktalarının sayısı esasen toplumun aşağı kesiminin hesabına arttırılıyor" *toplumyň aşaky gaty* isim tamlaması kullanımı da fakirleri, yoksulları ifade etmek için kullanılmıştır.

TrkmTü. *buludıñ aşak sallanyan ayakları bolsa yalın çabıran yalı lovurdadı* "bulutun aşağı sallandırdığı ayakları ise alev almış gibi parıldadı" (B. Kerbabayev-Aygıtlı Ādim) cümlesinde ise bulut insana benzetilmiş ve şimşekler bulutun ayakları olarak tasvir edilerek *buludıñ aşak sallanyan ayakları* ibaresiyle ifade edilmişlerdir.

Yine sözcük sinonimi *kudı* gibi "ses"i nitelemek için de kullanılmıştır. TTS'den alınan *El-gadd [Ar.] : Sesi aşağı komak, mesela yap yap söylemek* (Kdeb.XVIII.89=TS-I, 261) örneğinde *sesi aşağı ko-* ifadesi "sesi alçaltmak, kısımak" anlamında kullanılmış olmalıdır.

Aşağı sözcüğü tarihsel Türk dilinden günümüze fiyatların düşmesini, ucuzluğu ifade etmek için de kullanılmıştır. Modern Türk dilinde daha çok enflasyonun düşmesi için kullanıldığı düşünülecek olunursa, sözcüğün bu alanda olumlu anlama sahip olduğu ifade edilebilir:

aşak boldı yüksemiş-din soñ, endi kalmış-dın soñ, büyükdin aşaka endi ucuz boldı narh (ME 160-4)

bahasından aşağı veresiz deyü emrolunmuş idi "pahasından aşağı veresiniz diye emrolunmuştu" (Sic.K.XV.2, 540= TTS-I, 258)

Enflasyonda aşağı yönde bir kırılma bekleniyor (www.hurriyetim.com)

aşağısı kurtarmaz "daha ucuza satılırsa zarar edilir" (DeyS. 587)

Dünyada en aşağı inflyasiya İsraildedir "dünyada en düşük enflasyon İsrail'dedir" (Bazar, 6 may 2007)

(<http://www.azadlik.org/News/391425.html>)

İnternet bazarını genişlendirmek için tarifler aşağı salınmalıdır "internet pazarını genişletmek için tarifeler ucuzlatılmalıdır"

(http://www.aamik.az/ts_gen/azl/news/20061211172921.htm)

borsa coştı, döviz baş aşağı ! Hisse senetleri günün tamamında değer kazanırken dolar ve avro düşüşte

(http://www.kadikoytimes.com/news_detail.php?id=15812)

Modern Türk dili sahasında Türkiye Türkçesinde sözcüğün *aşağılık* türevi tamamen olumsuz "niteliği düşük, âdi" (TS-I, 149b) anlamlarında kullanılmaktadır. *aşağılık* sözcüğünün Türkiye Türkçesindeki kullanımları, içinde geçtiği bağlama göre şu şekilde tasnif edilebilir:

(1) Genelde insan veya insan topluluğunu nitelemek için kullanılır

aşağılık insanlar, aşağılık mahkumlar, aşağılık sürüler, aşağılık adam, aşağılık kadın, aşağılık tipler, aşağılık varlık, aşağılık mahluklar, aşağılık güruh, aşağılık müsveddeler, aşağılık yığınlar...

(2) Özelde belirli bir insan ya da insan ırkına hakaret etmek için

aşağılık Moskof uşağı, aşağılık siyonistler, aşağılık Bush vb.

(3) İnsanların yaptığı onaylanmayan eylemler için

aşağılık saldırı, aşağılık iftira, aşağılık suçlar, aşağılık davranışlar, aşağılık savaş, aşağılık katliam

(4) Bazı hayvan adları ile birlikte küfür olarak

aşağılık maymun, aşağılık köpekler

(5) Hukuk dilinde ve hukuk dışı oluşumlar için

aşağılık çeteler, aşağılık iddianame

(6) Medya ve bilişim sektörü ile ilgili çeşitli isimleri nitelemek için

aşağılık program, aşağılık bir habercilik anlayışı, Türkiye'nin en rezil, en aşağılık gazetesi, aşağılık kanal, aşağılık internet, aşağılık medya

(7) Belli bir mesleği icra eden insanlara yönelik yöneltilen hakaretlerde

aşağılık futbol oyuncusu, aşağılık diktatör, aşağılık demagog

(8) Vurgu amacıyla katılan "bir" sayı adıyla birlikte kullanılır

aşağılık bir ajan, aşağılık bir acziyet, aşağılık bir vahşet, aşağılık, soysuz bir ırk, çok aşağılık bir hareket, aşağılık bir uyuşturucu satıcısı, aşağılık bir işgal mahkemesi, aşağılık bir iş

(9) Dil ve edebiyat gibi kültürle ilgili konularda

aşağılık kelime, aşağılık roman, aşağılık karikatürler, aşağılık panolar

Türkiye Türkçesinde *aşağılık* sözcüğü kendisiyle yakın ve karşıt anlam ifade sözcüklerle bir arada kullanılmıştır. Yakın anlamlılarıyla bir arada genelde hakaret amacıyla kullanılmıştır: *en rezil, en aşağılık; asiller, burjuvalar ve zenginler, aşağılık sefil kesim; iğrenç, aşağılık pislik; alçak, aşağılık ve hain; en aşağılık, en kepaze.*

Türkmen Türkçesinde ise *aşak* sözcüğünün *aşaklık* gibi bir türevi bulunmamaktadır.

2.1.1.2.5. Karşıtları ile *aşak(a)*

Orta Türk dilinde *aşak(a)* sözcüğünün karşıtları *yüksek, yüce* ve *yokarı* olarak tespit edilmiştir. M. T. Houtsma tarafından yayımlanan XIII. yy.dan bir Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *Ein türkisch-arabisches Glossar*'da (Leiden, 1894) *aşag* (Ar. al-mustafil) “düşük, alçak” sözcüğünün karşıtı *yüksek/yüce* “yüksek”; *aşaga* (Ar. afsal) “aşağı” sözcüğünün karşıtı ise *yokarı* “yukarı” olarak verilmiştir. (ED, 259a).

Tarihsel ve modern Türk dilinde *aşak(a)* sözcüğünün sıklıkla *yokaru* sözcüğü ile bir karşıtlık çifti kurduğu görülür. Sözcük metinlerden tespit edildiği kadarıyla *yokaru* karşıtı ile aynı söylem parçası içinde yan yana kullanılmıştır. Sözcüğün bu tür kullanımına AKT ve yine Batı Türkçesiyle yazılmış eserlerin söz varlığında sıkça rastlanmaktadır. Anonim Kur'an tefsirinde, failinin Tanrı olduğu bir bağlamda *aşak kılğan yokaru kötürgän* “aşağı indiren ve yukarı yükselten” (AKT 67b, 19) ifadesinde *aşak:yokaru* zıtlık çifti açıkça görülmektedir. Aynı eserde yer alan *kaçan kim gürları aşakı yokarı kılğay* “onların mezarlarını aşağı (indirip) yukarı (çıkardığı)

zaman” (AKT 126b,9) ifadesinde de *aşak*, *yokaru* yön sözcüğü ile bitişik kullanılmıştır. Yine İslamî çevre metinlerinden KE'de <yüz>*i yokarı boldı, adakları aşak boldı* (KE 172r4) ifadesinde karşıt çift yanyana görülmektedir. Buna göre tıpkı *baş:adak* karşıtlığı gibi, *aşak* ve *yokarı* sözcüklerinin bağlı olduğu *yüz* ve *adak* "ayak" isimleri de bir karşıtlık çifti yaratmaktadırlar. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü'nden tarandığı kadarı ile Batı Türkçesi metinlerinde; *yüzünü kibleye döndü çigininden ridāsını aldı, yukarı ucun aşağıya, aşağıya ucun yukarı kıldı* (Si.Da. XIV.613-1=TTS-I, 257); *şehirleriyle ve yerleriyle Cebrail götürüp havaya çıkardı, yukarısın aşağıya döndürüp koyuverdi* (Müneb.XV.35-2=TTS-I, 258); *ellerinde dünyacikleri bol olup aşağıya yukarı varıp geldiklerine...* (Leys.Mu.XV.227-2=TS-I, 258); *El-kıssa Nazar aşağıya yukarı çok yüğürdü* (Hüs.Dil. XVI.21=TS-I, 259); *aşağıyı yukarıyı gezdiler* (Sır. XVI.42-2=TS-I, 259), *cihet kalmadı aşağıya yukarı / denilmez orada anaru beri* (Şeh.Ş.XVI.5=TS-I, 259) örneklerinde sözcük düzenli olarak *yokaru/yukarı* karşıtıyla bir arada bir çift söz olarak kullanılmıştır. Batı Türk yazı dili temsilcilerinden DK'de de *men aşağıya kulpa yapışuram, sen yukarı kulpa yapışursın* (DK 198-10); *Delük Evren altı perlü çomağı-y-ile at depüp gelüp yukarudan aşağıya kâfiri katı urdı, alımadı* (DK 209-7); *yukarudan aşağıya kâfir oğlanı katı urdı* (DK 250-8) örneklerinde *aşağıya:yokaru* karşıt çifti aynı cümle içinde geçmektedir. Ancak son iki örnekte *ur-* fiili ile birlikte kullanılan çiftin *aşağıya-yokaru* şeklinde değil *yokaru-aşağıya* şeklinde dizildiği görülür. Buradaki bu diziliş *ur-* "vurmak, dövmek" eyleminin yukarıdan aşağıya, yani başka bir karşıtlık çifti ile ifade edilecek olursa *baştan aşağıya* yapıldığını gösterir. Bu da bağlamda geçen *kâfir* ve *oğlan*'ın vurulmadık, dövülmedik yerinin kalmadığı anlamını vermektedir.

aşak(a) sözcüğü yalnız ME 160-4'te *aşak boldı yüksemiş-din soñ, endi kalmış-dın soñ, büyükdin aşaka endi ucuz boldı narh* cümlesinde, yalnızca bu bağlam içinde *yukarı* sözcüğünün yerini aldığı görülen, ayrılma hâlindeki *büyükdin* sözcüğü ile birlikte kullanılmıştır. Burada *aşaka* bağlamsal olarak *büyük* “büyük”ün karşıtı olarak karşımıza çıkar.

Modern Türk dilinde Türkiye Türkçesinde *aşağı* sözcüğü *aşağıdan yukarıya, aşağılı yukarılı* ve yaklaşıklık bildiren *aşağı yukarı* ikilemelerinde (Hatiboğlu 1981: 89) karşıtı *yukarı* ile birlikte kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra durup dinlenmeden gezip dolaşmayı ifade etmek için kullanılan *aşağı mahalle sen misin, yukarı mahalle şen misin?* (DeyS, 587) gibi deyimlerde *aşağı:yukarı* karşıtlarına rastlanmaktadır. Bunun dışında çeşitli söylemlerde de *aşağı:yukarı* karşıtlarını bir arada görmek mümkündür:

Bizi yukarı çekmeyen her ilişki aşağı çeker (Nietsche)

Aşağıdan yukarı devrimler dönemi şimdilik sona ermiştir; bunu yukarıdan aşağı devrimler dönemi izledi. (Engels)

Türkmen Türkçesinden getirilen *aşağıdaki* örnekte ise *aşak:yukarı* karşıtlarının yanı sıra *in-:gal-* tersinir karşıtlarının da bir arada kullanımları görülmektedir:

pişek aşak inende, yukarı galanda golları onıñ bilen bile hareket etse de, gövresi bir duruşundan üytgemeyär "Fişek aşağı indiğinde, yukarı kalktığında kolları onunla birlikte hareket etse de gövdesi duruşunu hiç bozmuyor" (B. Kerbabayev-Aygıtlı Ādim)

2.1.1.2.6. Sinonimleriyle aşak(a)

aşak(a) sözcüğünün Harezmi Türkçesi metinlerinden ME'de *asra endi, aşaka bardı* (ME 186-5) ve AKT'de *aşak kuzu kırlarlar başlarını* (AKT 90b, 5) cümlelerinde sırasıyla *asra* ve *kuzu-aşağı* sinonim sözcükleriyle bir bağlam içinde kullanımı tespit edilmiştir. ME'de *aşak boldı yüksemiş-din soñ, endi kalmış-dın soñ, büyükdin aşaka*

endi ucuz boldı narh (ME 186-5) ardı ardına cümlelerde ise tek başına *aşak* sözcüğünün sinonimi bir sözcük göze çarpmasa da *aşak bol-* birleşimine paralel bir *aşaka en-* birleşimi ve bu açıdan bir eş anlamlılık mevcuttur. ME, bu tür yinelemeler, çiftlemeler açısından zengin bir metin olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak, Kaşlı, Oğuz lehçeleri karışımı karma bir dil olan Harezmi Türkçesinde bu kullanımların hepsi geçerliydi.

NF'den alınan aşağıdaki örnekte de *kanatını aşak kıl-* ibaresi ile *alçaklık kıl-* ibaresi anlam olarak birbirlerine yakındırlar:

...ve rahmet et horluknuñ kanatını aşak kılqıl ya'ni ataka takı anaka alçaklık kılqıl takı şefakat kılqıl neteg kim kuş, balası için kanatını aşak kılur, sen takı anıñ teg kılqıl "ve rahmet et, hor görme, kanadını aşağı kıl, yani atana ve anana alçak gönüllülük et ve şefkat et; nasıl ki kuş yavrusu için kanadını aşağı tutar sen de onun gibi yap" (NF, 285-11)

Modern Türk dili alanından Türkiye Türkçesinde *aşağı* sözcüğünün olumsuz yan anlamının ve türevi *aşağılık* sözcüğünün yakın sinonimleri *berbat, hasis, alçak, iğrenç, rezil, kepaze, adi, utanmaz, değersiz* olarak sıralanabilir. *aşağılık* sözcüğünün yakın anlamlılarıyla bir arada genelde hakaret amacıyla kullanıldığına yukarıda da değinilmiştir:

en rezil, en aşağılık
aşağılık sefil kesim
iğrenç, aşağılık pislik
alçak, aşağılık ve hain
en aşağılık, en kepaze.

Türkmen Türkçesinde ise *aşak* sözcüğünün sinoniminin Farsça'dan alıntı bir kelime olan *pes* "1. küçük, boyu kısa, aşağı" (TDS 529a) olduğu düşünülebilir. Yine bu sözcüğün türevi *aşakla-* "1. (yüksek birşey için) alçalmak 2. (fiyatlar için)

ucuzlamak" fiilinin sinonimi olarak *pesel-* "1. boyu kısalmak 2. aşağı düşmek, alçalmak 3. ucuzlamak" fiili mevcuttur (TDS 529a).

2.1.1.3. *as+

Tarihsel Türk dilinde **as+* kökünden *asra*, *astın* ve sonuncudan yanlış bölünmeyle *ast* aşağı yön sözcükleri vardır.

2.1.1.3.1 asra

Proto-Tü. *as "aşağı"; Proto Ogur **as+*; Proto-Oguz **as+*; KökTü. *asra* "aşağı, alt" (KT D 22; BK K 10), *asra* "id." (IB, 60.2); Bud.Tü.ç. *asra* "id."(Maitr. 5,4), *asra* "id." (AY, 313-1), *asra* "alçak, düşük" (Siv. TT I 7-8), Man.Tü.ç. *asra* "aşağı" (TT III 3, Man. III 7, 11-12); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *asra* "aşağı, alt" (KB 1785), *asra* "aşağı, aşağıda", *isra* "ötesinde" (DLT-Dankoff-Kelly 75), TIEM 73 - (Kök 2004, Ünlü 2005); Harezmi ç.: xii. yy. *asra* "aşağı" (ME 186, 5), *asra* "aşağı" AKT 142b,10; 55b,11 (Borovkov 2002:58); xiv. yy. - (KE), *asra* "id."(NF 204,10); EKıp.: xiii. yy. *isra* "uzak" (Hou. 56, 21 krş. DLT *isra*), *esrekü kün* "przedwczoraj" (Hou.48), xiv. yy. *isra* "bir şeyin nihayeti" (Kİ, 15), *asra* "aşağı" (HŞ 4664), *asra* "iki gün önce, evvelki gün" (Tuh. 5a.5); Doğu Tü.: xvi. yy. - (ŞN), xvi. yy. - (BN), xviii. yy. *asır* "ünlü işareti kesre" (San.40v.5, 40v2); Batı Tü.: xvi- yy. *asra/isra* "aşağı taraf" (Şeh. Ş. XVI. 182 = TTS-I, 246), xv. yy. - (DK); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. -, Çiğil *Ilgın Konya ağ. *asra* "aşağıda" (DS-I, 347), Trkm. -, AzTü. -, Horasan D2 *isra'ga gün / ilerki gün*¹⁷ "ilerki gün" (Doerfer, 1993:96-282) krş. DLT *isra*; Güney-Doğu: YUyg. -; Salar: -, SUyg. -; Kuzey-batı (Kıpçak): Karay., Kumuk, Kar-Malk., Tat., Başk. *aş* "1. bildele ber kimelden tüben bolgan

¹⁷ Almancası *vorletzter* "sondan bir önceki".

taraf 2. bir nemenin túbenge yağındağr urın"(BaşkTSl. 1993-I:85a), *aşkı* "aş yaktakı, aşta urınlaşkan" (BaşkTSl. 1993-I:85b); Kazak, Kırg. -; Kuzey-doğru (Sibirya): Altay, Tuva, Şor, Hakas, Saha -; Hal. -; Çuv. -

2.1.1.3.1.1 *asra* Etimolojik Değrlendirilmesi

as+ra "aşağı"<*as "alt, dip" isim köküne +rA yön gösterme ekinin getirilmesiyle kurulan yer zarflarından biridir (Tekin 2000: 140). A. V. Gabain sözcüğe isim soylu son çekim edatları arasında değinmiştir (1988: 97).

**as+ra* sözcüğünün "aşağı" anlamında zarf olarak kullanılmasının yanı sıra "alçak, sosyal statüsü düşük" anlamlarında sıfat olarak kullanımına da değinen Clauson *asra*'nın *ast* "aşağı" sözcüğünün kısaltılmış zarf şekli (abbreviated adverb) olduğunu belirtmiştir (ED, 250a). UW'de sözcük *asra* (I) ve *asra* (II) şeklinde iki madde başı hâlinde incelenmiştir. Röhrborn *asra* (I)'de sözcüğün +*ra* yön gösterme ekiyle kurulmuş bir yer zarfı (lokal adv.) olduğunu belirterek, mevcut etimolojik sözlüklerdeki yerini göstermiş, "aşağı" anlamında verilen *asra* (I)'in zarf ve son çekim edatı görevini üstlendiğini bildirmiştir (UW 234b-235a). *asra* (II) ise *asra* (I)'in söz dizimsel işlemlerinin değştirilmesi ile ortaya çıkmış, zarf ve isim görevinde bir sözcük olarak ele alınmıştır. *asra* (II)'nin temel anlamı ve metaforik uzanımları ile bağlama dayalı anlamları (a) aşağı, aşağıya doğru (b) kötü, düşük kalitede (c) sosyal statüsü düşük, basit, gösterişsiz olmak üzere üçe ayrılmıştır (UW 235a).

Buddhist çevre metinlerinden bir hukuk metni olan USp (98, 21)'de *kudı asıra* *kişi* örneğinde -sr- ünsüz çifti arasında *asra* > *asıra* şeklinde bir dar-düz /ı/ ünlü türemesiyle rastladığımız sözcük, Doğru Türkçesi sözlüklerinden Senglah'ta ise sonda

ünlü düşmesi ile *asır* "ünlü işareti kesre" (San.40v.5, 40v2) biçiminde tespit edilmektedir: *asra* > *asıra* > *asırı* > *asır*.

Clauson sözlüğünde sözcüğün Güney-Batı (Oğuz) grubunda oldukça nadir kullanılan ikincil bir şekli olarak *ısra*'yı gösterir. *ısra* sözcüğünün "ötesinde" anlamında görüldüğü DLT'de Kaşgarlı Mahmut *asra*'yı Ar. *tahta*, *ısra*'yı Arapça *ba'da*, *dūna* sözcükleri ile karşılar (Dankoff-Kelly:75). DLT'deki *ısra* ile başlayarak, Türk dilinde görülen *a~ı* nöbetleşmesine örnek teşkil eden bir fonolojik değişmeye bağlı olarak MK'nın *asra*'dan ayrı "ötesinde" anlamında bir *ısra* madde başı yaptığı ve bunu hemen üstündeki *asra* ile ilişkilendirmediği dikkati çeker. XI. yüzyılda DLT'de tanıklanan sözcüğe XIII. yy. Memlük Kıpçak Türkçesinde de rastlarız. Houtsma tarafından yayımlanan Memlük Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *ısra* (al-aksā) "uzak" (Hou. 56, 21) anlamında verilmiştir. Hatta Houtsma tarafından karşıtı olarak *besre* "yakın" sözcüğü de belirtilmiştir (Hou. 56, 21).

Biz *asra*'dan gelişen bu *ısra* sözcüğünün *ısraga* şeklinde *-gı* aitlik eki ile genişletilmiş biçimini, kazanılan bu anlamı ile ilişkili olarak, Modern Türk dilinin Horasan Türkçesinin Dara-gaz 2 ağzında *ısra'ga gün* (vorletzter) "ilerki gün, yarın" (Doerfer, 1993:96-282) birleşiminde de tespit ediyoruz. Modern Türk dilinde gün için tespit edilen bu *ısra'ga* biçimi, tarihsel Türk dilinin Memlük Kıpçak sahasında başta *y-* türemesi ile birlikte *yasragı kün* "evvelki gün" (Zaj.1958:25) birleşiminde ve Houtsma'nın XIII. yy. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *esrekü kün* (Hou. 48) birleşiminde de yer almaktadır.

Aşağıdaki malzemenin değerlendirmesi *+ra* yön gösterme ekiyle genişletilerek erken Türkçe metinlerde aslında aşağı konumlanmaya işaret eden bir yer zarfı olarak ortaya çıkan ve bugün Anadolu ağızları ile Horasan Türkçesinin bir ağzında yaşayan

asra'nın, Eski Türkçede son çekim edatı olarak da kullanılmaya başlandığını göstermektedir. *asra* aşağı sözcüğünün, çeşitli metaforik uzanımlar da kazanarak (1) durum, (2) nitelik, (3) sosyal statü, (4) zaman, bildirici olarak sıfatlaşmış ve isimleşmiş olduğu da Eski Türkçe metinlerden itibaren izlenenebilmektedir.

2.1.1.3.1.2 *asra* Kullanım Alanı

- KT D 1 üze kök teñri **asra** yagız yér kılıntukda ekin ara kişi ogli kılınmış
 KT D 22 üze teñri basmasar **asra** yir telinmeser
 BK K 10 b]aş[[]ıgıg yüküntürtüm tizligig sökürtüm üze teñri **as[ra]** yér yarlıkaduk üç[(ü)n]
 BK D 2 üze kök tãñri **asra** yagız yér kılıntukda ekin ara kişi ogli kılınmış
 BK D 18 üze teñri basmasar **asra** yir telinmeser
 IB 54 üze teñri eşidti, **asra** kişi bilti tir
 IB 60 üze teñri eşidti, **asra** kişi bilti
 IB 20 üze teñrike tãgir, **asra** yirke kirür tir
 IB 15 üze tuman turdı, **asra** toz turdı
 HTVIII: 1351-52 biligim sıg, me süüin kudıki **asrakı** etözin sapılı tãginip
 HTVIII: 1351-52 (9/10) biligim sıg, me süüin kudıki **asrakı** etözin sapılı teginip
 AY 313-1 alku yagı yavlaklar barça adak **asra** bolmışları közünür
 AY 411-20 **asra** köngüllüg buyan edgü kılınçka iyin bolurlar
 AY 423-5 alkuñı barça adak **asra** kılıp köni nom üze köntürgey
 AY 509-1 ...li seviglig...antag **asrakı** orunta
 Abhi 75B 103a 6 tayanmak aldın oruntaki kudı **asıra** erkligl(e)rke tęp
 USp 98, 21...edgü tutmayın kudı **asıra** kişiçã tutsar men...
 UW 234b yokaru erser tört törlüg utlı bilgülük edgülerke utlı sevinç tãgürmiş bolayın **asra**
 erser üç yavlak yoltaki tınl(ı)glarıñ emgekleriñe umug inag bolayın (BT XIII 46, 46)
 UW 235a **asra** ärtiñ yegedtiñ kiçig ertiñ bedütüñ (TT I 7)
 UW 235 kãntü özlãri m(ã)n küvãnçlig bolmış üçün umazlar adınlarka **asra** tüşüp ayıtgalı
 ötüngãli sansartın üngülük tıtagı (Abhi A 38b10)
 UW 235 ötrü kögüzin basmış boşgut[[]ug]larig **asra** kılı (HtPek 117a8)
 UW 235 biltimiz ukdumuz özümüzün özütümüzün üze **asra** y(a)rokda //tünãrigdã ärtükin (M
 III 7o12)
 UW 235 tizimizni çökütüp adakınta yükünüp **asrasınta** agnalım (USp 177)
 UW 235 bölök bölök miðik biligsizlãr öñi öñi sıg biliglig kudıki **asrakılarig** kãmişsãr olarnı
 yörgülãr yorınta ugaylar mu nãñ [sez]inmãgãli yanılmağalı (HtPar 126, 19)
 UW 235 **asrakı** üç törlüg öñsüz dyan (Abhi A 54b)
 UW 235 köp ıgaç örä turur **asrakı** mivãsi bar (ETŞ 32,1)
 UW 235 ol kuðıki **asrakı** yavız yollarda tüşdãçilãr (BT II 198)
 KB 4527 yimã ädgü tutgıl älig **asrakıg** / yigü içgü bergil bütür oprakıg
 KB 1785 sen ök bir maña küç kamug edgüke / elig **asrakılar** yükin yüdgüke
 DLT-I 126-13 **asra**: alt, aşıgı
 ME 186-5 endi, **asra** endi, aşaka bardı / bulgandı balçık-ga
 KE -
 NF 204-10 Su'al kılmañız takı men tahtdın **asra** turup sizke cevãb aymakım munãsib
 ermez
 NF 82-3 ol tak **asrasında** taht kılıp ol taht üzesinde Kesri olturup erdi
 NF 210-9 ol katıg yel taht **asrasına** kirip tahtnı havãga kaldurur erdi
 NF 289-11 anam tüşekiñe kirip yattım, elgim yanı **asrasında** kaldı takı heç közümke uyku
 kirmedi

NF 303-12/13 bir kavm kemike kirdi takı ba'zıları kemi üzesinde olturdılar takı ba'zıları kemi **asrasında** olturdılar. Bu kemi **asrasında** olturganlardın biri balta aldı takı bu kemini teşmekke kasd kıldı.

HŞ 4664 kamugdın bilseñ eksük özünñi / ağaklar **asra** yir kılsañ yüzünñi

HŞ 4665 körer sen dürr teniz astında kaldı / soñ **asra** kalmışındın başka kaldı

TTS-I 246 uşbu yazunun **ısra** yanında konmuşlardı

TTS-I 246 heman-dem leşkerini hazır etti / geçip Ceyhunu ol dem **asra** gitti

TTS-I 246 bir ok urdu soñucı kînesinden / ki geldi **asra** geçti sinesinde

TTS-I 246 meğer serhadd-i Rumun sahibiydi / o sudan **asrası** Kayser iliydi

DK -

TTü. - , fakat teknik terim olarak **esre**

Trkm. -

(1) asra + fiil

asra sözcüğü *in-*, *tüş-* aşağı fiili, *geç-*, *git-*, *öt-*, *tur-* hareket fiilleri ve *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleriyle birlikte dizimlenir.

1.1 asra+ ↓ fiil

- **in-** ↓: "inmek"

Endi, asra endi, aşaka bardı "indi, aşağı indi, aşağı gitti" (ME 186-5)

- **tüş-** ↓: "düşmek"

käntü özläri m(ä)n küvänçlig bolmış üçün umazlar adınlarka asra түşüp ayıtgalı ötüngäli sansartın üngülük tıtagı "bizzat kendileri ben-güvenir(:kendine güvenen) oldukları için muktedir olamazlar, başkaları için aşağı düşüp samsāradan çıkma sebebini arzetmeye" (Abhi A 38b10= UW 235)

1.2 asra+ fiil

- **geç-**: "geçmek"

bir ok urdu soñucı kînesinden / ki geldi asra geçti sinesinde "Sonunda nefretinden bir ok vurdu / Ve geldi göğsünden öteye geçti" (TTS-I 246)

- **git-**: "gitmek"

heman-dem leşkerini hazır etti / geçip Ceyhunu ol dem asra gitti "hemen askerini hazır etti / o an Ceyhun'u geçip aşağı gitti" (TTS-I 246)

- **öt-**: "geçmek"

Kayu taş buların başına tegsä bulardın asra öter ärdi “bunların başlarına hangi taş düşse, bunlardan aşağı geçerdı” (AKT 142b,10)

- **tur-:** "kalkmak, durmak"

Su'al kılmakınız takı men tahtdın asra turup sizke cevāb aymakım munāsib ermez “soru sormanız ve benim tahttan aşağı inip, size cevap vermem uygun olmaz” (NF 204,10)

1.3 asra+ Yardımcı fiil

- **er-:** "imek fiili".

asra ärsär üç yavlak yoltakı tınl(ı)glarınğ ämgäklärinğä umug inag bolayın "aşağıda ise üç kötü yoldaki insanların acılarına umut olayım" (BT XIII 46, 46)

asra ärtin yegädtin kiçig ärtin bädütün "aşağı idin, yüceldin; küçük idin büyüdün" (TT I 7=UW 235a)

- **bol-:** "olmak"

adak a. bol- "ayak altında olmak"

alku yagı yavlaklar barça adak asra bolmişları közünür “bütün düşmanların hepsinin ayak altında oldukları görünür” (AY 313-1)

- **kıl-:** "yapmak"

a. kıl- "aşağı kılmak"

ötrü kögüzin basmış boşgut[lug]larıg asra kılıtı (HtPek 117a8= UW 235)

adak(lar) a. kıl- " ayak altına almak "

ağak asra kılmak sav(lar)ag sözlemişiğe altı katunlar yirinçülüg bolup tod tolı savın utrunlılar “ayak altına almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı altı kraliçe kötü olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler” (Maitr. 5,4)

alkunı barça adak asra kılıp köni nom üzä köntürgäy "onların hepsini ayak altına alıp doğru kanun ile idare edecek" (AY 423-5)

adak(lar) a. yer kıl- "ayaklar altına yere sermek"

Kamugdın bilsen eksük özünğni; ağaklar asra yir kılsağ yüzünğni “kendini herkesten eksik bilsen, ayaklar altına yere sersen yüzünğ” (HŞ 4664)

(2) isim + asra

- **kemi:** "gemi"

bir kavm kemike kirdi takı ba'zıları kemi üzesinde olturdılar takı ba'zıları kemi asrasında olturdılar. Bu kemi asrasında olturğanlardın biri balta aldı takı bu kemini teşmekke kasd kıldı "bir kavim gemiye girdi ve bazıları geminin üst (baş) tarafında oturdular ve bazıları geminin alt (kıç) tarafında oturdular. Bu gemi(nin) alt tarafında oturanlardan biri balta aldı ve gemiyi deşmeye teşebbüs etti" (NF 303-12/13)

- **'arş:** "gökyüzü"

'arşdin asra tãnjiz bar "arş altında deniz var" (AKT 55b,11)

- **su:** "su"

meğer serhadd-i Rumun sahibiydi / o sudan asrası Kayser iliydi (TTS-I 246)

(3) asra + isim

- **erklig:** "güç"

tayanmak aldın oruntakı kudı asıra erkligl(e)rke tęp "dayanmak, aşığı yerdeki aşığı₂ güçlere deyip" (Abhi 75B 103a 6)

- **etöz:** "vücut"

biligim sıg, me süün kudıkı asrakı etözün sapılı teginip "Bilgim sıg. (Ben) Ming jun, bayağı₂ vücudumu saygıyla bağlayıp" (HTVIII: 1351-52)

- **kişi:** "insan"

...edgü tutmayın kudı asıra kişiçä tutsar men... "ben ona iyi bakmazsam, aksine alt tabakadan gelen bir insan gibi bakarsam..." (USp 98, 21)

- **köngül:** "gönül"

asra köngülin yüküngälii "alçak gönüllü eğilmeli" (TT III 260, 3)

asra köngüllüg buyan edgü kılınçka iyin bolurlar "alçak gönüllülüğün sevabı iyi amele göre olur" (AY 411-20)

(4) asra türevleri

(4.1) asra'dan isimler

asra sözcüğü Buddhist metinlerde *ätöz* "vücut" ve *orun* "yer" isimlerinden önce gelerek sıfat görevinde kullanıldığı iki yerde *-kı* aitlik ekini almıştır. Aitlik ekli bu kullanımın KB'de de devam ettiği görülmektedir. Memlük Kıpçak sahası ve Horasan Türkçesinin Daragaz ağzında ise aitlik ekli *asragı*, *ısraga* ve *yısrığı* biçimleri zamanı belirtmek için kullanılmışlardır.

- **asrakı:** "aşağıdaki". Mec. "bayağı, değersiz; aşağı tabaka".

biligim sıg, me süün kudıki asrakı ätözin sapılı täginip "Bilgim sıg. (Ben) Ming jun, bayağı₂ vücudumu saygıyla bağlayıp" (HTVIII: 1351-52)

...li seviglig...antag asrakı orunta "...li sevimli...onun gibi aşağıdaki yerde..."

(AY 509-1)

asrakı üç törlüg öñsüz dyan (Abhi A 54b=UW 235)

ol kuğiki asrakı yavız yollarda tüşdäçilär "o aşağı, kötü yollarda düşecekler" (BT II 198= UW 235)

sen ök bir maña küç kamug eğgüke / elig asrakılar yükin yüğgüke "Ey Rabbim, bana kuvvet ihsan et; bütün iyiliklere muvaffak olayım ve tebamın yükünü cesaretle yükleneyim" (KB 1785)

yimä ädgü tutgıl älig asrakıg / yigü içgü bergil bütür oprakıg "bir de hizmetçilere iyi davran; onlara yiyecek içecek ver, giyeceklerini eksik etme" (KB 4527)

- **asrakı:** "aşağıdaki". Mec. "bozuk, kötü".

köp ıgaç örä turur asrakı miväsi bar "birçok ağaç (dimdik) ayakta durur, (ama) meyvesi bozuktur" (ETŞ 32,1=UW 235)

- **asragı:** "evvelki"

asrağı kün "evvelki gün" (İM 1934: 12).

esrekü kün (przedwczoraj, avant-hier) "evvelki gün" ibaresi geçer (Hou. 48).

yasragı kün (przedwczoraj, avant-hier) "evvelki gün" (Zaj.1958:25)

- **ısraga:** "ilerki"

ısraga gün (vorletzter) "ilerki gün, yarın" (Doerfer, 1993:96-282)

2.1.1.3.1.3 Birleşim Değerleri Açısından *asra*

asra malzemesi *asra*-aşağı sözcüğünün cümlede (1) zarf, (2) son çekim edatı (3) hem yalın hem türevi *asrakı* olarak sıfat, (4) hem yalın hem de türevi *asrakı* ile isim görevlerini üstlendiğini göstermiştir.

(1) *asra*'nın zarf olarak kullanımı:

asra sözcüğü *en-*, *git-*, *öt-*, *tur-*, *tüş-* fiillerinden önce yer alıp, fiili sınırlayarak zarf görevinde kullanılmıştır:

käntü özläri m(ä)n küväñçlig bolmış üçün umazlar adınlarka asra- NEREYE? tüşüp ayıtgalı ötüngäli sansartın üngülük tıltagı "bizzat kendileri ben-güvenir(:kendine güvenen) oldukları için muktedir olamazlar, başkaları için aşağı düşüp samsāradan çıkma sebebini arzetmeye" (Abhi A 38b10= UW 235)

Endi, asra- NEREYE? endi, aşaka bardı "indi, aşağı indi, aşağı gitti" (ME 186-5)

Kayu taş buların başına tegsä bulardın asra- NEREYE? öter ärdi "bunların başlarına hangi taş düşse, bunlardan aşağı geçerdi" (AKT 142b,10)

Su'al kılmakınız takı men tahtdın asra- NEREYE? turup sizke cevāb aymakım munāsib ermez "soru sormanız ve benim tahttan aşağı inip, size cevap vermem uygun olmaz" (NF 204,10)

heman-dem leşkerini hazır etti / geçip Ceyhunu ol dem asra- NEREYE? gitti "hemen askerini hazır etti / o an Ceyhun'u geçip aşağı gitti" (TTS-I 246)

(2) *asra*'nın son çekim edatı olarak kullanımı:

asra (1) YALIN İ-Ø *asra* FİİL, (2) İ-dIn/-dAn AYRILMA *asra* FİİL olarak son çekim edatı görevinde Eski Türkçe metinlerde yalın, Orta Türkçe döneminden metinlerde

ise çoklukla ayrılma hâlindeki isimlerle ve dizimlenmiştir. Necmettin Hacıeminoğlu sözcüğün çekim edatı olarak kullanımının Orta Türkçe devresinden itibaren görülmeye başlandığını ifade eder (1971:8).

1. İ-Ø asra FİİL:

Sözcük yalın hâlde ve çokluk eki almış hâlde kullanılan *adak* ismi ile birlikte "ayak altına almak" ve "ayak altına alınmak" anlamlarında *bol-* ve *kıl-* fiilleriyle birlikte dizimlenerek. Tarihsel Türk dilindeki bu kullanımlarda *asra* sözcüğü yalın hâlde iken, bu kullanımların bugün Türkiye Türkçesindeki ifadelerinde *alt* anlamlı sözcüğe yönelme veya bulunma eklerini eklemek gerekmektedir:

alku yagı yavlaklar barça adak asra bolmışları közünür (AY 313-1)
bütün düşmanların hepsinin ayak-Ø altında oldukları görünür
"bütün düşmanların hepsinin ayak altında oldukları görünür"

ağak asra kılmak sav(lar)ag sözleşişine altı katunlar yirinçülüg bolup tod
tolı savın utruntilar (Maitr. 5,4)

ayak-Ø altına almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı altı kraliçe kötü
olup fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler
"ayak altına almak (gibi) sözler sarfettiğinden dolayı altı kraliçe kötü olup
fena sözlerle birbirlerine karşı geldiler"

alkunı barça adak asra kılıp köni nom üzä köntürgäy (AY 423-5)
"olanın hepsini ayak-Ø altına alıp doğru söz ile idare edecek"

Kamugdın bilsenj eksük özünj; ağaklar asra yir kılsañ yüzünj (HŞ 4664)
kendini herkesten eksik bilsen, ayak-ÇOKLUK altına yere sersen yüzünü
"kendini herkesten eksik bilsen, ayaklar altına yere sersen yüzünü"

2. İ- dIn/-dAn AYRILMA asra FİİL

asra sözcüğü ayrılma hâlindeki isimlerden sonra hep bir fiilden önce geldiği kullanımlarında yer-yön bildirir ve son çekim edatı görevindedir:

Kayu taş buların başına tegsä bulardın asra öter ärdi (AKT 142b,10)

Hangi taş bunların başına deĝse bunlar- **AYRILMA** aşıĝı geĝerdi.

“bunların başlarına hangi taş düşse, bunlardan aşıĝı geĝerdi”

‘arşdin asra täñiz bar (AKT 55b,11)

‘arş- **AYRILMA** asra täñiz bar

“gök kubbesinin altında deniz var”

Su’al kılmakıñız takı men tahtdın asra turup sizke cevâb aymakım munâsib ermez (NF 204,10)

Soru sormanız ve benim taht- **AYRILMA** aşıĝı inip, size cevap vermem uygun olmaz

“Soru sormanız ve benim tahttan aşıĝı inip, size cevap vermem uygun olmaz”

bir ok urdu soñucı kînesinden / ki geldi asra geĝti sinesinden (TTS-I 246)

bir ok vurdu soñucı kînesinden / ki geldi aşıĝı geĝti sine-**3K**

İYELİK+AYRILMA

"Sonunda nefretinden bir ok vurdu / Ve geldi göĝsünden öteye geĝti"

(3) asra'nın sıfat olarak kullanımı:

Sözcük *asra köñül* “alçak gönül” (TT III 260, 3), *kudıki asrakı ätöz* “bayaĝı, deĝersiz vücut” (HTVIII: 1351-52), *ol kudıki asrakı yavız yollarda* “o aşıĝı/alçak, kötü yollarda” (BT II 198), *asrakı orun* “aşıĝıdaki yer” (AY 509-1) gibi özellikle Buddhist çevreden taranan metinlerden elde edilen kullanımlarda *köñül*, *ätöz*, *yol*, *orun* gibi yer ve nitelik bildiren isimlerden önce gelerek sıfat görevini üstlenmiştir. Memlük Kıpçak sahasında *yasraĝı kün* “evvelki gün” ve Horasan Türkçesinde *ısraga gün* (vorletzter) “ilerki gün, yarın” (Doerfer, 1993:96-282) biçimlerinde zaman bildirmek için *gün* ismi ile birlikte kullanılmıştır.

(4) *asra*'nın isim olarak kullanımı:

asra sözcüğünün Buddhist çevre ve İslamî çevre eserlerinde isimleştiği örnekler görülür:

sıg biliglig kudıki asrakıarig "sıg bilgili aşağıdakileri" (HtPar 126, 19)

sen ök bir maña küç kamug eğgüke / elig asrakıar yükün yüğgüke "Ey Rabbim, bana kuvvet ihsan et; bütün iyiliklere muvaffak olayım ve tebamin yükünü cesaretle yükleneyim" (KB 1785)

yime edgü tutgil elig asrakıg / yigü içgü bérgil bütür oprakıg "bir de hizmetçilere iyi davran; onlara yiyecek içecek ver, giyeceklerini eksik etme" (KB 4527)

Aşağıdaki örnekte ayrılma hâlli *su* isminden sonra dizimlenen *asra*, iyelik eki de alarak isim tamlaması biçiminde bir mekân, yer tarif etmek için kullanılmıştır:

meğer serhadd-i Rumun sahibiydi / o sudan asrası Kayser iliydi (TTS-I 246)

meğer serhadd-i Rumun sahibiydi / o su- **AYRILMA** asrası Kayser iliydi

"meğer Rum sınırının sahibiydi / o sudan aşağısı Kayser iliydi"

Hem Eski Türkçe metinlerde hem de Harezmi Türkçesi metinlerinde, başvuru nesnesi belirtilerek veya ihmal edilerek durum fiillerinde iyelik+bulunma hâlli, yönelim bildiren hareket fiillerinde iyelik+yönelme hâlli *asra* şeklinde başvuru nesnesinden aşağıda bir mekâna, yere özneyi konumlandırmak için de kullanılmıştır:

tizimizni çökütüp adakınta yükünüp asrasında ağnalım "diz çöküp, ayağında secde edip, aşağısında yuvarlanalım" (USp 177= UW 235)

ol tak asrasında taht kılıp ol taht üzesinde Kesri oturup erdi "o kubbe altında taht kurup, o taht üstünde Kesri otururdu" (NF 82-3)

anam töşekiñe kirip yattım, elgim yanı asrasında kaldı takı heç közümke uyku kirmedi "anamın döşegine girip yattım, elim yanı altında kaldı ve gözüme hiç uyku kirmedim" (NF 289-11)

bir kavm kemike kirdi takı ba'zıları kemi üzesinde olturdılar takı ba'zıları kemi asrasında olturdılar. Bu kemi asrasında olturanların biri balta aldı takı bu kemini teşmekke kaskıldı. "bir kavim gemiye girdi ve bazıları geminin üst (baş) tarafında olturdular ve bazıları geminin alt (kıç) tarafında olturdular. Bu gemi(nin) alt tarafında oturanlardan biri balta aldı ve gemiyi deşmeye teşebbüs etti" (NF 303-12/13)

ol katıg yel taht asrasına kirip tahtnı havāga kaldurur erdi "o sert rüzgar tahtın altına girip tahtı havaya kaldırırdı" (NF 210-9)

2.1.1.3.1.4. Anlam Olayları Açısından *asra*

asra sözcüğünün temel anlamı "aşağı, aşağı yönde olan"dır. Bu temel anlamı ile *üzä* karşıt çifti ile birlikte en erken Bilge Kağan yazıtında tanıklanabilmektedir:

üzä kök tǎñri asra yağız yer kılıntukda "yukarıda mavi gök aşağıda yağız yer yaratıldığında" (BK D 2) vd.

asra bu temel anlamını tarihsel Türk dilinde sürdürmüş ve fakat *kudı* ve *aşak(a)* gibi bu temel anlama dayalı yeni metaforik uzanımlar da kazanmıştır. Buna göre *asra* sözcüğünün bağlama dayalı olarak tespit edilen olumlu, olumsuz ve nötr sayılabilecek anlamları şöyle sınıflandırılabilir:

(1) *asra*'nın olumlu anlamları:

a. Yalnızca kişiye özgü tevazu, kanaatkarlık ve itaat nitelikleri ifade için "gönül" ve "düşünce" sözcükleriyle olumlu anlamda kullanımı:

asra köñül+ "muti, itaatkar, alçak gönüllü" (TT III 3)

asra köngülin yüküngäli "alçak gönüllü eğilmeli" (TT III 260, 3)

asra köngüllüg buyan edgü kılınçka iyin bolurlar (AY 411-20)

asra mensiz sakınçlar+ "uyumlu/muti, özverili düşünceler" (TT II 17,68-9)

Eski Türkçe Buddhist metinlerden tanıklanan yukarıdaki örneklerde *köñül* "gönül" ve *sakinç* "düşünce" gibi mental isimlerle birlikte kullanılan *asra* sözcüğü olumlu yöndeki durumların bildirilmesinde tıpkı *kudı* gibi zemin olmuş, yeni metaforik anlamlar kazanmıştır. Bu kullanımlara göre ALÇAK GÖNÜLLÜLÜK/İTAATKÂRLIK/UYUMLULUK AŞAĞIDADIR, şeklinde bir metafora ulaşılmaktadır. ALÇAK GÖNÜLLÜLÜK BÜYÜKLÜKTÜR (bkz. 2.1.1.2.4.) metaforu da göz önüne alındığında *asra*'nın özel durumu ortaya çıkmaktadır. KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR, ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR, DÜŞÜK STATÜ AŞAĞIDADIR (bkz.

2.1.1.2.4. Anlam Olayları Açısından *aşak(a)* metaforlarının *aşağı* yönüne yükledikleri olumsuz anlamlara karşın, *asra* AŞAĞI-sözcüğü alçak gönüllülük gibi bir meziyeti ifade ederek *aşağı* yönünün olumlu da olabileceğini kanıtlamıştır.

(2) *asra*'nın olumsuz anlamları:

a. "alt tabakadan, düşük statülü"

asra sözcüğü *kişi*, *elig*, *etöz* isimleriyle birlikte nitelik bildirdiği durumlarda "alt tabakadan, tebaa, hizmetçi" anlamlarında sosyal statüye işaret eder.

biligim sıg, me süüin kudıki asrakı etözün sapılı teginip "biligim sıg, Me Süüin değersiz vücuduyla saygıyla bağlanıp" (HTVIII: 1351-52 (9/10))

edgü tutmayın kudı asıra kişiçä tutsar men... "ben ona iyi bakmazsam, aksine alt tabakadan gelen bir insan gibi bakarsam..." (USp 98, 21)

Sözcüğün bu kullanımları Lakoff-Johnson'un yönelim metaforları (2005:37-39)

için belirledikleri metaforları da verir:

YÜKSEK STATÜ YUKARIDA; DÜŞÜK STATÜ AŞAĞIDADIR

ERDEMLİ OLAN YUKARIDA; ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR

KONTROL YAHUT GÜÇ SAHİBİ YUKARIDA; KONTROLE YAHUT GÜCE MARUZ KALMA AŞAĞIDADIR

b. "aşağı, düşük"

Buddhist çevre metinlerinde *yol* "varlık biçimi" kelimesi ile Buddhist teknik terim olarak durum, statü için kullanılmıştır:

ol kuğiki asrakı yavız yollarda tüşdäçilär "o aşağı, kötü yollarda düşecekler" (BT II 198=UW 235)

c. "kötü, bozuk"

asra sözcüğünün geç Eski Türkçeden Farsça kökenli *mive* "meyve" ismini nitelediği aşağıdaki söylem parçasında "kötü, bozuk" metaforik anlamını kazandığı tespit edilmiştir:

köp ıgaç örä turur asrakı miväsi bar "birçok ağaç (dimdik) ayakta durur,
(ama) meyvesi bozuktur" (ETŞ 32,1)

(3) *asra*'nın nötr anlamları:

a. "önceki, evvelki" zaman için

Sözcük *İbnü-Mühennâ Lûgati*'nda *asrağı kün* "evvelki gün" (İM 1934: 12), Kıpçak Türkçesinde *asra kün* (Tuh.5a.5) ibaresinde "iki gün önce", Memlük Kıpçak Türkçesinde *yasrağı kün* "evvelki gün" (Zaj.1958:25) ve *esrekü kün* "id." (Hou.48) anlamında zaman bildirmek için kullanılır. İdrak semantiğinde zamanın geçişi dikey bir hareket boyunca algılandığından¹⁸ *asra* "aşağı" sözcüğü bu dikey boyutta aşağıda, diğer bir deyişle geride yer aldığı için iki gün öncesini ifade etmede kullanılmış olmalıdır. Nitekim Türk dilinde, zamanın çok çabuk geçmesini ifade etmek için bir aşağı fiili olan *ak-* fiili kullanılır. Zaman akıp giden bir kavram olarak görülür.

b. "son, nihayet"

Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk'ta *ısra* "bir şeyin nihayeti" (Kİ, 15) anlamında kullanılmıştır.

c. "sonraki" zaman için

Horasan Türkçesinin Dara-gaz ağzında *ısraga gün* (vorletzter) "ilerki gün, yarın" (Doerfer, 1993:96-282) anlamında tespit edilmiştir.

¹⁸ AŞAĞI:YUKARI metaforlarının zaman, durum, nitelik ve statü gösterme özellikleri için bkz. Chun (2002:151-174).

d. "uzak" mesafe için

Houtsma tarafından yayımlanan XIII. yy. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *ısra* (al-aksā) "uzak" (Hou. 56, 21) anlamında verilmiştir. DLT'de de *ısra* (ba'da, dūna) "ötesinde" anlamında görülmektedir:

ol andan ısra ol "o, ondan sonra veya onun ötesinde" (DLT-Dankoff-Kelly 75)

e. Ar. *kesra* harekesi için

Arap alfabesi ile yazılmış Türkçe metinlerde /ı, i/ ünlü seslerinin ses bilgisel çıkış yerlerini yazımda gösteren ve sessiz harfin altına yazılan Ar. *kesra* harekesi için Doğu Türkçesinde *esre* sözcüğü bir dilbigisi terimi olarak kullanılmıştır. Ubeydullah Han'ın, 16. yy.'da kaleme aldığı, Kur'an okuma bilimine dair bilgiler içeren *Terceme-i Kavā'idü'l-Kur'ān ve Fevāyidü'l-Furkân* adlı tercüme eserinden alınan aşağıdaki örnekte de bu durum görülmektedir:¹⁹

... ve eger meksür bolsa terkik kılurlar (ve terkik sebebi esredür yā-i sākin andak kim kilgüsidür) (31b3)

f. "çok" anlamında

XIV. yüzyıla ait Memlük Kıpçak Türkçesiyle yazılmış askerî bir risâle olan *Münyetü'l-Guzāt*'ta *asrı* biçimine ratlanmaktadır. Bu *asrı* sözcüğünün bizim üzerinde durduğumuz yön zarfı *asra* ile aynı kökten gelip gelmediği tartışılabilir. MG'de sözcüğün anlamı dizinde *too far, extremely* "çok uzak; aşırı" olarak verilmekle birlikte, metinde geçtiği yerlerde hep *agır* "ağır", *katıg* "sert", *yogun* "kalın" sıfatlarını derecelendirdiği ve "çok" anlamında kullanıldığı görülmüştür:

amma éyerde körklüg olturmaklık ol turur kim, boyuñnı tüz tutup tik olturmak, hēç égilmegey takı kögsin asrı kermeyin "ama eyerde iyi oturmak odur ki, boynu düz tutup dik oturmak, hiç eğilmemek ve göğsü

¹⁹ *Terceme-i Kavā'idü'l-Kur'ān ve Fevāyidü'l-Furkân* üzerinde çalışmış olan hocam sayın Doç. Dr. Önal Kaya'ya eserle ilgili verdiği bilgilerden ötürü teşekkür ederim.

çok germemek" (MG 12r8)

takı ayagını asrı ilgerü, takı asrı artkaru tutmagıl "ayağını çok ileride ve çok geride tutma" (MG 13v2)

bir katıg yogun süngü algıl kim asrı ağır bolsun "çok kalın bir süngü al ki çok ağır olsun" (MG 75v3)

süngüning uçları katıg inçge bolgay, takı asrı katıg ağır bolgay "süngünün uçları çok ince olacak ve çok ağır olacak" (MG 82r8)

2.1.1.3.1.5. Karşıtları ile *asra*

asra AŞAĞI-sözcüğünün, tarihsel Türk dilinde *üzä* ve *yokaru* YUKARI-sözcükleri ile karşıtlık çifti kurduğu tespit edilmiştir. Eski Türkçe metinlerde hep *üzä* YUKARI-sözcüğü ile bitişik kullanımları dikkati çekmektedir. Eski Türkçe metinlerde *asra:üzä* karşıt çiftinin BN da hep *yer:gök* zıtları ve bu ikisi arasında yer alan *insan:tanrı* gibi varlık veya *toz:duman* gibi kavramlardır: *asra yir üzä teŋri* " aşağıda yer yukarıda gök" (KT D 22; BK K 10), *üzä täŋri asra kişi* "yukarıda Tanrı, aşağıda insan" (IB, 60-2), *üzä tuman asra toz* "yukarıda duman, aşağıda toz" (IB, 15-1) kullanımlarında *asra:üzä* yön gösteren zıt karşıtlığı kalıplaşmış gibidir. *asra* AŞAĞI-sözcüğünün karşıtı *üzä* ile aynı bir söylem parçasında birbirinden uzakta kullanımına taradığımız metinlerde rastlanmamıştır. Aşağıdaki örnekte Budizmin boddhisattva veya maitreya gibi yukarı varlık biçimleri, aşağı varlık biçimleri ile koşul bildiren bir cümle içinde *yokaru:asra* karşıtlık çifti kullanılmak suretiyle karşılaştırılmak istenmiştir:

yokaru ärsär : asra ärsär

yokaru ärsär tört törlüg utlı bilgülük ädgülärkä utlı sevinç tägürmiş bolayın/ asra ärsär üç yavlak yoltakı tınl(ı)glarınŋ ämgäklärinŋä umug inag bolayın "yukarıda ise dört türlü şükran duyulması gereken iyilere şükran₂ ulaştırmış olayım / aşağıda ise üç kötü yoldaki insanların acılarına umut olayım" (BT XIII 46, 46= UW 234b asra I)

Temelini aydınlık (ışık) ve karanlık yahut iyilik ve kötülük şeklindeki birbirine zıt iki aslî prensibe dayanan gnostik bir düalizmin oluşturduğu bir öğretisi olan (İA,

28:575) Maniheist Türk çevresinden tanıklanan aşağıdaki örnekte ise *asra:üzä* karşıtlığı doğrudan bunları izleyen sırasıyla *yarok* "aydınlık" ve *tünerig* "karanlık" sözcükleriyle ilişki kurarak *yarok* "aydınlık":*tünärig* "karanlık" karşıtlığının konumunu tayin etmiştir. Buna göre IŞIK YUKARIDADIR, KARANLIK AŞAĞIDADIR metaforları ortaya çıkmıştır:

biltimiz ukdumuz özümüzün özüümüzün üzä asra y(a)rokda //tünäriqdä
 ärtükin "ruhlarımızın yukarıda ve aşağıda, aydınlıkta ve karanlıkta
 olduğunu anladık" (M III 7o12= UW 235a asra I)

Ayrıca M. T. Houtsma tarafından yayımlanan XIII. yy. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *ısra* (al-aksā) "uzak" biçimi geçmektedir ki, bu madde altında sözcüğün karşıtı *bésre* "yakın" olarak verilmiştir (ED, 250a). *ısra* sözcüğünün DLT'de de (ba'da, dūna) "ötesinde" anlamında görüldüğü ifade edilmişti.

2.1.1.3.1.6. Sinonimleri ile *asra*

Tarihsel Türk dilinde *asra* sözcüğünün *kudı* ve *aşak(a)* AŞAĞI-sözcükleri olmak üzere iki sinonimi tespit edilmiştir. *asra*-aşağı sözcüğü Budist çevrede vücudu nitelemek için *kudıki asrakı ätöz* (HTVIII: 1351-52) ibaresinde *kudıki asrakı* biçiminde *kudı* sinonimi ile birlikte kullanılmıştır. Yine Buddhist metinlerden alınmış *...edgü tutmayın kudı asıra kişičä tutsar men...* "ben ona iyi bakmazsam, aksine alt tabakadan gelen bir insan gibi bakarsam..." (USp 98, 21) örneğinde *kudı* sinonimi ile birlikte *kudı asıra kişi* ibaresinde "alt tabakadan" anlamında sosyal statüye işaret eder biçimde kullanılmıştır. *ol kudıki asrakı yavız yollarda tüşdäçilär* "o aşağı/alçak, kötü yollarda düşecekler" (BT II 198) ve *sıg biliglig kudıki asrakılarıg* "sıg bilgili aşağıdakileri" (HtPar 126, 19) örneklerinde de *kudıki asrakı* sinonim çiftine rastlanmaktadır.

Sözcüğün Orta Türkçe döneminde Mukaddimetü'l-Edeb'de *endi, asra endi, aşaka bardı* “indi, aşağı indi, aşağı gitti” (ME 186,5) örneğinde yine bir AŞAĞI sözcüğü-*aşak* ile aynı bağlam içinde bulunduğu da görülmüştür.

2.1.1.3.2 astın ve ast

Proto-Tü. *astın “alt”; Proto Ogur **astın?*; Proto-Oguz *astın; KökTü. -; Bud.Tü.ç. -, Man.Tü.ç. -; İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *astın* “alt” (KB 18), *astın* “aşağı” (DLT-Dankoff-Kelly, 67), *ast* “alt taraf, alt” TİEM 73 (Kök, 2004:002/025, 009/070) *ast* “id.” (Ünlü, 2004:436r/9=082/004) *astınkı* “daha aşağı, en alt, en düşük” (Ünlü, 2004:350r/2=041/029); Harezmi ç.: xii. yy. *astınrak* “daha aşağı” (ME 91,5), *astındaki* “birşeyin altında olan” AKT 31, 34 (Borovkov 2002: 58); xiv. yy. *ast*, *astın* “alt” (KE, A.216r12), *ast/ astın* “id.” (NF 36-14), *astın* “1. alçak, bayağı 2. alt” (RKT 9-72), *astınrak* “en aşağı” (RKT 4-145); EKıp.: *ast* “ast, alt”, *astında* “altında” CC 64,13 (Grønbech 1942:43), xiv. yy. *astın* “alt” (GT 94-6,7), *astın* “alt” (HŞ, 4665) *astın* “id.” (HŞ, 3287); MKıp.: *ast* “alt”, *astın* “alt” GT (KTS, 14); Doğu Tü.: xvi. yy. *ast* “alt” (BV, P143b,5); - (ŞN -), xvi. yy. *ast* “alt” (BN 4b6), xviii. yy. *astın* “1. aşağı” (San. 40v.5); Batı Tü.: -; Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *ast* “1.alt 2. birinin buyruğu altında olan görevli” (TS-I, 147), Trkm *aş t* “aşağı” (TDS, 55), AzTü. -; Horasan As. *ast* “alt” (Doerfer, 1993:67-594), Do. *ast (alt)* “id.” (Doerfer, 1993:113-594), Xo. *ast* “id.” (Doerfer, 1993:146-594); Güney-Doğu: YUyg. *ast* “alt, temel, taban”, *astın* “temelinden”, *astınkı* “alt”, *ast-üst* “alt üst” (YuygSl. 1995:18-19); Güneydoğu ağz. *ast* “dip, en alt kısım” (Jarring 1964:28); *astın* “alt, aşağı, yer” (Jarring 1964:28); Özb. *âst* “id.” (ÖTİL 546b), Salar: -, SUyg. -, fakat *ahldär* “aşağı” (ÇTSl.:37-110); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay *ast* “aşağı” (KarayRSI. 1974:81), Kumuk -; Kar-Malk. -, fakat *enişge* ve *töben* “aşağı” (KMalkS. 2000:193 ve 405),

Tat. *as(t)* “alt” (Tat.TSl. 1997:33a), Tat.ağ. *astär* "nizmennost, nizina" (Tenişev, 1988:263), Başk. *aşkı* "aş yaktığı, aşta urınlaşkan" (BaşkTHI. 1993:85b); Kazak *astı* “1. alt 2. dağın eteği 3. zemin, yer” (KazakTüSl. 2003:53a), Kırg. *as* II bkz. *ast* (Yudahin, 1998:51a) *ast* “1. alt, 2. ön, 3. başlangıç” (Yudahin, 1998:53a; TKırgSl. 2005:74b) *astıñkı* "1. alttaki 2. öndeki" (Yudahin, 1998:53b), *astırtın=astırtan* "gizliden gizliye" (Yudahin, 1998:53b); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva -, Şor -, Hakas -, Saha -, Hal. -, Çuv. -

ast

İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *ast* “alt taraf, alt” TIEM 73 (Kök, 2004:002/025, 009/070) *ast* “id.” (Ünlü, 2004:436r/9=082/004); Harezmi ç.: xii. yy, *astındaki* “birşeyin altında olan” AKT 31, 34 (Borovkov 2002: 58); xiv. yy. *ast*, *astın* “alt” (KE, A.216r12), *ast/astın* “id.” (NF 36-14); EKıp.: *ast* “ast, alt”, *astında* “altında” CC 64,13 (Grønbech 1942:43); MKıp.: *ast* “id.”, GT (KTS, 14); Doğu Tü.: xvi. yy. *ast* “alt” (BV, P143b,5); xvi. yy. *ast* “alt” (BN 4b6); Batı Tü.: -; Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *ast* “1. alt 2. birinin buyruğu altında olan görevli” (TS-I, 147), Trkm *aşt* “aşağı” (TDS, 55), AzTü. -; Horasan As. *ast* “alt” (Doerfer, 1993:67-594), Do. *ast (alt)* “id.” (Doerfer, 1993:113-594), Xo. *ast* “id.” (Doerfer, 1993:146-594); Güney-Doğu: YUyg. *ast* “alt, temel, taban”, *ast-üst* “alt üst” (YuygSl. 1995:18-19); Güneydoğu ağz. *ast* “dip, en alt kısım” (Jarring 1964:28); Özb. *âst* “id.” (ÖTİL 546b), Salar: -, SUyg. -, fakat *ahldär* “aşağı” (ÇTSl.:37-110); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay *ast* “aşağı” (KarayRSl. 1974:81), Kumuk -, Kar-Malk. -, fakat *enişge* ve *töben* “aşağı” (KMalkS. 2000:193 ve 405), Tat. *as(t)* “alt” (Tat.TSl. 1997:33a), Başk. *aşkı* (BaşkTHI. 1993:85b); Kazak *astı* “1. alt 2. dağın eteği 3. zemin, yer” (KazakTüSl. 2003:53a), Kırg. *ast* “alt, alt kısım” (TKırgSl. 2005:74b); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva -, Şor -, Hakas -, fakat *altızar* “aşağı”; Saha -, Hal. -, Çuv. -

2.1.1.3.2.1 astın ve ast'ın Etimolojik Değerlendirmesi

En erken tarihli tanığı 11. yüzyılda KB'de ve DLT'de tespit edilebilen *astın* aşağı sözcüğü *asra* ile köktaşır, kuvvetle muhtemel **as+tın* şeklinde *+tXn* yer zarfları yapan ekle²⁰ kurulmuştur. Kaşgarlı Divanında *üstün*, *astın*, *altın* sözcüklerini ard arda sıralamış ve *altın* ve *astın* sözcüklerini karşılaştırarak: “Aşağı manasında bir kelimedir. Bu söyleyiş fasih (kibar) değildir, fasihi *altın*'dır” demiştir (Atalay, I-108). Bu kayıt sözcüğün erken tarihli Türk edebi dili ürünlerinde neden tespit edilemediğinin de açıklamasına yardımcı olacak değerdedir. Gerçekten de Buddhist ve Maniheist çevre metinlerinde de *astın*'a karşı sıklıkla karşılaşılan biçim *altın*'dır.

Tarihsel Türk dilinde *astın*'la aynı yapıda AŞAĞI:YUKARI yön gösteren **al* 'alt' ve **üz* 'üst' sözcük kökleri de vardır. *astın* gibi esas olarak yer zarfları olarak karşımıza çıkan *altın* ve *üstün* biçimleri de bu ekle kurulmuşlardır. Bununla birlikte Clauson etimolojik sözlüğünde *astın* sözcüğünü *asra*'da olduğu gibi *ast* “bir şeyin dibi, altı” olarak kurduğu (ED, 242a) kök biçimden genişletilmiş bir biçim sayar (ED, 242b ve *ast* sözcüğünün sinonimi olarak *alt*, *astın* sözcüğünün sinonimi olarak da *altın* biçimlerini verir. Sevortyan etimolojik sözlüğünde sözcüğün anlamlarını “1. alt, alt kısım 2. bir şeyin altındaki yer” olarak verir ve sözcüğün *as-t > ast* şeklinde *-t* mekân bildirici ek yardımıyla kurulduğunu ve bu ekin *al-t*, *üs-t* sözcüklerinde de bulunduğunu belirtir. Sevortyan'a göre *astın*'daki *-ın* vasıta hali ekidir (1974: 195). Röhrborn UW (110b)'de *altın* 'aşağı' için iki muhtemel köken açıklaması yapar. Ona göre *altın* ya bir **al* 'unter' kökünden (bkz. UW 84b) ayrılma ekiyle teşkil edilmiştir ya da Sevortyan'ın ileri sürdüğü gibi **al+t* şeklinde bir yapıdır. Sevortyan'ın bu

²⁰ Bu ek için bkz. Tenişev (1988:263-264).

biçimlerin bir *+t* yer yapıcısı üzerine Türk dilinde zarf yapmaya da yarayan *+(X)n* vasıta hali ekinin getirilmesiyle ortaya çıktıklarına dair açıklaması, kandırıcı gözükse de, *ast*, *üst*, *alt* tabanlarının *astın*, *üstün*, *altın* biçimlerinden daha geç tanıklanmış olması bir tarafa, hal ve iyelik çekimli biçimleriyle *astın*, *üstün*, *altın* biçimlerinin ve bunlardan genişletilmiş biçimlerin aynı bir çevre hatta aynı bir metin içinde bir arada bulunması ve daha ileri olarak *üstün*'ün son hecesinin ünlülemesindeki hem doğrudan yer yapıcı *+tün* ekinin bağlantı ünlüsü hem de iyelik 3. kişi eki gibi de telakki edilerek *ü~i* kararsızlığının görülmesi bu açıklamayı kabul etmeyi güçleştirmektedir. Gerçekten Clauson'un da belirttiği gibi (ED, 242a) *ast* ve *astın*'ın tespit ettiğimiz kullanım alanı *astın* gibi *ast* sözcüğünün de en erken, 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesi dil özellikleri gösteren TIEM 73 002/025'te tanıklanabildiğini göstermektedir. Bizce de, geç tarihli metinlerde karşımıza çıkan *ast* biçimi, *altın* ve *üstün* biçimleri için de geçerli olmak üzere, *astın*'ın zarf ve son çekim edatı görevi dışında bir konum bildiren niteleyici olarak sıfatlaşması ve daha çok yönelme, bulunma ve ayrılma hal ekleri alarak isimleşmesinden sonra bir yanlış ayırma ile ortaya çıkmış ve 3. kişi dışındaki iyelik eklerini de almaya başlamıştır. Bu durum *ast* için olduğu kadar *alt* ve *üst* için de böyledir, zira özellikle son iki biçimin analogiyle diğer 1. ve 2. kişi iyelik ekleriyle çekimlenmesi ancak Orta Türkçenin geç aşamalarına götürülebilir (Bkz. *altın*, *alt*; ve *üstün*). Öyle ki, hem *astın*, hem de *altın* ve *üstün* biçimlerinin 1. ve 2. kişiler iyelik çekimine giren ve fakat teklik 3. kişi iyelik çekimli biçiminin sözcük tabanı ile bir ve aynı telakki edildiği modern Türk dilinin aşağıdaki türleri de bu yanlış ayırmanın açıklamasına yardımcı olacak bir malzemeyi sunmaktadır: **ast**: Kazak *astı* “1. alt 2. dağın eteği 3. zemin, yer” (KazakTüSl. 2003:53a); **alt**: Kırg. *ald / aldı*, (TKırgSl. 2005:74b) *ıldıy* (TKırgSl.

2005:74b); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *ald/alt* “1. ön, 2. alt, alt bölüm” (AltaySl. 23b), fakat *altığı* “alttaki” (AltaySl. 25a), Şor *altı* I “alt, aşağı” (ŞorTüSl. 1995:5), Hakas *altı* “alt, aşağı”, fakat *altındağı* (RHakSl. 1961:452a); **üst:** Horasan Ru. *ü:stā* “id.”(Doerfer, 1993:244-592), Salar: *isci* “yukarı, üst” (ÇTSl.:457-4045), Kar-Malk. *üs* “üst, üzeri” (KMalkS. 2000:423b), Tat. *ös, öste* “id.” (Tat.TSl. 1997:468a), Başk. *öş* "Gerep yazuında heref başına kuyıla torgan bilde, kesre" (BaşkTSl. 1993-II:83a); Kazak *üsti* “üst, üst taraf” (KazakTüSl. 2003:601a), Kırg. *üst* “id.” (KırgRSl. 1965: 825a), *üstü* “id.” (TKırgSl. 2005:974a); Tuva *üstü/üstükü* “id” (RTuvSl. 1988:28b), Hakas *üsti* “id.” (HakRSl. 1953:257a)²¹.

Modern Türk dili sahasında Türkmen Türkçesinde sözcüğün iyelik ve hâl ekleriyle çekime girmiş kullanımlarına rastlanmaktayken, Türkiye Türkçesinde sadece *as/ast* şeklinde kalıplaşmış *asteğmen* ve *astsubay* sözcüklerinde yaşadığı söylenebilir.

Türkmen Türkçesinde *ast* sözcüğü yardımcı isim (kömekçi at) görevinde bir işin, hareketin aşağı yönü ile alâkalı yerini gösterir (TDG, 1999: 501): *şol bada gar sovurgınıniň astından eglip-galşıp gelyän bir topar ak geyimli adamları gördi* (H.İsmayılov-Povestler). Sözcük mecaz anlamda hareketin ne şartta, nasıl meydana geldiğini gösterir (TDG, 1999: 502): *Biziň halkımız sovatsız, dünnyden habarsız. Şonuň üçin bolsa çıdamsız bir yagdayda ayak astında basgılynyar* (B.Kerbabayäv-Aygıtlı Edim).

²¹ Erdal da bu biçimlerin yanlış ayırma ile ortaya çıktığını düşünür. Bkz. (OTWF-II:457)

2.1.1.3.2.2 astın, ast Kullanım Alanı

- KB** 18 kidin öndün ärmâz ne soldın oñun / ne **astın** ne üstün ne otru orun
DLT-I 108-27 **astın** "aşağı" manasına bir kelimedir. Bu söyleyişfasihi değıldir, fasihi altın'dır (Atalay, 1992-I:108)
- TİEM** 73 002/025 çın anlarka turur büstänlar akar anıñ **astında** arıklar
TİEM 73 009/070 medyen kenti iðileri üstün **astın** boldaçılar keldi anlarka yalavaçları belgüler birle
TİEM 73 082/004 kaçan gūrlar **astın** üstün bolsa
TİEM 73 041/029 perilerdin kişilerdin kılalıñ anlarını ağaklarımız altın bolsalar **astınkılardın**
- RKT** 4-145 bütünlükün iki yüzlügler **astınrak** derecelerde
RKT 8-42 ançada siz yakın sıñar erdiñiz, olar ırak sıñar erdiler, arkiş **astınrak** sizdin
RKT 9-40 kıldı anların sözini [kim] tandılar **astın**, Tanrıñın kelimesi ol üstün ol
RKT 9-72 büstänlar kim akar **astında** arıklar
RKT 19-24 bütünlükün kıldı seniñ İdiñ seniñ **astınıñda** bir akar ögüz
RKT 20-6 hem ol iki arasında hem ol kim yer **astında** turur
RKT 37-98 tilediler anar dastän, kıldımız olarnı **astınlar**
- ME** 91-5 yakasın tuttı anıñ, yakalaştı anıñ birle yaka, ol yakadın **astınrak** yér tardı anı uşattı anı
- KE** A211v1 Kim Hak ta'a:la:-nı yokaru kuyı, **astın** üstün, ilgerü artğaru birle yad kılssa kafir bolur
KE 44r3 bir sandük yondurdı eki kapugluk biri üstün biri **astın**, sekiz adaglıg törti **astın**, üstünki adaklarına kara kuşlarını baglatdı
KE 44r11 **astın** kapugnu açturdı, ne körünür?
KE 44r16 kök tənrisini öltürdüm tep üstün etlerini **astın** bagladı
KE 46r17 mäniñ tənrim yeti kat kökni yeti kat yerni yaratgan müntehidin üstün azameti, serädin **astın** kudreti bar
KE 86r21 şın ve lāmni **astın** iräb birlä okımışlar
KE 111r13 üstün erni Fir'avnıñ başındın bir karı üstün erdi, **astın** erni tahtıñın adakındın **astın** erdi
KE 209r15 'arş eflākni, uçmahni tamugni özindin **astın** kördi
KE 221r2 iki öyi bar erdi, biri **astın** biri üstün
KE 238v8 ne eren toprak **astın** keñ cihānga sımgagan
KE 248v17 öwkelep öre koptı mushafni yerge çaldı, adakı **astın** bastı
KE 22v14 yağdı yagmur esdi yeller **astın** üstün altı ay
KE 37v13 **astın** üstün 'arş-ı süreyyāga teggen İbrahim
KE 114v19 **astın** üstün bakalar birbiriniñ işāret ün kıldılar
KE 211v4 Kim Hak ta'a:la:-nı yokaru kuyı, **astın** üstün, ilgärü artğaru birlä yad kılssa kafir bolur
KE 119r7 Müsī aydı: üstün ni'metni koyup **astın** ni'met mü tileyür-siz?
KE 113r14 biz üstün sen **astın** bolsañ Teñri-men tédükiñ yalğan bolmas mu?
KE 65r15 Cebrāil Mevlī yarlıgı birle kelig Katram-ı Şāristānini yeri birle yogurup **astınıni** üstün kıldı
KE 81v15 sagga solga, üstünge **astinga** karadı andaguk kördi
KE 61r10 ey Cebrā'il ol yerni öwürgil, sēn **astındın** çıkıgil
KE 122v8 evvel vaksız tiledi anıñ üçün, didār kamuglardın üstünrek turur andın **astınrak** ni'metlerini bulmas erken üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur
KE 61r18 tügüldilär **astınları** üstün boldı
KE A197v13 Ya Ali mäniñ sözümni adak **astinga** alğunça, egnimni adak **astinga** alsan yahşırak turur
KE A216r12 ba'zı aymıslar : tokkuz ay yer **astıda** yüridi-lär. andın soñ ol yerdä yılan çıyan köp boldı
KE C24v12 oglı bar erdi, anı ayakı **astıña** alıb täpäsiñä aşdı
KE 164v21 ünür agzındın tutup **astın** kazıp Lokmānga yavuk keldiler (orun)
KE 165r1 ol pahtalık orun[nı] Lokmānıñ **astinga** tuta berdiler
KE 11v12 tiken **astında** bir abuşka kördüm

- KE 168r21 el kan **astında** kaldılar
 KE 175v11 andın soň **astında** koydılar (tam)
 KE 181r13 yagız yerni kademi **astında** bisât kıldılar
 KE 191v12 'arş **astında** ümmetga şefâ'at kılğay
 KE 230v20 yer **astında** bir at asrap turur-män
 KE 249r6 dād bermegen zālimler karınçka menjizlig adaklar **astında** yençilgüleri
 KE 139r1 çerigi taht **astında** yörür erdiler
 KE 61r14 kök kökrer teg bir katıg ün kıldı, olarnıñ **astındakı** tawukları, yılki karaları Mevlî yarlığı birlä **astındın** çıkdılar
 KE 169r14 'İsî Meryemdin ayrıldı erse **astındın** ün keldi (Meryem)
 KE 202r8 andın soň 'arş **astındın** ün kelgey
 KE 226v18 atnıñ karnı **astındın** kirip ol yanga çıktı
 KE 228v4 eteki **astındın** kördüm karnınga taş tikmiş
 KE 216r9 Mevlî ta'ālā olarga yer **astındın** yol berdi
Hekimoğlu KT 429a/6=37/98 tilediler anıñ birle keydni, kılduk anlarını **astınlar**
 HKT 538b/7=66/10 irdiler ol ikisi iki kul **astında**, kullarımızdın iki eğgü
 HKT 519b/7=58/7 (takı bişnün, meger ol altınçıları). takı andın **astınrakdın** takı üküşrekdin, meger ol anlar birle, kayda kim bolsalar
 HKT 176a/3=8/42ol vaktın kim siz kolnuñ yakınrak kırığında takı anlar kolnuñ yırakrak kırığında; takı münügliler, **astınrak** sizdin
RKT 4-145 bütünlükin iki yüzlügler **astınrak** derecelerde
TTS -
DK -
TTü. ast: alt, birinin buyruğu altında olan görevli (TS-I, 147)
Trkm. ast: birşeyin aşağısı, dibi (TDS, 55b)
 Trkm. Nepes aganı Gadamıñ yaragınıñ **astına** bermän! (TDS, 55b)
 Trkm. ağır yük **astından** sıpan mal yalı haşıladı "ağır bir yükün altından kurtulmuş hayvan gibi nefes aldı" (B. Kerbabayev-Aygitlı Ädim)
 Trkm. Ana, gör şol güneş **astında**, eger becergisi kemsiz yetse, suvdan iyimden horlanmasa, her düyp govaçamız bir goynunñ yünüçe pagta berer (Berdi Kerbabayev, Aysoltan)
 Trkm. şol bada gar sovurgınıñ **astından** glip-galşıp gelyän bir topar ak geyimli adamları gördi (TDG, 1999: 501)
 Trkm. Bizin halkımız sovatsız, dünyñden habarsız. Şonun üçin bolsa çıdamsız bir yagdayda ayak **astında** basgılanar (B.Kerbabayev-Aygitlı Edim- TDG, 1999: 502).
RN (s.108) Gorkut ata zamanynda diri baýlygy yeriñ üstüne, öli baýlygy yeriñ **astyna** sygmaýan, güyjüne baýryny, ýurduna buýsanyp ýören türkmenleriñ...
RN (s.339) bir ojagyñ daşynda, bir saçagyñ başynda, bir topragyñ üstünde, bir tuguñ **astynda** yaşap ýören türkmen kowmusyñyz.

(1) astın+fiil, ast+ İYE3.K+HAL + Fiil

astın ve *ast* sözcükleri aşağı yönüne işaret eden *ak-* ve *kaz-* fiilleri, yukarı yönüne işaret eden *çık-* fiili, *al-*, *kiter-* hareket fiilleri, *kör-* duyu fiili ve *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte kullanılmışlardır.

1.1. astın+ ↓ fiil

- **kör-:** "görmek"

'arş eflākni, uçmahni tamugni özindin astın kördi "arşı, gökleri, cenneti, cehennemi kendinden aşağı gördü" (KE 209r15)

1.2. ast+iYE3.K+HAL + ↓ fiil

- **ak-** ↓: "akmak".

sayhun daryāsı korğanınıñ astındın akar "Seyhun nehri, (onun) kurganının altından akar" (BN 4b6)

- **kaz-** ↓: "kazmak"

ünür agzındın tutup astın kazıp Lokmānga yavuk keldiler (orun) "mağara ağzını tutup, altını kazıp Lokman'a yakınlaştılar" (KE164v21)

1.3. ast+iYE3.K+AYRHAL + ↑ fiil

- **çık-** ↑: "çıkma"

ey Cebrā'ıl ol yerni öwürgil, sen **astındın** çıkgıl "ey Cebrail o yeri çevir, sen altından çık" (KE 61r10)

kök kökrer teg bir katıg ün kıldı, olarnıñ astındakı tawukları, yılkı karaları Mevlī yarlığı birlä **astındın** çıkdılar "gök gürültüsü gibi kuvvetli bir ses yaptı, onların altındaki tavukları, at sürüleri Mevlâ'nın emriyle altından çıktılar" (KE 61r14)

1.4. ast+iYE3.K+HAL + fiil

- **al←-**: "almak"

oglı bar erdi, anı ayakı astıña alıp täpäsiniñ aşdı "oğlu vardı, onu ayağı altına alıp, tepesine çıktı" (KE C24v12)

- **kitir←-**: "getirmek"

astın öske kitir- "altını üstüne getirmek" (Tat.TSI. 1997:33a)

1.5. astın + Yardımcı fiil

- **bol-**: "olmak"

kaçan kök yarılса, kaçan yulduzlar tökülsä, kaçan täñizlär katılса, kaçan gūrlar astın üstün bolsa (TİEM 73-Ünlü, 2004:436r/9=082/004) "gök yarıldığı zaman, yıldızlar saçıldığı zaman, denizler fışkırtıldığı zaman, kabirlerin içi dışına getirildiği zaman" (Ateş, 586)

biz üstün sen astın bolsañ Täñri-män tedükiniñ yalğan bolmas mu? "biz

üstün sen alçak olsan 'Tanrıym' dediğin yalan olmaz mı?' (KE 113r14)

- **'alam astı bol-:** "âleminin altında olmak". Krş. Modern Türk dili TTü.

kontrol altında ol-, hâkimiyet altında ol-, saltanat altında ol- (bkz. 2.1.1.4.1.2

altın, alt Kullanım Alanı).

Âdam peygâmbardın soñ kelgen peygâmbarlar cümlesi benim 'alamım astında bolgaylar "Adem peygamberden sonra gelen peygamberlerin hepsi benim âlemimin altında olacaklar" (NF 36-14)

- **er-:** "olmak". *kul astında er-* "Nikâh bağı altında olmak"

irdiler ol ikisi iki kul astında, kullarımızdın iki eðgü "bu ikisi, kullarımızdan iki salih kulun (nikâhı) altında idiler" (Hekimoğlu KT 538b/7=66/10)

- **kıl-:** "kılmak, etmek". KE *astınnı üstün kıl-* "altını üstüne getirmek";

Hekimoğlu KT *astınlar kıl-* "alçak, sefil, bayağı kılmak".

Cebrâil Mevlî yarlığı birlä kâliğ Katram-ı Şâristânini yeri birlä yogurup astınnı üstün kıldı "Cebrail Mevlâ'nın buyruğuyla Katram-ı Şâristânini yeri ile yoğurup altını üstüne getirdi" (KE 65r15)

tilediler anıñ birle keydni, kılduk anlarını astınlar "Ona bir tuzak kurmak istediler, biz de (onların tuzaklarını boşa çıkardık) onları alçak düşürdük" (Hekimoğlu KT 429a/6=37/98)

(2) isim + astın(+), isim + ast+

- **adak** "ayak"

Ya Ali mäniñ sözümnü adak astınga alğunça, egnimni adak astınga alsan yahşırak turur "Ya Ali benim sözümü ayak altına alıncaya kadar, boynumu ayak altına alsan daha iyidir" (KE A197v13)

dād bermegen zâlimler karınçka menjizlig adaklar astında yençilgüleri (KE 249r6)

oglı bar erdi, anı ayakı astıña alıb täpäsiñä aşdı "oğlu vardı, onu ayağı altına alıp, tepesine çıktı" (KE C24v12)

filindin baş kuğı yirgä yıkıldı / kavurtlukda ađak astında kaldı "filinden baş aşağı yere yıkıldı; kalabalıkta ayak altında kaldı" (HŞ 1785)

- **'arş**

‘arş astında ümmetga şefâ‘ at kılğay "gökyüzü altında(ki) ümmete şefaaf kılacak" (KE 191v12)

andın soñ ‘arş astındın ün kelgey "ondan sonra gökyüzünün altından

ses gelecek" (KE 202r8)

- **būstān**"bostan"

būstānlar kim akar astında arıklar "bostanlar ki altlarında arıklar akar"
(RKT 9-72)

çın anlarka turur būstānlar akar anıñ astında arıklar TİEM 73 (Kök,
2004:4r/8=002/025) "inanıp yararlı işler yapanlara, altından ırmaklar akan
cennetlerin kendilerine ait olduğunu müjdele" (Ateş, 4)

- **etek** "etek"

eteki astındın kördüm karnınga taş tikmiş "eteği altından gördüm karnına
taş dikmiş" (KE 228v4)

- **kadem:** "ayak"

yagız yerni kademi astında bisāt kıldılar "yağız yeri ayağı altında halı
yaptılar" (KE 181r13)

- **karın** "karın"

atnıñ karnı astındın kirip ol yanga çıktı "atın karnı altından girip o (öbür)
yana çıktı" (KE 226v18)

- **kan** "kan"

el kan astında kaldılar "bütün şehir kan altında kaldı" (KE 168r21)

- **kul:** "kul". *kul astında er-* "Nikâh bağı altında olmak"

irdiler ol ikisi iki kul astında, kullarımızdın iki eðgü "bu ikisi, kullarımızdan
iki salih kulun (nikâhı) altında idiler" (Hekimoğlu KT 538b/7=66/10)

- **taht** "taht"

çerigi taht astıda yörür erdiler "askeri tahtın altında yürüdü" (KE 139r1)

- **teñiz** "deniz"

körer sen dürr teñiz astında kaldı "görüyorsun inci deniz(in) altında kaldı"
(HŞ, 4665)

- **tiken** "diken, dikenli çalı"

tiken astında bir abuşka kördüm "dikenli çalı altında bir yaşlı adam
gördüm" (KE 11v12)

- **toprak:** " toprak"

ne ärän toprak astın keñ cihānga sıgmagan "geniş cihana sığmayan ne
kadar insan toprak altında" (KE 238v8)

- **tug:** "tuğ"

bir ojagyň daşynda, bir saçagyň başynda, bir topragyň üstünde, bir tuguň astynda ýaşap ýören türkmen kowmusyňyz (RN s.339) "Bir ocağın etrafında, bir sofranın başında, bir toprağın üstünde, bir bayrağın altında yaşayan Türkmen kavmisiniz."

- **yer:** "yer"

ba'zı aymışlar : tokkuz ay yer astıda yürüdi-lär. andın soň ol yerdä yılan çıyan köp boldı "bazıları anlatmışlar: dokuz ay yer altında yürüdüler. ondan sonra orada yılanlar ve çıyanlar çok oldu" (KE, A.216r12)

Mevlî ta'âlâ olarga yer astındın yol berdi "Mevlâ Tealâ onlara yer altından yol verdi" (KE 216r9)

yer astında bir at asrap turur-män "... " (KE 230v20)

Gorkut ata zamanynda diri baýlygy ýeriň üstüne, öli baýlygy ýeriň astyna sygmaýan, güýjüne baýrynyp, ýurduna buýsanyp ýören türkmenleriň... "Dede Korkut devrinde, zengin hazineleri, mal ve davarları heryeri dolduran gücüne dayanıp, iline güvenen Türkmenler..." (RN s.108)

- **yol:** "yol"

ol on iki yol astındaki çalpaň balçıkny kurıttı "on iki yolun altında olan balçığı kuruttu" (AKT 31,34)

- **yük:** "yük"

ağır yük astından sıpan mal yalı haşıladı "ağır bir yükün altından kurtulmuş hayvan gibi nefes aldı" (B. Kerbabayev-Aygitli Ädim)

(3) astın + isim

- **dudak** "dudak"

bir kara zengi ferrâşka birdi kim üstün dudağı burnı ucına yetip dağı astın dudağı yakasına inip turur idi "Bir kara zenci hizmetkâr verdi ki, üst dudağı burnu ucuna yetişir ve alt dudağı yakasına inerdi" (GT 94,7)

- **erin** "dudak"

üstün erni Fir'avnnıň başındın bir karı üstün erdi, astın erni tahtnıň adakındın astın erdi "üst dudağı Firavun'un başından bir karış yukarıda idi, alt dudağı tahtın ayağından aşağıda idi" (KE 111r13)

- **kapug** "kapı"

astın kapugnı açtırdı, ne körünür? "aşağı(daki) kapıyı açtırdı, ne görünür?" (KE 44r11)

- **ni'met** "nimet"

Mūsī aydı: üstün ni' metni koyup astın ni' met mü tilâyür-siz? "Musa dedi: Üstün nimeti bırakıp, aşağı nimeti mi diliyorsunuz?" (KE 119r7)

- **orun** "yer"

kişin öñdün ermez ne soldın orun / ne astın ne üstün ne otu orun "arkada veya önde değildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte, ne de ortadadır" (KB 18)

- **yer** "yer"

yakasın tuttı anıñ, yakalaştı anıñ birle yaka, ol yakadın astınrak yer tardı anı uşattı anı "Yakasını tuttu onun, yakadan tutuştu onunla, o sınır/kenardan daha aşağıda yer; ekip biçti onu, ufaladı onu," (ME 91,5)

(4) astın türevleri

kudı ve aşak AŞAĞI-sözcükleri ile birlikte *astın* sözcüğü de *+rak* derecelendirme ekini kabul eder ve sıfat görevinde kullanılır.

- **astınrak** (< **astın+rak**): daha aşağı, en aşağı mertebe

yakasın tuttı anıñ, yakalaştı anıñ birle yaka, ol yakadın astınrak yer tardı anı uşattı anı "Yakasını tuttu onun, yakadan tutuştu onunla, o sınır/kenardan daha aşağıda yer; ekip biçti onu, ufaladı onu," (ME 91,5)

bütünlükin iki yüzlügler astınrak derecelerde "bütün ikiyüzlüler en aşağı derecelerde" (RKT 4-145)

ançada siz yakın sıñar erdiñiz, olar ırak sıñar erdiler, arkiş astınrak sizdin "O gün siz, vâdinin yakın kenarında idiniz, onlar da uzak kenarında idiler. Kervan da sizden daha aşağıda idi." (RKT 8-42)

(takı bişnür, meger ol altınçıları). takı andın astınrakdın takı üküşrekdin, meger ol anlar birle, kayda kim bolsalar "(Beş kişi gizli konuşsa mutlaka altınçılar O'dur). Bundan daha az da, bundan daha çok da olsalar, nerede bulunsalar mutlaka O, onlarla beraberdir" (Hekimoğlu KT 519b/7=58/7)

ol vaktin kim siz kolnuñ yakınrak kırığında takı anlar kolnuñ yırakrak kırığında; takı münügliler, astınrak sizdin "o gün siz vâdinin yakın kenarında idiniz, onlar da uzak kenarında idiler. Kervan da sizden daha

aşağıda idi" (Hekimoğlu KT 176a/3=8/42)

evvel vaksız tilâdi anıñ üçün, didâr kamuglardın üstünrek turur andın astınrak ni'metlerni bulmas erken üstünrek ni'metni bulmak muhâl turur (KE 122v8)

- **astınkı (astın+kı):**

Sözcük yine *kudı* ve *asra* AŞAĞI-sözcüklerinde görülen, *aşak* sözcüğünün ise *aşakdaki* biçiminde bulunma hâli üstüne aldığı aitlik eki *-kı'yı* da alır ve isim görevinde kullanılır.

anlarını ağaklarımız altın bolsalar astınkıların TİEM 73 (Ünlü, 2004:350r/2=041/029) "onları ayaklarımız altına alalım da alçaklardan olsunlar!" (Ateş, 478)

2.1.1.3.2.3 Birleşim Değerleri Açısından *astın*, *ast*

Tarihsel ve modern Türk dilinde *ast* ve *astın* sözcükleri Türkçe *adak/ayak* ve Arapça'dan geçme sinonimi *kadem* isimleri başta olmak üzere etek, kan, taht, diken, toprak, tuğ, yer, yol arık, dudak (ve sinonimi erin), nimet, orun gibi çok sayıda isimle birlikte dizimlenebilmektedir. Sözcük "ayak altına almak/alınmak" anlamına gelen kullanımlarında *adak/ayak* veya *kadem* isimlerinin yanına *bol-*, *kıl-*, *al-* fiillerini tercih eder. Yalın, ayrılma, tamlayan hâllerindeki isimlerden sonra veya sadece iyelik eki almış isimlerden sonra gelebilen *ast* sözcüğünün kendisi de *astın*, *astına* "altına", *astında* "altında", *astından* "altından" şeklinde belirtme, yönelme, bulunma ve ayrılma hâl eklerini almaktadır. Türkiye Türkçesi ile ilgili kimi çalışmalarda hâl eklerini almış zarf türünden sözcükler, zarf değil edat olarak değerlendirilmiştir. Doğan Aksan başkanlığında hazırlanan *Sözcük Türleri I* adlı çalışmada bu yöndeki görüşler topluca verilmiştir. Buna göre J. Dény *aşağıda*, *aşağıdan*, *yukarıda*, *yukarıdan*, *içeriye*, *içeride*, *içeriden* gibi kullanımların edat sayılabileceğini; M. Ergin ise bu tip sözcüklerin kesinlikle zarf olmadıklarını ileri sürer (1976:100).

Ergin, bu çekimli şekillerin tamamlayıcı isim unsurları olduklarını belirtir (1993:246).

J. Eckmann *Çağatayca El Kitabı*'nda *ast* "alt" sözcüğünü *sahte son çekim edatı* olarak adlandırır. Eckmann'ın tanımıyla sahte son çekim edatları, normal son çekim edatları yerine kullanılan sözcüklerdir. Eğer anlamları böyle bir görev için uygun ise isim veya isimleştirilmiş sözcük görevinde olabilirler. Kendilerinden önce gelen sözcük yalın hâlde veya tamlayan hâlde bulunabilir. Sahte son çekim edatının kendisi iyelik eki almışsa genellikle bulunma, yönelme ve ayrılma hâllerinde bulunurlar (2003:94-95).

astın ve *ast* sözcükleri (1) yalın (2) tamlayan , (3) ayrılma, hâlindeki isimleri idare etmiştir. Yani (1) İ *astın/ast* FİİL, (2) İ-nİn *astın* FİİL, (3) İ-dİn/-dAn *astın* FİİL biçimindedirler.

astın sözcüğü kendinden önce yalın halde gelen *el kan*, *tiken* ve *'arş* gibi yalın hâldeki isimlerden sonra hep bulunma hâlde kullanılmıştır:

el kan astında kaldılar (KE 168r21)

El kan-Ø astında kaldılar

"Bütün şehir kan altında kaldı"

tiken astında bir abuşka kördüm (KE 11v12)

Tiken-Ø astında bir abuşka kördüm

"Dikenli çalı altında bir yaşlı adam gördüm"

'arş astında ümmetga şefā' at kılgay (KE 191v2)

'Arş-Ø astında ümmetga şefā' at kılgay

"Gökyüzü altında(ki) ümmete şefa'at kılacak"

astın sözcüğünün belirtisiz ve belirtili isim tamlamaları içinde yer aldığı örnekler mevcuttur. Sözcük bu tip kullanımlarda tamlayan eki almış isimleri takip eder ve tamlanan konumundadır:

İ -YALINH *astın* FİİL

öwkälöp örä koptı müşhafnı yergä çaldı, adakı *astın* bastı (KE 248v17)

Öfkelenip ayağa kalktı, Kur'an'ı yere çaldı, ayağ-**3K İYELİK** altında bastı

"Öfkelenip ayağa kalktı, Kur'an'ı yere çaldı, ayağı altında bastı"

İ-YALINH *astı*+YÖN/BUL/AYRHAL FİİL

oglı bar erdi, anı ayakı *astı*na alıp täpäsiniä aşdı(KE C24v12)

Oğlu var idi, onu ayağ-**3K İYELİK** altına alıp tepesine çıktı

"Oğlu vardı, onu ayağı altına alıp tepesine çıktı"

atnıñ karnı *astı*ndan kirip ol yanga çıktı (KE 226v18)

Atın karn-**3K İYELİK** altından girip o tarafa çıktı

"Atın karnı altından girip o tarafa çıktı"

eteki *astı*ndan kördüm karnınga taş tikmiş (KE 228v4)

Eteğ-**3K İYELİK** altından gördüm karnına taş dikmiş

"Eteği altından gördüm karnına taş dikmiş"

İ-nİn *astı*nga FİİL

ol pahtalık orun[nı] Lokmänniñ *astı*nga tuta berdiler (KE165r1)

O pamuklu yeri Lokman- **TAMLAYAN** altına tutuverdiler.

"O pamuklu yeri Lokmanın altına tutuverdiler"

astın, *ast*'ın zarf olarak kullanımı:

astın, *ast* sözcükleri cümlede yer zarfı görevinde bulunurlar.

kişin öñdün ermez ne soldın orun / ne *astın* ne üstün ne otru orun
"arkada veya önde değildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte,
ne de ortadadır" (KB 18)

ünjür agzındın tutup *astın* kazıp Lokmānga yavuk keldiler (orun) (KE

164v21)

tokkuz ay yer astıda yüridilär "dokuz ay yer altında yürüdüler" (KE A216r12)

astın'nın son çekim edatı olarak kullanımı:

astın aşağı sözcüğünün ayrılma eki almış isimlerden sonra son çekim edatı olarak kullanımı da Tarihsel Türkçede görülür. Şeklin ayrılma hâline sonraki kullanımları asıl veya mecaz anlamda "-dAn aşağı olmak" anlamını verir:

İ-dIn/-dAn AYRHAL astın FİİL

yakasın tuttu anıñ, yakalaştı anıñ birle yaka, ol yakadın astınrak yer tardı anı uşattı anı "Yakasını tuttu onun, yakadan tutuştu onunla, o sınır/kenardan daha aşağıda yer; ekip biçti onu, ufaladı onu," (ME 91,5)

astın erni tahtnıñ adakındın astın erdi (KE 111r13)

Alt dudağı tahtın ayağın-AYRILMA aşağıda idi

"Alt dudağı tahtın ayağından aşağıda idi"

'arş eflākını, uçmahnı tamugını özindin astın kördi (KE 209r15)

Arşı, gökleri, cenneti, cehennemi kendin-AYRILMA aşağı gördü.

"Arşı, gökleri, cenneti, cehennemi kendinden aşağı gördü"

astın'ın isim olarak kullanımı:

RKT ve Hekimoğlu KT'de geçen aşağıdaki örneklerde *astın* sözcüğünün *-lar* çokluk

eki alarak isimleştiği görülmektedir:

tügüldilär astınları üstün boldı "dağıldılar, altüst oldular" (KE 61r18)

tilediler anjar dastān, kıldımız olarnı astınlar "ona bir tuzak kurmak istediler, biz de onları alçak düşürdük" (RKT 37-98)

tilediler anıñ birle keydni, kılduk anlarını astınlar "Ona bir tuzak kurmak istediler, biz de (onların tuzaklarını boşa çıkardık) onları alçak düşürdük" (Hekimoğlu KT 429a/6=37/98)

astın'nın sıfat olarak kullanımı:

astın sözcüğü tarihsel Türk dilinde *+rak* derecelendirme ekini alarak sıfat görevinde kullanılır:

ol yakadın astınrak yer tardı anı uşattı anı "o sınır/kenardan daha aşağıda yer; ekip biçti onu, ufaladı onu, " (ME 91,5)

dīdār kamuglardin üstünrek turur andın astınrak ni'metlerni bulmas erken üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur "Yüz/çehre hepsinden daha üstündür ondan daha aşağıda nimetleri bulmazken, ondan daha yukarıdaki nimeti bulmak imkânsızdır" (KE 122v8)

bütünlükin iki yüzlüglər astınrak derecelerde "bütün ikiyüzlüler en aşağı derecelerde" (RKT 4-145)

ançada siz yakın sınar erdiniz, olar ırak sınar erdiler, arkış astınrak sizdin "O gün siz, vâdinin yakın kenarında idiniz, onlar da uzak kenarında idiler. Kervan da sizden daha aşağıda idi." (RKT 8-42)

2.1.1.3.2.4 Anlam Olayları Açısından *astın*, *ast*

astın / *ast* sözcükleri tarihsel ve modern Türk dilinde aşağıda maddeler hâlinde sıralanan şu temel ve metaforik anlamlarda tespit edilmişlerdir:

(1) Temel anlamında birşeyin altına veya o şeyin altında olana işaret eder: *atın karnı astındın...* "atın karnı altından..." (KE 228v4), *'arş astın* (KE 191v2), Trkm. *yük astında* "yük altında" (Aygıtlı Ädim).

(2) İki şeyden daha aşağıda durana işaret eder: *astın erin* "alt dudak" (KE 111r13).

(3) Metaforik olarak insanın ve başka varlıkların kalite olarak düşük, basit, aşağılık olanını bildirmek için kullanılır:

Mūsî aydı: üstün ni' metni koyup astın ni' met mü tilâyür-siz? "Musa dedi: Üstün nimeti bırakıp, aşağı nimeti mi diliyorsunuz?" (KE 119r7)

bütünlükin iki yüzlüglər astınrak derecelerde "bütün ikiyüzlüler en aşağı derecelerde" (RKT 4-145)

(4) Metaforik olarak düşük sosyal statüye işaret eder:

biz üstün sen astın bolsañ Tenri-men tédükiñ yalğan bolmas mu? (KE 113r14)

(5) Hekimoğlu KT'de miktar anlamında sayıca az olanı bildirmek amacıyla kullanıldığı görülür:

(takı bişnün, meger ol altınçıları). takı andın astınrakdın takı üküşrekdin, meger ol anlar birle, kayda kim bolsalar "(Beş kişi gizli konuşsa mutlaka altıncıları O'dur). Bundan az da, bundan çok da olsalar, nerede bulunsalar mutlaka O, onlarla beraberdir" (Hekimoğlu KT 519b/7=58/7)

(6) Sözcük deyim kalıpları içinde yer alır: *adak astına al-* "ayak altına almak" (KE A197v13), *astınını üstün kıl-* "altını üstüne getirmek" (KE 65r15) gibi.

(7) Hekimoğlu KT'de geçen *kul astında* ibaresinde ise "bir kimsenin nikâh bağı altında olmak" diğer bir deyişle "bir kimseye nikâh bağıyla bağlı olmak" anlamında kullanılmıştır.

(8) Türkiye Türkçesinde askerî rütbe anlamında rütbesi düşükler için kullanılır (Örnekleri için bkz.2.1.1.4.5. Karşıtları ile astın, ast).

(9) Türkmen Türkçesinde *yekedabanıñ astına al-*, *tayagıñ astına al-* *yumruğıñ astına al-* gibi deyimlerde "vurmak" anlamını verir (TDG, 1999:502).

(10) Kırgız Türkçesinde *ast* sözcüğü zamana işaret eder biçimde "başlangıç" anlamında kullanılır (Yudahin, 1998:53a) (krş. *asra*).

2.1.1.3.2.5 Karşıtları ile *astın*, *ast*

astın AŞAĞI-sözcüğü tarihsel Türk dilinde *üstün*, Altınordu Kıpçak sahası eserlerinden HŞ'de *yukaru* ve tercüme bir eser olan HKT'de bağlama dayalı olarak *üküşrek* sözcükleri ile karşıtlık ilişkisi içinde görülür.

Tarihsel Türk dilinde *astın* AŞAĞI-sözcüğünün *üstün* karşıtı ile yan yana kullanımını gösteren örnekler mevcuttur. Karahanlı döneminde Başvuru Noktasının İslâm inancına göre mekândan münezze olan Tanrı'nın olduğu bir bağlamda *ki dîn öñdün ermez ne soldın oñun; ne astın ne üstün ne otru orun* “arkada veya önde değildir; ne sağdadır, ne solda; yeri ne altta, ne üstte, ne de ortadadır” (KB 18) dizesi, sadece *astın:üstün* karşıt çiftini değil, neredeyse Hakaniye Türkçesinin, yani Karahanlı standart türünün temel yön gösteren sözcüklerini *ki dîn:öñdün* "arkada:önde", *soldın:oñun* "solda:sağda" şeklinde karşıtlık çiftleri olarak gözler önüne serer. Bu cümlede ayrıca yer kavramı için alt ve üst yanında bir de ortanın telaffuz edilmesi derecelenebilen karşıtlar (Örn. sıcak:ılık:soğuk) gibi yön gösteren alt:üst karşıtlarının da dercelenebileceğini göstermektedir: *astın:otru:üstün*.

Yön gösteren *aşağı:yukarı* veya *alt:üst* zıtlarında çiftlerden biri bir eksen boyunca bir yönde uç gösterirken, diğeri aynı ucu diğer yönde gösterir (Cruse, 1986: 224-225). En erken tarihli ve dil özellikleri bakımından *Kutadgu Bilig*'le uygunlaşan (bkz. Kök 2004, Ünlü 2004) Türkçe Kuran tercümesi TİEM 73'te *astın üstün bol-* "altüst olmak" (TİEM 73, 082/004) ile bir ekseninde iki ucu bulunan kabirlerin aşağı uçlarının yukarı, yukarı uçlarının aşağı döndürülmesi ve böylece altüst edilmeleri ifade edilmiştir.

astın:üstün zıtlık çiftinde *astın* sözcüğü iki şeyden altta olana işaret eder ve bir bakıma mekân bildirir. *Gülistan Tercümesi*'nde yer alan *bir kara zengi ferrâş-ka birdi kim üstün dudağı burnı ucına yetip dayı astın dudağı yakasına inip turur idi* “Bir kara zenci hizmetkâr verdi ki, üst dudağı burnu ucuna yetişir ve alt dudağı yakasına inerdi” (GT 94,7) örneğinde de üstteki dudağa zıt alttaki dudağı ifade etmek için kullanılmıştır. GT'deki BN insan dudağı olan *astın dudağı* ibaresini bugün TTü.

alt dudak ile Trkm. *aşakı dodak* biçiminde, Altay Türkçesinde ise *aldın* AŞAĞI-sözcüğü ile görmekteyiz: *aldındaki erin* “alt dudak” (AltaySl. 24). Yine benzer bir şekilde, Doğu Türkçesi sözlüğü Senglâh’ta *astın* maddesinde yazarının verdiği örnek beyitte geçen BN insan güzelliğinin tasviri olan aşağıdaki beyitte de *astın:üstü(n)* çifti aynı söylem parçasında kullanılmıştır.

Nokta-yi hâliñ nedin şîrîn lebiñ üstidâdür / Noktaçin astın bolur her yerde
kim yazılsa leb “Noktaya benzeyen benlerin neden tatlı dudağının
üstündedir. Her ne zaman « leb » yani dudak yazılsa, nokta altta olur”
(Seng. 40v.5)

ast AŞAĞI-sözcüğü tarihsel ve modern Türk dilinde mekâna işaret eden *yer astı* birleşik isminde de tespit edilir: *yer astı* (KE, A.216r12), Trkm.Tü.'de *yerastı* (TDS, 293b). Modern Türk dilinde TTü.'de *ast*'ın yerini *alt* almıştır: *yer altı* (TS-II, 2436). Tarihsel Türk dilindeki *yer astı* kuruluşu TTü.'deki karşıtı *yer üstü* kullanımına temel teşkil etmiş olabilir.

Tarihsel Türk dilinde *üstün* sözcüğü ile ideal bir karşıtlık çifti kuran *astın*'ın bir diğer yön gösteren karşıtıyla, *yukaru* sözcüğü ile birlikte kullanımına *Hüsrev'ü Şirin*'de geçen *yukaru astın uş tip ta'nâ urma / yana bolmaçı sakınç saknu turma* "Yukarı aşağı böyle diyerek kötü söz söyleme/Yine olmayacak düşüncüyü düşünüp durma" (HŞ, 3287) örneğinde rastlanmaktadır.

Şimdiye kadar karşıtları ile birlikte kullanımına verilen örneklerde hep mekân bildirdiği görülen *astın* sözcüğü Hekimoğlu KT'de (*takı bişnüñ, meger ol altınçıları*). *takı andın astınrakdın takı üküşrekdin, meger ol anlar birle, kayda kim bolsalar* "(Beş kişi gizli konuşsa mutlaka altıncıları O'dur). Bundan az da, bundan çok da olsalar, nerede bulunsalar mutlaka O, onlarla beraberdir" (Hekimoğlu KT 519b/7=58/7) örneğinde miktar bildirir. Burada sayı olarak az ve çok olmaya işaret edilirken *astınrak:üküşrek* karşıtlarının kullanıldığı tespit edilmektedir.

Tarihsel Türk dilinin *astın:üstün* karşıtlık çiftinin bugün Türkiye Türkçesi ile Türkmen Türkçesinde yaşatılan şekillerini *ast:üst* olarak tespit ediyoruz. Türkiye Türkçesinde *ast:üst* karşıtlık çiftinin kullanım alanı askerî terminoloji ile sınırlıdır:

Ast-Üst ilişkilerinde disiplin esastır ve olmazsa olmaz unsurdur. (<http://www.turkhukusitesi.com/>)

Asta verilen bu ceza, askeri de olsa herhangi bir mahkeme ve hakim yüzü görmeden verilebiliyor. Cezayı alan astın, bu cezanın tebliğinden itibaren cezayı veren rütbelinin bağlı olduğu bir üst rütbeliye şikayet dışında başka çaresi yok. (<http://www.turkhukusitesi.com/>)

Ast üste eşit olsa anarşi doğar (www.antoloji.com/asker/)

Kanunda suç olarak tanımlanmış bir eylem dolayısı ile ast üst ilişkisi dolayısı ile kendisi de sorumlu olması gereken komutanın soruşturmada savcıdan üstün amir pozisyonunda olması soruşturmanın adilliği ve tarafsızlığı ile bağdaşmaz. (<http://www.bianet.org/2006/07/04/81577.htm>)

2.1.1.4. *al+

Tarihsel ve modern Türk dilinde *al+ kökünden *alt*, *altın*, *aldırtı*, *aldırtın* AŞAĞI yön sözcükleri türetilmiştir.

2.1.1.4.1 altın, alt

Proto-Tü. *altın “aşağıda”; Proto Oğur * *altın*; Proto-Oğuz * *altın*; KökTü. viii. yy. -, x.yy. - (IB -); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. *altın* “alt” (U II 25, 18), *altın* “aşağıda” (Maitr 18,27), ix.-x. yy. *altın* “alt” (AY 96-6), xvii. yy. *ältın* (*aldın*) “aşağı” (IS, 97), Man.Tü.ç. - ; İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *altın* “alt, aşağı”(KB 24, 137, 186, 4776), *altın* “aşağı, aşağıda” (DLT-Dankoff-Kelly, 67), *altın* “aşağı, alt” (Ünlü, 2004:350r/2=041/029), *alt* “aşağı, alt” TIEM 73 (Kök 2004:96r/1=006/006, Ünlü, 2004:377v/9=048/018); Harezmi ç.: xii. yy. ME -, *altın* “alt; arka, sırt; destek” AKT 21, 11; *altıngı~altıngı* “alt, aşağı” AKT 19, 15 (Borovkov 2002: 48); xiv. yy. *altınğa* “altına” (KE, B.153r12), *altın* “alt” (NF 51-8), *altın* “alt”(RKT 3-136); EKıp.: *alt* “id.” CC 132-29 (Grønbech 1942:36), xiv. yy. *alt* “alt” (GT 173-12), MKıp.: *alt* “alt”

(KTS, 7); Doğu Tü.: xvi. yy. - (ŞN), xvi. yy. - (BN), xviii. yy. - (San.); Batı Tü.: xiv-yy. *altın* “alt, alttaki” (Enb. XIV 235= TTS-I,113), xv. yy. *alt* “alt” (DK 57,7); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *alt* “Bir şeyin yere bakan yanı” (TS-I, 91), Trkm -, AzTü. *alt* “bir şeyin aşağı tarafı” (ADİL, 1966-I:97b); Horasan D2 *alt* “alt” (Doerfer, 1993:102-594); Güney-Doğu: YUyg. *ald* “ön, ön kısım” (YuygSl. 1995:8); Özb. - (ÖTİL), Salar: -, fakat *aşah* “aşağı” (ÇTSl.: 37-110), SUyg. *ahldär* “aşağı” (ÇTSl.: 37-110), *ał tur, hał tur* "nizi" (Tenişev, 1988:263); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *alt* “aşağı” (KarayRPSl. 1974:65), Kumuk -; Kar-Malk. -, Tat. - fakat *as(t)*, Başk. -, fakat *askı* (BaşkTHl. 1993:85b); Kazak -, fakat *astı* (KazakTüSl. 2003: -), Kırg. *ald / aldı* (TKırgSl. 2005:74b), *ıldıy* (TKırgSl. 2005:74b), *aldır* "pered" (Tenişev, 1988:263); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *ald/alt* “1.ön; 2. alt, alt bölüm” (AltaySl. 23b) *altıgı* “alttaki” (AltaySl. 25a), Tuva - (RTuvSl.1988:-), Şor *altı I* “alt, aşağı” (ŞorTüSl. 1995:5), *altırtın, altınay* "snizu" (Tenişev, 1988:264), Hakas *altı II* “alt, aşağı”, *altındağı* "aşağı" (RHakSl. 1961:452a), *altınzar* "önce" (HakRSl. 1953: 24a), *altınsarıh* “kuzey” (HakRSl. 1953: 24b), Saha -, fakat *alın* “alt” (YakRSl. 1972:39b); Hal. *a:lt* “id.” (WH, 1980:81a); Çuv. -, fakat *ay I* "aşağı" (Fedotov 1996:28), *ayal* "aşağı kısım" (Fedotov 1996:79) ve *ayınçe* “altında” (Ceylan, 1996:175).

2.1.1.4.1.1 *altın, alt*'ın Etimolojik Değerlendirmesi

altın AŞAĞI-sözcüğü *al AŞAĞI-sözcüğüne yer zarfları yapan +*tın* ekinin getirilmesiyle kurulmuştur. *astın* gibi esas olarak yer zarfları olarak karşımıza çıkan *altın* ve *üstün* biçimleri de bu ekle kurulmuşlardır. Sözcüğün *alt* türevi ise kuvvetle muhtemel bu *altın* biçiminin yanlış parçalanmasından ötürü ortaya çıkmıştır.

Clauson, etimolojik sözlüğünde *alt* sözcüğünü **al* “ön” > *alt* (ED, 121a) şeklinde ve *altın* sözcüğünü de **alt* > *alt+tın* > *altın* “aşağı” (ED, 131a) şeklinde vermiş ve sözcüğün orijinal, eski bir kullanım olduğu hususundaki şüphelerini dile getirmiştir (ED, 130).

Kaşgarlı Divanında *üstün*, *astın*, *altın* sözcüklerini ard arda sıralamış ve *astın* sözcüğünü açıklarken: “Aşağı manasında bir kelimedir. Bu söyleyiş fasih (kibar) değildir, fasihi *altın*’dır” demiştir (Atalay, DLT-I:108).

Sevortyan *as-t* sözcüğünde olduğu gibi *alt* ~ *ald* sözcüğünü de *al-t* şeklinde *al* “aşağı” + *t* mekân eki ile açıklamıştır. Vambéry de *alt* sözcüğünü “alt, aşağı” anlamlarında verdiği **al* kökünden türemiş olarak gösterir (ESl. 1974: 140’dan). Sevortyan, gerçekte iki şeklin de türemiş şekiller olduklarını vurgular ve *al* ve *a:l* şeklinde iki farklı kökten turediklerini ifade eder (ESl. 1974: 140).

Räsänen sözlük çalışmasında *alt* "unterteil, unten, befindlich" sözcüğünü *al*, *al-in* "vorderteil" (VEWT, 18a) sözcüğü ile ilişkilendirmiştir.

Gabain sözcüğün +dIn/ +tIn ayrılma eki ile kurulduğunu göstermiş ve sözcüğü *altın* < *al+t+ın* şeklinde parçalamıştır (1988:117).

Röhrborn UW (110b)'de *altın* 'aşağı' için iki muhtemel köken açıklaması yapar. Ona göre *altın* ya bir **al* 'unter' kökünden (bkz. UW 84b) ayrılma ekiyle teşkil edilmiştir ya da Sevortyan'ın ileri sürdüğü gibi **al+t* şeklinde bir yapıdır. **al* kökünden türemiş *aldırtı* "-den aşağı" ve *aldırtın* "-den önde, ileride" sözcükleri ise Röhrborn tarafından UW'da aşağıdaki örneklerde zarf görevinde tespit edilmişlerdir:

aldırtı yorır yeel (Sricakra 22 b 8, 22 a 8)

üsdürti suv akıtmak aldırtı oot yalınatmak (Sricakra 5 a 1)

aldırtın sınağka ıdılar (Shō 6 b 7)

2.1.1.4.1.2 altın, alt Kullanım Alanı

HT VIII-214 anta **altın** meke üze bitimiş yinçge uzıklıg yörüg erser

HT Par 149, 18 kaltı üstün ulug[d]ın boşuntılar **altın** kiçigke tegi

HT Par 180-16 sögüt **altında**

HtPek 49 b 9 üstünki teñriler **altınkı** yalañuklar

Maitr 138r3; r 18 **altınkı** kat

Maitr 75v13 **altınkı** énekleri kapları

Maitr 31v6, 83v11 üstün örtügi **altın** yapagi

Maitr 18r27, 135r24, 213r3 üstün tãñri yeri **altın** tamu yeri

Maitr 135r2, 145r4, 171r16 üstün kökdäki **altın** yagıztaki tişi erkäk

Maitr 5v19, 54v7, 116r17, v21 üstün tãñri **altın** yalañuk ätözintä

Maitr 138r9 altunlug tüglüklerniñ üstünki **altınkı** étigleri

Maitr 138r11 kümüşlüg tirgüklerniñ **altınkı** üstünki étigleri

AY 31-1 mahabodi sögütnüñ **altında**

AY 93-1 erdini sögütler **altında**

AY 96-6 sögütlerniñ **altınlarında** vaydurı erdinilig asan örgün[ler]te

AY 133-16 üstün bavagirtin **altın** tüp aviş tamuka tegi

AY 133-21 üstün **altın** arkuru turkuru aktarılu tonñtarılı...

AY 188-10 tag töpüsinteki yığılmış üstün teñri **altın** yalanguk...

AY 357-18 **altın** yingak gunaprabası atlıg teñri teñrisi burkan kutinga

AY 365-23 agtınurlar inerler üstün **altın** yorırlar

AY 392-8 üstün teñriniñ **altın** yalanguknuñ umuğı inagi

AY 514-7 üstün teñri yirinte **altın** kişi ajunında

AY 534-19 ed tavar kazganguluk yir **altınkı** agılıklarıg tapguluk

AY 542-5 üstün teñri yirinteki **altın** yalanguk yirintinçüsinteki

AY 548-1 **altın** yirte yorigma yalanguklarınıñ begleri

AY 548-7 üstün tãñri yarok tetir **altın** yagız yer kararıg tetir

AY 584-5 üstün teñri yirinte ... **altın** yene yalangukda

AY 595-17 **altın** erini boş bolup...kudı salınsar

AY 606b-12 siz üstün ... **altın** yalanguknuñ yalañuz bahşısı nomçısı

AY 628-14 üstün teñriniñ **altın** yalangukniñ bahşısı bolup...

AY 644-8 üstün teñri **altın** yalanguk alkugun barça yiringüyü açıyü ögirip sevinip...

AY 661-18 kamag tirin kuvrag üstün teñri **altın** yalanguk öz öz tillerinte...

AY 671-8 üstün teñri **altın** yalanguk bo nom erdinig

AY 672-17 ol kamag üstün tãñri **altın** yalañuk

AY 684-19 ... **altın** yagızka tayaklıg luu kanlarınıñ...

IS, 97 Üstünki teñri[-ler]-niñ **altınkı** yalañok-larnıñ köñül-lerintin aryamarg tegme körmek yol-luğ asıg-lıg suvsuş-uğ ündürü yarlıkadı erser

Heilk II 430, 6 yürekinte **altın** iki tsun yérte (UW 110b)

TT I 128 B üstünki **altınkı** tapladı örüki kudıki sevinti (UW 111b)

TT III 169 üstünki **altınkı** teñriler (UW 112a)

TT V A 41 bo yer **altın** vazırlıg yer

TT V 41 sakınç kılı alksar bu yir **altın** wç-ırlg yirdä s[?ş] uz-ak urmış krgäk

TT V 27 üstün tngri yiri **altın** tamu yiri

TT V A 28 üstün tãñri yeri **altın** tamu yeri (U III 33u.20)

TT VI 88 yér **altınkılar** kıynçılar ölüçiler alku kétgey (UW 111b)

TT VI 293 yér **altınkı** erkligler (UW 112a)

TT VI 318 üstün tãñri yarok tetir **altın** yagız yer kararıg tetir

TT VII 71 u **altınkı** otrakı tişi (8UW 112a)

TT VII 48m12 üstün kökdäki **altın** yagıztaki tişi erkäk

TT VII 46u.8 b kindik üstün män bolsar ogrı bolur kindik **altın** män bolsar bay bolur

TT VIII L23 üstünki taşta y(e)te muhurt beş yegermi lavan **altın** taşta iki muhurt y(e)te lavan otoz tatqşan bolur (UW 111b)

TT X 449; U IV A 21 üstün **altın** erinläri

TT X 105 üstün tãñri **altın** yalañuk ätözintä

BT II 752 üstünki **altınkı** tolp ontun sıñar yértingüler (UW 112a)

Sricakra 44a11 adak **altınkı** kün tilgen (UW 112a)

USp 19m.5 altın çeçeklikdeki

U I 10-2 iki yaşda **altın** oglankyalar

U II 25, 18 ...sögüt **altın** eltü bardı

U II 80-64 üstün kökdäki **altın** yağızdaki tişi erkäk

U III 33u.20 üstün tãñri yeri **altın** tamu yeri

U IV A 281, B12 üstün tãñri **altın** yalanuk ätözintä

KB 24 ediz ‘arşta **altın** şeräka tegi / tözü barça munlug saña ay idi

KB 137 bularda eñ **altın** bu yalçık yorır / yaşık birle utru bakışsa tolır

KB 186 sözüüm ogluma sözledim men toña / ogul mende **altın** maña ne teñe

KB 4776 ediz ‘arşta **altın** şeräka tegi / tözü barça munlug turur bir teñi

DLT altın: aşığı, alt (Atalay, 1992-I:109)

ME -

RKT 15:74 kıldımız üstünini **altınını**, yagdurdumuz olar üze taşlar

RKT 3:136 turgu büstänlar, kirürler anar akar anıñ **altınında** arıklar

RKT 16:31 turgu büstänlar, kirürler anar akar anıñ **altınında** arıklar

RKT 61:12 kigrür sizlerni büstänlarka akar anıñ **altınındın** arıklar

KE 28v7 tepesiñe yazıladı erse, nagasatı **altında** kalıb öldi

NF

TTS-I, 113 ubüdiyyet mücahede makamında deñirmenin **altın** taşı gibidir, sâbit olmaktadır.

TTS-I, 113 dudaklarım şişti, şöyle kim üstün dudağım burnumu ve **altın** dudağım eneğimi eritti

TTS-I, 113 ol asânın başı iki budağ idi çevgân gibi eğilmişti, **altın** yanında dişler var idi.

TTS-I, 114 aldı bunları Mekke'nin **altın** yanından gitti

TTS-I, 114 kayurma ki tahkik Tanrı eyledi **altın** yanındağı kuru çayı ab-ı revan

TTS-I, 114 Şib [Fa.]: iniş ve aşığı ve alt, yanı bir nesnenin **altın** yanı

DK 13-6 kara kiçe **altuma** döşediler

DK 248-7 **altumda** al aygırım ne begenmezsin

DK 239-6 kanı hanım **altunğa** yağışı atun yok

DK 41-1 **altunğağı** alaca atun ne ögersin

DK 148-12 **altunğağı** kara aygırı maña virgil yigit

DK 245-10 **altunğağı** al aygırı maña virgil

DK 249-4 **altunğağı** al aygırı bilürüz Begilüñdür Begil kanı

DK 10-8 kara kiçe kondurun, kara kiçe **altına** döşer

DK 11-10 kara kiçe **altına** döşediler

DK 13-2 oğlı kızı olmayanı kara otağa kondurun, kara kiçe **altına** döşer

DK 13-11 kaba ökçem **altına** salayın-mı

DK 53-8 kaba ökçem **altına** sala-y-idüm

DK 57-7 Karaçuk Çoban anamı kafirden dileyeyim, at ayağı **altında** kalmasun didi

DK 105-7 kara sakaç **altında** gömeçde ne var

DK 129-12 kaba çomak **altında** boğradayım senün için

DK 163-12 kara mudbak **altında** anuñ şöleni olsun

DK 176-13 ya kara buğranuñ göksi **altında** kalam

DK 198-6 al duvağım **altından** söyleşmedüm

DK 229-1 Depegözün ayağı **altında** yatur

DK 247-8 **altında** al aygırı aruk oğlan

DK 275-4 ne yir yüzinde dirimüz ve ne yir **altında** ölümüz kurtılır-imiş didi

DK 275-6 kızçuğazuñ bilini üzer, yir **altında** kızçuğazuma biner imiş

DK 274-9 dirligün yir **altında** mı hoşdur yoğsa yir yüzinde mi hoşdur

DK 250-2 **altındağı** al aygıra Begil meni bindürdi

DK 119-10 Beyregün ayağına düşdi, kılıcı **altından** kiçdi

DK 141-4 anası tuymadın el **altından** buyurdi

DK 241-2 kaftanı **altından** ayağın berk sardı

DK 266-7 hay ne uyumak, koltığı **altından** bakar, kalkar bize giñ yazuyı tar gösterür

TTü. TS-I, 91 pantolonlarımızı şiltelerimizin **altına** seriyoruz, onlar bütün hafta orada ütüleniyor (Z. O. Saba).

Nutuk (s.4) Müslüman halkı Rumların boyunduruğu **altında** bırakmayıp onların yaşama ve var olma haklarını koruma gayesiyle, bazı kimseler Trabzon'da da ayrıca bir dernek kurmuşlardı.

N (s.8) Osmanlı topraklarının çeşitli devletler arasında taksimi yerine, imparatorluğu tek bir devletin koruyuculuğu **altında** bulundurmaya tercih edenlerdir.

N (s.16) yabancıların bulunduğu yerlerde yabancılar da etki **altına** alınmakla birlikte...

N (s.17) Türk milleti, ancak kendi padişahının saltanat ve hâkimiyeti **altında** olmak şartıyla, Avrupa'nın himâye ve kontrolü **altında** kurulacak bir yönetim şekli ile yaşayabilir.

N (s.28) Tokat'a varır varmaz telgrafhaneyi göz **altına** aldirarak benim gelişimin Sivas'a ve hiçbir yere bildirilmemesini sağladım.

N (s.31) Bir de söz konusu görev, resmî makam ve üniformaya sığınarak, el **altından** yürütülebilecek türden değildir.

Trkm. -

RN (s.106) Gaba ökjäm **aldyna** salaýdym / Ak ýüzüni gara **ýere** depeýdim... (Dede Korkut'tan alıntı)

(1) altın, alt + fiil

altın ve *alt* sözcükleri aşağı yönüne işaret eden *ak-* fiili, *kal-*, *ser-*, *yorı-* hareket

fiilleri ile *bol-* ve *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte dizimlenir.

1.1 altın, alt + ↓ fiil

- **ak-** ↓: "akmak".

anlar üzä uđu uđu kuygan yagmur kıldımız arıqlarını akar anlarıñ altındın (TİEM 73 Kök 2004:96r/1=006/006) "göğü de üzerlerine bol bol boşaltmıştıık ve ırmakları ayaklarının altından akar kılmıştıık" (Ateş, 127)

1.2 altın, alt + fiil

- **kal-** : "kalmak, olmak"

täpäsinjä yazıladı ersä, nagasatı altında kalıb öldi "(yaşlı kadının) tepesine pislediğinde, (yaşlı kadın) pislik altında kalıp öldü" (KE 28v7)

Karaçuk Çoban anamı kafirden dileyeyim, at ayağı altında kalmasun didi "Karaçuk Çoban annemi kafirden isteyeyim, at ayağı altında kalmasın dedi" (DK 57,7)

- **ser-**: "sermek"

pantolonlarımızı şiltelerimizin altına seriyoruz, onlar bütün hafta orada ütüleniyor. (Z. O. Saba- TS-I, 91)

- **yorı-** : "yürümek"

agtınurlar inärlär üstün altın yorırlar "yükseleirler inerler, yukarı aşağı yürürler" (AY 365-23)

1.3 altın, alt + Yardımcı fiil

- **bol-:** "olmak". *altın bol-* "aşağıda olmak"

ol kuđugniŋ suvı yüz karıdan altın bolsa, bu on arşun tayak ol kuğug tübingä tegär "eğer o kuyunun suyu yüz karıştan aşağıda olsa, bu on arşınlık ağaç o kuyunun dibine ulaşır" (AKT 21, 11)

- **kıl- :** "kılmak, etmek"

adak altın kıl-: "ayak altına almak"

perilerdin kişilerdin kılalıŋ anlarını ağaklarımız altın bolsalar astınkılardın "bizi saptıran cin ve insanları bize göster, onları ayaklarımızın altına alalım da alçaklardan olsunlar" (TİEM 73 350r/2=041/029)

adak altında kıl-: "tahsis etmek"

uluğlukunguznı Hâk te'âlâ kéterdi takı mâllarınıznı benim adakım altında kıldı. "büyüklüğünüzü Hak Teâlâ yok etti ve mallarınızı benim ayayım altına verdi" (NF 51-8)

(2) isim + altın, alt

- **adak > ayak:** "ayak"

kılalıŋ anlarını ağaklarımız altın bolsalar astınkılardın TİEM 73 (Ünlü, 2004:350r/2=041/029) "onları ayaklarımız altına alalım da alçaklardan olsunlar!" (Ateş, 478)

depegözün ayağı altında yatur (DK 229-1)

- **su:** "onun"

su anıŋ altında üstünde kişi "su onun altında üstünde insan" (GT 173-12)

- **boyunduruk:** "boyunduruk"

Müslüman halkı Rumların boyunduruğu altında bırakmayıp onların yaşama ve var olma haklarını koruma gayesiyle, bazı kimseler Trabzon'da da ayrıca bir dernek kurmuşlardı. (N s.4)

- **çomak:** "demir topuzlu sopa (bir tür savaş aleti)"

kaba çomak altında boğradayım senün için "Kaba, demir topuzlu sopa altında senin için (onu) yaralayayım" (DK 129-12)

- **duvak:** "duvak"

al duvağım altından söyleşmedüm "al duvağım altından söyleşmedim" (DK 198-6)

- **el:** "el"

anası tuymadin el altından buyurdi (DK 141-4)

Bir de söz konusu görev, resmî makam ve üniformaya sığınarak, el altından yürütülebilecek türden değildir (N s.31).
- **bular:** "bunlar, yani bağlama göre yedi yıldız"

bularda enj altın bu yalçık yorır / yaşık birle utru bakışsa tolır "Bunlardan en altta bu Ay dolaşır; Güneş ile karşı karşıya gelirse dolunay haline gelir" (KB 137)
- **etki:** "etki"

yabancıların bulunduğu yerlerde yabancılar da etki altına alınmakla birlikte... (N s.16)
- **göküs:** "göğüs"

ya kara buğranuñ göksi altında kalam "ya kara buğranın göğsü altında kalayım" (DK 176-13)
- **göz:** "göz"

Tokat'a varır varmaz telgrafhaneyi göz altına aldırarak benim gelişimin Sivas'a ve hiçbir yere bildirilmemesini sağladım. (N s.28)
- **hâkimiyet:** "hâkimiyet"

Türk milleti, ancak kendi padişahının saltanat ve hâkimiyeti altında olmak şartıyla, Avrupa'nın himâye ve kontrolü altında kurulacak bir yönetim şekli ile yaşayabilir. (N s.17)
- **kaftan:** "kaftan"

kaftanı altından ayağın berk sardı (DK 241-2)
- **kılıç:** "kılıç"

Beyregün ayağına düşdi, kılıcı altından kiçdi (DK 119-10)
- **kindik:** "göbek"

kindik üstün mäj bolsar ogrı bolur kindik altın mäj bolsar bay bolur "göbeğin üstünde ben olsa hırsız olur, göbeğin altında ben olsa zengin olur" (TT VII 46u.8 b.)
- **koltuk:** "koltuk altı"

hay ne uyumak, koltığı altından bakar, kalkar bize giñ yazuyı tar gösterür (DK 266-7)

- **kontrol:**

Türk milleti, ancak kendi padişahının saltanat ve hâkimiyeti altında olmak şartıyla, Avrupa'nın himâye ve kontrolü altında kurulacak bir yönetim şekli ile yaşayabilir. (N s.17)

- **koruyuculuk:**

Osmanlı topraklarının çeşitli devletler arasında taksimi yerine, imparatorluğu tek bir devletin koruyuculuğu altında bulundurmaya tercih edenlerdir. (N s.8)

- **mınığ:** "bunun"

Mınığ altındaki paragraf "bunun altındaki paragraf" (RHakSl. 1961:452a)

- **mudbak:** "yemek pişirilen yer"

kara mudbak altında anur şölenu olsun "kara mutfak altında onun şölenu olsun" (DK 163-12)

- **ökçe:** "ökçe, topuk"

kaba ökçem altına salayın-mı "kaba ökçem altına atayım mı?" (DK 13-11)

- **sakaç:** "(ekmek pişirilen) saç"

kara sakaç altında gömeçde ne var "kara saş altında kül ekmeğinden ne var?" (DK 105-7)

- **sögüt:** "sögüt"

...sögüt altın eltü bardı "(onu) sögüt altına taşıdı" (U II 25, 18)

sögüt altınınta (ETŞ 66-3, 170-93; BT VII A 82; HtPar 180-16; Maitr 13v24, 140r3)

ärdini sögütlär altınınta (AY 93-1)

mahabodi sögütnüñ altınınta (AY 31-1; Caitya 31-1; BT VII B 37, 62)

ärdini sögütlerniñ altınlarınta vaydurı erdinilig asan örgün[ler]te (AY 96-6)

- **uştırmaç:** "cennet"

uştırmaçlar akar altınınta arıklar "cennetler altında arıklar akar" (RKT 3-136)

- **yaş:** "yaş"

iki yaşda altın oglankyalar "iki yaşın altında çocuklar" (U I 10-2)

- **yer /yir:** "yer"

bo yer altın važirlig yer (TT V A 41)

Yeti kat yer altınkı "yedi kat yerin altındaki" (AKT 19, 15)

ne yir yüzinde dirimüz ve ne yir altında ölümüz kurtılur-imiş didi (DK 275-4)

kızçuğazuñ bilini üzer, yir altında kızçuğazuma biner imiş "kızcağızın belini koparıyor, yer altında kızcağızıma biniyormuş" (DK 275-6)

Kazan Big nedür haluñ, dirligüñ yir altında mı hoşdur yoñsa yir yüzinde mi hoşdur "Kazan Bey nedir halin? dirliğin yer altında mı hoştur, yoksa yer üstünde mi hoştur" (DK 274-9)

(3) altın ZARF + isim

- **aviş tamug:** " Avīci cehennemı"

altın aviş tamu "altın Avīci cehennemı" (Maitr 132v16; U IV C 156)

üstün bavagirtin altın tüp aviş tamuka tägi "üstün Bhavāgra altın dip Avīci cehennemine kadar..." (AY 133-16)

- **kişi ajunı:**

üstün täñri yirinte altın kişi ajunıta (AY 514-7)

- **tamu yeri** "cehennem"

üstün täñri yeri altın tamu yeri "üstün Tanrı yeri (cennet), altın cehennem yeri" (TT V A 28; Maitr 18r27, 135r24, 213r3; U III 33u.20)

üstün tñgri yiri altın tamu yiri "yukarıda cennet, aşağıda cehennem yeri" (TT V 27)

- **yagız (yer)** "yeryüzü"

...altın yagızka tayaklıg lu kanlarınıñ "aşağıda yagız yere dayanan ejder hanlarının" (AY 684-19)

üstün täñri yarok tetir altın yagız yer kararıg tetir "yukarıda Tanrı parlaktır, altta yagız yer karanlıktır" (TT VI 318; AY 548-7)

üstün kökdäki altın yagıztağı tişi erkäk "yukarıda gökyüzündeki aşağıda yagız yerdeki kadın erkek..." (U II 80-64; Maitr 135r2, 145r4, 171r16; TT VII 48m12)

- **yalañuk** "insan"

tag töpüsintäki yığılmış üstün täñri altın yalañuk... "dağ tepesindeki yığılmış yukarı Tanrı aşağı insan..." (AY 188-10)

üstün tãñriniñ altın yalañuknuñ umuğı inağı "yukarıda Tanrının añağıda insanın umudu dayanağı" (AY 392-8)

üstün tãñri yirinte... altın yene yalañukda "yukarıda cennette...añağıda yine insanların (yerinde)" (AY 584-5)

siz üstün ... altın yalañuknuñ yalañuz bahşısı nomçısı (AY 606b-12)

üstün tãñriniñ altın yalañuknuñ bahşısı bolup... "yukarıda Tanrının añağıda insanların hocası olup" (AY 628-14)

üstün tãñri altın yalañuk öz öz tillerinde... "...yukarı tanrı añağı insan kendi dillerinde..." (AY 661-18)

üstün tãñri altın yalañuk bo nom erdinig "yukarı tanrı añağı insan bu söz...." (AY 671-8)

üstün tãñri altın yalañuk ätözintä "yukarı tanrı añağı insan vücudunda" (Maitr 5v19, 54v7, 116r17, v21; TT X 105; U II 89-81; U IV A 281, B12)

Üstünki tãñri[-lär]-niñ altınki yalañok-larınıñ köñül-lärintin arıamarg tegmä körmäk yol-luğ asıg-lıg suvsuş-uğ ündürü yarlıkadı erser "yukarıdaki tanrıların añağıdaki insanların gönüllerinden arıamarga denen görme yolunun faydalı içeceğini çıkarmayı buyurdu ise" (IS, 97)

- **yalañuk yertinçüsi "dünya". bkz. yalañuk**

üstün tãñri yirinteki altın yalañuk yertinçüsinteki "yukarıda tanrı, añağıda insan dünyasında" (AY 542-5)

- **yapağı "yapağı, yün"**

üstün örtüğü altın yapağı (Maitr 31v6, 83v11)

- **yir: "yer"**

altın yirte yorıgma yalañuklarınñ begleri "añağı yerde yürüyen insanların beyleri..." (AY 548-1)

(4) altın SIFAT + isim

- **caak "çene"**

aldığı/altığı caak "alt çene" (AltaySl. 24)

- **dudak "dudak"**

dudaklarım şişti, şöyle kim üstün dudağım burnumu ve altın dudağım eneğimi eritti "Dudaklarım şişti, şöyle ki üst dudağım burnumu ve alt dudağım çenemi eritti" (Enb. XIV 235=TS-I, 113)

- **erin "dudak"**

üstün altın erinlari "üst alt dudakları" (TT X 449; U IV A 21)

altın erini "alt dudağı" (AY 595-17)

aldındaki erin "alt dudak" (AltaySl. 24)

- **kademe:** "kademe"

Alt kademelere yüklenilmesine karşı çıkan muhalefet sözcüleri, Hrant Dink cinayetinde görevini ihmal eden emniyet müdürleriyle İçişleri Bakanı Aksu'nun istifa etmesini istedi

<http://www.milliyet.com/2007/02/08/siyaset/axsiy02.html>

- **kniga** "kitap"

Altındaki knigazın alıp al "altındaki kitabı al" (RHakSl. 1961:452a)

- **şārāk** "toprak"

ädiz 'arşta altın şārāka tāgi / tözü barça muñlug saña ay idi "Yüksekteki Arş'tan alttaki toprağa kadar / bütün her şey hepsi sana muhtaçtır ey Rabbim" (KB 24)

ediz 'arşta altın şārāka tāgi / tözü barça muñlug turur bir tenji "Yukarıdaki Arş'tan aşağıdaki toprağa kadar, dünyada mevcut ne varsa hepsi istisnasız muhtaç durumdadır" (KB 4776)

- **taş** "taş"

ubûdiyyet mücahede makamında değirmenin altın taşı gibidir, sâbit olmaktır "kulluk, din düşmanlarıyla savaşıma makamında değirmenin alt taşı gibidir, sabit olmaktır" (İhlâs.XIV.160=TTS-I, 113)

- **yan:** "yan, taraf"

aldı bunları Mekke'nin altın yanından gitti "aldı bunları Mekke'nin aşağı tarafından gitti" (Enfes.XV. 254=TS-I, 113)

ol asânın başı iki budağ idi çevgân gibi eğilmişti, altın yanında dişler var idi "o asânın başı iki budaktı; baston gibi eğilmişti, alt tarafında dişler vardı" (Leys.Ar.XV.17=TTS-I, 113)

kayurma ki tahkik Tanrı eyledi altın yanındaki kuru çayı ab-ı revan (Cev.Es.XV.3=TTS-I, 114)

Şib [Fa.]: iniş ve aşağı ve alt, yanî bir nesnenin altın yanı (Sih.Ac.XV.7-1=TTS-I, 114)

- **yıñak** "yan, taraf"

altın yıñakığı "aşağı tarafı" (Tiş 19 o. ; BT VII B 34)

altın yıñak gunaprabası atlıg tñrî tñrîsi burkan kutınga "aşağı taraf taki Gunaprabası adlı tanrı tanrısı Buddha kutuna" (AY 357-18)

(5) altın türevleri

kudı, asra, astın, aşak (aşakdaki) AŞAĞI sözcükleri gibi *altın* biçimi de aitlik eki *-kı'yı* alır.

- **altınkı:** "alttaki, aşağıdaki"

ed tavar kazganguluk yir altınkı ağılıklarig tapguluk (AY 534-19)

üstünki altınkı tenriler "yukarıdaki aşağıdaki tanrılar" (TT III 169= UW 112a)

yér altınkı erkligler "yer altındaki güçler" (TT VI 293= UW 112a) vd.

alt parçalanmasından sonra tarihsel Türk dilinin *altınkı* biçimini modern Türk dilinde TTü.'de *alttaki* ve *altındaki* biçimleri karşılar:

1994 krizine göre en alttaki yüzde 20'lik dilimin aldığı gelir payı 2000'li yıllara gelindiğinde değişmiş
(<http://www.milliyet.com/2006/12/28/yazar/gunes.html>)

Asıl sorumlular koltuklarında otururken alttaki görevlilerin verdiği ifadeler ne denli inandırıcı olur?
(<http://www.milliyet.com/2007/02/08/siyaset/axsiy02.html>)

Merkezlerde kadınların aileleri aranarak, göz altındaki yakınları için tesettüre uygun bir kıyafet getirmeleri isteniyor.
(<http://www.milliyet.com/2007/07/25/dunya/axdun01.html>)

AKP, toplumun en altındaki, yoksul, muhafazakâr kesimlerin desteğiyle, onların daha iyi bir gelecek beklentisine yanıt vererek 2007 seçimlerini kazanmayı başardı.
(<http://www.milliyet.com/2007/07/23/yazar/sazak.html>)

2.1.1.4.1.3. Birleşim Değerleri Açısından *altın*, *alt*

altın AŞAĞI-sözcüğünün tarihsel ve modern Türk dilinde BN su olan söylem parçalarında *ak-* fiili ile; isimlerden yer, dudak, ayak, yan (taraf) sözcükleri ve kültürel yönelime işaret eden cehennem ismi ile birlikte dizimlendiği görülmektedir. Orta Türkçe metinlerde *ayak* organ adı ve *kıl-*, *kal-* fiilleri ile birlikte görülmektedir.

Modern Türk dili alanında Türkiye Türkçesinde *boyunduruk*, *etki*, *göz*, *hakimiyet* gibi isimlerle ve *al-*, *bırak-*, *kal-*, *ol-* gibi fiillerle dizimlenerek *boyunduruk altında ol-*,

hakimiyet altında ol-, *etki altına alın-*, *etki altında kal-*, *göz altına alın-* gibi deyimleşmiş ifade kalıpları kurmuştur. Tahsin Banguoğlu bu tip kalıpları "zarf öbeği kalıbında birleşik fiil tabanı" olarak ele almıştır: TTü. *ileri sürmek*, *geri kalmak*, *geç kalmak* gibi (1998:310).

altın ve ondan gelişen *alt* sözcüğünün yan yana dizimlendiği isimlerin ek dağılımları ise (1) İ-YALIN *alt*, (2) İ-BULUNMA *altın*, (3) İ- İYELİK *altın*, *alt*, (4) İ-TAMLAYAN *altın*, *alt* şeklinde formüleleştirilebilir:

1. İ-YALIN alt

alt sözcüğü yalın hâldeki isimlerden sonra bulunma veya ayrılma hâlinde görülür:

kaba çomak-Ø **altında** boğradayım senün için (DK 129-12)

"Kaba, demir topuzlu sopa **altında** senin için (onu) yaralayayım"

kara mudbak-Ø **altında** anuñ şöleni olsun (DK 163-12)

"Kara mutfak **altında** onun şöleni olsun"

kara sakaç-Ø **altında** gömeçde ne var (DK 105-7)

"Kara saç **altında** gömeçde ne var?"

anası tuymadin el-Ø **altından** buyurdu (DK 141-4)

"Anası duymadan el **altından** buyurdu"

Bir de söz konusu görev, resmî makam ve üniformaya sığınarak, el-Ø **altından** yürütülebilecek türden değildir (N s.31).

2. İ-dA BULUNMA altın

Sözcüğün insan yaşı ile ilgili bir bağlamda bulunma hâlini idare ettiği görülmektedir:

iki yaş**da** altın oglankyalar (U I 10-2)

"iki yaşın **altında** çocukcağızlar"

3. İ-İYELİK altın, alt

altın, *alt* sözcükleri sıkça iyelik ekli isimlerden sonra görülür:

kaba ökçem altına salayın-mı (DK 13-11)

Kaba ökçe-**1K İYELİK** altına salayın-mı

"Kaba ökçem altına alayım mı?"

Karaçuk Çoban anamı kafirden dileyeyim, at ayağı altında kalmasun didi (DK 57-7)

Karaçuk Çoban anamı kâfirden isteyeyim, at ayağ-**3K İYELİK** altında kalmasın dedi

"Karaçuk Çoban anamı kâfirden isteyeyim, at ayağı altında kalmasın dedi"

Beyregün ayağına düştü, kılıcı altından kiçdi (DK 119-10)

Beyrek'in ayağına düştü, kılıc-**3K İYELİK** altından geçti

"Beyrek'in ayağına düştü, kılıcı altından geçti"

4. İ-nİn TAMLAYAN altın, alt

altın ve *alt* sözcükleri kendilerinden önce gelen iyelik ekli isimlerle belirtili veya belirtisiz isim tamlamaları kurarlar:

mahabodi söğütünü altına (AY 31-1)

Mahabodi söğüt-**TAMLAYAN alt-3K İYELİK-n-BULUNMA**

"Mahabodi söğütünün altında"

söğütlerini altınlarında (AY 96-6)

Söğüt-**ÇOKLUK -TAMLAYAN altın-ÇOKLUK-3K İYELİK-n-BULUNMA**

"Söğütlerin altlarında"

depegözün ayağı altında yatar (DK 229-1)

Tepegöz-**TAMLAYAN ayağ-3K İYELİK** altında yatar.

"Tepegözün ayağı altında yatar"

ya kara buğranın göksi altında kalam (DK 176-13)

Ya kara buğra-**TAMLAYAN göğs-3K İYELİK** altında kalayım

"Ya kara buğranın göğsü altında kalayım"

altın ve *alt* AŞAĞI sözcükleri cümlede zarf, son çekim edatı ve sıfat görevinde bulunurlar.

altın, alt sözcüğünün zarf olarak kullanımı

altın, alt AŞAĞI sözcüklerinin cümlede esasen zarf görevinde bulunurlar:

üstün tãñri yirinte altın kişi ajunınta "yukarıda Tanrı yerinde, aşağıda insan dünyasında" (AY 514-7)

üstün tãñri yeri altın tamu yeri "yukarısı cennet, aşağısı cehennem" (TT V A 28=U III 33u.20)

tãpãsiñã yazıladı ersã, nağasatı altında kalıb öldi "(yaşlı kadının) tepesine pislediğinde, (yaşlı kadın) pislik altında kalıp öldü" (KE 28v7) vd.

altın, alt sözcüğünün son çekim edatı olarak kullanımı

Sözcük *isim+altın, alt* dizilişinde çoğu örnekte son çekim edatı görevindedir:

kindik üstün mãñ bolsar ogrı bolur kindik altın mãñ bolsar bay bolur "göbeğin üstünde ben olsa hırsız olur, göbeğin altında ben olsa zengin olur" (TT VII 46u.8 b.)

bo yer altın važirliđ yer (TT V A 41)

...sögüt altın eltü bardı "(onu) sögüt altına taşıdı" (U II 25, 18)

ãrdini söğütleriñ altınlarınta vaydurı erdinilig asan örgün[ler]te (AY 96-6)

kılalıñ anlarını ağaklarımız altın bolsalar astınkılardıñ (TİEM 73 350r/2=041/029) "onları ayaklarımız altına alalım da alçaklardan olsunlar!" (Ateş, 478)

depegözün ayağı altında yatur "Tepegöz'ün ayağı altında yatar" (DK 229-1) vd.

altın, alt sözcüğünün sıfat olarak kullanımı

altın, alt AŞAĞI sözcükleri tarihsel ve modern Türk dilinde *oglan* "oğlan", *erin*

"dudak", *yınak* "taraf", *yan* "yan, taraf", *kademe* gibi isimlerden önce gelip bu

isimleri niteleyerek cümlede sıfat görevinde bulunur:

iki yaşda altın oglan

üstün altın erinlãri "üst alt dudakları" (TT X 449; U IV A 21)

altıñkı otrakı tışi (TT VII 71 u 8=UW 112a)

altın erini "alt dudağı" (AY 595-17)

aldındağı erin "alt dudak" (AltaySl. 24)

altın yınakığ "aşağı tarafı" (Tış 19 o. ; BT VII B 34)

altın yınak gunaprabası atlıg tãñri tãñrisi burkan kutınga "aşağı taraf taki Gunaprabası adlı tanrı tanrısı Buddha kutuna" (AY 357-18)

aldı bunları Mekke'nin altın yanından gitti "aldı bunları Mekke'nin aşağı tarafından gitti" (Enfes.XV. 254=TS-I, 113)

Alt kademelere yüklenilmesine karşı çıkan muhalefet sözcüleri, Hrant Dink cinayetinde görevini ihmal eden emniyet müdürleriyle İçişleri Bakanı Aksu'nun istifa etmesini istedi
(<http://www.milliyet.com/2007/02/08/siyaset/axsiy02.html>)

alt sözcüğünün ikileme olarak kullanımı

Modern Türk dilinde *alt* AŞAĞI sözcüğü, Türkiye Türkçesinde deyim olarak da kullanılan *alt alta* ikilemesinde tekrarlardan kurulu yönelmeli ikileme (Hatiboğlu, 1981:37) yapısında karşımıza çıkar.

2.1.1.4.1.4 Anlam Olayları Açısından *altın*, *alt*

altın ve *alt* AŞAĞI sözcükleri tarihsel ve modern Türk dilinde şu anlamlarda tespit edilmiştir:

(1) "Aşağı, alt, altı, altında" temel anlamlarında kullanılmıştır.

(2) *alt* sözcüğünün ağırlıklı olarak kullanıldığı modern Türk dilinin Batı kolunda temel yön anlamının yanısıra bağlama göre daha çok deyim veya deyimleşmiş ifadelerde çeşitli yan anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin *el* ismi ile birlikte dizimlendiği yerlerde *el altından* ifadesi "gizlice" anlamını verir:

anası tuymadın el altından buyurdı (DK 141-4)

Bir de söz konusu görev, resmî makam ve üniformaya sığınarak, el altından yürütülebilecek türden değildir (N s.31)

(3) *Alt* AŞAĞI sözcüğü tarihsel ve modern Türk dilinde sıklıkla deyim kalıpları içinde yer almıştır. DK'de *kılıcı altından kiç-* (DK 119-10) ifadesindeki kullanımı bugün Türkiye Türkçesinde "kılıçla öldürmek" anlamında bir deyimdir (DeyS.: 927).

Nutuk'ta *Tokat'a varır varmaz telgrafhaneyi göz altına aldırarak benim gelişimin Sivas'a ve hiçbir yere bildirilmemesini sağladım* (N s.28) cümlesinde geçen *göz altına aldır-* kullanımında "kontrol altına aldirmek" anlamındayken, bugün Türkiye Türkçesinde *göz altına alın- veya aldır-* "sorgulanmak üzere adli makamlarca alıkonulmak" anlamına gelmektedir ve bir deyimdir (Bkz. Aksoy,1988-II). Sözcüğün Türkiye Türkçesinde *boyunduruğu altında* (N s.4), *hâkimiyet altında* (N s.17), *kontrolü altında* (N s.17), *koruyuculuğu altında* (N s.8) gibi kullanımları görülmektedir. Türkçe Sözlük'te *alt* sözcüğünün "... altında" biçimindeki bu tip kullanımlarda "bir şeyin etkisinde" anlamını verdiği ifade edilmiştir (TS-I, 91b).

Alt AŞAĞI sözcüğünün Türkiye Türkçesinde geçtiği deyimler ve bu deyimlerin anlamları ise şöyle sıralanabilir:

alt alta, üst üste "kâh biri ötekini, kâh öteki bunu yenerek, bu durumda boğuşarak" (DeyS. 567)

alt et- "yenmek" (DeyS. 567)

altı alay, üstü kalay "dışı süslü, güzel görünüşlü, ama içi berbat" (DeyS. 567)

altı kaval üstü şişhane "altı üstüyle, bir parçası öbür parçasıyla uyumlu olmayan" (DeyS. 567)

altımdan bir yılan çıktı, döndü döndü beni soktu "yakınlarımdan biri bana kötülük yapıp duruyor" (DeyS. 567)

altına et-/yap- "yatağına ya da donuna aptes etmek (DeyS. 568)

altına kaçır- "büyük aptestini tutamarak donunu kirletmek" (DeyS. 568)

altında kalma- "gördüğü iyiliği ya da kötülüğü karşılıksız bırakmamak" (DeyS. 568)

altından al- "kalkamayan hastanın büyük aptestini kendisi yatarken almak" (DeyS. 568)

altından Çapanoğlu çık- "girilen işte bir tehlike ile, başa dert olacak bir durumla karşılaşmak" (DeyS. 568)

altından girip üstünden çık- "malı, parayigereksiz yere düşüncesizce harcayarak kısa zamanda bitirmek" (DeyS. 569)

(bir işin) altından kalkmak "zor bir işi başarmak" (DeyS. 569)

(sözün) altını çiz- "bir söze dikkati çekmek" (DeyS. 569)

altını üstüne getir- "1. söz ya da davranışıyla çevreyi birbirine düşürmek
2. bir şey bulmak için karıştırmadık yer bırakmamak" (DeyS. 569)

altın taş, üstün tokaç mı? "Seni sıkı bir durum mu var? Neden gitmek istiyorsun? Konukluğunu uzatmanı dilerim" (DeyS. 569)

altı üstü "olup olacağı" (DeyS. 569)

(bir işin) altı yaş ol- "bir işe girişmekte sakıncalar bulunduğu anlaşılacak" (DeyS. 569)

altta kalanın canı şıksın "Herkes başının çaresine bakıp bu güç durumu yensin. Senin yaptıklarından bir başkası zarar görebilir, ama aldırma" (DeyS. 570)

alt tarafı "1.geri kalanı 2.daha sonrası 3.olup olacağı" (DeyS. 570)

altüst et-/ol- "1.alt yüzü üstüne çevirmek 2.karmakarışık duruma getirmek" (DeyS. 570)

alt yanı çıkmaz sokak "sonu umutsuz olan iş" (DeyS. 570)

alt yanı kiraz bahçesi "üzerinde durulmakta olan işin bundan sonraki evresi iç açıcıcıdır" (DeyS. 570)

Her birinde *alt* AŞAĞI sözcüğü bulunan yukarıdaki deyimlerden son iki deyim anlam açısından birbirine tam zıt deyimler olarak da dikkati çekmektedirler:

alt yanı çıkmaz sokak : alt yanı kiraz bahçesi

2.1.1.4.1.5 Karşıtları ile *altın*, *alt*

Tarihsel Türk dilinde **al* türevi *altın* ve ondan yanlış ayırmayla yerini alan *alt* AŞAĞI sözcüklerinin karşıt çiftlerinin *üzä* ve *üstün* YUKARI-sözcükleri oldukları tespit edilmiştir. Modern Türk dili alanında Türkmen Türkçesinde *alt* biçimine rastlanmazken, Türkiye Türkçesinde *alt:üst* karşıtlık çifti görülmektedir.

Tarihsel Türk dilinde ister Buddhist ister İslâmi çevre eserlerinde olsun *altın* AŞAĞI-sözcüğünün, *üstün* YUKARI-sözcüğü ile aynı bir söylem parçasında birbirine bitişik veya ayrı kullanımına rastlanmaktadır:

üstünki tãñri[lãr]niñ altınkı yalañuklarınñ..."yukarıdaki tanrıların aşağıdaki insanların..." (IS, 97)

anlar üzä uđu uđu kuyyan yağmur kıldımız arıqlarını akar anların altındın

(Kök 2004:06/06) “ve göğü üzerlerine bol bol boşaltmıştık ve ırmakları ayaklarının altından akar kılmıştık” (Ateş, 127)

Yukarıdaki örneklerden IS 97'de Başvuru Noktası, *asra:üzä* karşıt çiftinde görüldüğü gibi *yer:gök* zıtlarıdır ve insan ve Buddhizmin tanrılarının konumlandığı alanlara bağlı olarak *insan:tanrı* karşıtlığı ortaya çıkmıştır. Yukarıda bulunan *tejriler* ile aşağıda bulunan *yalañuklar* birbirlerine karşıt varlıklardır. Eski Türklerin dini şamanizmde ise güneş ve ay kültü mevcuttur. Yakutlara göre güneş ve ay iki kardeştir ve her ikisi de tanrıdır (İnan, 2000: 29). Görüldüğü gibi tanrılar yine gökyüzünde, yukarıda ve sıradan insanlar aşağıda bulunmaktadır. Ancak şamanizmde dinin ayin ve törenlerini yapan, ruhlarla fâni insanlar arasında aracılık eden kişiler (İnan, 2000: 72) vardır ki, Türk kavimlerinde bunlara "kam" denilir. Kamların birçok ruhları uşak gibi kullandıkları, kötü ruhlarla pazarlık ederken aldattıkları iddia edilir (İnan, 2000: 31). Hatta bazı insan kahramanların da kötü ruhları korkuttukları ve onlara istediklerini yaptırdıkları, bu tip kuvvetli fani insan kahramanların tanrılardan pek az farklı oldukları ifade edilir (İnan, 2000: 31).

yer:gök BN *üstünki altınki tapladı, örüki kudıki säwinti* “yukarıdakilerle aşağıdakiler uyum sağladı; yukarıdaki, aşağıdaki sevindi” (TT I 18.128) cümlesinde de yer almaktadır. *üstünki:altınki* zıtlık çifti burada sinonim kullanımı diyebileceğimiz *örüki:kudıki* zıtlık çifti ile aynı söylem parçasında yan yana kullanılmıştır. Eski Türkçe döneminden Buddhist metin AY'den getirilen *üstün tãñri yarok tetir altın yağız yer kararığ tetir* (AY 548-7) örneğinde *üstün: altın, tãñri: yer* karşıtlarının yanısıra yukarıdaki gök ile aşağıdaki yerin niteleyicileri olarak *yarok* "aydınlık": *kararığ* "karanlık" karşıtlıkları da tespit edilmektedir. Yine Eski Türkçe döneminden bir Buddhist metinde BN sırasıyla tanrı yeri ve cehennem yeri olan *üstün tãñri yeri altın tamu yeri* “yukarıda Tanrı yeri, aşağıda cehennem yeri” (TT V

27) söylem parçasında da *tāñri yeri* ifadesini 'cennet' olarak kabul edersek, Buddhist tasavvurun *tāñri yeri:tamu yeri* şeklinde *cennet:cehennem* karşıtlığı ortaya çıkmaktadır. Cruse *Lexical Semantics* adlı çalışmasında bunların kültürel öneme sahip karşıtlıklar olduğunu dile getirir (1986:225). Buddhist metinlerde "tanrı yeri" ve "cehennem yeri" BN sık kullanıma sahiptir. *üstün öñ alkınçusı tāñri yeri altın aviş tamuka tāgi tüzü eşitilti* “yukarıda renk-şekilden münezzehtanrılar yerinden aşağıda Avici cehennemine kadar hep işitildi” (Maitr 18 II, 19=Nr.16) cümlesinde de aynı *üstün:altın* zıtlığı aynı değerde kullanılmıştır. İslamî çevreye geçişle birlikte Buddhist Türklerin yüklediği *tāñri yeri* kavramsallaştırmasının değiştiği görülmektedir. *Tāñri yeri*, artık Buddhizmin altı varlık biçiminden tanrıların (Skr. deva) mekânı değil, Tanrı'nın yarattığı "arz" olmuştur. *kāldi ök silärkä bālgülük idiñizdin bu ingän tañrınıñ silärkä kodu beriñlär anı yesün tañrı yerindä* (Kök, 2004:7/73) "Size Rabbinizden açık bir delil geldi. İşte şu, Allah'ın devesi, size bir mucizedir; bırakın onu Alah'ın arzından yesin içsin." (Ateş: 158) ve *ay māniñ bodunum bu tañrınıñ ingäni silärkä bir bālgü koduñlar yesün tañrı yeri içindä* (Kök, 2004: 11/64)"Ey kavmim, işte şu, Allah'ın devesi, size bir mucize (olarak gelmiştir). Bırakın onu Allah'ın arzında yesin içsin" (Ateş: 228). Karahanlı Türkçesi Kuran tercümesi TIEM 73 Buddhizmin *tāñri yeri* terimi dışında Buddhist teknik terimlerin nasıl İslâmî bir kavramsallaştırılmaya sokulduğuna dair dikkate değer örnekleri vermesi bakımından önemlidir²².

altın:üstün çifti Memlük Kıpçak sahası eserlerinden Gülistan Tercümesi'nde Başvuru Noktası *Ħilleniñ cisri*(=Hille köprüsü) verilerek *su anıñ altında üstünde kişi*

²² Daha geniş olarak bkz. Barutcu Özönder (2003).

“su onun altında üstünde insan” (GT 173-12) örneğinde de yan yana kullanılmaktadır. Bu cümlede bir yandan "köprü" BN yapılarak, suyun onun altına, insanoğlunun da üstüne konumlandırıldığı ortaya çıkarken, bir yandan da su ve köprü arasında bir ilişkiyel karşıtlık da kurulmuştur. Buna göre biz “su köprüünün altındadır” veya “köprü suyun üstündedir”, “insan köprüünün üstündedir” veya “köprü insanın altındadır”, dolayısıyla “su insandan daha aşağıdadır” veya “insan sudan daha yukarıdadır” şeklinde ilişkiyel karşıtlıklar kurmamıza izin vermektedir. Böyle bir konumlandırma ile, BN yukarıdaki Kök Türk ve Buddhist çevreden verilen örneklerin aksine yalnızca köprü olan bu örnekle biz bağlama dayalı bir *su:insan* karşıtlığını kurabilmekteyiz.

Modern Türk dili alanında TTü.'de *alt:üst* karşıtlarını pek çok deyim kalıbı içinde bir arada görmek mümkündür:

- alt alta, üst üste (DeyS. 567)
- altı alay, üstü kalay (DeyS. 567)
- altı kaval, üstü şişhane (DeyS. 567)
- altından girip üstünden çık- (DeyS. 569)
- altını üstüne getir- (DeyS. 569) sin. altüst et- /ol-
- altın taş, üstün tokaç mı? (DeyS. 569)
- altı, üstü (DeyS. 569) sin. alt tarafı veya olup olacağı
- altüst et-/ol- (DeyS. 570)

2.1.1.4.1.6. Sinonimleri ile *altın*, *alt*

Diğer AŞAĞI-yön sözcüklerinin aksine *altın* AŞAĞI sözcüğünün aynı bağlam içinde sinonimi bir sözcük ile bir arada kullanımına sık rastlanmamaktadır. Buddhist metinlerden AY'de *altın irini boş bolup...kudı salınsar* (AY 595-17) örneğinde yine bir AŞAĞI sözcüğü olan *kudı* ile birbirlerine yakın kullanımı görülür. Yine Buddhist metinlerden Maitrisimit'te "aşağı" anlamını pekiştirmek amacıyla çift söz olarak *tüp*

"dip" sözcüğü ile bir arada kullanımına rastlanmaktadır: *altın tüpiñä tägmädin* (Maitr 105r10; Maitr II 84o.8), *üstün bavagirtin altın tüp aviş tamuka tegi* (AY 133-16).

2.1.2. Tarihsel ve Modern Türk Dilinde YUKARI Yön Gösteren Karşıtlar

Tarihsel Türk dilinde “aşağı”ya karşı “yukarı” yönünü gösterdikleri tespit edilen, YÖN semantik boyutunu paylaşan karşıtlar aynı bir Proto-Tü. *üz köküne çıkan geç türevlerini de katarak *üzä*, *üstün* ve bundan yanlış ayırmayla daha geç bir biçim olarak ortaya çıkan *üst* ile *yokaru*, *yügerü* ve *örü*'dür. Bu yön sözcüklerinden *yügerü*'nün kullanımı Tarihsel Türk dilinde de belirli bir çevreyle sınırlı kalmış olmakla birlikte onunla aynı kökü paylaştığı muhtemel başka YÖN semantiğini paylaşan sözcüklere hem tarihsel hem de Modern Türk dilinde rastlanabilmektedir. Orta ve Modern Türk dilinde başka YUKARI-sözcüklerini belirlemek mümkünse de, bu çalışmada en eski tanıklanan YUKARI-sözcüklerinin tarihsel ve özellikle Türkiye ve Türkmen türleri seçilerek modern Türk dilindeki incelenmesi esas alınmıştır.

2.1.2.1. yokaru

Proto-Tü. *yokgaru “yokuş yukarı”; Proto Ogur *yokgaru; Proto-Oguz *yokgaru; KökTü. viii. yy. *yokaru* “yukarı” (T-K, 25.2); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. *yokaru* “id.” (Maitr Nr. 49,151; 105,10), ix.-x. yy. *yokaru* “id.” (AY, 637-19;34k-2), Man.Tü.ç. viii. yy. *yokaru* “id.” (M I 6,5); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *yokaru* “id.” (KB 72, 731), *yokaru* “id.” (DLT-Dankoff-Kelly 265) *yokar* “id.” (DLT-Dankoff-Kelly 161), *yokaru* “id.” TİEM 73 (Kök, 2004:184v/9); Harezmi ç.: xii. yy. *yokaru* “yukarı” (ME 10,3), *yokaru* “id.” (RKT 58-11), *yokarı* ~*yokaru* “id.” AKT 31b15 (Borovkov 2002: 330); xiv. yy. *yokaru* “yukarı” (KE, A. 211v1), (NF); EKıp.: *yoharı* “id.” CC 122, 16

(Grønbech 1942:125), xiv. yy. *yokarı* “yukarı” (GT 309-13), *yokaru* “id.” (HŞ, 2761, 3287, 3339); MKıp.: *yokarı* “id.” GT, MG, TZ, *yokaru* “id.” Gİ, İM, Kİ, MG, (KTS, 326), *yugarı* “id.” KK, *yugaru* “id.” KF, KK, *yukarı* “id.” BV, *yukaru* “id.” BV, KF, İN, RH (KTS, 328); *yukargu* “id.” KFT, TA; Doğu Tü.: xvi. yy. *yokarı* “id.” (ŞN 157a6), xvi. yy. *yokkaru* “id.” (BN 33a), xviii. yy. - (San.); Batı Tü.: xv. yy. *yokaru* (Vahdet. XV. 91-2 = TS-VI, 4706), xv. yy. *yokaru* “id.” (DK 84-12), *yokarurak* “daha yukarı, daha yüksek” (Tuh.Le. 228= TS-I); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *yokarı* (TS-II, 2469), ağ. *yokarı* “üst kat, yukarı” (DS-XI, 4287), *yokarı* “yerden gökyüzüne doğru olan taraf” (TDS, 298), ağ. *yokarı* “güney” (TDGDS, 104), AzTü. *yuxarı* “id.” (ADİL, 1966-II:569a), Horasan D1/D2/La. *yuxarı* “id.” (Doerfer, 1993:88-554/101-554/178-554); Güney-Doğu: YUyg. *jukuri* “1. yüksek 2. yukarı” (YuygSl. 1995:185b); Güneydoğuagz. *yokarı~yokarı* “id.” (Jarring 1964:161); Özb. *yukâri* “id.” (ÖTİL-II, 474c), Salar. *orxarä* “yukarı” (ÇTSL:349-3070), SUyg. *yorägä* “yukarı” (ÇTSL:349-3070); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. -, Kumuk -, Kar-Malk. *ogarı/ogargı* “yukarı, üst” (KMalkS. 2000:307b), Tat. *yugarı* “yukarı” (TatTSl. 1997:434b), Başk. *yuğarı* “id.” (BaşkTSl. 1993:765a); Kazak *joğarı* “1. yukarı, üst 2. yüksek” (KazakTüSl. 2003:179b), Kırg. *cogoru* “yukarı” (TKırgSl. 2005:974a); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva *çokta-* “nehir yukarı gitmek” (TuvRSl. 1968: 538a-b), Şor *çokta-* “nehir yukarı gitmek” (VEWT, 205b), Hakas *çogar* I “batı” (HakRSl. 1953:319b), *çogar* II “yukarı, yukarıda” *çogarxı* “yukarıda, yukarıda bulunan” (HakRSl. 1953:319b; RHakS. 1961:87a), Saha *soguruu* “1. yug, yujny 2. sentr” (YakRSl. 330b); Hal. *yukkar* “id.” (WH, 1980:230); Çuv. -, krş. *şiyel* “yukarı” (Fedotov 1996: 79), *şiyele* “yukarı”, *şiyelten* “yukarıdan”, *şiyele*, *şüle* “yukarıda” (Ceylan 1996: 196).

2.1.2.1.1. *yokaru*'nun Etimolojik Değerlendirmesi

Clauson ETü. *yokaru* sözcüğünü *yok “yüksek yer” > *yok+garu* > *yokaru* “yukarı” (ED, 906b); Gabain *yok “yukarı konmuş” > *yok+a-r-* “yukarı kaldırmak, üstte olmak” > *yokaru* “yukarı” şeklinde kurmuştur (1988: 95). Räsänen *yok / *yog “yüksek” kökünü göstermiştir (VEWT, 205b).

Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*'da DLT'de geçen *yokar* (DLT-Dankoff-Kelly 161) şekline de değinerek, W. Bang'ın sözcüğün ilk şeklini *yokar* şeklinde verdiğini, Bang'ın aksine Radloff'un ilk biçim olarak *yokarı*'yı kabul ettiği ve *yokar* biçimini ise sözcük sonundaki dar ünlünün düşmesi olarak açıkladığını belirtmiştir (1989:213). Sevortyan'ın etimolojik sözlüğünde Radloff, Bang, Dimitriyev, Menges, Räsänen ve Clauson gibi Türkologların sözcüğün türetici kökü olarak “yukarı, üst kısım” anlamındaki *yok'u gösterdikleri, *yokarı/ yokaru* şekillerinin ise bu köke **yok+karu/garu* şeklinde önce +ka yönelme (datif) hal ekinin ardından da +ru yön gösterme ekinin eklenmesiyle oluştuğunu kabul ettikleri de ifade edilmiştir (1989:214). ETü. *yok "yüksek yer" kökünden *ag-* ve *ün-* sinonimi olarak görülen **yok+la-* "yükselmek" (ED 902b) fiili de türetilmiştir ve bu fiil bugün Kuzey-doğu Türk lehçelerinde korunmaktadır. Sibiry Türk lehçelerinde *çokta-* olarak tanımlanan fiil "nehir yukarı gitmek" anlamıyla karşımıza çıkar. Tarihsel Türk dilinin *yok isim kökü, bugün modern Türk dilinde TTü.'de *iniş* karşıtı olarak gösterilen *yokuş* "yükselerek devam eden yol" sözcüğünde de yaşamaktadır (TS-II: 2458a). Yön gösterme ekleriyle genişletilmiş *üzerü*, *ilgerü*, *kerü* gibi yön sözcükleri de dikkat alındığında *yokaru*'nun da yön gösterme ekiyle genişletilmiş bir biçim olduğunu düşünmek kolaylaşmaktadır.

Belirtilen bir hipoteze göre de **yok* sözcüğüne eklenen *+karu*'nun "el, kol" anlamında bağımsız bir kelimedenden türediğidir; ancak bu görüş destek bulamamıştır (Sevortyan 1989:214).

Marcel Erdal, Eski Türkçe gramerinde yön gösterme ekiyle kurulu *içgerü*, *taşgaru*, *ilgerü*, *oņaru* biçimleri ile birlikte *yokaru* sözcüğünü de sıralar ve *+gArU* yön gösterme ekinin Buddhist ve Maniheist çevrenin metinlerinde ve diğerlerinde sık kullanılırken, Karahanlı Türkçesine gelindiğinde ekin artık daha fazla gözlemlenmediğini belirtir (2004:370-371).

2.1.2.1.2. *yokarı* Kullanım Alanı

TY 25 **yok(a)ru** (a)t y(e)tä y(a)d(a)g(ı)n ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m
HTVII: 0088 (5) **yokaru** ärsär atlıg yevägi
AY 34k-2 olurmuş orunıntın **yokaru** turup...
 AY 410-1 tüü tüpi **yokaru** turgu teg yürek yarılınçig açig
 AY 617-4 köl suvın tokıp yaymış teg **yokaru** kudı yayıldı
 AY 637-19 iki iligin **yokaru** ertingü açig ünin sıgtadı
 AY 639-8 tüpsiz teriñ tüz nomda...ötrü agtıntı **yokaru** ... idiz tag töpüsi üzä
 AY 644-3 **yokaru** ünmiş bo erür ... tip yarlıkadı
 AY 662-9 tüü tüpi **yokaru** turgu teg yürek yarılınçig açig
KB 72 kaz ördäk kugı kıl kalıkıg tudı / kakılayu kaynar **yokaru** kudı
 KB 731 bu ay togsa aşnu idi az togar / küniñä bädüyür yokaru agar
 KB 3072 kiminñ birlä devlet yaraşsa kälip / başın kökkä tægürür **yokaru** kılıp
 KB 3284 kudı idti käsmä yaruk yüz tudı / säwig zülfi toldı **yokaru** kudı
 KB 5678 kötürdi yaşık baktı meşrik tapa / körür agdı yirdin **yokaru** kopa
 KB 5679 butıklandı yerde **yokaru** sıta / kalık mänzi boldı yalın teg ota
 KB 6064 **yokaru** uçup bu özüm teñdüki / yaşıl kökke örlep
 KB 6218 yatıp bardı azrak odundi turup / yaşıl kökkä baktı **yokaru** körüp
DLT-I 142-15 ottuz içip kıkralım / **yokar** kopup segrelim
 DLT-I 320-26 kut kuwig berse idim kılıña / künde işi yükseben **yokar** agar
 DLT-II 4-14 är **yokaru** kopdı
 DLT-II 6-25 är **yokaru** turdı
 DLT-II 35-8 muzaride 'ol **yokaru** turur' denilir.
 DLT-II 81-4 ol **yokaru** yarın sagurdı
 DLT-II 260-10 ol **yokaru** turumsındı
 DLT-III 285-7 ol **yokaru** kopsadı
ME 10-3 yelken kötürdi takı **yokaru** bardı kemi
KE 7r17 Âdem ernekin **yokaru** kötrüp anıñ körkin körüp tañlap, lâ-ilâhe illâ'llah
 Muḥammedün Resûlu'llâh tedi
 KE 52r2 İbrâhim **yokaru** bakdı Cebrâ'ilni kördi
 KE 70r4 **yokaru** bakdı kök yırak, kudı bakdı yer katıg
 KE 78r21 kudı tüşkänläрни **yokaru** kötürgän, örä kopganları yumurgan
 KE 111r14 Fir'avn korkup tañtındın arkan yıkıldı, tepesi kuyı adakı **yokaru** boldı
 KE 176v19 ol gevherni çıkarıp **yokaru** köterdi
 KE 180v2 ol zamânda kün **yokaru** aşmış erdi

- KE 211v4 Kim Hak ta'a:la:-nı **yokaru** kuyı, astın üstün, ilgärü artğaru birlä yad kılssa kafir bolur
- KE 215r12 Resül başın kuyı saldı yana **yokaru** kıldı
- KE 232r14 lügat içinde eşek arıgsızını yığlap hoşlanmışta burnını yokaru kötürmek bolur
- KE 69r21 elgin **yokarı** kötürdi
- KE 164v19 hile birlä **yokarı** çıkargu teg yıgaçlar birlä orun kıldılar
- KE 172r3 hıalayık kördilär kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i **yokarı** boldı, adakları aşak boldı
- KE 177r12 bir ayakı ilgäri bir ayakı artkarı surnı agzıga koyup **yokarı** kökgä bakıp ürgälü turur
- KE 205v7 ya'nî män kuyı bolup künüm **yokarı** bolganınga unamas-män
- TTS-VI 4706** Zeverin [Fa.]: Yukargı (Şamil.XVI.450)
- TTS-VI 4706 dur **yokaru** tiz azm-i râh kıl / Var Horasan halkını agâh kıl
- TTS-VI 4706 aç gözün tur **yokaru** hâbından / nergis açılmadın türabından
- TTS-VI 4706 Ya Bektaş, nasip senindir, heman tur **yokarı** didi
- TTS-VI 4706 tur **yokaru** seni dostuna iletip ısmarlayam, yolda bir gayri vâkıya dahi uğramayasın dedi
- TTS-VI 4706 Zevriden [Fa.]: **yokaru** olmak (Ni'meti.XVI.24)
- TTS-VI 4706 Din içinde hiç ibadet öğüt vermektän **yokarurak** yoktur (Tuh.Le.XV.228)
- TTS-VI 4706 Bâlâterin [Fa.]: bundan **yokaru** (Deş.XVI.245-1)
- DK 99-11** at başını **yokaru** tutdı
- DK 187-7 aşığadan **yokaru** bakmaz-mısın
- DK 198-10 men aşığa kulpa yapışuram, sen **yokarı** kulpa yapışursın
- DK 243-10 Begil **yokaru** bakdı, gök irak yir katı didi
- DK 301-7 turı gel **yokaru** didiler
- DK 84-12 Hak Ta'âlanuñ emri-y-ile Delü Karçaruñ eli **yokaruda** asılı kaldı
- DK 178-13 **yokarudan** tamaşa ider-idi
- DK 209-7 Delük Evren altı perlü çomağı-y-ile at depüp gelüp **yokarudan** aşığa kâfiri katı urdı, alımadı
- DK 250-8 **yokarudan** aşığa kâfir oğlanı katı urdı
- DK 84-9 **yokarusından** öyke ile hamle kıldı
- TTü.** TS-II, 2469 **Yokarı**, kocasının odasına çıktı (M. Ş. Esendal)
- TTü. Borsa yönünü **yokarı** çevirdi (www.forumex.net/cnnturk-guncel-ekonomi)
- TTü. Amerikan ekonomisi canlanıyor borsalar **yokarı** koşuyor. (www.imedya.com/)
- Nutuk** (s.2) Mavri Mira Hey'eti tarafından yönetilen Rum okullarının izci teşkilâtı, yirmi yaşından **yokarı** gençleri de içine almak üzere her yerde kuruluşunu tamamlıyor.
- N (s.28) Otomobille Tokat, Sivas'a aşığı **yokarı** altı saattir.
- Trkm.** Ecem bugünkü hovanıñ yağdayını bilmek için **yokarı** seretdi. (TDS, 298)
- Trkm. Kolhozçılar şu yıl pagtadan **yokarı** hasil aldılar. (TDS, 298)
- Trkm. Ukrainanın Özbekistana has **yokary** nyrh teklip eden yagdayynda, Özbeklerin gaz eksportynyn köp mukdaryny Ukrainlara satyp, Orsyede beryän gazyny kem-kemden azaldar diyip bilermenler aydyrlar. (http://www.turkmenpress.com/)
- Trkm. Döwlet Baştutanymyz Eyranyñ Prezidentinine gutlag hatlary için tüys yürekden minnetdarlyk bildirip,Eyranyly yolbaşçylaryñ kasam dabarasyna **yokary** derejeli gatnaşandyklary üçinem ayratyn sagbolsun aytdy. (http://www.turkmenpress.com/)
- Trkm. Mertebeli Prezidentimizin Balkan welayatynyn Esenguly etrabyna eden iş saparynda kabul eden kararlary **yokary** ruhybelentlik bilen amala aşyrylyp başlandy. (http://www.turkmenpress.com/)
- Trkm. Birleşen Milletler Guramasy bilen Türkmenistanyñ arasynda narkotika garşy göreş babatyndaky işbirliğı **yokary** derjede dowam etdirilyar. (http://www.turkmenpress.com/)
- Trkm. Şu günler paytagtymzyda Azady köçesinin ugrunda Gülüstan merkeziniñ yanynda bina edilyän söwda merkeziniñ gurluşygy **yokary** depginde alynyp barylyar. Ildeşlerimiz söwda merkezinde yokarky gatlara liftler we ekskowator basganjaklar bilen münüp bilerler. Binanyñ içi **yokary** hilli sowadyjy we yyladyjy enjamlardan doly üpjün ediler. (http://www.turkmenpress.com/)
- RN** (s.76) Boýnuma düşen yük şahyrylykdan has **yokary** galmaga meni mejbur edýär we itergi beryär.

RN (s.182) Türkmen iýmitiniň esasy bölegi bolan türkmen çöregini — halkymyz **ýokary** kämillik derejesine çenli ýetiripdir.

RN (s.213) Her kime şahandazdyr, ula hyzmat eder. Derejesi **ýokarydyr**.

RN (s.236) Iki gerdeniniň arasy gaty giň bolupdyr, göwresiniň biden **ýokary** bölegi **aşaky** bölegine görä has uzyn bolupdyr.

RN (s.236) Her işiňde adalaty **ýokarda** goý

RN (s.265) Halk häkimiýetiniň iň **ýokary** wekilçilikli organy Türkmenistanyň Halk maslahatydyr.

(1)yokaru + fiil

yokaru YUKARI sözcüğünün *ag-* ve türevleri *agtın-*, *agtur-*; *aş-*, *çık-*, *kop-* ve türevi *kopsa-*; *kötür-*, *üntür-*, *tur-* ve türevi *turumsın-* ve *uç-* YUKARI fiilleri ile birlikte; *koy-* ve *oltur-* AŞAĞI fiilleri ile *at-*, *bak-*, *bar-*, *çäk-*, *kir-*, *köç-*, *kör-*, *seret-*, *sugur-*, *tut-* fiilleri ve *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte kullanımı tespit edilmiştir.

1.1 yokaru+ ↑ fiil

- **ag-↑**: "çıkma, yükselmek"

Bu ay togsa aşnu iði az togar / Küniňge beşüýür yokaru agar "ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir" (KB, 731)

Kut kıwık bersä iðim kuliňa / Kündä işi yüksäbän yokar agar "Eğer Tanrı kuluna talih verirse, günde onun statüsü yükselir" (Dankoff-Kelly 161=DLT-I 320-26)

- **agtın- ↑**: "tırmandırmak"

tüpsiz teriň tüz nomda...ötrü agtıntı yokaru ... idiz tag töpüsi üzä "dipsiz, derin, doğru Dharma'da ... sonra yukarı kendini tırmandırdı ...yüksek dağ tepesi üstüne" (AY 639-8)

- **agtur- ↑**: "tırmandırmak"

sü yoritd(i)m (a)tl(a)t [t(e)d](i)m (a)k t(ä)rm(ä)l k(ä)ç(ä) ug(u)r k(a)l(i)td(i)m (a)t üzä b(i)nt(ü)rä k(a)r(i)g sökd(ü)m yok(a)ru (a)t y(e)tä y(a)d(a)g(i)n ıg(a)ç tut(u)nu (a)gturt(u)m "Ordu yürüttüm. (Beylere) 'Askerleri atlara bindirin!' dedim. Ak Termel (ırmağını böylece) geçerek zaman kazandım. (Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa tırmandırdım." (T-K, 25.2)

- **aş-** ↑: "yukarı çıkmak"

ol zamānda kün yokaru aşmış erdi "o vakit güneş yukarı çıkmıştı" (KE 180v2)

- **çık-** ↑: "çıkmak"

hile birlä yokarı çıkargu teg yıgaçlar birlä orun kıldılar "hile ile yukarı çıkar gibi ağaçlarla yer yaptılar" (KE 164v19)

Neden çıktın yokaru timen ahır "Neden çıktın yukarı diye..." (HŞ, 3339)

Jukuriga çık! "yukarı çık!" (YUygSl. 1995:185b)

- **kop-** ↑: "yükselmek"

kötürdi yaşıq baktı meşrik tapa / körür agdı yirdin yokaru kopa "başını kaldırdı ve doğuya doğru baktı / güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü" (KB 5678)

Är yoka:ru kopdı "adam yukarı yükseldi" (Dankoff-Kelly 265=DLT-II 4-14)

ottuz içip kıkralım / yokar kopup segrelim "üçer üçer içip haykırılım/ ayağa kalkılım" (DLT-I 142-15)

- **kopsa-** ↑: "çıkmak istemek"

ol yokaru kopsadı "o yukarı çıkmak istedi" (DLT-III 285-7)

- **kötür-** ↑: "kaldırmak; götürmek"

Ädem ernekin yokaru kötrüp anıj körkin körüp tañlap, lâ-ilâhe illâ'llah Muḥammedün Resûlu'llâh tedi "Adem parmağını yukarı kaldırıp, onun ihtişamını görüp şaşırıp, Lâ-ilâhe illâ'llah Muhammedün Resûlu'llâh dedi" (KE 7r17)

elgin yokarı kötürdi "elini yukarı kaldırdı" (KE 69r21)

kudı tüşkänläрни yokaru kötürgän, örä kopganları yumurgan "aşağı düşenleri yukarı kaldıran, yükselenleri yerle bir eden..." (KE 78r21)

ol gevherni çıkarıp yokaru köterdi "o cevheri çıkarıp yukarı kaldırdı" (KE 176v19)

eşek arıgsızni yığlap hoşlanmışta burnını yokaru kötürmek bolur "bir eşek havadaki pislik kokusunu koklarsa, burnunu keyifsizce yukarı kaldırır" (KE 232r14)

- **üntür-** ↑: "kaldırmak"

elgin yokaru (üntürüp)... "elini yukarı kaldırıp..." (Maitr Nr. 49, 151)

- **tur-** ↑: "kalkmak"

olmuş orunıntın yokaru turup ... "oturduğu yerden ayağa kalkıp ..." (AY, 34k-2)

tüü tüpi yokaru turgu teg yürek yarılınçığ açığ "tüy dibinin yukarı kalkması gibi yürek yarılması acısı" (AY 410-1; 662-9)

Är yokaru turdı "adam ayağa kalktı" (Dankoff-Kelly 266=DLT-II 6-25)

muzaride 'ol yokaru turur' denilir. (DLT-II 35-8)

dur yukaru tiz azm-i râh kıl / var Horasan halkını agâh kıl "kalk ayağa, tez yola azmet / git Horasan halkını haberdar et" (Vahdet. XV. 91-2 = TTS-VI, 4706)

aç gözün tur yukaru hâbından / nergis açılmadın türabından "aç gözünü uykundan uyan / nergis topraktan açmadan" (Yuz. Hamdi.XV.222=TTS-VI 4706)

Ya Bektaş, nasip senindir, heman tur yukarı didi "Ya Bektaş! nasip senindir, hemen kalk ayağa dedi" (Bektaş.XV.99= TTS-VI 4706)

tur yukaru seni dostuna iletip ısmarlayam, yolda bir gayri vâkıya dahi uğramayasın dedi "kalk ayağa, seni dostuna iletip ısmarlayayım, yolda olmadık bir şeye uğramayasın dedi" (Ferec.XV.302=TTS-VI 4706)

turı gel yukaru didiler "kalkıp gel yukarı dediler" (DK 301-7)

- **turumsın-** ↑: "kalkar gibi yapmak"

ol yokaru turumsındı "o yukarı kalkar gibi göründü" (DLT-II 260-10)

- **uç-**↑: "uçmak"

yokaru uçup bu özüm tendüki / yaşıl kökke örlep "benim yukarı çıkıp kaybolmam / mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam" (KB 6064)

1.2 yokaru+ ↓ fiil

- **koy-**↓: "koymak"

Her işiñde adalatı yókarda goý "her işte adaleti yukarıda/önde tut" (RN s.236)

- **oltur-** ↓: "oturmak"

Tanrı sizlerke kaçan ayılsa: yokaru olturunlar, yokaru olturunlar, kötürgey Tanrı anlarka kim taptılar sizdin, anlarka kim berildiler bilig derecât "Size :'Kalkın' dendiği zaman da kalkın ki Allah sizden inananları ve kendilerine ilim verilenleri derecelerle yükseltsin" (RKT 58-11)

1.3 yokaru+ fiil

- **at-:** "atmak"

niteg kim şîrîn öldi tip işitti / külüngin ol yukaru tagka attı "ne zaman ki 'Şirin öldü' diye işitti / o küreği yukarı dağa attı" (HŞ 2761)

- **bar- :** "varmak, gitmek"

Örce yörüdi kemi, örledi kemi, yelken kötürdi takı yokaru bardı kemi "yukarı İleri/doğru yürüdü gemi, yükseldi/ilerledi gemi, yelken açtı/götürdü ve yukarı gitti gemi" (ME 10, 3)

- **bak- :** "bakmak"

İbrāhim yokaru bakdı Cebrā'ilni kördi "İbrahim yukarı baktı, Cebrail'i gördü" (KE 52r2)

yokaru bakdı kök yırak, kudı bakdı yer katıg "yukarı baktı gök ırak, aşağı baktı yer katı/ser" (KE 70r4)

bir ayakı ilgāri bir ayakı artkarı surnı agzıga koyup yokarı kökgā bakıp ürgälü turur "bir ayağı ileri bir ayağı geri sur (borusunu) ağzına koyup yukarı göğe bakıp üfler" (KE 177r12)

Yoharı bahıp "yukarı bakıp" (CC 122,16= Grønbech 125)

aşağadan yokaru bakmaz-mısın "aşağıdan yukarıya bakmaz mısın?" (DK 187-7)

Begil yokaru bakdı, gök ırak yir katı didi "Begil yukarı baktı, gök ırak yer katı dedi" (DK 243-10)

- **çäk-:** "çekmek"

Tagı mänüm pulumu yukkar çäkdi yedi "Tagı benim paramı ödemedi (hr. yukarı çekti), yedi" (WH, 1980:230)

- **kir-:** "girmek". *söz içige kir-* "(metinde) yukarıda sözü edilmek, değinilmek"

Kümüş Altun digen uşbu irdi

Kim yokarı söz içige kirdi "yukarıda sözü edilen Kümüş ve Altun denilen bunlardı" (ŞN 157a6).

- **köç- :** "gitmek"

Kunduz sarı su yokkarı baka köçti "Kunduz'a doğru suyun yukarı tarafına göçtü" (BN 33a)

→ karş. *selenje kudı yorıpan* "Selenje nehri boyunca yürüyerek" (BK D 37) ve

ol sub kudı bardımız "o ırmak boyunca yol aldık" (T-K, 27.1)

- **kör-** : "görmek"

yatıp bardı azrak odundı turup / yaşıl kökkä baktı yokaru körüp "biraz yattı, uyudu; tekrar uyanıp kalktı / başını kaldırıp mavi göğe baktı" (KB 6218)

İlla: barçadan yokarı dağı özlerini özgelerden artuk körerler "illa herkesten yukarı ve kendilerini başkalarından üstün görürler" (GT 309-13)

- **seret-**: "bakmak"

Ecem bugünkü hovanıñ yağdayını bilmek için yokarı seretdi. "Annem bugünkü havanın durumunu bilmek için yukarı (gökyüzüne) baktı" (TDS, 298)

- **sugur-** : "tükürmek" → karş. TTü. dey. aşağı tükürsen sakal, yukarı tükürsen bıyık

Ol yokaru ya:rın suğurdı "o, yukarı doğru tükürdü" (Dankoff-Kelly 309=DLT-II 81-4)

- **tut-**: "tutmak"

at başını yokaru tutdı "at başını yukarı tuttu/kaldırdı" (DK 99-11)

Zeynal öz mänliyini hər şeydän yuxarı tuturdu "Zeynal kendi benliğini her şeyden üstün tutardı" (ADİL, 1966-II:569b)

1.4 yokaru+ Yardımcı fiil

- **bol-**: "olmak"

Fir'avn korkup tahtındın arkan yıkıldı, tepesi kuyı adakı yokaru boldı "Firavun korkup, tahtından sırt üstü yıkıldı, başı aşağı, ayakları yukarı oldu" (KE 111r14)

halayık kördilär kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i yokarı boldı, adakları aşak boldı "hepsi gördüler, ne zaman indiyse tersine çevrildi, (masanın) yüzü yukarı oldu, ayakları aşağı oldu" (KE 172r3)

ya'nī män kuyı bolup künüm yokarı bolganınga unamas-män "yani ben aşağı olup, kölemin yukarı olmasına razı olmam" (KE 205v7)

Zevriden [Fa.]: yokaru olmak (Ni'meti.XVI.24=TTS-VI 4706)

- **kıl-** : "kılmak, etmek"

kimiñ birlä devlet yaraşsa kälip / başın kökkä tögürür yokaru kılıp "kime devlet gelip onunla uyuşursa/ onun başını yükselterek göğe erdirir" (KB

3072)

Resül başın kuyı saldı yana yokaru kıldı "Resul başını aşığı eğdi, yine yukarı kaldırdı" (KE 215r12)

(2) isim + yokaru

- **adak:** "ayak"

... adak yokaru tizkâ-tägi yir ulug titir. "ayak yukarı dize kadar yer büyüktür" (TT V A0)

- **bil:** "bel"

bil yokaru kögüz äginkä tägi ot ulug titir "belden yukarı göğüs ve çene ye kadar yüksek ateştir" (TT V 7)

- **derece:** "derece, mertebe"

Her kime şahandazdyr, ula hyzmat eder. Derejesi yokarydyr. "Sözü, sohbeti dinlenir, büyüğe hizmet eder. Mertebesi yüksektir." (RN s.213)

- **yaş:** "yaş"

Mavri Mira Hey'eti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor = Mavri Mira Hey'eti tarafından yönetilen Rum okullarının izci teşkilâtları, yirmi yaşından yukarı gençleri de içine almak üzere her yerde kuruluşunu tamamlıyor". (Korkmaz, Nutuk s.2)

(3) yokaru + isim

- **böleg:** "kısım"

İki gerdeniniñ arasy gaty giñ bolupdyr, göwresiniñ biden yokary bölegi aşaky bölegine görä has uzyn bolupdyr. "İki omuz arası gayet geniş, belden yukarı belden aşığına göre daha uzundur" (RN s.236)

- **hasıl:** "ürün"

Kolhozçılar şu yıl pagtadan yokarı hasıl aldılar "Kolhozcular bu yıl pamuktan yüksek ürün aldılar" (TDS, 298)

- **kulp:** "kulp"

men aşığa kulpa yapışuram, sen yukarı kulpa yapışursın "ben aşığıdaki kulba yapıırım, sen yukarıdaki kulba yapışursın" (DK 198-10)

(4) yokaru türevleri

(4.1) yokaru'dan İsimler

yokaru sözcüğü +*rak* derecelendirme ekini kabul ederek cümleye "daha yüksek, daha yukarı, daha üst seviyede" anlamını katar.

- **yokarurak** : "daha yüksek"

Din içinde hiç ibadet öğüt vermekten yokarurak yoktur
(Tuh.Le.XV.228=TTS-VI 4706)

(4.2) yokaru'dan Fiiller

Modern Türk dili sahasında Türkmen Türkçesinde *yokarı* sözcüğünün *yokarıla-* "artmak, yükselmek" fiil türevine rastlanmaktadır:

Ulanylan Maşyn Bahalary Yokarlanyarmy?

Soňky günlerde dayhanlarymyzyň ýyllyk hasyllarynyň tölegleriniň berlip başlanmagy bilen maşynlaryn nyrhy azda- kände ýokarlandy. "Kullanılmış Araba Fiyatları Yükseliyor mu? Son günlerde çiftçilerimizin yıllık ürünlerinin ücretlerinin verilmeye başlanması ile araba fiyatları az- çok yükseldi. " (<http://www.turkmenpress.com/>)

Sözcüğü Türkiye ve Türkmen Türkçesinde -dİr cevher fiil kullanımında görmek de mümkündür:

Her kime şahandazdyr, ula hyzmat eder. Derejesi ýokarydyr. "Sözü, sohbeti dinlenir, büyüğe hizmet eder. Mertebesi yüksektir." (RN s.213)

2.1.2.1.3. Birleşim Değerleri Açısından *yokaru*

yokaru sözcüğünün, kullanım alanında da ifade edildiği gibi, tarihsel ve modern Türk dili sahasında *ag-* ve türevleri *agtın-*, *agtur-*; *aş-*, *çık-*, *kop-* ve türevi *kopsa-*; *kötür-*, *üntür-*, *tur-* ve türevi *turumsın-* ve *uç-* YUKARI fiilleri ile birlikte; *koy-* ve *oltur-* AŞAĞI fiilleri ile *at-*, *bak-*, *bar-*, *çäk-*, *kir-*, *köç-*, *kör-*, *seret-*, *sugur-*, *tut-* fiilleri ve *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte dizimlendiği görülmüştür.

yokaru sözcüğünün son çekim edatı görevinde (1) İ-dIn/-dAn yokaru FİİL kalıbında; zarf görevinde (1) İ-Ø yokaru FİİL, (2) İ-I İYELİK yokaru FİİL, (3) İ-I İYELİK +BELİRTME yokaru FİİL kalıplarında; sıfat görevinde fiillerin dışında *böleg* "kısım", *derece*, *hasıl* "ürün", *kulp*, *yaş* gibi isimlerden önce dizimlendiği görülür.

yokaru'nun son çekim edatı olarak kullanımı:

yokaru sözcüğü son çekim edatı görevinde ayrılma hâlindeki isimlerden sonra dizimlenir:

1. İ-dIn/-dAn yokaru FİİL

olurmuş orunıntın yokaru turup ...(AY, 34k-2)

Oturduğu yer- AYRILMA ayağa kalkıp

"Oturduğu yerden ayağa kalkıp ..."

körür agdı yirdin yokaru kopa (KB 5678)

Güneşin yerin- AYRILMA kopup yükselmeye başladığını gördü

"Güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü"

aşağadan yukaru bakmaz-mısın (DK 187-7)

Aşağı- AYRILMA yukarı bakmaz mısın?

"Aşağıdan yukarıya bakmaz mısın?"

Aşağıdaki Nutuk'tan alınan örnekte ise aslında *yirmi yaşını mütecaviz gençler* olarak geçen ibare Z. Korkmaz tarafından sadeleştirilmiş neşrinde *yirmi yaşından yukarı gençler* ifadesinde ayrılma hâlindeki *yaş* ismini takip eden *yukarı* sözcüğü ile birlikte karşılanmıştır:

Mavri Mira Hey'eti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor. "Mavri Mira Hey'eti tarafından yönetilen Rum okullarının izci teşkilâtları, yirmi yaşından yukarı gençleri de içine almak üzere her yerde kuruluşunu tamamlıyor". (Nutuk s.2)

"...yirmi yaşın- AYRILMA yukarı gençleri..."

yokaru'nun zarf olarak kullanımı:

yokaru sözcüğü özne veya nesne görevindeki isimlerin konumunu YUKARI yönünde belirleyerek zarf görevi ile fiili sınırlar. Bu tip kullanımlarda özne görevindeki isimler yalın hâli tercih ederlerken, nesne görevindeki isimler 3K İYELİK ekini tercih ederler:

(1) İ-Ø yokaru FİİL

İbrāhim- Ø yokaru bakdı Cebrā'ilni kördi (KE 52r2)

"İbrahim yukarı baktı, Cebrail'i gördü"

Begil-Ø yokaru bakdı, gök ırak yir katı didi (DK 243-10)

"Begil yukarı baktı, gök ırak yer katı dedi"

är-Ø yokaru kopdı (DLT-II 4-14)

"Adam yukarı yükseldi"

ol-Ø yokaru yarın sagurdı (DLT-II 81-4)

"O, yukarı doğru tükürdü"

ol-Ø yokaru turumsındı (DLT-II 260-10)

"O yukarı kalkar gibi göründü"

ol-Ø yokaru kopsadı (DLT-III 285-7)

"O yukarı çıkmak istedi"

(2) İ-3K İYELİK yokaru FİİL

Fir'avn korkup tahtındın arkan yıkıldı, tepesi kuyı adakı yokaru boldı (KE 111r14)

Firavun korkup, tahtından arkaya yıkıldı, tepesi aşağı, ayağ-3K İYELİK yukarı oldu

"Firavun korkup, tahtından arkaya yıkıldı, başı aşağı, ayağı yukarı oldu"

hıalayık kördilär kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i yokaru boldı, adakları aşak boldı (KE 172r3)

İnsanlar gördüler ki, ne zaman indi ise sofrı çevrildi, yüz-3K İYELİK yukarı oldu, ayakları aşağı oldu

Hak Ta'alanuñ emri-y-ile Delü Karçaruñ eli yokaruda asılı kaldı (DK 84-12)

Hak Tealâ'nın emriyle Deli Karçar'ın el-**3K İYELİK** yukarıda asılı kaldı
 "Hak Tealâ'nın emriyle Deli Karçar'ın eli yukarıda/havada asılı kaldı"

(3) **İ- 3K İYELİK +BELİRTME** yokarı FİİL

elgin yokarı kötürdi (KE 69r21)

El-**3K İYELİK+BELİRTME** yukarı kaldırdı.

"Elini yukarı kaldırdı"

At başını yokarı tutdı (DK 99-11)

At-**Ø baş-3K İYELİK+BELİRTME** yukarı tuttu

"at başını yukarı tuttu/kaldırdı"

yokaru'nun sıfat olarak kullanımı:

yokaru sözcüğü cümlede sıfat görevinde bulunduğu durumlarda derecelendirme alır.

Tarihsel Batı Türkçesinde bu derecelendirme, sözcüğe *+rak* ekinin eklenmesiyle oluşur:

Din içinde hiç ibadet öğüt vermektен yokarurak yoktur "din içinde öğüt vermektен daha üstün ibadet yoktur" (Tuh.Le.XV.228=TTS-VI 4706)

Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde ise bu derecelendirme TTü. *en*, Trkm. *iñ, has*

gibi azlık-çokluk zarflarının *yokarı* sıfatının başına getirilmesiyle yapılır:

Boýnuma düşen yük şahyrylykdan has ýokary galmaga meni mejbur edýär we itergi berýär. "Omuzuma yüklenen sorumluluklar beni, şairlikten daha yukarı (seviyelere) çıkmaya mecbur etmektedir ve teşvik etmektedir." (RN s.76)

Halk häkimiýetiniň iň ýokary wekilçilikli organy Türkmenistanyň Halk maslahatydyr. "Halk hakimiyetinin en üst temsil organı Türkmenistan'ın Halk Maslahatı'dır." (RN s.265)

Türkiye Türkçesinde *yokarı* sözcüğü karşıtı *aşağı* gibi semt, mahalle, bölge, vb. yerel veya yabancı coğrafi isimlerle birlikte kullanılmaktadır: *Yokarı Gökdere Köyü,*

Yokarı Kırzı Köyü, Yokarı Ayrancı, Yokarı Dudullu, Yokarı Karabağ, Yokarı Cuma (Bulgaristan), Yokarı Avusturya gibi. Ayrıca coğrafya, haberleşme teknolojisi gibi

alanlarda *yukarı akım*, *yukarı havza*, *yukarı hat*, *aşağı hat* vb. örneklerde sıfat görevinde kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde son yıllarda yapılan Türk lirasından altı sıfır atma değişikliğiyle birlikte dilde küsüratlı rakamların bir üst rakama tamamlanmasını ifade etmek için de "yukarı yuvarlama" tabiri kullanılmaya başlanmıştır:

Tüketiciler Derneği (TÜDER), Yeni Türk Lirası'nın kullanılmaya başlanmasıyla "yukarı yuvarlama" yapanların derneğe bildirilmesini isterken bu yerlerden alışveriş edilmemesi uyarısında bulundu.

(<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/>)

Sözcük Türkmen Türkçesinde de *yokarı hasil* "yüksek kalitede ürün", *has yokarı nırh* "çok yüksek fiyat", *yokarı dereceli gatnaşık* "üst düzey katılım", *yokarı ruhbelentlik* "yüksek derecede mutluluk", *yokarkı kat* "yukarı kat", *iň yokarı vezipe* "en büyük görev" gibi örneklerde "yukarı, yüksek, üst, büyük" anlamlarında sıfat görevinde kullanılmaktadır:

Kolhozçılar şu yıl pagtadan yokarı hasil aldılar. (TDS, 298)

Ukrainanyň Özbegistana has yokary nyrh tekliş eden yagdayynda, Özbekleriň gaz eksportynyň köp mukdaryny Ukrainlara satyp, Orsyede beryän gazyny kem-kemden azaldar diyip bilermenler aydyrlar. (<http://www.turkmenpress.com/>)

Döwlet Baştutanymyz Eýranynyň Prezidentinine gutlag hatlary üçin tüys yürekden minnetdarlyk bildirip, Eýranly ýolbaşçylaryň kasam dabarasyna yokary derejeli gatnaşandyklary üçinem aýratyn sagbolsun aýtdy. (<http://www.turkmenpress.com/>)

Mertebeli Prezidentimiz Balkan welaýatynyň Esenguly etrabyna eden iş saparynda kabul eden kararlary yokary ruhybelentlik bilen amala aşyrylyp başlandy. (<http://www.turkmenpress.com/>)

2.1.2.1.4. Anlam Olayları Açısından *yokaru*

Yokaru YUKARI sözcüğü tarihsel ve modern Türk dilinde şu anlamlarda tespit edilmiştir:

(1) Sözcüğün “yukarı, üst kısım” anlamındaki *yok kökünden türediği göz önüne alınarak birinci anlamı “yukarı, yukarıya” şeklinde verilmiştir (ESl. 1989:214). *yok sözcüğü DLT’de *yok yer* ifadesinde “yokuş yer” anlamında geçmektedir (Dankoff-Kelly 36).

(2) Türkmen Türkçesinde *yokaru* sözcüğünün “odanın baş köşesi” anlamı da mevcuttur (TDS, 298a/b).

(3) *yokaru* sözcüğü Modern Türk dilinin türlerinde kuzey, güney, batı yönleri için de kullanılmıştır: Türkmen Türkçesinde *yokarı* sözcüğü Teke ağzının Marı şivesinde ise “güney” anlamındadır (TDGDS, 104). G. Jarring, *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary* adlı çalışmasında *yukarı* sözcüğünün Uygur Türkçesinin ağızlarındaki “yukarı, üst” anlamının yanı sıra “kuzey” ve “güney” anlamlarına da yer vermiştir. Kuzey-doğu Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde de sözcüğün “batı” anlamı mevcuttur: *çogar* I "batı" (HakRSl. 1953:319b).

(4) Sözcüğün *yukarıda* şeklinin Uygur Türkçesinin ağızlarında “cennette” anlamında kullanıldığı kaydedilmiştir (Jarring 1964:161).

(5) Sözcüğün tarihsel Türk dilinde "yüksek" ve "üstün" anlamları da tespit edilmektedir. Sözcük Rylands Kur’an Tercümesinde “*Taḥrı sizlerke kaçan ayılsa: yokaru olturuḥlar, yokaru olturuḥlar*”(RKT 58-11) cümlesinde *yokaru oltur-* ifadesinde “yüksekte oturmak” anlamında kullanılmıştır. Gülistan Tercümesi’nde

geçen “*illa: barçadan yokarı dagı özlerini özgelerden artuk körerler*” (GT 309-13) cümlesinde ise “üstün” anlamında kullanılmıştır.

Modern Türk dili alanında da sözcüğün bu anlamları korunur. Türkmen Türkçesinde *yokarı* sözcüğünün genellikle “yukarı, üst, yüksek” anlamında kullanımları mevcuttur:

Kolhozçılar şu yıl pagtadan yokarı hasıl aldılar. "Kolhozcular bu yıl pamuktan yüksek ürün aldılar." (TDS, 298)

Türkmen iýmitiniň esasy bölegi bolan Türkmen çöregini — halkymyz ýokary kämillik derejesine çenli ýetiripdir. "Türkmenlerin esas yiyecekleri olan Türkmen ekmeğini halkımız en üst seviyeye getirmiştir." (RN s.182)

Halk häkimiýetiniň iň ýokary wekilçilikli organy Türkmenistanyň Halk maslahatydyr. "Halk hakimiyetinin en üst temsilci organı Türkmenistan'ın Halk Maslahatı'dır." (RNs.265)

Şu günler paytagtymyzda Azady köçesiniň ugrunda Gülüstan merkeziniň yanynda bina edilyän söwda merkeziniň gurluşygy yokary depginde alynyp barylyar. Ildeşlerimiz söwda merkezinde yokarky gatlara liftler we ekskowator basganjaklar bilen münüp bilerler. Binanyň içi yokary hilli sowadyjy we yyladyjy enjamlardan doly üpjün ediler. "Şu günler başkentimizde Azadi sokağı tarafında Gülistan Merkezi'nin yanında inşa edilen ticaret merkezinin inşası yüksek tempoda devam ediyor. Hemşehrilerimiz ticaret merkezinde yukarı katlara asansörler ve yürüyen merdivenler ile çıkabilirler. Binanın içi yüksek derecede soğutucu ve ıltıcı cihazlarla (klimalarla) donatılıyor. " (<http://www.turkmenpress.com/>)

Soňky günlerde dayhanlarymyzyň ýyllyk hasyllarynyň tölegleriniň berlip başlanmagy bilen maşynlaryň nyrhý azda- kände ýokarlandy. "Son günlerde çiftçilerimizin yıllık ürünlerinin ücretlerinin verilmeye başlanması ile araba fiyatları az-çok yükseldi. " (<http://www.turkmenpress.com/>)

Türkiye Türkçesinde *aşağı* gibi *yukarı* sözcüğü de ekonomi, spor vb. alanlarda niteleyici olarak kullanılmaktadır. Ekonomide döviz kurlarının yükselmesini ifade etmek için *yukarı* sözcüğü kullanılır:

Türkiye'de döviz yukarı döner mi?

Dolarda trend yukarı döner mi?

(<http://www.radikal.com.tr/haber.php>)

Aşağıda spor alanından getirilen örnekte ise Türk millî basketçisinin başarısı ve performansı *yukarı* sözcüğü ile ifade edilirken, kendisinin de oyuncusu olduğu takımın beğenilmeyen performansı *aşağı* sözcüğü ile ifade edilmiştir:

Hido yukarı, Orlando aşağı (NBA)

Yukarıda görüldüğü gibi *aşağı* sözcüğünün anlama olumsuz etkisine karşın, *yukarı* sözcüğü anlamı olumlu yönde etkilemektedir.

(6) Türkiye Türkçesinde sözcük bağlamsal olarak "büyük" anlamında da kullanılmaktadır. Nutuk'ta geçen *Mavri Mira Hey'eti tarafından idare olunan Rum mekteplerinin izci teşkilâtları, yirmi yaşını mütecaviz gençler de dahil olmak üzere her yerde ikmal olunuyor* cümlesinde altı çizili *mütecaviz* "geçen, aşan, fazla, çok" anlamlarındadır ve Nutuk'un bugünkü dille yapılan yayınında *yukarı* sözcüğü ile karşılanmıştır. Burada *yukarı* sözcüğü "yirmi yaşını geçen, yirmi yaşından büyük" anlamında kullanılmıştır.

(7) Türkiye Türkçesinde sözcük deyim kalıpları içinde de kullanılmaktadır:

yukardan al-: Karşılıklı görüşmede, kabul edilmesi güç şeyler söylemek, ağır önerilerde bulunmak (DeyS. 1126).

(birini) yukarıdan aşağıya süz-: Bir kişiye tepeden tırnağa, eleştiri gözüyle bakmak (DeyS. 1126).

(birine) yukardan bak- (sin. tepeden bak-): Kendini karşısındakinden üstün görmek (DeyS. 1126).

2.1.2.1.5. Karşıtları ile *yokaru*

Tarihsel ve Modern Türk dilinde tespit edilen *yokaru* ~ *yokarı* ~ *yukarı* yön sözcüğünün *kudı* ve *aşay(a)* yön sözcükleri ile karşıtlık çifti kurduğu tespit edilmiştir. *yokarı:kudı* çiftinin daha çok tarihsel Türk dili alanını, *yokarı:aşay(a)* çiftinin ise modern Türk dili alanını kapsadığı söylenebilir. *yokaru* yön-sözcüğünün *kudı* AŞAĞI-sözcüğü ile aynı söylem parçası içinde yan yana kullanıldığını gösteren örnekler *kudı*

bahsinde sıralanmıştı. Bunlar BN suyun içi olan söylem parçasında *yokaru kudi üze* "yukarı, aşağı yüzerek" (Maitr. 105,10), BN gökyüzü olan söylem parçasında *yokaru kudi kakılayu kayna-* "bir yukarı-bir aşağı kaynaşmak" (KB 72), BN nesne-âsa olan söylem parçasında *yokaru kuzı sıya-* "yukarı aşağı sıvazlamak" (AKT 28b,22) ve BN kabirler olan söylem parçasında *yukârı kuyi dombây-* "yukarı aşağı eğilmek" (ÖTİL-II, 613c) örnekleridir.

Sözcüğün *kudi* karşıtı ile birlikte kullanımına bir diğer örnek *Kim Hak ta'a:la:-ni yokaru kuyi, astın üstün, ilgäri artgaru birlä yad kılsa kafir bolur* "kim Hak Teâlâ'yı yukarı-aşağı, alt-üst, ön-arka ile hatıra getirse kâfir olur" (KE, A.211v1) cümlesidir. Bu cümlede sadece *yokaru:kuyi* karşıtları değil *astın: üstün, ilgäri: artgaru* yön gösteren karşıtları da dikkati çeker.

yokarı yön-sözcüğünün *aşay(a)* AŞAĞI-sözcüğü ile aynı söylem parçası içinde yan yana kullanımının tespit edildiği ve *aşay(a)* bahsinde belirtildiği örnekler sırasıyla BN Tanrı olan *aşak kılıyan yokaru kötürgän* "aşağı indiren ve yukarı yükselten" (AKT 67b, 19), *kaçan kim gūrları aşakı yokarı kılıyay* "onların mezarlarını aşağı (indirip) yukarı (çıkardığı) zaman" (AKT 126b,9), BN örtü olan *yüzünü kibleye döndü çigininden ridāsını aldı, yukarı ucun aşağı, aşağı ucun yukarı kıldı* (Si.Da. XIV.613-1=TTS-I, 257) ve BN yerleşim yerleri olan *şehirleriyle ve yerleriyle Cebrail götürüp havaya çıkardı, yukarisın aşağı döndürüp koyuverdi* (Müneb.XV.35-2=TTS-I, 258) örnekleridir. *yokaru* YUKARI yön göstereni Anonim Kuran Tefsirindeki *aşak kılıyan yokaru kötürgän* "aşağı indiren ve yukarı yükselten" (AKT 67b, 19) ifadesinde hem *aşak:yokaru* yön gösteren karşıtlık çiftini hem de *aşak kıl-*"aşağı indirmek" : *yokaru kötür-* "yukarı yükseltmek/kaldırmak" tersinir fiil çiftini oluşturmaktadır.

2.1.2.1.6. Sinonimleri ile *yokaru*

yokaru YUKARI yön-sözcüğünün, yine bir YUKARI-sözcüğü olan *örü* ile aynı söylem parçasında kullanımı da mevcuttur. Mukaddimetü'l-Edep'te BN gemi olan *örce* *yörüdi kemi, örledi kemi, yelken kötürdi takı yokaru bardı kemi* (ME 10, 3) cümlesinde *örü* ve *yokaru* yön gösterenlerinin bir arada kullanıldıkları görülmektedir. ME'deki birbirinin yerini tutabilen bu ibarelerin hepsi geminin ileri doğru hareketini, ilerlemesini anlatmaktadır. Bu söylem içinde ME yazarı, gönderimleri aynı veya benzer olan cümleleri ardı ardına sıralamıştır. Bu ifade çeşitlenmesini diyalektal çeşitlenme ile de ilgilendirmek gerekir.

yokarı ve *örü* yön gösterenlerinin tarihsel Türk diline ait metinlerde "ayağa kalkmak" kavram alanını paylaştıkları gözlenir. Altun Yaruk'ta *olurmuş orununtın yokaru turup ...* "oturduğu yerden ayağa kalkıp ..." (AY, 34k-2) ifadesinde *yokaru tur-* "ayağa kalkmak" fiilinin yanı sıra aynı eserde *bodis(a)t(a)v olurmuş orununtın örü turup oñ eñninteki tonın açınıp oñdınkı tizin çökutip ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrisi burkan ağakınta yinçürü töpün yükünüp...* "bodhisattva oturduğu yerden ayağa kalkıp, sağ omuzundaki elbisesini açıp sağ dizinin üstüne çöküp ayaklarını kavuşturup saygı ile tanrılar tanrısı Buddha'nın ayaklarına baş üstü kapanıp(=secde edip)..." (AY 36,15) cümlesinde *örü tur-* fiili de görülür. Bu söylemde bir *örü tur-: yinçürü töpün yükün-* tersinirliği de vardır. Yine Buddhist metinlerden İnsadi Sutra'da *...beş yüz arxantlar olurmuş oron-larında örü turup tiz-lärin çökutip ay-a-ların kavşurup süzük köñül-lärintin ötkürü köz-lärindäki yaş-ları üzä tonların ölitip täñri täñrisi burxan[-ka] inça tep ötüg ötünti-lär* "beş yüz aziz oturdukları yerden ayağa kalkıp, diz çöküp, avuçlarını birleştirerek temiz gönüllerinden ötürü gözlerindeki yaşları ile elbiselerini ıslatıp, tanrılar tanrısı

Buddha'ya şunları deyip dilek dilediler (ricada bulundular)" (IS, 555) örneğinde *örü tur-:otur-* tersinirliği görülür. *Divanü Lûgat'it-Türk'te är yokaru turdı* "adam ayağa kalktı" (DLT-Dankoff-Kelly, 266) cümlesinde *yokaru tur-* kullanımına ve Dede Korkut'ta *Buğaç Big yirinden örü turdı* "Boğaç Bey yerinden ayağa kalktı" (DK 31-2) cümlesinde *örü tur-* kullanımına rastlıyoruz. Karşıtlık temelinde *ayağa kalk-* fiilinin tersiniri *otur-* olacaktır. Bilindiği gibi *tersinirler* iki uçta bulunan durum arasında karşıt yönlerdeki hareketi (veya daha genel olarak değişimi) gösterme özelliğine sahip, fiil türünde kelimelerden oluşan karşıtlıklardır. Örneğin, yukarıda verdiğimiz *är yokaru turdı* "adam ayağa kalktı" (Dankoff-Kelly, 266) cümlesinde *yokaru tur-* fiilinin tam olarak tersiniri *ol är olturdı* "o adam oturdu" (Dankoff-Kelly, 119) cümlesinde *oltur-* şeklinde görülmektedir. TTü. bugün *otur-:kalk-* ve Trkm'de ise *otur-: yerinden tur-/galk-* karşıtlıkları görülmektedir.

2.1.2.2. yügerü

Proto-Tü. **ü:ggerü* "yukarı" (Tekin 1994:64); Proto Ogur *yüggerü; Proto-Oguz *yüggerü; KökTü. viii. yy. *yügerü* "yukarı" (BK D 10; BK D 2),x.yy. - (IB -); Bud.Tü.ç. viii. yy. *yügerü* "yukarı, yüksek" (U III 41-8;61, 4-5), ix.-x. yy. *yügerü* "yukarı" (AY, 34j-17), *yügerüki* (HT VIII, 617); xvii. yy. *yüge:rü* "yukarı" (IS, 147), Man.Tü.ç. viii. yy. (); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: - (DLT, KB, TİEM 73); Harezmi ç.: xii. yy. - (ME, AKT); *yügerü* "yüksek" (RKT 7-205); xiv. yy. - (KE, NF), EKıp.: - CC, xiv. yy. - (GT), MKıp.: - (KTS); Doğu Tü.: xvi. yy.- (ŞN), xvi. yy. - (BN), xviii. yy. - (San.); Batı Tü.: xiv-yy. - (TTS), xv. yy. - (DK); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. st. -, ağ. *yüğ* "küçük yükselti" (DS-XI, 4325b), *yüğlen-* "yukarı çıkmak, yükselmek" (DS-XI, 4325b), Trkm -, AzTü. -, Horasan -; Güney-Doğu: -; Kuzey-batı (Kıpçak): -; Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva -, Şor -, Hakas -, Saha -, fakat

ürüt “yukarı” (YakutRSI. 1972:458a); Hal. -; Çuv. *si, sıy* “tepe, üst” < *yig < *yüg < **ü:g* “yukarı”, bundan *sül, süli* “yükseklik, boy; üst, üzeri, yukarı” < *yügel < *yüg+el* (Tekin 1994: 64).

2.1.2.2.1. *yügerü*’nün Etimolojik Değerlendirmesi

Radloff *yügerü* sözcüğünün türetici kökü olarak *yü şeklini önermiştir. Thomsen ise *yüg kökünü tespit etmiş ve *yügerü* biçimi için Turcica'da şunları ifade etmiştir:

"Hareket ya da yön fikrini, öncelikle üç yerde geçen ve muhtemelen *yügerü* (veya *yögerü*) okunması gereken *j²ügr²ü* kelimesiyle verilmektedir. Bu kelime kutsal ya da yüce varlıklar için kullanılır, 'göge doğru', 'büyüklüğün doruğunda' gibi. Akraba dillerde (aynı anlam için aynı biçimin geçerli olduğu Uygurca hariç) birbirine tam olarak uyan bir oluşum görmüyoruz, ama bu kelimenin kökeninin Çağatayca ve Osmanlıcadaki *jüksek* (*jüksek) 'yüksek, yüce', Osmanlıca *jüksel-* 'yükselmek' kelimelerindeki *yüg* tabanı '+doğru, yönünde' anlamındaki yön gösterme eki -*gerü*'ye dayandığını tahmin edebiliriz." (Turcica, 1916:74=Köken, 2002:389'dan).

Thomsen'den sonra Clauson da Etimolojik Sözlüğünde sözcüğü *yük "yüksek yer, tepe" isim kökünden *yük > *yük+gerü* > *yügerü* “yukarı” şeklinde kurmuştur (ED, 915a). Räsänen sözcüğe **yok/yoγ* madde başı altında ele alarak, *yügerü* biçimini *yok köküyle ilişkilendirmiştir (VEWT 205b).

Talat Tekin “Türk Dilinde Önseste y- Türemesi” adlı makalesinde sözcüğün kökünü Ana Türkçede **ü:g* olarak ön ses /y/siz kumar ve Çuvaşça ve Mongolcadan tanıklamalarla ön ses /y/ türemesini bir dizi başka sözcükle birlikte bu sözcük için de Türk dilinin *Oγur* ve *Oγuz* kollarına bölünmeden önceki bir dönemde gerçekleştiğini düşünür. Tekin'in, Çuvaş Türkçesinde “tepe, üst” anlamıyla saklanan *si, sıy* için gösterdiği gelişme yolu < **ü:g* > *yüg > *yig şeklindedir (1994:64). Buna göre yön gösterme hâli ekli Eski Türkçenin Türk runik harfli metinlerinden ancak Bilge ve Köl Tigin yazıtlarında tek başına *yügerü* olarak tanıklanan sözcüğünün açılımı şöyledir: **ü:g* + -*gerü* YÖN GÖSTERME HE > *yüggerü > *yügerü.

J. R. Hamilton Prens Kalyanamkara ve Papamkara çalışmasının açıklamalar kısmında *yüggerü* "mevcut durum karşısında" sözcüğünü **yü-* + *-g* "yayılmış duran, halihazırdaki + *+gerü* biçiminde parçalar. Sözcüğü *yük-/ük-* "yığmak, kümelemek" fiilinden getiren Hamilton, bu *yük-/ük-* fiilinin de kökünde bir **yü-/ü-* "yayılmak, uzamak, yükselmek" fiilinin *-k-*'li pekiştirilmiş olduğunu ifade eder (Hamilton, 1998:131, açıklama LXI.5).

Yügäri sözcüğü ile aynı kökten gelen *yügse-* fiili ile *yügse-*'ten türemiş *yügsek/yüksek* (krş. Kırg. *üksök=üksögöy* Yudahin 793b, *üksögöy* "saçları karma karışık olan" Yudahin 793b) ve türevleri *yükseklik*, *yükselti* isimleri ve Anadolu ağızlarında tespit edilen *yüğ* "küçük yükselti" (DS-XI, 4325b) biçimi ve türevleri *yüğlen-* "yukarı çıkmak, yükselmek" (DS-XI, 4325b), *yüğlük* "dağın en yüksek noktasına yakın tepe" (DS-XI:4325b), *yüğcek* (II) "ovadaki küçük yükselti" (DS-XI:4325a) isimleri *yüg kökünün işlevliğini ve sözcük türetme gücünü gösterir.

2.1.2.2.2. *yügerü* Kullanım Alanı

BK D 2 üze k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m ol(u)rtuk(u)ma ölt(e)çiçe s(a)k(i)n(i)gma türük b(e)gl(e)r bod(u)n [ö]g(i)r(i)p s(e)b(i)n(i)p toñ(i)tm(i)ş közi **yüg(e)rü** körti bödke öz(ü)m ol(u)r(u)p bunça (a)g(i)r törüg tört bul(u)ñd(a)kı [.....] d(i)m üze kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(i)z y(e)r kıl(i)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(i)nm(i)ş]

BK D 10 türük t(e)ñrisi < türük> iduk yiri subı (a)ñça (e)tm(i)ş (e)r(i)ñç türük bod(u)n yok bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n k(a)ñ(i)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)tun(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p **yüg(e)rü** köt(ü)rti (e)r(i)ñç

KT D 11 ... kañım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p **yüg(e)rü** köt(ü)rti (e)r(i)ñç

HT VIII, 617 amtı **yügärüki** bursañ kuvrag bulıtçulayu yığılmış

AY 34j17 özi **yügerü** tükel bilge t(e)ñri

AY 34k-18 öñreki burkanlar şarırlıg sünükleri yme yirtinçüde kingürü yadılıp **yügerü** közünür tururlar

AY 86-16 ölgeysükde yme **yügerü** bolup olar tişi ätöznüñ üzlünçüsi erür tip bilmiş kergek

AY 95-16 ulug yarlıkançuçı köñüllüg amramakıñın **yügerü** kılı yarlıkap

AY 109-1 amtı men **yügerü** on küçlüg ayagka tegimliglerniñ üskinte aça yada ötüneyn

AY 151-11 kamag tınlıg oğlanınıñ **yügerü** bo közünür üdte kılı turur

AY 158-7 **yügerü** nom tilgenin evirtgüke küsüş öritsünler amtı bo

AY 158-9 közünür üdteki burkanlarıg **yügerü** nom tilgenin evirtgeli köñül turgursunlar

AY 186-15 burkantın **yügerü** bo altın-öñlüg yaruk yaltırıklıg-kopda-kötrülmiş...

AY 204-8 **yügerü** közünür üdki ermez

- AY 204-11 keligme üdki ermez...**yügerü** közünür üdki ermez...
- AY 314-7 yitinc oruntakı bodıs(a)t(a)vlarka **yügerü** üsüklerinte tamuka tüşe turur
- AY 317-12 yüz **yügerü** boltaçı atl(i)g orun ol
- AY 317-16 alku üdte **yügerü** kılurlar
- AY 317-17 bu orunnuñ atı **yüz yügerü** boltaçı
- AY 320-13 yogun belgülerig **yügerü** kılmakda yañıltaçı biligsiz bilig bolar
- AY 320-16 yinçge belgülerig **yügerü** kılmakda yañıltaçı biligsiz bilig
- AY 323-23 sekizinç orunka köñül öritmişlerinte tanuklamakın **yügerü** turgurtaçı atlıg samadı dyan{'}ıg öritürler....
- AY 367-23 kamağ kadgu nızvanıg uzatı :: **yügerü**
- AY 478-13 ev içintekirip ulug yarlıkançuçı köñülüg **yügerü** kılıp ayıgdın titilip...
- AY 481-2 ol köni kirtü süzük kirtgünç köñülüngin **yügerü** kılıp...
- AY 485-3 ögin köñülin saçmadın..**yügerü** sakınsun üskinte
- AY 494-16 bir teg barçanı közetür siz..**yügerü** turgurup yarlıkançuçı köñülüg..
- AY 534-14 azu işiler ulatı dört törlüg tirin kuvrag mini **yügerü** körgeli küsüşleri bolsar
- AY 535-2 bo montag küsüşlerin **yügerü** kılıp bir arıg evde tayçu itigin kılusun
- AY 547-6 ulug yarlıkançuçı köñülin **yügerü** kılı yarlıkap
- AY 560-3 üstünki teñriler <**yügerü**> küyü küzetü tutmıdın ..ötrü bolurlar
- AY 576-12 bek bağdaşını olurtı .. **yügerü** kılı köñülinte
- AY 600-11 uluk yarlıkançuçı köñülü **yügerü** boltı
- AY 638-14 uluğı iki tigitler..amtı **yügerü** esen ol
- AY 670-12 men kentü özüm **yügerü**..teñrim siznidin eşidtim
- AY 670-17 amtı **yügerü** eşidtim atı kötrülmişdin bo nomug
- KB -**
- DLT-**
- ME -**
- KE -**
- TTS -**
- DK -**
- TTü. -**
- Trkm. -**

(1) yügerü+fiil

Eski Türkçe *yügerü* YUKARI sözcüğü *kötür-* (↑), *turgur-* (↑), *kör-* fiilleri ile *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte dizimlenmiştir.

1.1 yügerü+ ↑ fiil

- **kötür-** ↑ :

türük t(e)ñrısı < türük> ıduk yiri subı (a)nça (e)tm(i)ş (e)r(i)nç türük bod(u)n yok bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n k(a)ñ(ı)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(ı)g ög(ü)m ilbilge k(a)ñun(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü köt(ü)rti (e)r(i)nç "Türk Tanrısı (ve) kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmışlar şüphesiz ki: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakan'ı (ve) annem İlbilge Hatun'u Tanrı tepelerinden/başlarından tutup (daha) yukarı kaldırdı şüphesiz. (BK D 10; Barutcu Özönder 2008)

- **turgur- ↑:**

..yügerü turgurup yarlıkançuçı köñülüg.. “..yukarı kaldırıp merhametli gönülü” (AY 494-16)

1.2 yügerü+ fiil

- **kör-:** "görmek". *közi yügerü kör-* (DEYİM)

üze k(a)g(a)n ol(u)rt(u)m ol(u)rtuk(u)ma ölt(e)çiçe s(a)k(i)n(i)gma türük b(e)gl(e)r bod(u)n [ö]g(i)r(i)p s(e)b(i)n(i)p ton(ı)tm(i)ş közi yüg(e)rü körti bödke öz(ü)m ol(u)r(u)p bunça (a)g(i)r törüg tört bul(u)ñd(a)kı [.....] d(i)m üze kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(i)z y(e)r kıl(i)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(i)nm(i)ş] “üzerine hakan oturdum. (Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. Bu devirde kendim (tahta) oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki..... Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış” (BK D 2)

1.3 yügerü+ Yardımcı fiil

- **bol-:**

övke könülüm yügerü bolmayuk erser “eğer öfkem yükselmezse” (U III 61, 4-5)

Kılınçım ärü (naru ?) körmätin yügärü bolup turmuş ol "kılıcım ileriye görmeden yukarı olup durmuş" (IS, 147)

uluk yarlıkançuçı köñülü yügerü boltı "büyük, merhametli gönülü yüceldi" (AY 600-11)

ulugı iki tigitler..amtı yügerü esen ol "büyükleri iki prens..şimdi yukarı esen ol" (AY 638-14)

- **kıl-:** "etmek, yapmak". yügerü kıl- "yüceltmek, övmek" (DTSI. 284)

burkan kutın yügerü kılıp yarlıkaçıçı köñülin inça tep tedı “Burkan kutunu yüceltip merhametli gönlünü böylece söyledi..” (U III 41-8)

alku üdte yügerü kılurlar (AY 317-16)

yogun belgülerig yügerü kılmakda yanıltaçı biligsiz bilig bolar “kalın işaretleri yukarı kılmada yanılan biligsiz bilgi olur” (AY 320-13)

yinçge belgüleriğ yügerü kılmakda yañıltaçı biligsiz bilig “ince işaretleri yukarı kılmada yanılan biligsiz bilgi olur” (AY 320-16)

ev içinte kirip ulug yarlıkançuçı köñülüg yügerü kılıp “ev içine girip yüce, merhametli gönülü yüceltip...” (AY 478-13)

ol köni kirtü süzük kirtgünç köñülünğin yügerü kılıp... “o doğru, gerçek, temiz inanç gönülünü yüceltip ...” (AY 481-2)

bo montag küsüşlerin yügerü kılıp “böyle isteklerini yükseltip ...” (AY 535-2)

ulug yarlıkançuçı köñülin yügerü kılıp yarlıkap...“yüce merhametli günlünü yüceltmeyi lutfedip” (AY 547-6)

(2) isim+yügerü

- **ün:** "ses"

yād kılığ İdiñni özün içinde zārılığın hem korka, ünün yügerü okımakda kuğırak ertelerde hem kéçelerde, bolmayıl gāfillerdin “Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gāfillerden olma” (RKT 7-205)

- **öz:** "kendi"

özi yügerü tükel bilge t(e)ñri “kendi yüce bilge Tanrı” (AY, 34j-17)

men kentü özüm yügerü..tenrim siznidin eşidtim “ben kendim yukarı...efendim, sizden işittim” (AY 670-12)

2.1.2.2.3. Birleşim Değerleri Açısından *yügerü*

yügerü sözcüğünün tarihsel kullanım alanı dikkate alındığında Orhon yazıtlarında 3 yerde geçerken, Altun Yaruk'ta 33 yerde geçtiği görülmektedir. Modern Türk dili alanında *yügeri* sözcüğü, kendisi ile aynı köke sahip *yükse-* ve türevleri *yüksel-*, *yüksek* sözcüklerinde yaşatılmaktadır. *yügerü* sözcüğü yazıtlarda *kör-* "görmek" ve *kötür-* "götürmek" fiilleriyle birlikte dizimlenirken, AY'de ağırlıklı olarak *bol-* "olmak" ve *kıl-* "yapmak" yardımcı fiilleriyle ve *köñül* "gönül", *küsüş* "arzu, talep" isimleri ile birlikte dizimlenmiştir. *Köñül* "gönül"ün *yügerü* olması mutluluğa işaret ederken, *küsüş* "arzu"ların *yügerü* olması isteklerin artmasına işaret eder. Sözcük

cümlede son çekim edatı, zarf ve sıfat görevlerinde bulunur. Ayrıca tarihsel Türk dilinde *yüz yügerü* (TT VII 34, 8-9) birleşik yapısında karşımıza çıkar.

(1) yügerü sözcüğünün son çekim edatı olarak kullanımı

Sözcük AY'de geçen İ-dIn/-dAn AYRILMA yügerü FİİL kalıbındaki aşağıdaki örnekte son çekim edatı görevinde kullanılmaktadır.

ol raçaratnaprabası atlıg tenri burkantın yügerü bo altun önlüg yaruk yaltırıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atlıg nom erdinig eşidip... "o Rajaratnaprabhâsi adındaki Buda'dan yukarı bu altın renkli parlak herşeyden yükseğe kaldırılmış Dharma hükümdarı adlı Dharma mücevherini işitip" (AY 186-15)

(2) yügerü sözcüğünün zarf olarak kullanımı

Sözcük cümlede *kıl-, bol-, kör-, turgur-, sakın-* fiillerinden önce dizimlenerek zarf görevinde bulunur:

ton(ı)tm(ı)ş közi yüg(e)rü körti (BK D 2)

ton(ı)tm(ı)ş köz-**3K İYELİK** yüg(e)rü körti

"yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı"

ulug yarlıkançuçı köñülin yügerü kılı yarlıkap (AY 547-6)

ulug yarlıkançuçı köñül-**3K İYELİK+BELİRTME** yügerü kılı yarlıkap

"büyük merhametli gönlünü yüceltmeyi lutfedip"

ögin köñülin saçmadın..yügerü sakınsun üskinte (AY 485-3)

ögin köñülin saçmadın..yügerü sakınsun üskinte

"aklını gönlünü dağıtmadan .. huzurunda düşüncelerini ortaya çıkarsın."

..yügerü turgurup yarklıkançuçı köñülüg.. (AY 494-16)

..yügerü turgurup yarklıkançuçı köñülüg..

"..yukarı kaldırıp merhametli gönülü"

yügarü zarfının yerini modern Türk dilinde TTü.'de *yukarı*, Trkm.'de *yokarı*'nın aldığı ifade edilebilir.

(3) *yügerü* sözcüğünün sıfat olarak kullanılması

Tarihsel Türk dilinde *yügäri* sözcüğü, özellikle Buddhist dinsel metinlerde "yüce, ulu" anlamında Tanrıyı nitelemek için kullanılmıştır

özi yügerü tükel bilge t(e)ñri "kendi yüce, mükemmel, bilge Tanrı" (AY 34j17)

Bugün modern Türk dilinde *yügäri* sıfatının yerini TTü.'de *yüce*, *ulu*, *yüksek*, Trkm.Tü.'de ise *beyik*, *yokarı* sıfatları almış gözükmektedir (bkz. aşağı 2.1.2.2.6 sinonimleri ile *yügäri*).

(4) *yüz yügerü* birleşigi

Sözcük tarihsel Türk dilinde *yüz yügerü* birleşiginde "derhal, şimdi" anlamında kullanılmıştır:

çökde tepreser asıg bolur. oñdun kulgak tepreser yüz yügerü asıg bolur, soltın kulak tepreser tavar bolur "kulak arkası titrese kazançlı olur. sağ kulak titrese derhal faydası olur, sol kulak titrese mal-mülk sahibi olur" (TT VII 34, 8-9)

2.1.2.2.4. Anlam Olayları Açısından *yügerü*

En erken Bilge ve Kül Tegin yazıtlarından tanıklanan *yügäri* "yukarı" yön semantiği taşıyan sözcük *türük t(e)ñrisi* < *türük* > *iduk yiri subı (a)nça (e)tm(i)ş (e)r(i)nç türük bod(u)n yok bolm(a)zun tiy(i)n bod(u)n bolçun tiy(i)n k(a)ñ(i)m ilt(e)r(i)ş k(a)g(a)n(i)g ög(ü)m ilbilge k(a)tun(u)g t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yüg(e)rü köt(ü)rti (e)r(i)nç* (BK D 10) cümlesinde *t(e)ñri töp(ü)sinte tut(u)p yügäri kötür-* ibaresinde statünün yükselmesine işaret eder. *Yügerü* sözcüğünün gerçek fonksiyonel anlamı göz önüne alındığında, sözcük yön ile ilgili metonimik bir unsur olarak düşünülebilir. Ancak bu metonimik unsur kullanılarak, 'statü, durum yükseltilmesi' anlamında soyut

bir durum, Tanrı'nın tepesinden tutup yukarı kaldırması gibi daha somut ifadelerle sahnelenerek metaforik olarak anlatılmıştır.

Sözcük tarihsel Türk dilinde "yüce, ulu" anlamında yüksek statüye sahip, kutsal sayılan şeyleri nitelemek üzere kullanılmıştır: *özi yügerü tükel bilge t(e)ñri* .. "kendi yüce, mükemmel, bilge Tanrı" (AY 34j17), *amtu men yügerü on küçlüg ayagka tegimliglerniñ üskinte aça yada ötüneyin* "şimdi ben yüce, on güç sahibi saygıya değerlerin huzurunda açarak₂ arz edeyim" (AY 109-1) örneklerinde olduğu gibi. Burada da üst düzey soyut bir durumu belirtmek üzere yine yön gösterme açısından metonimik bir unsur statü belirlemek üzere metaforik olarak kullanılmıştır.

Türk devletinin ve milletinin içinde bulunduğu kötü durumundan dolayı ölesiye derin derin düşünen ve üzülen Türk beylerinin ve milletinin bu durumunu anlatan *toñtmış köz* 'aşağıya dönmüş, aşağıya meyletmış' (BK D 2) ifadesi ile mükemmel bir somutlaştırma örneği gösteren söylem parçasında, gözleri üzüntü ve belki utançtan yere, yani aşağı bakan beylerin ve milletin, Bilge'nin kağan olarak tahta geçmesi karşısında pek sevinip gözlerinin yukarı baktığını ifade etmek için *yügärü* sözcüğü, *kör-* fiili birlikte kullanılmıştır: *toñtmış közi yügerü körti*. *Köz yügärü kör-*te de aynı *toñtmış köz* ibaresinde olduğu gibi bir anlam olayı vardır ve *köz yügärü kör-* temel anlamında kafasını kaldırıp yukarı bakmayı ifade etmekten çok, olumlu yönde bir semantik gelişme ile onurlanmak, gururlanmak, umutlanmak gibi soyut kavramları somutlaştırarak metaforik olarak anlatmak için kullanılmış deyim değerine sahip bir ibaredir. Bu bağlam içinde birleşiminde yön gösterme açısından metonimik olan *yügärü* sözcüğünün metaforik kullanıldığı *yügärü kör-* yerini Orta Türk dilinde, Gülistan Tercümesi örneğinde *yukarı*'nın, bir modern Türk dili temsilcisi Altay Türkçesinde ise *örü*'nün aldığı belirlenmektedir. Hem GT'deki hem de Altay

Türkçesindeki kullanımlar, birleşimin Eski Türkçedeki gibi temel anlamının dışında metaforik kullanımlar olarak karşımıza çıktığını göstermektedir. GT'deki *illa: barçadan yokarı dağı özlerini özgelerden artuk körerler* "illa herkesten yukarı ve kendilerini başkalarından üstün görürler" (309-13) söylem parçası, aslında yazıtlardaki ile aynı kaynaktan çıkan bir semantik gelişmenin dilin daha geç bir devresinde olumsuz karakter yüklemeleri de edinerek, semantik bir çeşitlenmeye uğradığını gösterir değerdedir ve *yukarı kör-* birleşimi gururlanmak üzerinden ilerleyerek kendini beğenmeyi, kibirlenmeyi işaret ederek yeni metaforik anlamlar kazanmıştır. Altay Türkçesinden tespit edilen *örö köröt, tömön köröt elçilerin saktap ençikpeyt* "yukarı bakıyor, aşağı bakıyor sabırsızlıkla elçilerin sözlerini bekliyordu." (AltaySl. 144a) kullanımındaki *örö kör-*, değerini hemen ardındaki zıt anlamlısı ile kullanılarak *yakın zıt anlamlılığı* (oxymoron)²³ sağlayan *tömön kör-* "aşağı bakmak" ile kazanmış ve birlikte metaforik olarak 'sabırsızlanma' eylemini anlatmıştır.

Eski Türkçedeki *közi yügörü kör-* "gururlanmak" deyimini, Orta Türkçede *özünü özgelerden artuk kör-* "kendilerini başkalarından üstün görmek" anlamında metaforik olarak karşımıza çıkarken, Eski Anadolu Türkçesinde *kalaklan-* "havalanmak, kendini yüksek görmek" ifadesi yer almaktaydı (TTS-IV, 2179). Bugün modern Türk dilinden Türkiye Türkçesinde ise tercüme ifadelerde *kendini yüksek gör-* deyimine rastlanmaktadır:

Kendini olduğundan yüksek görmek kadar, olduğundan aşağı görmek de yanlıştır. (J. Wolfgang GEOTHE)

Bid'at sahiplerine ve kibirli zenginlere karşı da tekebbür etmek caizdir. Bu tekebbür kendini yüksek göstermek için değildir. (<http://www.osman-unlu.com/makaleler.asp?ID=70&year=2004>)

²³ Hem bu terim hem de Türkmen Türkçesindeki örnekleri için Erdem (2003: 101).

Yukarıdaki örneklerde ETü. *yügerü* yerine TTü.'de köktaşı *yüksek'in* kullanıldığı görülmektedir. Ancak TTü.'de *kendini yüksek gör-* ibaresi yaygın kullanılmamakta ve bunu yerine *kendini beğen-*, *kendini üstün gör-* ifadeleri daha uygun görülmektedir:

Kendini beğenen, kendini üstün gören, kendini kabiliyetli gören, kendini iyi gören bir kimse, saadet kapısının dışında dolaşır, kapıdan içeri giremez. (<http://www.osman-unlu.com/makaleler.asp?ID=70&year=2004>)

Türkmen Türkçesinde ise "kendini üstün görmek" anlamında *gözi gökde* (TDFS, 114) *özüğe gövniş yet-* (TDFS, 281), ve bu kavramın karşısında "kendini hor görmek" anlamında *özüğden gövniş geç-* (TDFS, 284) deyimleri görülür.

2.1.2.2.5. Karşıtları ile *yügerü*

Daha çok Eski Türkçe; Kök Türk, Buddhist ve Maniheist çevre Türkçe metinlerden tanıklanabilen *yügerü* YUKARI-sözcüğünün aynı söylem parçasında yalnızca *kudı* AŞAĞI-sözcüğü ile bir arada kullanımı tespit edilebilmiştir. Erken tarihli Türkçe Kuran Tercümelerinden Rylands Kuran Tercümesinde BN ses olan *yād kılıl İdişni özüñ içinde zārılıkın hem korka, ünün yügerü okımakda kuğırak ertelerde hem kéçelerde, bolmaşıl yāfillerdin* “Rabbini içinden yalvararak ve korkarak, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam an, gâfillerden olma” (Ateş, 175) (RKT 7-205) cümlesinde *ünün yügerü okımakda kuğırak* ifadesi ile *yügerü'nün* zıddının *kudı* olduğu tespit edilebilmektedir.

2.1.2.2.6. Sinonimleri ile *yügerü*

Tarihsel Türk dilinde AY'dan alınan şu örnekte *yügerü* sözcüğü, yakın anlamlısı *esen* ile birlikte dizimlenmiştir:

ulugı iki tigittler..amtı yügerü esen ol (AY 638-14)

Bugün modern Türk dilinde TTü.'de *yüce*, *ulu*, *yüksek*, Trkm.Tü.'de ise *beyik*, *yokarı* Eski Türkçe *yügarü* sözcüğünün sinonimleri olarak görülebilir. Soyut olarak büyüklük bildiren bu sıfatlar mecaz anlamlarında insanları, makamları, devlet kurumlarını nitelemek için kullanılırlar: TTü. *yüce divan*, *yüce önder Atatürk/ulu önder Atatürk*, *yükseköğretim* vb.; Trkm. *Beyik Saparmırat Türkmenbaşı*, *Beyik Mahtımkulı*, *yokarı mekdepler* vb. Türkiye Türkçesi *yüce* sözcüğünün Tanıklarıyla Tarama Sözlüğünde *yügerü* sözcüğü ile aynı kökten türemiş *yükseklik* sözcüğü için kullanıldığı da görülmektedir. Yine TTS'de "yükseltmek" anlamında *yüce dut-*, *yüce eyle-*, *yücelt-* fiilleri tespit edilmektedir (TTS-VI: 4742-4743).

2.1.2.3. *üz+

2.1.2.3.1. üze

Proto-Tü. *ür'; Proto Ogur *ür; Proto-Oguz *üz; KökTü. viii. yy. *üzä* "yukarı, üst, üstünde" (KT D 1), x.yy. *üzä* "id." (IB, 60.2); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. *üzä* "üst, vasıtasıyla" (AY, 7-19,21), xvii. yy. *üzä* "üst" (IS, 373), Man.Tü.ç. viii. yy. *üze* "yukarı, üst" (M II 5,8); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *üze* "üstünde, üzerinde" (KB 127), *üzä* "üst, üstünde" (DLT-Dankoff-Kelly 363), *üzä* "üzerine, üzerinde, üstüne" TİEM 73 (Kök, 2004:169r2=011/082); Harezmi ç.: xii. yy. *üzä* "üzerine" (ME 10, 2), *üzä* "id." (RKT 15-74), *üzä* "üzerinde, istikametinde, için, esasında" AKT 9-33 (Borovkov 2002:301), *üzrä* (< *üze+re*) "üzerine, üzerinde" AKT 65-11 (Borovkov 2002:302); xiv. yy. *üzä* "üzerine" (KE, 31r2), *üzä* "üzerine" (NF 9-7); EKıp.: *üz:* *ayagı üzi* "rist, fusrücken" (CC 96, 19); *üze* "dolayı, vasıtasıyla" (CC 137, 5) (Grønbech 1942:186), xiv. yy. *üzä* "üstüne, üzerine, üzerinde" (HŞ 136, 215, 248, 272, 543, 557, 1779, 1539 birçok kez), *üzrä* (< *üze+re*) "üstüne, üzerine, üzerinde"

(HŞ 140, 245, 385, 555, 2015, 4266 birçok kez), *üze* “üzerine” (GT 331-11), MKıp.: *üze* “üstüne, üzerine” MG, *üzere* “üstüne, üzerine” Gİ, İN, MG, *üzeri* “üstü, üzeri” Gİ, MG, *üzre* “üstüne, üzerine” BM, Kİ (KTS, 299), *üze* (I) “üstüne, üzerine” BV, GT (KTS, 214); Doğu Tü.: xvi. yy. *üzre* “üzerine” (BV, R544b), *üzre* “üzerine” (ŞN 21b6), xviii. yy. *üzre/üze* “yukarıdaki üstünde” (San.74r.15, 73v23); Batı Tü.: xiv-yy. *üzere* “1. üzerinde 2. müddetçe, süresince” (Enb.XIV.934= TTS-VI, 4132), xv. yy. *üzer* “üzeri” (DK 242-3); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *üzeri* (yalın durumu *üzer*) “bir şeyin yukarı, göğe doğru olan yanı” (TS-II, 2322), ağ. *üzer* I “kaymak, süt, yoğurt yüzü” (DS-XI, 4085a), *üzre*, Trkm *üzre* “yardımcı isim görevinde bir sözcük” (*meydan üzre yetdiñ bedev harladıp*/Göroğlu eposu) (TDS, 682), AzTü. *üzär* “üzerine” (ADİL, 1966-IV: 245b), Horasan Ru. *üzdä* “id.” (Doerfer, 1993:244-595); Güney-Doğu: YUyg. *üzre* II “üstüne, üzerine” (YuygSl. 1995:448b); Güneydoğu ağz. *üze* “id.” *üzere* “üstünde” (Jarring 1964:328); Özb. *uzra* “id.” (ÖTİL-II, 267b), Salar: - (ÇTSl.), SUyg. *yüze/eze* “yukarı” (ÇTSl.:457-4045); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. - (KarayRPSl. 1974:), Kumuk - (KumRSl.), Kar-Malk. -, fakat bkz. *üs* (KMalkS. 2000:423b), Tat. -, fakat bkz. *ös* (TTAS-III: 706b-707a), Başk. -, fakat bkz. *ös* (BaşkTSl. 1993-II:83a); Kazak *üzdik* “önde gelen, başarılı” (KazakTüSl. 2003:594a), *üste-* “eklemek, ilâve etmek” (KazakTüSl. 2003:600b), *üstele-* “üst üste eklemek” (KazakTüSl. 2003:600b), *üstem* “egemen, hâkim” (KazakTüSl. 2003:600b); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *üzeri* “yukarı” (AltaySl. 199), Tuva-, Şor *üzere* “gegenseitig” (VEWT 524b), Hakas -, Saha *üse*, *üöse* “yüksek” (VEWT 524b), *üöse* “vverhu, naverhu, sverhu, vverh”, *üüse* “verhnaya çast”, *üöseegi* “vverhu, verhniy” (Pekarskiy 1959: 3156), *üöseğirkeen* “vısokiy” (Pekarskiy 1959: 3157), *üöhe* (YakutRSl. 1972:456a), *üöhönenen* “1. yukarı,

yukarıdan, 2. yukarıya" (YakutRSI. 1972:456a), *üöhetten* "yukarıdan" (YakutRSI. 1972:456a), *üöhe* "yukarı" (YakutRSI. 1972:456a), *üöheñi* "1. yukarı, yukarıda bulunan 2. yukarıdaki" (YakutRSI. 1972:456a), ayrıca krş. *ürüt* "verhnaya çast" Tekin 1985:255); Hal. -; Çuv. *vir III* "verh" (Fedotov 1996:124) ve *virlik* (Fedotov 1996:118-119).

2.1.2.3.1.1. *üze*'nin Etimolojik Değerlendirmesi

Tarihsel Türk dilinde, özellikle Orhon Yazıtlarında, YUKARI kavramını ifade etmek için yaygın bir şekilde kullanılan sözcüklerden biri de *üzä*'dir. Clauson ED'sinde *üze*'yi "yukarı, yukarıda" temel anlamıyla zarf olarak tanımlar. Aynı zamanda bir son çekim edatı olan sözcüğün Güney-doğu Türk lehçelerinde korunduğunu belirtir. Clauson sözcüğün yerini, Orta Türkçe döneminde neredeyse her yerde *-re* ekiyle genişletilmiş *üzere* biçimine bıraktığını belirtir (ED 280b). Erdal yön gösterme-bulunma +rA ekinin kökünde /r/ sesi bulunduran sözcüklerde +yA olduğunu belirtir ve bu duruma *beriye* "güneye" < *berira, *yırya* "kuzeye" < *yırra, *kuriya* "batıya" < *kurıra örneklerini verir. Eski Türkçe /z/'nin bir kaynağının Proto-Türkçe *ry olduğunu düşünen Erdal *üze* "yukarı" biçiminin de bu yolla şekillenmiş olabileceğine işaret eder ve bu kökün Çuvaş Türkçesi *vir* "yukarı"da yaşadığını belirtir. +yA ekinin ise daha önce Clauson'un (ED) ve Tekin'in (1996) değindiği gibi +rA yönelme ekinin ikincil şekli olamayacağını söyler (2004: 179).

Üze sözcüğünün yapısı ve etimolojisi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Talat Tekin "*Üzä Zarfı Hakkında*" (1985: 253-260) adlı yazısında bu görüşlere geniş yer vermiştir. Radloff ve W. Bang sözcüğü farklı etimolojik değerlendirmelerden dolayı *özä* şeklinde söz başı ö'lü okumuşlardır. Tekin'in belirttiğine göre Thomsen de sözcüğü önce *özä* okumuş, fakat daha sonra *üzre* ve *üst* kelimelerini dikkate alarak

sözcüğü *üze* şeklinde düzeltmiştir. Tekin, Bang'ın öğrencisi olan R. R. Arat'ın da sözcüğü bütün yayınlarında *öze* şeklinde kullandığını belirtmektedir (Tekin, 1985: 253).

Bang *özä* “üzerinde” sözcüğü için “büyüme” anlamındaki *ös-* fiil kökünü önermiştir. Gabain *üzä*, *üzär* şekillerinde ele aldığı sözcüğün kökünü *üz-* “üzerinde olmak” şeklinde belirlemiştir (ESL. 1974:623). Sevortyan ESL.'da Gabain'in görüşlerinin doğruluğunun Sarı Uygurcadaki isim homofomu ve “yukarı, üst” anlamlı (ön seste y- türemesiyle birlikte) *yüz* sözcüğünün bulunmasıyla (bkz. SUyg. *yüze/eze* “yukarı” ÇTSl.:457-4045) tasdik edildiğini belirtmiş ve böylece *üze/öze* şeklinin *üz+A* yönelme hâli eki ve *üzer/üzeri* şeklinin *üz+gArU* yön gösterme eki ile kurulmuş şekiller olarak çözümlenebileceklerini ifade etmiştir (1974:623).

Tekin, sözcüğün kökünün Bang'ın ifade ettiği gibi *ös-* fiilinden türetilmeyeceğini, çünkü bu fiilden yapılmış bir zarf-fiil şeklinin *öze* değil *öse* şeklinde olması gerektiğini, Eski Türkçe döneminde /s/ ünsüzünün ünlüler arası durumda ötümlüleşmesine rastlanmadığını vurgulayarak bildirir (1985: 254). Gabain'in sözcüğü farazî bir *üz-* fiilinin -e'li zarf şekli olarak açıkladığını belirten Tekin'e göre *üze* sözcüğü “üst, yukarı kısım” anlamındaki *üz* isminden arkaik bir datif-lokatif eki olan -A ile türemiş arkaik bir yer zarfıdır. Üstelik sözcüğün türediği *üz* kökü farazî değil, gerçektir (1985: 254). İlk kez Codex Cumanicus'ta *ayag üz-i* şeklinde geçmiştir (Grønbech 1942:31,271). Tekin *üz* isminin bugünkü Türk lehçelerinden sadece Sarı Uygur Türkçesinde yaşadığını ve Malov (1957:45) tarafından *yüz* “üst” şeklinde tespit edildiğini belirtir; Çuvaş Türkçesindeki *vir* “üst” ve Yakut Türkçesindeki *ürüt* “üst taraf” kelimelerini de Ana Türkçe'deki bu *üz* ismi ile ilişkilendirir (1985:255). Çuv. *vir* "üst" kelimesinin Ana Çuvaşça veya Ana

Bulgarca **ür*² "üst, yukarı" kelimesine gittiğini belirtir ve bunun da Ana Türkçe *üz isminin daha eski *r'li şeklinden başka bir şey olmadığını savunur (Tekin 1985: 255). T. Tekin, Saha Türkçesindeki *ürüt* biçimini Türk dilinde r'leşme değil z'leşme olayının meydana geldiğini gösteren bir örnek olarak da ele alır ve bu biçimi bir eskicilik sayarak *üze* ile ilişkilendirir. Bu mümkün olabilir, ancak Saha Türkçesinde *ürüt* ile aynı anlamda, kök hecesi uzun /*ū*/'lü ve /*üö*/ ikiz ünlülü *üüse* / *üöse* biçimleri (Pekarskiy 1959: 3156) de Eski Türkçe *üze* ile karşılaştırmaya değer biçimlerdir. Pekarskiy'in bu biçimlerden genişletilmiş biçimleri de düzenli olarak uzun /*ū*/'lü ve ikiz ünlülü /*üö*/ olarak verdiği dikkate alındığında, Eski Türkçe *üze* sözcüğünün proto biçiminin uzun /*ū*/'lü de kurulabileceği düşünülmelidir. Saha Türkçesindeki *üse* yanında *üöse/üöhe* biçimlerinin kök hecesi uzun /*ö*/'lü biçimlerin Saha Türkçesindeki düzenli değişme yönü dikkate alınarak, daha eski bir aşamada varyantlaşmaya uğradığı düşünülebilir. Tekin, makalesinde Türkçede *üz* isim kökünün varlığını bu açıklamalarla belirledikten sonra *üze* şeklindeki arkaik datif-lokatif (yönelme-bulunma) -A ekini inceler. Orhon Türkçesinde I. ve II. tekil şahıs iyelik almış isimlerin datif-lokatif hâllerinin de bu arkaik -A eki ile kurulduğuna dikkat çeker: *yeti yigirmi yaşıma tañut tapa süledim* "on yedi yaşında Tangut'lara doğru sefer ettim" (BK D 24) örneğinde görüldüğü gibi. Orhon Türkçesindeki bu datif-lokatif ekinin Moğolca'da da görüldüğünü belirten Tekin, Klasik Moğolcada daha çok arkaik yer zarflarında ve sontakılarda görüldüğünü örnekleriyle gösterir: *dotor* "iç" *doter-a* "içinde"; *doo-du* "alt, aşağı", *door-a* "aşağıda" vb. Tekin'e göre Eski Türkçe *üze* "üstte, yukarıda" zarfı da Klasik Moğolcadaki daha pek çok benzeri gibi *üz ismine arkaik datif-lokatif eki -A'nin getirilmesi ile türemiştir ve *üze* bugün Yeni Uygur Türkçesi, Lobnor ağzı, Sarı Uygur Türkçesi ve Yakut Türkçesinde

yaşamaktadır (1985:259). Sözcüğün *üzre* türevinin de *üz isminden Eski Türkçe *içre*, *taşra*, *öñre*, *kisre* gibi sözcüklerde de rastlanan -rA eki ile türemiş bir yer zarfı olduğu şüphesizdir. Tekin sözcüğün *üzer* türevinin yapısını da Moğolcada yer isimlerinden isim ve sıfat yapan -r eki ile açıklamıştır (1985:260). Grønbech *Türkçenin Yapısı*'nda *üze* sözcüğünü Eski Türkçe *teg*, *birle*, *üçün* ile birlikte "Dört Eski Edat" başlığı altında ele alır; *asra*'nın karşıtı olduğunu belirtir ve ekseriya zarf olarak görev yaptığını ifade eder (2000:32). Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Fiiller* adlı çalışmasında *üze* sözcüğünün çekim edatı ve yer zarfı olarak kullanıldığını, *üz-* fiilinden -e zarf fiil eki ile yapıldığını belirterek Gabain'in görüşlerinden etkilendiğini göstermektedir (1991:26).

2.1.2.3.1.2. *üze* Kullanım Alanı

- KT D 1 *üze* kök t(e)ñri (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş
 KT D 1 kişi oğlın *üze* (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n iş(t)e mi k(a)g(a)n ol(u)rm(ı)ş
 KT D 10 *üze* türük t(e)ñrisi türük ıduk yiri .....
- KT D 17 eçim kagan olurtukda özüm tarduş bodun *üze* şad ertim
 KT D 22 *üze* t(e)ñri b(a)sm(a)s(a)r (a)sra yir t(e)l(i)nm(e)s(e)r türük bod(u)n (e)l(i)ñ(i)n
 törüñ(i)n k(e)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (e)rti
 KT D 26 içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodun *üze* olurtum
- BK D 2 ...tokuz oguz eki ediz kerekülüg begleri bodunı...türük tenri...*üze* k(a)g(a)n
 ol(u)rt(u)m ol(u)rtuk(u)ma
 BK D 2 *üze* kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş]
 BK D 3 kişi oğlın *üze* eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş
 BK D 14 ol törüde *üze* eçim kagan olurtı. olurupan türük bodunug yiçe itdi
 BK D 15 ... tarduş bodun *üze* şad olurtum
 BK D 18 *üze* t(e)ñri b(a)sm[(a)s(a)r (a)sra] y(e)r t(e)l(i)nm(e)s(e)r
 BK D 35 *üze* t(e)ñri ıduk y(e)r sub [(e)çim k](a)g(a)n kuutı t(a)plam(a)dı (e)r(i)ñç
 BK K 10 *üze* t(e)ñri (a)s[ra] y(e)r y(a)rl(ı)k(a)duk üç[(ü)ñ]
 BK K 12 *üze* t(e)ñri (e)rklig [...t]üm(e)n ug[.....] (i)n [...b(e)gl](e)r(i)g bod(u)n[(u)g]
 TY-I 20 altun yış *üze* kabışalım (Altay dağları üzerinde buluşalım)
 TY-I 25 at *üze* bintürä karıg sökdüm
- IB 1 tänsi män. yarın kiçä altun örgin *üze* olurupan mänjiläyür män
 IB 4 ürün äsri toğan kuş män. çıntan ıgaç *üze* olurupan mänjiläyür män
 IB 6 adıglı tonuzlı art *üze* sokuşmış ermiş.
 IB 60 *üze* t(ä)ñri (e)şidti, (a)sra kişi bilti
 IB 20 *üze* t(ä)ñrikä t(ä)gir, (a)sra yirkä kirür tir
 IB 15 *üze* tum(a)n turdı, (a)sra toz turdı
 IB 17 täñri küçinä tag *üze* yol sup körüpän, yış *üze* yaş ot körüpän yoriyu barıpan sup içipän
 yaş yipän ölümdä ozmış tir
 IB 26 tañ tañlardı udu yir yarudı udu kün tugdı. kamag *üze* yaruk boltı tir
 IB 53 boz bulit yorıdı, bodun *üze* yagdı
 IB 54 *üze* täñri eşidti, asra kişi bilti tir

- IB 60 tokuz arlı sıgun kiyik män. bäd<ük> tiz **üze** ünüpän möñräyür män. **üze** täñri eşidti, asra kişi bilti
- IB 64 kök boymul toğan kuş män. körüglük kayaka konupan közläyür män, yagaklık toğrak **üze** tüşüpän yaylayur män
- HTIII: 0910 (27) bo bälğü **üze**
- HTIII: 0973 (20) säñir tüpintä ulug taş **üze**
- HTVIII: 0208 (23) köni yöşüg **üze**
- HTVIII: 0538 (11) **üze** biltürdilär nomug örüg amıl nirvanka täğürdäçig
- HTIII: 0120 (26) anı **üze** stup bo tüp
- HTVIII-214 anta altın mäkä **üze** bitimiş yinçgä uzıklıg yöşüg ärsär
- HTVIII 485 aça yada y(a)rılıkap köñül **üze** köñülüğ, üt [är]ig y(a)rıl(ı)gıg basa basa yoritı
- HTVIII 2082 sevinç **üze** sevinip neñ bilgeli bolu teginmez uçın kıdıgın
- HTVIII 2113 vrhar yeri tüpükmiş ol ediz körkle çeküri **üze**, dentarları seçilmiş ol luu yaña bolmakı **üze**, **üze** kudarlar nom akınlıg suvug kertü tözke
- TT I 149 ton **üze** ton kätildi saña
- TT I 15 yel **üze** yel
- TT I 45 tuprak **üze** tuprak
- AY üze (=651)**
- AY 7-19 üç yekler maña yakın kelip bir<i>si uruk **üze** boynımın badı
- AY 8-20 yalañukların yiriniçülüğ et köz **üze** ayıg kılınç kılınışık körür bilir ertim erser
- AY 11-12 başdınkıda başdınkı y(i)ti süzük köñülüm **üze** ol ol tınl(ı)glarığ ölürtmiş
- AY 12-23 ulatı eşidgeli umaguluk ünleri **üze** yañkura
- AY 24-10 işin bütürüp **üzeliksiz** yig üstünki köni tüz tuymak atl(ı)g burkan kutın bulup
- AY 25-9 [esen]i **üze** tört yınaklı burkan[lar] ...
- AY 266-5/6 ulug ädgü ögli köñül küçi **üze** menjilig bolmış tınl(ı)gların **üzeleyü** ögrünçlerin sevinçlerin asmak üstemek erür...
- AY 607-12 tsangları ağılıkları ı tarıg ed tavar **üze** tolu
- AY 609-20 suvsamak **üze** sıkılıp turmış yavrımış sınmış et'özleri
- AY 610-6 açmak suvsamak emgek **üze** sıkılıp yanturu yene öz enüklerin yigeli kılınur
- AY 612-11 ol bars **üze** öngin öngin y(a)rılıkançuçı köñül turgurup irinçkediler tsuyurkadılar
- AY 613-5 erdini yinçü, eđ tavar **üze** tapındım
- AY 613-17 yarsınçig kkirligi **üze** tutsar arıgsızlık kıg yükmek titir
- AY 614-7/8 altı kırk törlüg arıgsızların tolu suv **üzeki** kergü teg b(e)ksiz yarpsız...
- AY 614-15 **üzeliksiz** üstünki yig apamulug mengü nırvanıg tilegülük
- AY 615-4 kamağ biş ajun tınl(ı)glar oğlanın nom buşılıg mengi **üze** mengiletgülük tip...
- AY 615-22 sansartakı tınl(ı)glar üçün **üzeliksiz** üstünki yig burkan kutı
- AY 617-9 kara tuman **üze** örtüldi
- AY 621-1 monçulayu tüşeyü yatur erken yir tepremeki **üze** belinlep odunup kelti
- AY 625-2 açığıları emgekleri **üze** umadın ulışdılar sıgtaşdılar
- AY 625-20 yilpigü **üze** yilpiyü ilig begig katunug neçede kin timin ançakaya öglentürtiler
- AY 626-11 saçı başı yağılıp iki iligi **üze** köğüzin tokuyu...
- AY 639-2 ol bars **üze** ugrayu ..**üzeliksiz** yolug küseyü
- AY 639-9 ötrü agtıntı yokaru...idiz tag töpüsi **üze**
- AY 639-12 küçsüzi üçün tişi bars...tartıp yigeli umadı...kamaş **üze** k(e)ntü özi ök ..yırıp kodtu ömgenin
- AY 639-21 sakınçlug kadgulug oot **üze**..örtentiler yalınayu
- AY 644-10 adın muñadıp **üzeliksiz** üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña b(e)k katıg köñül öritdiler
- AY-Zeime V5 biz üç ärdinilär **üze** ağınçsız süzük kirtgünç köñülüğ
- AY-Zeime V83-84 män **üze** mänläp yagız yiriniç uçıña älig **üze** kar[ ]ju kök kalıg-nıñ tüpiñä täggäli uçuz bolgay
- AY-Zeime V117 suvın **üzesinte** kayıngalı buşı birti
- KB A6 (36) melikler koruğı ma esbäb tüzä / bu tärtib-ü şarşı emäret **üze**
- KB B36 (343) bu kaç nän birikse birägü **üze** / anıñdın yırar ol iduk kut teze
- KB 42 bodunnıñ ħakı bar melikler **üze** / melikniñ ħakı ma budundın tüzä
- KB 79 älik külmiz oynar çiçäklär **üze** / sıgun muygak ağınar yorır tip keze
- KB 93 ajun tındı ornap bu ħakan **üze** / anın ıdı dünya tañuklar tüzä
- KB 127 yaşıl kök yarattı **üze** yulduzı / kara tün törütti yaruk kündüzi

KB 302 yağız yer **üze** yalñuk oğlı elig / kötürdi kamugka yetürdi bilig
 KB 343 bu kaç nän biriksä birägü **üze** / anıñdın yırar ol ıduk kut teze
 KB 358 bu tört nän **üze** sözledim män sözüg / okısa açılğay yitig kıl közüg
 KB 382 ödürdi törütti yaruttı köñül / köni yol **üze** tuttı köñlüm amul
 KB 393 köni yol **üze** tüz tuta bir mini / suçulma mäniñdin bu iman tonı, krş. A24 köni yol
üzele

KB 410 bu yañlıg beg erdi bu bilgi **üze** / tirildi yorıdı kılınçın tüzä
 KB 709 oyunka katılmasa älgın tilin / könilik **üze** tutsa kılkı yañın
 KB 771 kümüş kürsi urmış **üze** oldurur / bu kürsi adakı üç adrı turur
 KB 821 könilik **üze** boldı beglik ulı / bu beglik köki ol könilik yolu
 KB 840 tapug bäg tapısı **üze** bolmasa / yaramaz bu tapğı näçe ämgäsä
 KB 843 bu bäglär tapısı **üze** kıl tapug / begi taplasa tapğı açtı kapug
 KB 1218 ata ämgäki bolsa oğlı **üze** / ol oğlı bilir ötrü kıl yañ tüzä
 KB 1236 tälüm dünya yegli säniñdä oza / kodup bardı barça bu ınçık **üze**
 KB 1269 bayat fazlı bolsa kim ärsä **üze** / kamug arzu ni'metke tegdi tüze
 KB 1309 uwutsuz kişidin yırak tur teze / meniñdin miñ alkış uwutlug **üze**
 KB 1609 ay begler säwinçi tilegli kişi / kamug beg tileki **üze** kıl işi
 KB 1716 sinadı kör ilig bu ögdülmişig / könilik **üze** buldı barça işig
 KB 1747 bu dünyada baylık tiläsä özüñ / köni bol könilik **üze** tut sözüñ
 KB 1784 bilig berding elkä älig berdiñ ärk / könilik **üze** tut köñül bolsu berk
 KB 1885 ajun bägläri öldi bizdä oza / üküşräki bardı bu arzu **üze**
 KB 1888 kächürdi yıl ay kün bu arzu **üze** / elin etti ädgü törüsin tüzä
 KB 2016 kayu bäg sak ärsä ilin bāklādi / yağı boynı yençti **üze** örlādi
 KB 2037 kamugda yaragsız ay ilig kutı / bu bäglär **üze** kopsa yalğan atı
 KB 2186 urugluk kārāk hem sakınuk köni / könilik **üze** kächsä ötrü küni
 KB 2330 bu yañlıg sü başçı bu sü başlasa / älig bulga düşman **üze** işlāsä
 KB 2583 kalı tuşsa bäglärkə yañluk ħatā / tuşar at **üze** kuşta awda südä
 KB 2708 kılıç alsa ärsig ärän işlāsä / yağı boynı yānçsā **üze** iklāsä
 KB 2795 köñül bäg turur yiti endām **üze** / bägi başlasa budnı yügrür tüzä
 KB 2901 könilik **üze** işlāsä iş bütün / yakurmasa özkä yaragsız otun
 KB 2953 näçä bäg ħakı ärsä kullar **üze** / yimä kul ħakı yokmu bäglär **üze**
 KB 2957 bu ögdülmiş aydı bu bäglär **üze** / tapugçı ħakı bar tapugda oza
 KB 3056 säniñdin kolur män basut küç bilä / köni yol **üze** tut mini sän yölä
 KB 3118 tægürdün maña sän kamug ädgülük / munıñ şükri boynum **üze** boldı yük
 KB 3197 iligdin selam köñül aytı bitig / bitidim äsänlik **üze** ay tätig
 KB 3275 bilig türdi badı **üze** tamgalap / sunup berdi ögdülmiş aldı ulap
 KB 3379 esiz kılga atıñ **üze** kargışın / sini sökgä yat baz uluglar başın
 KB 3440 kişilär **üze** yok saña ärk älig / özüñ yıgsa sän bolsa atıñ silig
 KB 3447 kalı üstäsä älgı ärzü **üze** / özini tutunsa köñül til tüzä
 KB 3725 kudidı yağız yer yaşıllı suw bilä / örüsi süzük yel **üze** ot ula
 KB 3731 eligkä du'açı bitidim bitig / sālāmın äsänlik **üze** ay tätig
 KB 3735 yoruglı bu yalñuk bu arzu **üze** / yorırlar tiläyü ajunug kázä
 KB 3942 kötürdi bitig kör **üze** tamgalap / sunup berdi ögdülmiş aldı ulap
 KB 4056 älig kawşuru tut adakıñ tüzä / bu oñ älgıñ urgil sol älgıñ **üze**
 KB 4064 kayusı alır ħıl bolur ħıl başı / kayusı at adgır **üze** el başı
 KB 4067 kayuka ögälik tægir ög bolur / kayu kök ayukluk **üze** at alur
 KB 4194 esiz iş tutunma yırak tur tüzä / esiz iş azıtur säni yol **üze**
 KB 4602 yer ärkän aşig türtmä tirki **üze** / kişi körki buzma kılınçın tüzä
 KB 4622 isig artsa tärkin sogık iç **üze** / sogık artar ärsä isigin tüzä
 KB 4653 kişi aş yesä sän **üze** içgü tut / yigü içgü birlä tēñāşgū kārāk
 KB 4716 kanı ol pärī kuş bu yalñuk **üze** / ulugluk kılıglı kılınçı tüzä
 KB 4809 tünäk ol bu dünyä müsülman **üze** / tünäktä erej kolma köñlün tüzä
 KB 5010 ekigü sözi tındı bir söz **üze** / säwinçin turup çıktı kaşın yaza
 KB 5170 köni bol könilik **üze** kıl törü / uzun turga bäglik adakın örü
 KB 5192 kalın ħalk **üze** kıldı elgiñ uzun / tilek arzu birdi yorık til sözüñ
 KB 5195 könilik üçün teñri tiki sini / köni bol könilik **üze** tur kanı
 KB 5197 bagırsak bolun barça bodnuñ **üze** / törü kıl ulugka kiçigkä tüzä
 KB 5262 bagırsak bolun barça yalñuk **üze** / kişi yası kolma yorıma aza

- KB 5285 könilik **üze** sän turu kıl törü / törü birle bağlık turur ol örü
KB 5499 kanı inç el etgü tægümäz özüm / bu iş iş **üze** boldı yummaz közüm
KB 5502 bu kün kılmasa iş yarın iş bolur / işiñ iş **üzä** bolsa irklip kalur
KB 5572 kerek yer **üze** tur kārāk yer katın / çawıksa özün kör bu ädgü atın
KB 5579 ra‘ıyyet **üze** ol seniñ üç hakiñ / tiläğü olardıñ sän aç kulgakıñ
KB 5820 küdäzsü idim tutsu köñlüm tüzä / nä kılıkım kılınçım könilik **üze**
KB 6089 bağırsak bolun barça tınlıg **üze** / tapug kıl bayatka köñül til tüzä
KB 6311 bayat hukmi ärdi kadaşın **üze** / yorıttı kazasın sän öz kıl tüzä
DLT ol altun **üze** çeş kondurdı (Dankoff-Kelly 363)
ME 3-6 üykürdi anlar **üze**, at-lıg-ları birlä, ya'ni çerigi birlä
ME 7-5 bağladı kapug-nı / bağlandı söz sözläğän **üze** / kopardı ornındın
ME 10-2 tanuk dikdi anı ol neme **üze**
ME 12-3 kutgardı anı yokalmadıñ / üyürdi anı öñini **üze**
ME 12-6 yemiş çıkardı yıgaç, meyvelendi yıgaç, meyve-lig boldı yıgaç / kücemledi anı nerse **üze**, kücün tuttı anı fulän iş **üze**
ME 14-4 yağı-sı **üze** / açdı örtüglünü / yārī berdi aña iş **üze**
ME 14-5 bildürdi aña iş-ni / üzälä ketürdi anı iş **üze**
ME 20-1 ugrag-ların berk kıldı ol neme **üze**, ‘azim kıldı nerse üzä
ME 20-3/4 ol ämdürgän tişi / ugragi töländi nerse **üze** / ugragi **üze** tölänmäk
ME 20-8 yaturdı anı üzälä ketürdi anı anıñ **üze**, hıbarlıg kıldı anı nerse **üze** togurdı Tañrı kün-ni
ME 21-8 yetiz kıldı anıñ **üze** kün-ni, tükel kıldı anıñ **üze** ni'met-ni
ME 22-6 Tañrını tuta da'va-sı **üze**, ant berdi aña Tañrı tuta da'vası **üze** bozdı va'de-ni
ME 23-8 yapa örtüdi anıñ **üze** ton-nı, keydürdi aña tonı
ME 25-2 şafkat kıldı aña, amrak-lık kıldı anıñ **üze**
ME 26-4/5 nafaka kıldı mälını ‘ıyāl-ları **üze**, evün kıldı malını besileri **üze**
ME 27-1 boşamadı tutdı tişi-sini, tuttı anıñ **üze** tişisini
ME 27-6 yaş ot-lu boldı orun / yük agradı anıñ **üze**, agram kıldı aña yük, bastı anı yük
ME 28-8 ot-nı oñşasıq-lu boldı anıñ **üze** iş, örtüldi anıñ **üze** iş
ME 29-2 kücey boldı aña iş, bağlandı anıñ **üze** iş, kıstıg boldı aña iş
ME 29-4 ädgülük kıldı aña, minnet koydı anıñ **üze**
ME 32-5 kemişdi kendüsini yokalmagka / aşnu kächti anıñ **üze** / öñ yörügen är
ME 34-8 ol oñşış kücemledi aña anıñ **üze**
ME 35-5 ulam-luk kıldı iş **üze**
ME 35-8 yitidi bıçak-nı / yasladı tişi cüfti **üze**, bezekin koydı 'avrat takı yas tuttı
ME 37-1 ulam-luk kıldı yazuk **üze**
ME 37-3 karar kıldurdı anı işi **üze**, töländürdi anı işi **üze**
ME 37-4 tartdı bıçak-nı bogazı **üze**, çekdi bıçak-nı, kaçürdi bıçak-nı
ME 37-8 fulän-dın öldürdi aña fulän uçun / irig boldı anıñ **üze** yatgu yer
ME 39-8 yıdlatdı aña yıdıg-lıg ot-nı / sagır kıldı anı / endi anıñ **üze**
ME 40-1 endi anıñ **üze** / kadgurttı anı iş, ugrag-da tutdı aña iş / karardı anıñ **üze** tün
ME 40-4 imledi anıñ tapa / väcib kıldı anıñ **üze** iş-ni
ME 40-8 suwga ketürdi tewelerni / ketürdi anıñ **üze** bitig-ni
ME 41-3 iddi anıñ **üze**, ıditti aña kelgen-lerni, bir ögür kişi iddi anıñ tapa
ME 45-1 Tañrı musulmān-lar **üze** kāfirlerniñ tıvarı-nı
ME 45-2 yanut berdi aña işi **üze** kılınçına / yanut
ME 48-1 akın etti anlar **üze**
ME 48-4 keçürdi anı suw **üze** / keçürmek, ol yolda yörügen-niñ peyki
ME 50-1 yıl çevründi ew **üze**, bir yıl-lık boldı sarāy
ME 50-2 kezendi anıñ **üze** kamçı birlä, yaladı aña kamçı birlä
ME 50-3 hıvale kıldı fulän **üze** miñ yarmak-nı
ME 54-8 aslam aldı är, aslam berdi är / arttı anıñ **üze**
ME 56-2 dād berdi aña anıñ **üze**, dād alı berdi andın
ME 57-8 yumdı közi-ni / keçürdi yazukını, köz yumdı daymakı **üze**
ME 61-2 temürni kızıtıp bastı anıñ **üze** taglagu temürni
ME 62-1 ädgülük kıldım är **üze**, el-lü boldum er **üze**
ME 62-2 oñ edgülük-lü boldum är **üze** / edgülük yokaldı
ME 62-8 kesişmek-ni anıñ uçun / üzälä keldi anıñ **üze**, közdemci boldı anıñ **üze**, baka oturdı

- ME 64-4 muñaltdı aña iş, emgetti anı iş / kücey boldı anıñ **üze** neme
 ME 64-6 bizâr kıldı anı borcdın / ustâh kıldı anıñ **üze**
 ME 66-6 yeñdürdi anı anıñ **üze** / yawuttı anı / bogazladı kölik-ni Tañrı-lık uçun
 ME 68-8 başın kuyukatdı ruku^ç içinde / agratdı munı anıñ **üze**, arturdı munı anıñ **üze** / iktülâdi anı
 ME 69-3 çözdı saçı-nı / ertecek keldi anlar **üze**
 ME 74-7 edeb kıldı yazganga, ta^ç zir urdı, edeb uçun urdı yazuklugı / kücey kıldı anıñ **üze** iş-ni
 ME 75-3 ekisdi andın kın-nı / akturdı arık-ları / artuklug kıldı anı anıñ **üze**
 ME 75-6 tarlık kıldı besileri **üze** / çaklu kıldı nerseni / akartdı yagurnı, kapnı soydı
 ME 77-6 börüç keydürdi aña / örtti anıñ **üze** iş-ni, bulgaşturdı anıñ **üze** işni
 ME 79-5 kardı katdı iş-ni, karışturdı, fesâdga keltürdi iş-ni / erklendürdi anı anıñ **üze**
 ME 79-7 başı **üze** kâmişti
 ME 80-1 çeke urdı kurrâse-ge / iriglik kıldı anıñ **üze**, zöft-lük kıldı
 ME 80-7 teşni^ç kıldı aña, açâ tedi anıñ **üze** uwtanurı-nı, çoğladı / çoğu igletdi anıñ başı-nı
 ME 82-7 kayra, artgaru bağladı erenler bilekini / yükledi anıñ **üze** iş-ni
 ME 85-8 bedel kıldı Tañrı aña korkınç-dın ençlikni / ağır keldi anıñ **üze** yıkdı anı
 ME 86-4 kâdi anıñ **üze** huküm kılıp bitidi, sicil bitidi anıñ **üze**
 ME 87-1 beyân kıldı belgüsüzni, seçdi çıgmalanmış-nı arturdı anı anıñ **üze** / öpti aña / öpmek kırdı bodunlarını
 ME 87-6 iş-niñ yüki-ni yükledi anıñ **üze**, kücün kıldurdı aña iş-ni
 ME 90-6 oğşatdı anı aña / belgüsüz kıldı anıñ **üze** iş-ni, oğşaşık-lu kıldı anıñ **üze** işni
 ME 90-8 oygatdı anı uykusın-dın / habarlıg kıldı anı nerse **üze**, oygartdı usı-nı anıñ **üze**
 ME 92-8 uruş **üze** / kümüş yalduzmış öygen, kümüş birlâ bezenmiş öygen
 ME 93-8 bulıt-nı kölgâ kıldı Tañrı anlar **üze**
 ME 94-3 hâlis kıldı ‘azmini iş **üze**, ugragın berk kıldı iş **üze**
 ME 95-6 kodmadı seni iktülegenin / üleşü saldı anlar **üze** mâl-nı, takıttı mâl-nı
 ME 95-7 keñ-lik kıldı anıñ **üze** / nişân bastı bitig-ge, tamgasın yâ adın bitidi
 ME 95-8 kesig-ler koydı anlar **üze**
 ME 96-6 köñül bağladı iş **üze** / karşu kodtı anı, yönendürdi anı ol neme tapa
 ME 100-6 tayandı anıñ **üze** / bağışş berdi aña
 ME 101-5 âsân kıldı anıñ **üze** / körksüz kıldı Tañrı anıñ yüzünü
 ME 106-7 örtti anıñ **üze** habarnı, belgüsüz kıldı habarnı
 ME 108-6 öfke kıldı aña yazuk **üze** katıg kınadı aña
 ME 109-6 oñuştı anıñ birlâ fulân nerse **üze** oñuşmak
 ME 110-5 boynaguluk kılıştı anıñ birlâ / tintaşdı anıñ birlâ nerse **üze**
 ME 111-2 ertecek keldi anıñ **üze** / ulam-luk kıldı anıñ **üze** / açuk kılıştı-lar yağı-lık-nı
 ME 111-5 oç bağlaştı anıñ birlâ ol neme **üze**, öceşdi anıñ birlâ / karıştı anıñ birlâ
 ME 112-2 yazgurdı anı, küç kıldı aña mâl **üze**, barı yokı-nı aldı anıñ
 ME 112-5 tişi-sindin, içiştı tişisiñ ... / biri biri **üze** keydi iki tonın, ton üstindâ ton keydi
 ME 113-1 üstâ keldi anıñ **üze**, ulug-luk kıldı aña
 ME 115-7 kesig edişdi anıñ birlâ nerse **üze** kesişdi
 ME 115-8 anıñ birlâ nerse **üze** / bermedi aña nerseni
 ME 116-5 açuk kıldı anıñ **üze** yağı-lık-nı / baynı-laşdı anıñ birlâ
 ME 119-7 tutuğ alışdı anıñ birlâ anıñ **üze**, avuç urdı anıñ birlâ
 ME 120-3 ünüşti anıñ birlâ / men kıskançlık kılur men fulân **üze**
 ME 120-6 karâr kılıştı anıñ birlâ fulân nerse **üze**
 ME 121-3 düzlük ediştı anıñ birlâ nerse **üze** / düz yaraşturdı nerseni
 ME 121-4 sekrişdi anıñ birlâ uruşmak-ga / ulam-luk kılıştı iş **üze**
 ME 122-5 tegme adakı **üze** bir bâre turdı / aldadı anı özin-din
 ME 123-6 ulam-luk kıldı iş **üze** / oñuştı anıñ birlâ kale-niñ bahâsın
 ME 127-4 başladı iş-ni / yürekliğ boldı anıñ **üze**, ustâhlık kıldı aña
 ME 129-1 tikildi, adakı **üze** tikildi
 ME 129-7 kücün tilâdi aña nerseni, buyrındı anıñ **üze** ol nemeni / ögdi anı
 ME 130-3 kine tutdı anıñ **üze** anı / titrâdi
 ME 130-4 titrâmâk / tayandı anıñ **üze** yâ arka berdi, yâ sığındı aña
 ME 132-7 küwândi, kuwandı anıñ **üze** anıñ birlâ
 ME 133-2 urdı aña / tap kıldı anıñ **üze** / kabardı anıñ âligi, kabardı

- ME 134-1 ot aldı takı bilig ögrändi / örtülü boldı anıñ **üze** iş, karışu örtülü boldı anıñ **üze** iş
- ME 141-4 anlar keyirgen-ler, anlar hayıllar, anlar hizmet kılğan-lar / buyurdı anıñ **üze** malı içinde
- ME 141-7 dık-lıştı-lar anıñ **üze**, zahmet kıldı-lar
- ME 142-3 kendü özi **üze** lāzım kıldı, yapuştı aña
- ME 142-4 oç aldı andın / basında aña / inag tutdı aña ol neme **üze**
- ME 142-8 yumışlık tutdı aña, işletti anı / örtülü boldı anıñ **üze** iş, oğşaşık-lu boldı iş anıñ **üze**
- ME 143-4 huccet ketürdi anıñ **üze** anı / kaytdı dinindin
- ME 145-6 inretgen ig / kıldı anıñ **üze** bahāne ketürdi anıñ **üze**
- ME 146-1 minnet koydı anıñ **üze** minnet kıldı
- ME 146-2 tayandı anıñ **üze**
- ME 146-7 tüzlük ediştı-ler anıñ **üze**, ihtilāf kıldı-lar
- ME 146-8 ulandı aña / tayandı anıñ **üze** / hām-ladı aş-dın
- ME 148-3 saknuk-luk kıldı işde, sakındı, saklandı / öwke kıldı anıñ **üze**, öwkelendi anıñ **üze**
- ME 149-7 egninge kemişdi ton-nı, keydi / küç kıldı anıñ **üze** / ertecek yörüdi
- ME 150-3 satgın aldı kāle-ni yā sattı / tegdi aña kadgu / çattı anıñ **üze** yalğan-nı, yalaydı aña
- ME 151-2 da'va kıldı anıñ **üze** ol nemeni / ol da'va
- ME 154-1 erklig boldı nerse **üze** / kandı suw-dın
- ME 162-2 içinde tutdu kīne-ni takı sewüglük-ni, köñli turuldu kīne **üze** yā dōst-luk **üze**
- ME 164-8 āglāndı, kächti / ustāhlık kıldı, ustāh boldı anıñ **üze**
- ME 166-5 ärklig boldı anıñ **üze** kücün, üstā keldi anıñ **üze** / yakınlık istādi Tañrı-ga ol neme birlä
- ME 166-7 ärklig boldı anıñ **üze** kücün, üste keldi anıñ **üze** / yakınlık istedi Tañrı-ga ol neme birlä
- ME 170-2 beg-lik kıldı anlar **üze**, beg-sindi anlarga
- ME 170-5 katıg ökünç yedi anıñ **üze** / katıg ökünç
- ME 171-8 başçı boldı bodunlar **üze**
- ME 172-7 awladı anı / maza-sız boldı anıñ **üze** tiriglik, bulgandı anıñ **üze** tiriglik
- ME 175-2 fārig boldı işge, okaltdı kendü özin sav uçun / agnadı kölük / kadgurdı, dirig yedi anıñ **üze**
- ME 175-8 yolga bakmadın yörüdi (yaban-da) / şafkat kıldı anıñ **üze**, amrak boldı anıñ **üze**
- ME 178-6 fāl yora / artukluk da'va kıldı anıñ **üze**, ädgülük kıldı anıñ **üze**
- ME 178-8 ādemī sūreti **üze** boldı, ādemi sūret-lü boldı
- ME 181-5 orunlug boldı işdā, yaraglıg boldı, ornadı / yühül usluluk kıldı anıñ **üze**
- ME 183-1 sepüldi anıñ **üze** suw, saçıldı anıñ **üze** suw
- ME 184-2 amrak boldı anıñ **üze**, rahmet kıldı anıñ **üze**
- ME 185-5 bir yan başı **üze** oturdu, yan başınga tayandı, bir yanı **üze** otudı
- ME 187-6 bulgaşuk boldı anıñ **üze** iş, perişān boldı anıñ **üze** iş / yıkıldı tam, bozuldı tam
- ME 188-3 minnet urdı anıñ **üze**, ädgülük etdi aña
- ME 188-4 çattı anıñ **üze** anı kim aymadı, aydı anıñ **üze** ol aymagan sözni
- ME 190-5 bezendi anıñ birlä / unamadı anıñ **üze**, boy sürmedi aña, unamas-lık kıldı aña
- ME 193-5 ārzūladı anıñ **üze** ünini
- ME 194-3 küçlāndi anıñ birlä iş **üze** / yörgeştı, dolgaştı yılan
- ME 196-2 rivāyet kılıştı-lar şı'rni, şı'r okuştı-lar / tñ-lik **üze** hārc çıkarıştılar, tenleştiler, tön ediştılar
- ME 196-3 ol tüzlük **üze** çıkarmak, tön / yād kıldı-lar nerseni anlar arasında / ewüştı-ler, kunuşdı-lar iş tapa
- ME 198-7 muvāfakat kılıştılar, yaraşdı-lar iş **üze**
- ME 200-1 sōkällikdin **üze** koptı, oñulu başladı sōkāl-lik-din
- ME 201-4 bañıl-lık kılıştılar, kıskanç-lık ediştı-ler anıñ **üze** / kaytarıştı-lar satıgnı
- ME 201-7 kindurıştılar iş **üze** / tükätü içti içgen, sora tüketdi içgünü içgen
- ME 202-2 ittıfak kılıştı-lar, düzlük ediştı-lar iş **üze** / sekriştı-ler
- ME 203-8 depnüşdi iki bugra, sekriştı / uzun boldı anıñ **üze** yaş / boyun sümādi (aña)
- ME 204-1 malāmat kılıştı-lar, yerişti-ler / özin uykuga kemiştı / yarı beriştı-ler iş **üze**
- ME 208-2 kücey boldı, kücey takı kattı boldı iş anıñ **üze** / hoşnudluk istedi andın, buşug kitermek koldı andın
- ME 213-3 tükāl aldı, kamug-nı terdi nemeniñ / bağlandı anıñ **üze** söz örtüldi

- ME 213-4 burnın-ga suw kattı / sözlämäk tilädi andın yâ sözlätädi aña / yañluk tutdı anıñ **üze** nemeni, yetgürü tilädi
- ME 213-5 anıñ **üze** nerseni berk yapşundı aña yokattı anı
- ME 214-2 belgüsüz boldı, örtülüg boldı anıñ **üze** iş, örtüldi anıñ **üze** iş / berk boldı nerse
- ME 215-3 tüz boldı yâ töländi, yetildi, düzüldi iş / yañşı-rak kördi anı anıñ **üze**, üyürdi munı anıñ **üze**
- ME 216-7 ħarām-nı / delil istädi anıñ birlä anıñ **üze**, kılavuz tutandı anı anıñ **üze**, yol-cıladı aña / ħorladı anı, ħor kördi (anı)
- ME 218-4 tükäl aldı andın / çömälü olturdı, barmakları ucına oturdı evmekdin / ol evmek **üze** turur
- ME 220-4 fäyda aldı ‘ ilimni, ‘ ilim-ni fäyda bermek tilädi / galebe kıldı anıñ **üze**, galib boldı
- ME 222-7 yumşak boldı / dād tilädi sultān-dın fulān **üze**
- ME 224-4 tükäl aldı andın ħakkını / erlig boldı anıñ **üze**
- ME 233-1 kölük otalagucı / ulug-luk kıldı ār ārānlär **üze**
- ME 233-4 bekçi-lik kıldı anıñ **üze**
- ME 236-1 alçağ boldı yâ ħor boldı ār / aktı yâ töküldi suw yer **üze**
- ME 39-3 kölgä kıldı bizgä kök, **üzemizde** boldı bulıt
- KE** A230v9 ol işitsä saña kın **üze** kın kılğay
- KE A68r6 bu söznü şeytān sözläp gāyib boldı, olarnı bu tedbir **üze** koddı
- KE A184r13 mänin **üze**-için bu tündin katıgrak tün yok
- KE A40r14 atalarınız kamuğ bātıl dīn **üze** erdilär
- KE A124v9 vāy sizin **üze** İdi azze ve celleni birlägānlär ädgü iş kılğanlarka Mūsī-nin sevābları yañşıraq
- KE A174r3 olar aşnı içtilär, sofrā **üze** tabaklar kördilär
- KE A174r5 yawurgakga bitgen aş **üze** bu asıg kılmas ermiş
- KE A74v9 Yūsuf anıñ **üzesiñe** kirdi, başlıkın yudı
- KE A190r19 Muhammed teve **üze** uyukladı
- KE A146v3 Süleyman kördi bir kuş ornındın ketmiş; Süleyman-nın tahtı **üze** aya çaklıg kün tüşmiş. Bāyik baktı: hūdhūd kuşnı körmädi
- KE A144v8 Süleyman-nın tahtı **üze** olturgan Hankik devgä ħamlä kıldılar
- KE 62v7 Ādemni uçmah içre nürdın taht **üze** agdurup kök ferişterin atamıznıñ öñinde secde kıldurdı
- KE 28r13 bir ädiz ulug tağ **üze** ādemī körmes kuş kurt tegmes yerde koddı
- KE 3r3 tertib **üze** yaratılğanlardın āgāz kılduk
- KE 3r10 andın soñ yelni yaratdı, su **üze** esti erse tolkunı urdı, köpükländi
- KE 6r6 kırk yıl ol toprak **üze** yagmur yagdı
- KE 6v5 meni anıñ **üze** musallat kılssa öltürgäy-men
- KE 6v8 cān Ādemnün başı **üze** turuktı
- KE 6v12 Mevlī kudretin körmäklik üçün **üze** közin yaratdı
- KE 7r9 altun tād başınga urdı, ol taht **üze** olturdı
- KE 7r11 taht **üze** bir kürsī idti
- KE 9r21 ol delil **üze** kim ot ogrı turur
- KE 9v15 Mevlī yarlıkadı saña Ādem oğlanları **üze** nusret berdi körmes mü-sen?
- KE 11r5 meniñ Tāñrim ol turur atamız Ādemni uçmah içre nürdın taht **üze** agdurup kök ferişterin atamıznıñ öñinde secde kıldurdı
- KE 14r16 karnı açsa tāñiz kırığında kälip balık tutup, katıg **üze** koyup söklüp yer idi
- KE 14v6 ‘Ali kerremāllahu vechehu taht **üze** koyup yugalı ogradı erse havādın āvāz kälidi
- KE 15r19 ey Muħammed olarnıñ **üze** Ādemniñ eki oğlanların sözini ol ogurda kim kurbān kıldılar
- KE 15v19 bir kün yābānda iblisni kördi, Ādem **üze** bir kuş tutup barur bir taş koddı
- KE 16v8 karındaş karındaş **üze** şefkati kalmadı tep
- KE 18v9 anıñ birlä özümni dünyādın **üze** turur-men
- KE 19r4 öwlügüm **üze** ant içtim
- KE 20v8 kirgil ol şart **üze** kim terk çıkgıl
- KE 24r1 suw **üze** ördek yörügenin
- KE 24r4 kimi kılur-men tepesiñe minip suw **üze** yörür-men
- KE 24r15 tegme bağ **üze** bir peygamber atı bitiglik erdi
- KE 26r10 kudretin birlä munı bir hāl **üze** tutgıl

KE 26r12 it ol hāl **üze** kaldı
 KE 26v3 yer **üze** suwların aldı, kök yağmadı
 KE 27r4 ol balçık adaki **üze** boldı
 KE 28r10 taglar **üze** oturup tenizge elgin sunup
 KE 29r16 tört yüz karı bodları baş **üze** sekrip adakların tepseler tizläriñä tegi kömlür erdi
 KE 30r16 ilāhī meñ olarnıñ dīni **üze** ermez-men, öz dīniñ **üze** tutgıl
 KE 32r12 ol taht **üze** olturdı
 KE 32v4 ol taht **üze** olturtdı[lar]
 KE 34r18 müslümānlık **üze** barganımız bilsün
 KE 37r20 yılık kara onuñ **üze** yaturlar
 KE 39v19 ulam söz birlä İbrāhīm **üze** hūkm kılmadı
 KE 40r2 bu kün kimerse yalğan söz birlä kimerse **üze**-ÜSTÜNE hūkm kılsa...
 KE 40r14 atalarınız kamuğ bātıl din **üze** erdiler
 KE 42r8 selāmet turgıl İbrāhīm **üze**
 KE 42r11 İbrāhīm **üze** ok turgıl adınlarga
 KE 42r14 İbrāhīm **üze** selāmet turgıl
 KE 42r16 İbrāhīm ol musallā **üze** olturdı
 KE 42r17 İbrāhīm musallā **üze** namāga turukdı
 KE 42v17 İbrāhīm anıñ **üze** erklig bolgay
 KE 43v6 bu otnı senüñ **üze** kim sawutdı
 KE 45v3 ol ma' nī **üze** aydı kim mü'min mü'minniñ karındaşı bolur
 KE 45v12 melik İbrāhīmga taht **üze** orun berdi
 KE 46v1 yağız yerni suw **üze** kim saklayur
 KE 48r5 meni bu ümīd **üze** tutar erdiñ
 KE 49v6 İbrāhīm sag adakın taş **üze** koddı
 KE 51v7 bıçak **üze** bismi'llāhi-r-raḥmāni'r-raḥīm bitiglig körer-men
 KE 51v8 ey ata sewünç saña bıçak **üze** tenri atı bitiglig turur
 KE 52v17 Cebrā'īl İsmā'īlni fermān birlä taş **üze** kodar erdi
 KE 53r1 til **üze** yünül
 KE 59r7 İdiyā körgüzgil ol kudretiñni bu ortak işlig bodun **üze**
 KE 63v20 kafirni yalawaç **üze** erklig kılmas-men
 KE 64r3 kim tokuş kılsa Tenri düşmānları **üze** zafer tapgay
 KE 64r6 melik taht **üze** turarda yırakdın Ya'küb oğlanların kördi
 KE 64r11 tayakın başı **üze** çewürdi
 KE 64v7 melikni sarayda buldular taht **üze**
 KE 67r15 takı tayaklar **üze** kölige kıldı
 KE 68r6 olarnı bu tedbīr **üze** koddı
 KE 68v7 yaz **üze** mundag gazel ayımışda Nāsır Rabguzī
 KE 70r6 yañakı **üze** ahār teg yaşı boldı
 KE 75v13 ya'ni Ken'ān yeri Lāri **üze** oturur aydı
 KE 76r3 'Aziz-i Mısr taht **üze** ay kördi
 KE 76v11 melik Yūsufnı kürsī **üze** olturtdı
 KE 79v2 yaruk cehān meniñ **üze** karardı
 KE 83r4 kulnıñ öz murādı **üze** erki bolmas amma burhān kördi
 KE 84v20 el tilin bizniñ **üze** uzatmagıl
 KE 86r5 [he]m ol aynı körgen yağız yer **üze**
 KE 87v4 üzümgä meñzer mīve keltürdi ve Yūsufnıñ erni **üze** koydı
 KE 88r16 başım **üze** kötürdüm
 KE 88v8 Mevlīniñ fazlı vü keremi turur. bizniñ **üze** takı ādemjiler [üze] ançası bar
 KE 89r11 Mevlī ta'ālā olarnıñ minnetin Yūsuf **üze** revā körmedi
 KE 89v15 Yūsuf taht **üze** oturur başınga tāj keyip
 KE 92r3 Yūsufnı altun taht **üze** olturtdılar erse Yūsuf kāğız ve kalem tiledi
 KE 92r19 meniñ **üze** tlim ḥakları bar
 KE 93r12 Yūsuf yazıga çıktı taht **üze** olturdı
 KE 94r1 Yūsuf taht **üze** oturur erdi
 KE 96r3 İbn Yāmīnni perdege kivürüp taht **üze** olturguzdılar
 KE 100r18 tünle ewiniñ tamı **üze** minip tā'at kılur erdi
 KE 100v14 bu sözge Ya'kübniñ kadgusu kadgu **üze** artdı

- KE 101v7 altun taht kurup özi taht **üze** olturdi
KE 101v13 kaçan kirdiler tegme birin taht **üze** olturdi
KE 102v4 biz garıbler **üze** hem yarukluk berse ne bolgay
KE 104v12 İdi 'azze ve celle meniñ **üze** minnet koydı
KE 105v21 Rübil yetipYūsuf köñlekini atası yüzi **üze** koydı
KE 109r1kamugin könilik **üze** aytu berdi
KE 112v1 Fir'avnnıñ başı **üze** kubbe kopardılar edizliki kırk karı
KE 112v6 cādūlar keldiler, Fir'avn atı **üze** ant içtiler
KE 113r17 ol nerse kim biz andın kördük seni anıñ **üze** ozurmagay-miz
KE 118r2 atga yem yedürmedin yem **üze** siydi
KE 119v10 tañnı tüpindin kamurup keltürüp olarnıñ başları **üze** tutdı
KE 120r2 tonını bir taş **üze** koydı
KE 121r1 ol eki tağ arasındagı taş **üze** oturgıl
KE 121r2 Mūsī keldi ol taş **üze** olturdi
KE 122r6 şeytān bir taş **üze** olturup ḥased kılıp Mūsīga aydı
KE 124v9 vāy sizin **üze** İdi 'azze ve celleni birlegenler...
KE 125v9 altun birlä bāzāğlig özi taht **üze** olturur
KE 126r3 Sāmīrīni Cebre'ıl kanatı **üze** igitmiş erdi
KE 126v1 biz iş **üze** turur-miz Mūsī kelginçe
KE 127v4 Teñri laneti anıñ **üze** takı mengü tamugda kalsun
KE 127v18 ḥaber kılğıl şer'atnı anıñ **üze** yörüteliñ
KE 129v8 azuknı ol taş **üze** yol katında unutmış-men
KE 130r14 täñjizgä indi tumsukı birlä suw aldı uçdı, yıgaç **üze** kondı
KE 131v10 bularga Ḥak ta'ālā düşmen **üze** dāyim nuşret bermiş erdi
KE 131v17 mändin soñ olarga ḥüccet nuşret bolsun düşmen **üze**
KE 132v1 anı İdi 'azze ve celle sizin **üze** üdürdi
KE 133v7 Dāvūd bir taş çıkardı sapkan **üze** koydı
KE 133v20 kapnı dūşāb birle toldurgılı tonuñnı anıñ **üze** yapgıl
KE 134v9 Mevlī ta'ālā bir ferīşteni İdi bir kurtka şüreti **üze**
KE 135r1 İblis bir kuş şüreti **üze** kirip keldi
KE 137r3 Dāvūd kelib sağ kolın **üze** yattı
KE 137v13 bir taht kıldı kızıl altundın, tört yüz yıgaç yer anıñ **üze** tört yüz 'alim olturur erdi
KE 137v14 kaçan kelib ḥükm üçün kürsī **üze** oltursa Āsaf kelip öñide olturur erdi
KE 137v16 bu tertib **üze** Süleymān öylen namāzın kılğunça ḥükm kılur erdi
TTS-VI, 4132 kum depecüklerinde bir depecük **üzere** Nasranilerin bir kilisesi var idi (=Enb. XIV.934)
TTS-VI, 4132 Yâ Muhammed namazı vaktiyle ikaamet edüp edâ etgil, anın daim **üzlerine** olgıl (=Leys.Ar.XV.769)
TTS-VI, 4132 El-kıssa Nazar bu hayrette dururken rakib-i div **üzerin** urur (=Hüs.Dil.XVI.100)
DK 48-8 altı yüz kâfir dañı menüm **üzürüme** geldi
DK 112-6 mere kavat oğlı delü kavat, saña düşer-mi bñ-tekellüf menüm **üzürime** gelesin didi
DK 232-13 kalın Oğuz bigleri **üzürüme** yığılıp gele dir-idüm
DK 293-2 kara başum buñaldı, **üzürüme** yağı geldi
DK 192-11 yasanuban **üzürine** yağı yetdi
DK 193-2 yigidüm **üzürine** yağı geldi
DK 34-5 kırk yigit bidevi atın oynatdı, oğlanuñ **üzürine** yığnak oldı
DK 36-3 toksan başlu ban ivlerin kara yirüñ **üzürine** dikdürmiş-idi
DK 36-10 kaba dizi **üzürine** çökdi ayıtdı
DK 38-12 Saru Kulmaş, Kazan Bigün ivi **üzürine** şehid oldı
DK 39-10 altı yüz kâfir atlandı, koyunuñ **üzürine** ılgar vardı
DK 40-2 Nagāhandan Karaçuk Çobanuñ **üzürine** altı yüz kâfir koyıldı
DK 43-1/2 gökden ıldırım ağ-ban ivüm **üzürine** şakır gördüm, düm kara pusarik ordumuñ **üzürine** tökilür gördüm
DK 44-3 geli geli yurdınuñ **üzürine** geldi
DK 47-3 Kazan köpegi kovalayı Karaça Çobanuñ **üzürine** geldi
DK 67-11 Salur Kazan kaba dizinüñ **üzürine** çökdi

- DK 69-5 bunun **üzerine** bir kaç zaman kiçdi, Allah Ta'āla Pay Püre Bige bir oğul, Pay Piçen Bige bir kız virdi
- DK 70-8 av avlar-iken babasının tavlasi **üzerine** geldi
- DK 76-2 nagāhandan Oğuzun **üzerine** bir süri geyik geldi
- DK 76-4 gök çayırın **üzerine** bir kırmızı otağ dikilmiş
- DK 76-7 bu otağın **üzerine** varmağa edeblendi
- DK 80-1 bu kez Beyrek kızın incebiline girdi, bağladı arhası **üzerine** yire urdı
- DK 80-7 Beyrek dağı nola hanum baş **üzerine** didi
- DK 82-13 Delü Karçar dağı ağ ban ivini ağ otağını kara yirün **üzerine** kurdurmuş-idi
- DK 92-12 bunun **üzerine** on altı yıl keçdi
- DK 99-4 boz aygır dağı Beyregi görüp tanıdı, iki ayağının **üzerine** turdı kişnedi
- DK 111-7 Beyrek şölen yimeginün **üzerine** geldi
- DK 116-7 senün ivün **üzerine** sığın geyik yıkmadum-mı
- DK 120-13 Beyrek otuz tokuz yigidinün **üzerine** geldi
- DK 122-10 kara yirün **üzerine** otağların **tikdürmüş-idi**
- DK 126-10 Kazan oğlını alup kara tağlar **üzerine** ava çıkıdı
- DK 127-5 On altı biş kara tonlu kâfir ata bindi, Kazanın **üzerine** ılgar yetdi
- DK 133-10 kâfirler Uruzun **üzerine** çoğ idi
- DK 133-12 Uruzun **üzerine** çoğ savaşıdılar
- DK 134-2 oğlanın **üzerine** düşdiler, tutdılar
- DK 134-4 yüzi **üzerine** saluban süridiler
- DK 134-6 eli bağı boynu bağı yüzi **üzerine** salup aldılar, yoriyu virdiler
- DK 147-6 asumanlı gökde kara bulut oluban / kâfirün **üzerine** gürleyeyüm
- DK 148-11 han kızının Kazan **üzerine** geldi aydur
- DK 151-12 Kazanın bigleri hep yetdi, **üzerine** yıgnak oldı
- DK 152-10 alça kanın yir **üzerine** dökdi
- DK 153-4 Kazan oğlu **üzerine** geldi
- DK 155-2 bir kuru çayın **üzerine** bir köpri yapdurmuş idi
- DK 155-12 ol yigit **üzerine** möhkem kara şiven oldı
- DK 160-2 ağ göksinün **üzerine** 'Azrâ'il basıp kondı
- DK 168-12 ulu yollar **üzerine** 'imaratlar yapam senün için
- DK 171-8 bir cici bici türkmen kızını alasin, nagāhandan tayanam **üzerine** düşem karnı yırtıla didi
- DK 182-2 (buğa) Kan Turalının **üzerine** sürdi
- DK 182-4 eyle urdı-kim buğayı göti **üzerine** çökerdi
- DK 182-11 buğa buynuzı **üzerine** dikildi
- DK 189-5 bir dağı urdı, deve ayağı **üzerine** turımadı, yıkıldı
- DK 192-4 atın oynatdı, Kan Turalının **üzerine** geldi
- DK 195-6 **üzerine** geldi, gördü kim Kan Turalının atını oñlamuşlar
- DK 199-8 kar **üzerine** kan tammiş kibi kızıl yañaklum
- DK 202-1 kara yirün **üzerine** ağ ban ivin dikmiş-idi
- DK 202-5 kaba dizinün **üzerine** çökdi
- DK 214-2 bigler bindiler, aslan yatağı **üzerine** geldiler
- DK 216-5 bu bıñarın **üzerine** geldiler
- DK 218-2 **üzerine** birkaç adam gönderdiler
- DK 218-5 Oğuz yığılup **üzerine** vardı
- DK 228-12 Depegöz Basatın **üzerine** kodı, hançer-ile çaldı kesdi
- DK 233-13 buğra kibi Depegözi dizi **üzerine** çökerdi
- DK 235-6 ağ ban ivini kara yirün **üzerine** dikdürmüş-idi
- DK 237-10 üç-yüz altmış altı alp ava binse, kanlu geyik **üzerine** yoriyış olsa
- DK 242-5 cübbesin **üzerine** bürüdi
- DK 247-6 yüz kâfir seçilüp oğlanın **üzerine** gelmiş
- DK 250-7 altı perlü gürzünü ele aldı, oğlanın **üzerine** sürdi
- DK 255-12 altı yüz kara tonlu kâfir buların **üzerine** koyıldılar
- DK 259-8 Kanlu geyik **üzerine** gavgga kopsa kardaşlu yigitler kalkar kopar olur

- DK 264-2 altmış demür tonlu kâfir oğlanuñ **üzerine** geldiler
 DK 264-12 bu kerre yüz kâfir oğlanuñ **üzerine** geldiler
 DK 266-2 oğlanuñ **üzerine** geldiler
 DK 266-10 at sürüp bu yigidün **üzerine** geldi
 DK 273-5 Tekür dağı haman çerisini dirdi, bularuñ **üzerine** geldi
 DK 273-9 Kazanuñ **üzerine** yigirmi biş bigini şehid itdiler. Kazanuñ **üzerine** düşdiler, uyuduğu yirde tutdılar
 DK 274-1 ‘arabanuñ **üzerine** oturdu
 DK 276-11 kâfiri öldürdi, çökdi **üzerine** oturdu
 DK 284-9 çeri **üzerine** geldiler, kondılar
 DK 285-4 bu yağıyı **üzerümüzden** ayırur-iseñ seni koyu virelüm didiler
 DK 285-9 kâfir leşkeri Kazanuñ **üzerine** yığıldı
 DK 287-5 Kazanuñ **üzerine** at saldı
 DK 289-7 çekdi anşuzın elinden aldı, kılıcı tartdı babasının **üzerine** at saldı
 DK 290-4 bigler Kazan-ile oğlunuñ **üzerine** at saldılar
 DK 298-2 Beyregi odasına yetürdiler. cübbesin **üzerine** örttiler.
 DK 302-7 sünüşin eline aldı başı **üzerine** çevürdi
 DK 302-8 Aruz Kazanuñ **üzerine** at saldı
 DK 61-1 ağ boz atınun yilisi **üzerinde** kar turduran Gaflet Koca oğlu Şir Şemseddin çapar yetdi
 DK 142-1 kapu işigi **üzerinde** arkurı bırakmışlar-idi
 DK 142-4 kapu işigi **üzerinde** arkurı komışlar-idi
 DK 162-12 gök **üzerinde** al kanatlu 'Azrā'ile emr eyledi
 DK 178-9 Tekür taht **üzerinde** oturmuş idi
 DK 193-4 gördi gelen at **üzerinde**, geyinmiş, sünüşü elinde
 DK 247-1 gördi kim at Begilün, Begil **üzerinde** degül, amma bir kuş denjlü oğlandur
 DK 283-10 yol **üzerinde** kâfirün ayasofyası var-idi
 DK 284-11 ne oturursız **üzerinize** yağı geldi
 DK 242-3 at **üzerinden** meni kap döşegüme çıkar didi
 DK 242-4 atasını at **üzerinden** kavradı döşegine çıkardı
 DK 251-2 at **üzerinden** ikisi karvaşdılar, tartışdılar
 DK 258-8 ağ boz atun **üzerinden** yire ingil
 DK 302-12 at **üzerinden** yire saldı
 DK 71-9 Evnükalasınun biş-yüz kâfiri **üzerümüze** koyıldı
 DK 285-3 Kazan big **üzerümüze** yağı geldi
 DK 243-9 baş yarağın eylen, **üzerünüze** yağı gelür didi
 DK 284-12 ne oturursız **üzerinize** yağı geldi
 DK 215-3 çoban kepenegini **üzerlerine** atdı
 TTü. bunların **üzerinden** ustalıkla atlayarak gemiye doğru yürüdü - S. F. Abasıyanık (TS-II, 2322b)
 TTü. bir sandalyenin **üzerinde** oturmuş, önüne bakıyordu - S. F. Abasıyanık (TS-II, 2323a)
 TTü. bu sözler, Mebrure'nin **üzerinde** derin ve kuvvetli bir tesir bıraktı - P. Safa (TS-II, 2323a)
 TTü. Onun gelmesi **üzerine** ortalık düzeldi (TS-II, 2323a)
 Trkm. -

(1) üze + fiil

üze sözcüğü ve türevlerinin *kop-* yukarı ve *çök-*, *tüş-* gibi aşağı fiilleri ile *gel-*, *koyul-*, *ur-*, *var-*, *yorı-* hareket fiilleri ve *ol-* yardımcı fiili ile dizimlendiği örnekler tespit edilmiştir.

1.1 üze + ↑ fiil

- **kop- ↑:**

sökellikdin üze koptı, oñulu başladı sökel-lik-din "hastalıktan doğruldu, iyileşmeye başladı" (ME 200-1)

- **tur- ↑:** "durmak, kalkmak"

kerek yer üze tur kerek yer katın / çawıksa özün kör bu edgü atın "iyi ad ile şöhet kazandıktan sonra / ister yerin üstünde ister altında ol" (KB 5572)

1.2 üze + ↓ fiil

- **çök- ↓:** "çökmek"

buğra kibi Depegözi dizi üzerine çökerdi (DK 233-13)

kāfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı "Kafiri öldürdü, çöktü, üzerine oturdu" (DK 276-11)

- **olur- ↓:** "oturmak"

içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum "karnı aç, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum" (KT D 26)

tänsi män. yarın kiçä altun örgin üzä olurupan mänjiläyür män "göğün oğluyum. Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum" (IB 1)

ürünj äsri toğan kuş män. çıntan ıgaç üzä olurupan mänjiläyür män "ak benekli şahin kuşuyum. Sandal ağacı üzerinde oturarak mutlu oluyorum" (IB 4)

kümüş kürsi urmuş üzä oldurur / bu kürsi adaki üç adrı turur "gümüş bir taht üzerine oturmuştu/bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı" (KB 771)

- **tüş-/ düş- ↓:** "düşmek"

...amrak sinjil-leri sundari-ni ölüüp ayıg ad-lıg tod tolpi özlerinin ök başları üze түşdi "sevgili küçük kız kardeşleri Sundari'yi öldürüp, kötü adlı bütün kötülüklerin bizzat başları üzerine düştü" (IS, 373)

Kazanuñ üzerine düşdiler, uyuduğu yerde tuttılar "Kazan'ın üzerine düştüler, uyuduğu yerde tuttular" (DK 273-9)

1.3 üze+ fiil

- **biti-:** "yazmak"

anta altın meke üze bitmiş yinçge uzıklıg yörüg erser "orada altın mürekkep ile yazılmış ince harfli/heceli tefsir ise, " (HTVIII-214)

- **gel-←:** "gelmek"

bigler bindiler, aslan yatağı üzerine geldiler "beyler bindiler, aslan yatağı üzerine geldiler" (DK 214-2)

bu bıñarunı üzerine geldiler "bu pınarın üzerine geldiler" (DK 216-5)

yüz kâfir seçilüp oğlanunı üzerine gelmiş "yüz kâfir seçilip oğlanın üzerin gelmiş" (DK 247-6)

altı perlü gürzünü ele aldı, oğlanunı üzerine sürdi "altı kanatlı gürzünü ele aldı, oğlanın üzerine sürdü" (DK 250-7)

altmış demür tonlu kâfir oğlanunı üzerine geldiler "altmış demir giyimli kâfir oğlanın üzerine geldiler" (DK 264-2)

bu kerre yüz kâfir oğlanunı üzerine geldiler "bu sefer yüz kâfir oğlanın üzerine geldiler" (DK 264-12)

oğlanunı üzerine geldiler "oğlanın üzerine geldiler " (DK 266-2)

at sürüp bu yigidün üzerine geldi "at sürüp bu yiğidin üzerine geldi" (DK 266-10)

Tekür dağı haman çerisini dirdi, bularunı üzerine geldi "Tekür de hemen askerini topladı, bunların üzerine geldi" (DK 273-5)

çeri üzerine geldiler, kondılar "askerin üzerine geldiler, kondular" (DK 284-9)

- **koyul-:**

altı yüz kara tonlu kâfir bularunı üzerine koyıldılar "altı yüz kara elbiseli kâfir bunların üzerine saldırdılar" (DK 255-12)

- **şad er-:** "Şad olmak"

eçim kagan olurtukda özüm tarduş bodun üze şad ertim "amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim" (KT D 17)

- **-a/e tapın-:** "-a/-e tapmak, tapınmak"

erdini yinçü, eð tavar üze tapındım "mücevherata servete taptım" (AY 613-5)

- **ur-:** "vurmak; koymak"

it yatdı...başını kolu üze urdı andag kim itler 'adatı bolur "köpek yattı...köpeklerin âdeti üzere başını kolu üzerine koydu" (AKT 9-33)

El-kıssa Nazar bu hayrette dururken rakib-i div üzerin urur "uzun lafın kısası Nazar hayretle dururken devin rakibi üzerine vurur" (TTS-VI, 4132)

=Hüs.Dil.XVI.100)

- **var-:** “varmak”

Oğuz yığılup üzerine vardı "Oğuz toplanıp üzerine vardı" (DK 218-5)

- **yorı-:** “yürümek”

üç-yüz altmış altı alp ava binse, kanlu geyik üzerine yoruyuş olsa "üç yüz altmış altı alp ava binse , kanlı geyik üzerine yürüyüş olsa ..." (DK 237-10)

1.3 üze+ Yardımcı fiil

- **ol-:** “olmak”. *üzerine olmak* "ihmâl etmemek, üzerine düşmek"

Yâ Muhammed namazı vaktiyle ikaamet edüp edâ etgil, anın daim üzerine olgıl "Ya Muhammed namazı vaktiyle ikâmet edip yerine getir, onun daima üzerine düş/onu ihmâl etme" (TTS-VI, 4132=Leys.Ar.XV.769)

(2) isim+üze

- **'arş:** "gökyüzü"

anuç na'leyni boldı 'arş üze tâc / emin-i vahyi bilgen sırr-ı mi'rac "onun naleyni arş üstüne taç oldu / emin vahyi bilen sırrı mirac (oldu)" (HŞ 136)

- **arzu:** "arzu"

ajun begleri öldi bizde oza / üküşreki bardı bu arzu üze "bizden önce ölen dünya hâkimlerinin / büyük kısmı bunun hasretiyle ölüp gitmiştir" (KB 1885)

keçürdi yıl ay kün bu arzu üze / elin etti edgü törüsin tüze "böylece aylar ve yıllar geçti; hükümdar da / iyi kanunlar koyarak memleketini yönetti" (KB 1888)

yoruglı bu yalñuk bu arzu üze / yorırlar tileyü ajunug keze "bütün insanlar bunu arzular / bunu elde etmek için dünyayı gezip dolaşırlar" (KB 3735)

- **at:** “at”

(a)t üze b(i)nt(ü)re k(a)r(ı)g sökd(ü)m “(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm” (T-K, 25.2)

at üzerinden meni kap döşegüme çıkar didi “beni atın üzerinden al (kap) döşegüme çıkar dedi” (DK 242-3)

atasını at üzerinden kavradı döşegine çıkardı "at üzerinden beni tut döşegüme çıkar" (DK 242-4)

at üzerinden ikisi karvaşdılar, tartışdılar "at üzerinden ikisi kapıştılar, tartıştılar" (DK 251-2)

ağ boz atunj üzerinden yire ingil "ak boz atın üzerinden yere in" (DK 258-8)

at üzerinden yire saldı "at üzerinden yere yıktı" (DK 302-12)

- **baş:** "baş"

kamug ‘ âlem yüzün körgüğe muhtâc / adakı toprakı başlar üze tâc "cümle âlem yüzünü görmeye muhtaç / ayağının toprağı başlar üstüne taç" (HŞ 215)

- **bedük tiz:** "yüksek diz"

tokuz (a)rılı sıgun kiyik m(e)n. B(e)d<ük> tiz üze ünüp(e)n möñreyür m(e)n. üze t(e)ñri (e)şidti, (a)sra kişi bilti. "dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda Tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir." (IB, 60.2)

- **bıçak:** "bıçak"

bıçak üze bismi'llâhi-r-raḥmâni'r-raḥîm bitiglig körer-men "bıçağın üstünde Bismillahirrahmanirrahim yazısını görüyorum" (KE 51v7)

ey ata sewünç saña bıçak üze teñri atı bitiglig turur "Ey ata, sevin! Bıçak üzerinde Tanrı adı yazılıdır" (KE 51v8)

- **birbiri:** "birbiri"

yagdurdımız anıñ üze taşlar topraktın yığılmış başı bir biri üze "onun üzerine taşlar yağdırdık; topraktan başı birbiri üstüne yığılmış" TIEM 73 (Kök, 2004:169r2=011/082)

- **bodun:** "halk"

eçim kagan olurtukda özüm tarduş bodun üze şad ertim "amcam Hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim" (KT D 17)

içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum "karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum" (KT D 26)

tört y(e)girmi yaşımka tarduş bodun üze şad olurtum "on dört yaşımka Tarduş halkı üzerine Şad oturdum" (BK D 15)

kür(e)g s(a)bi (a)nt(a)g tok(u)z og(u)z bod(u)n üze k(a)g(a)n ol(u)rtı tir "Kaçağın sözleri şöyle (idi): 'Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı' diyor" (T-G, 9.1)

boz bulit yorıdı, bodun üze yagdı "boz bulut yürüdü, halküstüne yağmur bıraktı" (IB 53)

- **çiçekler:** "çiçekler"

elik külmiz oynar çiçekler üze / sıgun muygak agınar yorır tip keze "dişi ve erkek karacalar çiçeklerin üzerinde oynuyor / dişi ve erkek geyikler sıçrayıp oynayarak koşuşuyor" (KB 79)

- **çimgen:** "çimen"

bu mañla kayu bir yirde kilürler / kayu çimgen üze 'işret kılurlar "bu sesle herhangi bir yerde toplanırlar / hangi çimen üzerinde eğlenirler" (HŞ 543)

yaşıl çimgen üze hoş otururlar / iki dost tig arada sıgmaz agyar "yeşil çimen üstünde iki dost gibi güzelce otururlar / aralarına başkaları giremez" (HŞ 557)

- **depecük:** "tepecik"

kum depecüklerinde bir depecük üzere Nasranilerin bir kilisesi var idi "kum tepeciklerinden bir tepecik üzerinde Nasranilerin bir kilisesi vardı" (Enb. XIV.934=TTS-VI, 4132)

- **din:** "din"

atalarınız kamug bātıl dīn üze erdiler "atalarınızın hepsi batıl dinde idiler" (KE A40r14)

- **fil:** "fil"

şehinşah urdurup bir fil üze taht / ilāhi sen açā bir tiyü baht "Şehinşah 'İlahi sen baht açiver' diyerek bir fil üstüne taht kurdurup" (HŞ 1779)

- **gül:** "gül"

saça başladılar gül üzre 'anber / külüşmekdin tökerler idi şeker "Gül üstüne anber saçmaya başladılar / gülüşmekden şeker dökerlerdi" (HŞ 555)

- **haç:** "haç"

yulunğanlar haç öze "haç sayesinde kurtulanlar" (Grønbech, 1942:186)

- **hava:** "hava"

kaçan kim bu taht birle havā üzre yürümek tilese, katıg yelge fermānlayur erdi. Ol katıg yel taht asrasınğa kirip tahtnı havāğa kaldurur erdi "ne zaman ki bu tahtla havada yürümek istese, kuvvetli rüzgâra buyururdu. O kuvvetli rüzgâr taht arasına girip tahtı havaya kaldırırdı." (NF 210-8)

- **hürmiz:** "Hürmüz"

tutuldı irse nuşrevānnıñ ayı / konup hürmiz üze davlat humāyı

"Nuşrevan'ın ayı tutulunca, Hürmüz üzerine devlet kuşu konmuştur" (HŞ 272)

- **kişi oğlu:** "insanoğlu"

kişi oğlın(a) üze (e)çüm (a)pam bum(ı)n k(a)g(a)n işt(e)mi k(a)g(a)n ol(u)r(m)ış "insan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş." (KT D 1)

kişi oğlın(a) üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş "insan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan, İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş." (BK D 3)

- **kök:** "gökyüzü"

yaşıl kök yarattı öze yulduzı / kara tün törütti yaruk kündüzi "mavi göğü ve üzerinde yıldızları yarattı; karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti" (KB 127)

gök üzerinde al kanatlı 'Azrā'ile emr eyledi " gök üzerinde al kanatlı Azrail'e emretti" (DK 162-12)

- **könilik** "doğruluk"

oyunka katılmasa elgin tilin / könilik üze tutsa kılık yañın "eli ve dili ile oyuna karışmamalı / tavır ve hareketleride dürüst olmalı" (KB 709)

könilik üze boldı beglik ulı / bu beglik köki ol könilik yolu "beyliğin temeli doğruluk üstüne kurulmuştur; doğruluğun yolu beyliğin esasıdır" (KB 821)

sınadı kör ilig bu ögdülmişig / könilik üze buldı barça işig "hükümdar bu Ögdülmiş'i sınadı / ve bütün işlerini sadakatle yaptığını gördü" (KB 1716)

bu dünyada baylık tilese özün / köni bol könilik üze tut sözün "bu dünyada zenginlik dilersen / özünle ve sözünle doğru ol" (KB 1747)

bilig berding elke elig bérdiñ erk / könilik üze tut köñül bolsu berk "bilgi verdin ve kuvvetle beni ülkenin hâkimi kıldın / gönlüme kuvvet ver, beni doğru yoldan ayırma" (KB 1784)

urugluk kerek hem sakınuk köni / könilik üze keçse ötrü küni "asil bir aileden gelmeli, takva sahibi ve dürüst olmalı / hayatını da dürüstlikle geçirmeli" (KB 2186)

könilik üze işlese iş bütün / yakurmasa özke yaragsız otun "bütün işleri doğruluk ile yapmalı / uygunsuz ve küstah kişileri kendine yakıştırmamalı" (KB 2901)

köni bol könilik üze kıl törü / uzun turga beglik adakın örü "doğru ol ve doğruluk üzere hüküm sür / beylik ancak böyle uzun süre kalıcı olabilir" (KB 5170)

könilik üçün teñri tikti sini / köni bol könilik üze tur kanı "Tanrı bu mevkiye seni doğruluk için getirdi / haydi doğru ol ve doğrulukla yaşa" (KB 5195)

könilik üze sen turu kıl törü / törü birle beglik turur ol örü "Sen her vakit doğrulukla hüküm ver / beylik kanunla ayakta durur" (KB 5285)

küdezsü idim tutsu körlüm tüze / ne kıkım kılınçım könilik üze "Rabbim beni korusun, gönlümü temiz tutsun / hareketlerimde beni doğru yoldan ayırmasın" (KB 5820)

- **küsenç:** "özlem"

küsenç öze "özlemeden dolayı" (Grønbech, 1942:186)

- **melikler:** "melikler"

bodunnıñ hâkı bar melikler üze / melikniñ hâkı ma budundın tüze "Meliklerin halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da aynı derecede melikler üzerinde hakkı vardır" (KB 42)

- **misâl:** "örnek"

hak ta'âlâ hazratında kul-larınıñ 'ameli-niñ cezâsı bu misâl üze turur "Hak Teala'nın huzurunda kullarının amelinin cezası bu örnektir" (GT 73-11)

- **neş:** "şey"

sevüglüg tört nemeş kittise sindin / beşâret tört neş üzre tıñla mindin "sevgili (sevdiğin) dört şeyin senden gittiye / dört şey üzerine benden bir müjde dinle" (HŞ 385)

- **sofra:** "sofra"

olar aşnı içtiler, sofrâ üze tabaklar kördiler "onlar yemeği yediler, sofrada tabaklar gördüler" (KE A174r3)

- **su:** "su"

Meydin ol ruhsâre gül gül bes mülâyimdür ki bar

Sâf su üzre ki bir bir tüşse gül yafrağı hıub "Şarabın renginden dolayı gül gibi olmuş yanağa, üzerine birer birer güzel gül yafrağı düşen o yumuşak temiz su yeter" (BV, R544b)

- **tac:** "taç"

körüp bu davlat-ı şâh-ı cihâni / alıp tacı üze ornattı anı "bu cihan devletinin şahını görüp / onu alıp tacı üstüne yerleştirdi" (HŞ 1539)

- **tag:** "dağ"

teñri küçine tag üze yol sup körüpen "(Sonra) Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek.." (IB 17)

bir ediz ulug tag üze âdemî körmes kuş kurt tegmes yerde koddı "yüksek bir dağ üzerinde insan görmez; kuş, kurt geçmez yere koydu" (KE 28r13)

- **taht:** "taht"

Âdemni uçmah içre nürdın taht üze agdurup kök feriştelere atamıznıñ öñinde secde kıldurdı "Adem'i cennet içinde nurdan bir tahta yükseltip meleklerine atamızın önünde secde kıldırđı" (KE 62v7)

Süleyman-nıñ tahtı üze aya çaklıg kün tüşmiş "Süleyman'ın tahtının üstüne el ayası büyüklüğünde güneş ışığı düşmüş" (KE A146v3)

Süleyman-nıñ tahtı üze olturgan Hankik devge hıamle kıldılar "Süleyman'ın tahtı üzerinde oturan deve, Hankik'e hücum ettiler" (KE A144v8)

Tekür taht üzerinde oturmuş idi "Tekür taht üzerinde oturmuştu" (DK 178-9)

- **tapı:** "arzu"

tapug beg tapısı üze bolmasa / yaramaz bu tapgı neçe emgese "hizmet beyin arzusuna göre olmadıkça / ne kadar zahmet çekilmiş olursa olsun beğenilmez" (KB 840)

bu begler tapısı üze kıl tapug / begi taplasa tapgı açtı kapug "beyleri memnun edecek şekilde hizmet et / bey memnun olursa, bu hizmet ikbal kapılarını açar" (KB 843)

- **taş:** "taş"

birip öz tişini taş ilgiñe ol / kodup irin taş özre açtı bu yol "O kendi dişini taşın eline verip / Dudağını taş üzerine bırakıp bu yolu açtı" (HŞ 140)

İbrāhīm sag adakın taş üze koddı "İbrahim sağ ayağını taş üstüne koydu" (KE 49v6)

Cebrā'ıl İsmā'ılını fermān birle taş üze kodar erdi "Cebrail İsmail'i fermanla taş üstüne koyardı" (KE 52v17)

tonını bir taş üze koydı "elbisesini bir taş üstüne koydu" (KE 120r2)

ol eki tag arasındaki taş üze oturgıl "O iki dağ arasındaki taş üstüne otur" (KE 121r1)

Mūsī keldi ol taş üze olturđı "Musa geldi, o taş üstüne oturdu" (KE 121r2)

şeytān bir taş üze olturup hāsed kılıp Mūsiga aydı "şeytan bir taş üstüne oturup, haset edip Musa'ya dedi" (KE 122r6)

- **teve:** "deve"

Muhammed teve üze uykladı "Muhammed deve üstünde uykladı" (KE A190r19)

- **ton:** "elbise"

ton üze ton ketilti saña "elbise üstüne elbise giydirildi sana" (TT I 149)

- **tuprak:** "toprak"

oyta kemişilip tut uçuz bolmaklıg toz tup'rak üze kömültiler basılıtlar "alçaklık dünyasına atılıp, toz toprak ile (tarafından) gömüldüler, basıldılar" (BT III 135-6)

- **uruk:** "ip"

üç yekler maña yakın kelip bir<i>si uruk üze boyunımın badı .. "üç şeytan bana yaklaşıp biri ip ile boynumu bağladı" (AY, 7-19)

- **yer:** "yer üstünde > yeryüzünde"

ne kim yer üzre boldaçı turur "yeryüzünde ne varsa hepsi" (AKT 65-11)

yagız yer üze yalñuk oğlı elig / kötürdi kamugka yetürdi bilig "insanoğlu yağız yer üzerine elini uzattı / herşeye bilgisiyle eriti" (KB 302)

- **yol:** "yol"

ödürdi törütüti yaruttı köñül / köni yol üze tuttı köñlüm amul " seçti, yarattı ve gönlünü aydınlattı / gönlümü iman içinde ve doğru yolda tuttu" (KB 382)

köni yol üze tüz tuta bir mini / suçulma meniñdin bu iman tonı "Beni doğru yol üzerinde doğruluğa sevk et / üzerimden bu imân giysisini çıkarma" (KB 393)

esiz iş tutunma yırak tur teze / esiz iş azıtur seni yol üze "Kötüyü arkadaş edinme, ondan uzak dur, kaç / kötü arkadaş seni yolundan şaşırtır" (KB 4194)

yol üzerinde kâfirüñ ayasofyası var-idi (DK 283-10)

(3) üze+isim

- **(kök/Türük) teñri(si):**

üze kök t(e)ñri (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlı kıl(ı)nm(ı)ş "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış." (KT D 1).

üze kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlı kıl(ı)nm(ı)ş] "Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış" (BK D 2)

yok(a)du b(a)rır (e)rm(i)ş üze türük t(e)ñrиси türük ıduk yiri "(Türk halkı) yok olmak üzere imiş. Yukardaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yeri" (KT D

10)

üze t(e)ñri b(a)sm(a)s(a)r (a)sra yir t(e)l(i)nm(e)s(e)r türük bod(u)n (e)l(i)ñ(i)n törüñ(i)n k(e)m (a)rt(a)tı [ud(a)çı (e)rti türük bod(u)n (e)rt(i)n] “Üstte(ki gök çökmedikçe, altta(ki) yer (de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç” (KT D 22)

b](a)ş[!](ı)g(ı)g yük(ü)nt(ü)rt(ü)m tizl(i)g(i)g sök(ü)rt(ü)m üze t(e)ñri (a)s[ra] y(e) r y(a)rl(ı)k(a)duk üç[ü]n] “Başlılara baş eğdirdim, dizlilere diz çöktürdüm. Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için,” (BK K 10)

kök t(e)y(e)ñin türük(ü)me bod(u)n(u)ma k(a)zg(a)nu birt(i)m iti birt(i)m [.....](i)n buñs(u)z kılt(ı)m üze t(e)ñri (e)rklig [.....]t]üm(e)n ug[.....] (i)n [.....b(e)]gl](e)r(i)g bod(u)n[(u)g] “gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim. .... dertsiz kıldım. Yukarıda Tanrı kudretli.....on bin .....beyleri (ve) halkı” (BK K 12)

türük og(u)z b(e)gl(e)ri bo]d(u)n (e)ş(i)d üze t(e)ñri b(a)sm[(a)s(a)r (a)sra] y(e)r t(e)l(i)nm(e)s(e)r “(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer delinmedikçe,” (BK D 18)

ig(i)dm(i)ş (a)]p k(a)g(a)nıña y](a)ñ(ı)ltı üze t(e)ñri iduk y(e)r sub [(e)çim k](a)g(a)n kuutı t(a)plam(a)dı (e)r(i)nç “besleyip doyurmuş yiğit hakanına ihanet etti. (Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı, (aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz.” (BK D 35)

titir bugra m(e)n. Ürüñ köpükümin s(a)ç(a)r m(e)n. Üze t(e)ñrike t(e)gir, (a)sra yirke kirür tir. “dişi deve(li) erkek deveyim. Ak köpüklerimi (ağzımdan öyle) saçarım (ki) yukarıda gökyüzüne erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer. ” (IB, 20.2)

kul s(a)bı b(e)giñ(e)rü ötünür, kuzgun s(a)bı t(e)ñrig(e)rü y(a)lb(a)rur. üze t(e)ñri (e)şidti, (a)sra kişi bilti tir. “Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi der. ” (IB, 54.2)

- **tuman:** "duman"

üze tuman turdı, asra toz turdı. “Yukarıda duman kalktı, aşağıda toz kalktı.” (IB, 15.1)

- **yer:** "yer". *üzer yer* "üst taraf"

fülân vilâyette üzer yerimizde bir kal'a var "falan vilayette üst tarafımızda bir kale var" (TTS-VI, 4133=Ta.Şahi.XVI.87-1)

(4) *üze* türevleri

Tarihsel Türk dilinde *üze*'nin *üzele* ve *üzeki* olmak üzere iki türevi tespit edilir. Bu türevlerden *üzele*, kuruluşu *ikile*, *yanala*, *tünle*, *tünçüle* gibi olan ve yer işlevli biçimlerin teşkilinde daha az kullanılan zarf yapım eki +IA²⁴ ile kurulmuş bir sözcüktür. Kutadgu Bilig'de 9 defa geçen *üzele*, bu metinde "üstünde, üzerinde; ile" fonksiyonu ile sıkça geçen *üze* yerine kullanılmıştır. *üzeki* türevi ise aitlik eki almış bir biçim olarak karşımıza çıkar:

- **üzele:** "üstünde, üzerinde; için, içinde"

ulug edgü ögli köñül küçi üze menjilig bolmış tınl(ı)glarıñ üzeleyü ögrünçlerin sevinçlerin asmak üstemek erür... "yüce, iyi düşünceli gönül gücü ile mesut olmuş canlıların içinde sevinçlerini çoğaltmak olur..." (AY 266-5/6)

beg erdi ajunda bügü bilge baş / bu beglik özele uzun boldı yaş "Bu dünyada bir bey vardı, hâkim ve bilge bir baştı / beylik içinde uzun bir ömür sürdü" (KB 405)

bu kürsi özele öz oldurduki / adaki üç ol kör ay köñlüm tokı "Bak, üzerine oturduğum bu tahtın / üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran" (KB 801)

könilik özele keser men işig / adırmaz men begsig ya kulsıg kişig "Ben işleri doğruluk ile hallederim / insanları bey veya kul olarak ayırmam" (KB 809)

kılıç baş özele meşel beglik ol / küniñe anjar miñ hatarlıg işi "beylik baş üzerinde bir kılıç gibidir / her gün onun için tehlikeli bin iş vardır" (KB 2155)

haciblar özele bu bolsa ulug / bagırsaklıkın kılşa canın yulug "O diğer haciblere baş olsun ve sadakatle beye canını feda etsin" (KB 2432)

sevüg can özele iminde imin / kolup bulmadım men özümde öñin "Aradım, aziz can için kendimden / daha emin başka birini bulamadım" (KB 2942)

negü tir eşitgil yağılamiş er / yagısı özele elig bulmuş er "Düşmanla çarpışmış ve düşmanını alt etmiş / olan insan ne der, dinle" (KB 4261)

katılgıl karılgıl yitür hem içür / könilik özele tiriglik keçür "Onlara katıl, karış; onları yedir içir / ve hayatını doğruluk içinde geçir" (KB 4444)

yagız yir özele önügli evin / tirip sen tolular sen kaznak evin "Kara toprak

²⁴ +IA zarf yapım eki hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdal 1991:403 v.d.

üzerinde biten hububatı / sen toplayıp ambarlarını doldurursun" (KB 5365)

- **üzeleyü:** "yüksek, üstün"

könül küçi üze menjlig bolmış tınl(ı)gların üzeleyü ögrünçlerin sevinçlerin asmak üstemek erür "gönül gücü ile sevinmiş canlıların yüksek sevinçlerini₂ çoğaltmak₂ olur" (AY 266-6)

- **üzeki:** "hakkında(ki)"

t(e)ñri t(e)ñrиси şakımını burkannıñ adruk adruk yörügler nomlar yöleşürügler üzeki.. "Tanrılar Tanrısı Şakyamuni Buddha'nın ayrı ayrı tefsirler, sutralar, benzetmelere dayalı..." (AY 34j-22/24)

- **üzeliksiz:** "ulaşılmaz, en yüksek, en üstün"

üzeliksiz üstünki yig apamulug mengü nırvanıg tilegülük "daha yukarısı olmayan, en üstün, en iyi, daimî, ebedî nirvānayı dilemek" (AY 614-15)

sansartaki tınl(ı)glar üçün üzeliksiz üstünki yig burkan kutı "Samsāradaki calılar için, daha yukarısı olmayan en üstün, en iyi Buddha kutu" (AY 615-22)

ol bars üze ugrayu ..üzeliksiz yolug küseyü "o pars vasıtasıyla daha üstünü olmayan yolu arzu ederek..." (AY 639-2)

adın muñadıp üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña b(e)k katıg könül öritdiler "fevkalade hayran kalıp, daha yukarısı olmayan, en üstteki, en iyi, doğru düz duyma Buddha kutuna son derece sağlam gönül yükselttiler." (AY 644-10)

- **üzerlik: TTü.:** "tütsüsü nazara iyi geldiğine inanılan kokulu bir ot"

TTü. mini mini iken o da benim gibi üzerlikle tütsülenmiştir (R. H. Karay-TS-II, 2323)

2.1.2.3.1.3. Birleşim Değerleri Açısından *üze*

üze "üstünde, üzerinde" sözcüğü, vasıta veya hareket ve durumun görünüşü ile ilgili

isim cümleciklerini yönetir (Erdal, 2004:405): *öz kazgançım üze edgü kılınç kılayın*

"kendi erdemim ile iyi şeyler yapayım" (KP 12,3); *ün egzig üze yegedmiş*

"mükemmel sesi ile" (BT II 511).

Sözcük cümlede yalın veya iyelikli isimler ile bulunma ve tamlayan hâlindeki isimleri idare eder. Bu kullanımları şöyle formüle edilebilir: (1) İ-Ø ÜZE FİİL, İ-İYELİK ÜZE FİİL, (2) İ-dA BULUNMA ÜZE FİİL, (3) İ-nİη TAMLAYAN ÜZE FİİL.

(1) İ-Ø ÜZE FİİL, İ-İYELİK ÜZE FİİL

altun yiş-Ø ÜZE KABIŞALIM (TY-I 20)

"Altay dağları üzerinde buluşalım"

at-Ø ÜZE BİNTÜRE KARIĞ SÖKDÜM (TY-I 25)

"(Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm"

teñri küçine tag-Ø ÜZE YOL SUP KÖRÜPEN, yiş-Ø ÜZE YAŞ OT KÖRÜPEN YORİYU
BARIPAN SUP İÇİPEN YAŞ YİPEN ÖLÜMDE OZMIŞ TIR (IB 17)

"Tanrının inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında da
taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümden
kurtulmuş, der"

boz bulıt yorıdı, bodun-Ø ÜZE YAGDI (IB 53)

"boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı"

bir ediz ulug tag-Ø ÜZE ĀDEMİ KÖRMES KUŞ KURT TEGMES YERDE KODDI (KE
28r13)

"yüksek bir dağ üzerinde insan görmez; kuş, kurt geçmez yere koydu"

İbrāhīm ol musallā-Ø ÜZE OLTURDI (KE 42r16)

"İbrahim o musalla üstüne oturdu" v.b.

Sözcük aynı zamanda iyelikli isimleri de takip eder: İ- İYELİK ÜZE FİİL

başdınkıda başdınkı y(i)ti süzük köñülüm ÜZE OL OL TıN(ı)GLARıG ÖLÜRTMİŞ
(AY 11-12)

Baştan başa çok temiz gönül-1K İYELİK ile o mahlukları öldürtmüş...

"Baştan başa çok temiz gönümlle o mahlukları öldürtmüş..."

bu begler tapısı üze kıl tapug / begi taplasa tapğı açtı kapug (KB 843)

Bu beylerin memnuniyet-**3K İYELİK** üzerine hizmet et / bey memnun olsa memnuniyet kapı açar

"Beyleri memnun edecek şekilde hizmet et / bey memnun olursa, bu hizmet ikbal kapılarını açar"

üze sözcüğünün kendisinin de iyelik ekleriyle çekime girdiğini ve böylelikle

isimleştiğini gösteren örnekler mevcuttur:

suvın üzesinte kayıngalı buşı birti (AY-Zeime V117)

Suyun üst-**3K İYELİK-n- BULUNMA**.....

Yūsuf anıñ üzesiñe kirdi, başlıkın yudı (KE A74v9)

Yusuf onun üst-**3K İYELİK-n-YÖNELME** girdi, başlığını yıkadı

"Yusuf onun üstüne girdi, başlığını yıkadı"

kölge kıldı bizge kök, üzemizde- üstümüzde boldı bulıt (ME 39-3)

Gölge etti bize gök, üstü-**1ÇK İYELİK- BULUNMA** oldu bulut

"Gölge etti bize gök, üstümüzde oldu bulut"

(2) İ-dA BULUNMA üze FİİL

içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurtum (KT D 26)

içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodun-**BULUNMA** üze olurtum

"karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum"

kişi oğlınta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış (BK D 3)

kişi oğlın-**BULUNMA** üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmış

"insan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan, İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş"

Aşağıdaki örnekte derecelendirme eki alan *üze*'nin, ayrılma işlevindeki

bulunma-ayrılma hâli eki almış sözcükten sonra kullanılarak cümleye karşılaştırma

anlamı verdiği görülür:

barçada üzerek (BT V 171)

barça-**BULUNMA** üze-**DERECELENDİRME**

(3) İ-nİj TAMLAYAN üze FİİL

üze sözcüğünün Mukaddimet'ül-Edeb'de sıkça tamlayan hâlindeki teklik üçüncü şahıs zamiri ile *anıñ üze* şeklinde "onun üstüne" anlamıyla bir tamlama kurduğu dikkat çeker:

yaturdı anı üzele ketürdi anı anıj üze, ħabarlıg kıldı anı nerse üze togurdı Tanrı kün-ni "yatırdı onu üstüne getirdi onu onun üstüne, haberlik etti onu nesne üstüne doğurdu Tanrı güneşi" (ME 20-8)

yaş ot-lu boldı orun / yük agradı anıj üze. "taze/yaş otlu oldu yer / onun üstündeki yük ağırlaştı" (ME 27-6)

küçey boldı aña iş, bağlandı anıj üze iş, kıstağ boldı aña iş "zor oldu ona iş, bağlandı onun üstüne iş, sıkıntı oldu ona iş" (ME 29-2)

edgölük kıldı aña, minnet koydı anıj üze "iyilik etti ona, minnet koydu onun üstüne" (ME 29-4)

ol oħşaş küçemledi aña anıj üze "o eş zulmetti ona onun üstüne..." (ME 34-8)

yıdlatdı aña yıdıg-lıg ot-nı /sagır kıldı anı / endi anıj üze "koklattı ona kokulu otu / sağır etti onu / indi onun üstüne" (ME 39-8)

endi anıj üze / kadgurttı anı iş, ugrag-da tutdı aña iş / karardı anıj üze tün "indi onun üstüne/ kaygılandırdı onu iş, maksatta tuttu ona iş / karardı onun üstüne gece" (ME 40-1)

imledi anıj tapa / vâcib kıldı anıj üze iş-ni "onun tarafa doğru işaret etti / işi onun üstüne vacip kıldı" (ME 40-4)

suwga ketürdi tewelemi / ketürdi anıj üze bitig-ni "suya getirdi develerini / onun üstüne yazıyı getirdi" (ME 40-8)

ıddı anıj üze, ıdıttı aña kelgen-lerni, bir ögür kişi ıddı anıj tapa "gönderdi onun üzerine, göndertti ona gelenleri, bir grup insan yolladı ona doğru" (ME 41-3)

Çok fonksiyonluluğuyla dikkati çeken *üze* sözcüğü, ismin -A yönelme ve -dA bulunma hâli görevlerinde de kullanılır.

üze sözcüğünün -A yönelme hâli görevinde kullanımı

erdini yinçü, eð tavar üze tapındım "mücevherata servete taptım-onları taktis ettim" (AY 613-5)

başçı boldı bodunlar üze "başkan oldu halklar üstüne" (ME 171-8)

şafkat kıldı anıj üze "ona şefkat etti" (ME 175-8)

nafaka kıldı mālını 'iyāl-ları üze-(A) "nafaka kıldı mallarını karılarına" (ME 26-4/5)

karındaş karındaş üze-(A) şefkati kalmadı tep "kardeşin kardeşe şefkati kalmadı deyip" (KE 16v8)

üze sözcüğünün -dA bulunma hâli görevinde kullanımı

Sözcüğün cümleye bizzat -dA bulunma hâli anlamını kattığı da görülür:

atalarınız kamug bātıl dīn üze erdiler "atalarınızın hepsi batıl dinde idiler" (KE A40r14)

olar aşnı içtiler, sofrā üze tabaklar kördiler "onlar aşnı içtiler (çorbayı içtiler/yemeği yediler), sofrada tabaklar gördüler" (KE A174r3)

üze sözcüğü cümlede zarf, ve son çekim edatı görevlerinde bulunur.

üze sözcüğünün yer zarfı görevinde kullanımı

üze kök t(e)ñri (a)s[ra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş] "Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış" (BK D 2)

tokuz arlı sıgun kiyik men. bed<ük> tiz üze ünüpen möñreyür men. üze - üstte teñri eşidti, asra kişi bilti "dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda Tanrı işitir, aşağıda insanoğlu bilir" (IB 60)

kümüş kürsi urmuş üze oldurur / bu kürsi adakı üç adrı turur "gümüş bir taht üzerine oturmuştu/bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı" (KB 771)

endi anıj üze "indi onun üstüne" (ME 39-8)

Mūsī keldi ol taş üze olturdı "Musa geldi o taş üstüne oturdu" (KE 121r2)

kāfiri öldürdi, çökdi üzerine oturdı "kafiri öldürdü, çöktü üzerine oturdu" (DK 276-11)

üze sözcüğünün son çekim edatı görevinde kullanımı

"ile" görevinde kullanımı

üze sözcüğünün cümlede **ile** son çekim edatı görevinde kullanıldığı görülür:

üç yekler maña yakın kelip bir<i>si uruk üze boynımın badı (AY 7-19)

"Üç şeytan bana yaklaşıp biri ip **ile** boynumu bağladı"

yalañukların yirtinçülüg et köz üze ayıg kılıñç kılmasıg körür bilir ertim
erser (AY 8-20)

"İnsanların dünyevî his ve görüşler **ile** kötü ameller kılmalarını görmüş
bilmiş olsaydım..."

başdinkıda başdinkı y(i)ti süzük köñülüm üze ol ol tınl(ı)glarıg ölürtmiş
(AY 11-12)

"Baştan başa çok temiz gönlüm**le** o mahlukları öldürtmüş..."

uladı eşidgeli umaguluk ünleri üze yañkura (AY 12-23)

"Başka (daha ağır) işitilemeyecek sesleri **ile** sesleniyorlar"

bu yañlıg beg erdi bu bilgi üze / tirildi yorıdı kılıñçın tüze (KB 410)

"O böyle bir beydi; işini bu bilgi **ile** düzenledi / daima böyle hareket etti ve
böyle yaşadı"

kamuğın könilik üze aytu berdi (KE 109r1)

"Hepsini doğruluk**la** söyleyiverdi"

Sözcüğün tarihsel metinlerde *bile* "ile" son çekim edatı yerine kullanıldığı görülür. Örneğin *Kutadgu Bilig*-3725'te birinci mısradaki *bile* sözcüğü kullanılırken, ikinci mısradaki aynı fonksiyonda *üze* sözcüğü kullanılmıştır:

kudısı yağız yer yaşıl suw **bile** / örüsi süzük yel **üze** ot ula (KB 3725)

"Altı kara toprak **ile** mavi sudur; üstü süzölmüş yel **ile** ateştir"

"için" görevinde kullanımı

tünek ol bu dünyā müsülman üze-(İÇİN) / tünekte erej kolma köñlünj tüze
"bu dünya Müslümanlar için bir zindandır / zindanda huzur arama,
gönlünü doğrult" (KB 4809)

dād tiledi sultān-dın fulān üze-(İÇİN) "tat diledi sultandan falan için" (ME
222-7)

bahāne ketürdi anıñ üze-(İÇİN) "bahane getirdi onun için" (ME 145-6)

delil istedi anıñ birle anıñ üze-(İÇİN) "delil istedi onunla, onun için" (ME
216-7)

meniñ üze-(İÇİN) bu tündin katıgrak tün yok "benim için bu geceden daha
zor gece yok" (KE A184r13)

"İ-A göre" görevinde kullanımı

tapug beg tapısı üze-(A GÖRE) bolmasa / yaramaz bu tapğı neçe emgese
(KB 840)

bu begler tapısı üze-(A GÖRE) kıl tapug / begi taplasa tapğı açtı kapug
(KB 843)

ay begler sewinçi tilegli kişi / kamug beg tileki üze-(A GÖRE) kıl işi "Ey
beyleri sevindirmek isteyen kişi / beylerin arzusuna göre yap her işi" (KB
1609)

"hakkında" görevinde kullanımı

ol bars üze-(HAKKINDA) öngin öngin y(a)rıkançuçı köñül turgurup
irinçkediler tsuyurkadılar "bu pars hakkında türlü türlü merhametli
düşünceler yürütüp, onun haline acıdılar" (AY 612-11)

kādı anıñ üze-(HAKKINDA) hıküm kılıp bitidi, sicil bitidi anıñ üze-
(HAKKINDA) "kadı onun hakkında karar verip yazdı, onun hakkında sicil
yazdı" (ME 86-4)

"bakımından" görevinde kullanımı

yarsınçığ kkirligi üze-(BAKIMINDAN) tutsar arıgsızlık kıg yükmeç titir "iğrenç
kirliliği bakımından pis gübre yığınıdır denir." (AY 613-17)

üze sözcüğünün "eden" hâlinde kullanımı

Marcel Erdal pasif fiil yapısı -(X)l- ile birlikte kullanılan ergatif (eden hali) bir *üze* ibaresinden söz eder ve örnek verir (OTWF-II, 692):

oyta kemişilip tut uçuz bolmaklıg toz tup'rak **üze** kömültiler basıldılar (BT III 135-6)

"Alçaklık dünyasına atılıp, toz toprak ile (veya/ tarafından) gömüldüler, basıldılar"

Yukarıdaki cümlede *üze*'nin hem vasıta hem de eden (ergatif) hali açıklamaya müsaade ettiğini belirten Erdal, burada daha çok vasıta hâlinin yani "toz toprakla gömüldüler, basıldılar" anlamının benimsendiğini belirtmiştir (OTWF-II, 692). Esasen -(X)l- ekinin fonksiyonu da "kendi kendine olma" veya "başkası tarafından yapılma" ifade etmektedir (Ercilasun 1984: 29).

Üze ibaresinin -(X)l- fiil yapısına eşlik ettiği çok sayıda cümlenin bulunduğu dikkati çeken Erdal, bunlardan sadece birkaç tanesinde *üze* tarafından idare edilen isim tarafından anlatılan özgür hareketin varlığa bağlanabildiği cümle bulunduğunu ifade eder:

ol tınlılıg İnçlp alko ançulayu kelmişler **üze** viyakrit **kılılmış** erip üyeliksiz köni tüz tuymak burhan kutındın yanmaksız evrilmeksiz erür tep bilgülük ol (U II 39,100-101, Uşnişa Viçay)

neteg tenri burxan **üze nomlalmış** erser, ol po yertençöte yaltrıyur (TT VIII B 12)

Erdal, yukarıdaki cümlenin Sanskrit orijinalindeki vasıta hâlinin Eski Türkçeye çevrilirken *üze* ibaresinin konularak verildiğini söyler. Yukarıdaki örneklerde eden hâlini yaratmak için temel vasıta *üze*'nin kullanılmasının Sanskritçilik gibi görüldüğünü, bütün olayın belki de yabancı etkiye dayalı olduğunu belirtir (OTWF-II, 693).

üzere, üzre, üzer, üzeri biçimleri

üze YUKARU sözcüğüne +rA yön gösterme ekinin getirilmesiyle kurulmuş, *üze+re* > *üzre* biçimine en erken Anonim Kur'an Tefsiri'nde *üzre* “üzerine, üzerinde” (AKT 65-11) ve Eski Altınordu-Harezmi sahasında Hüsrev'ü Şirin'de “üzerine, üzerinde” (HŞ 140, 245, 385, 555, 2015, 4266) anlamlarıyla birçok kez rastlamaktayız.

Memlük Kıpçak sahasında da biçim tanıkları: *üzere* “üstüne, üzerine” Gİ, İN, MG, *üzeri* “üstü, üzeri” Gİ, MG, *üzre* “üstüne, üzerine” BM, Kİ (KTS, 299). Tarihsel Doğu Türkçesinde *üzre* “üzerine” (BV, R544b), *üzre* “üzerine” (ŞN 21b6), *üzre/üze* “yukarıdaki üstünde” (San.74r.15, 73v23) biçimi tercih edilirken; Batı Türkçesinde *üzere* “1. üzerinde 2. müddetçe, süresince” (Enb.XIV.934= TTS-VI, 4132), *üzer* “üzeri” (DK 242-3), AzTü. *üzer* “üzerine” (ADİL, 1966-IV: 245b) ve TTü. *üzeri* (yalın durumu *üzer*) “bir şeyin yukarı, göğe doğru olan yanı” (TS-II, 2322) biçimleri kullanılmıştır. Batı Türkçesinde Tarama Sözlüğünde geçen *üzerin urur* “üzerini vurur”, Dede Korkut'ta geçen *üzerinde, üzerümde, üzerümüzden* şeklindeki iyelik çekimli biçimler ve Türkiye Türkçesindeki *üzeri* biçiminin Türkçe Sözlükte yalın hâlinin *üzer* olarak gösterilmesi bir *üzer* sözcüğüne ve ondan gelişmiş *üzer-i* biçiminde iyelik ekli bir sözcüğe işaret etmektedir. Bununla birlikte Talat Tekin bu *üzer* sözcüğündeki -r'nin Moğolca'da yer isimlerinden isim ve sıfat yapan -r eki ile bir ve aynı olduğu görüşündedir: Moğ. *dotor* “iç, iç kısım”, *deger*, *deger-e* “üst, üstünde, yüksek” (1985: 260).

Sözcük, Eski Anadolu Türkçesi metinleri ile Osmanlı ve Türkiye Türkçelerinde geniş bir kullanıma sahip olmuş, hem çekim edatı, hem yer-yön (mekân) zarfı hem de tarz zarfı olarak kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 1971:76):

Yalın hâl ile yer-yön zarfı olarak:

kaçan kim bu taht birle havā üzre yürümek tilese, katıg yelge fermānlayur erdi. Ol katıg yel taht asrasınğa kirip tahtnı havāğa kaldurur erdi “ne zaman ki bu tahtla havada yürümek istese, kuvvetli rüzgâra buyururdu. O kuvvetli rüzgâr taht arasına girip tahtı havaya kaldırırdı.” (NF 210-8)

yagar halk üzre hakkın rahmeti (Mev.107-12)

Tarz zarfı olarak:

padişah ayak üzre gelüp hizmetler eyledi (TS-I, 310)

Edat olarak:

beni müslümanlık üzere öldürgil (KE 108-6)

2.1.2.3.1.4. Anlam Olayları Açısından *üze*

Üze'nin kullanım alanı, sözcüğün cümlede yer, yön bildiren zarf görevinde "üstte, üstünde, üstüne, üzerine, üzerinde"; edat görevinde "ile, için, -A göre, hakkında" (Hacıeminoğlu 1971:76) anlamlarına geldiğini göstermektedir. Marcel Erdal son takıların soyut (*üçün* "için", *teg* "gibi") veya somut (*kudı* "aşağı", *tapa* "doğru") anlama sahip olabildiklerini; *üze* ve *tegre* gibi son takıların ise hem soyut hem somut anlama sahip olduklarını ifade eder (2004: 404). Biçimin işlevleri için bkz. yukarı.

Tarihsel metinlerde *üze* sözcüğünün bazı deyimleşmiş kalıplar içinde yer aldığı görülür. Orhon yazıtlarında *ol törüde üze eçim k(a)g(a)n ol(u)rtı* "o (zamanki) töreye göre amcam hakan (olarak tahta) oturdu" (BK D 14) cümlesinde *üze*, *olur-* fiiliyle birlikte *üze olur-* şeklinde “tahta geçmek, tahta oturmak” veya aynı anlamı yön gösterme niteliği taşıyan bir fiille vermek istersek “tahta çıkmak” anlamında kullanılmıştır. Bu durumda yön ile ilgili olarak metonim olan bir kelimenin bu deyim içinde metaforik olarak kullanıldığı görülür. Sözcüğün benzer bir anlatım yoluyla, Kutadgu Bilig'de sıklıkla *könilik üze tut-* "özü sözü bir/doğru olmak", *könilik üze tur-*

"doğru yolda olmak", *boynu üze bol-* "boynuna borç olmak", *yol üze azıt-* "yoldan çıkmak" gibi deyim kalıpları içinde de metaforik kullanıldığı dikkati çekmektedir:

bu dünyada baylık tilese özün / köni bol könilik üze tut sözün "bu dünyada zenginlik dilersen / özünle ve sözünle doğru ol" (KB 1747)

bilig bérding élke elig bérdir erk / könilik üze tut köñül bolsu berk "bilgi verdin ve kuvvetle beni ülkenin hâkimi kıldın / gönlüme kuvvet ver, beni doğru yoldan ayırma" (KB 1784)

könilik üçün tenri tikti sini / köni bol könilik üze tur kanı "Tanrı bu mevkiye seni doğruluk için getirdi / haydi doğru ol ve doğrulukla yaşa" (KB 5195)

tegürdür maña sen kamug edgölük / munıñ şükri boynum üze boldı yük "sen bana her türlü iyiliği ihsan ettin / şükretmek boynumun borcudur" (KB 3118)

ésiz iş tutunma yırak tur teze / ésiz iş azitur seni yol üze "kötüyü arkadaş edinme, ondan uzak dur; kötü arkadaş seni yolundan şaşırtı" (KB 4194)

Yine tarihsel Türk dilinde sözcüğün, Buddhist çevre metinlerinde görülen *üzeleyü* ve *üzeliksiz* türevleri sırasıyla "yüksek, üstün" ve "ulaşılmaz, en yüksek, en üstün" anlamlarıyla kutsal, iyi ve değerli varlıkları nitelemek için kullanılmışlardır (Örnekleri için bkz. *üze* türevleri).

Modern Türk dilinde ise *üze* sözcüğünün türetici gücünü gösteren TTü. *üzerlik* sözcüğü "sedef otugillerden, yaprakları almasıık, çiçekleri beyaz renkte susama benzeyen, tohumları acı olan, halk hekimliğinde tedavi ettiğine inanılan bir bitki" (TS-II, 2323) sözlük anlamıyla birlikte, Anadolu ağızlarında "tütsüsü nazara iyi geldiğine inanılan bir ot" (DS-XI: 4085a) anlamında kullanılır.

2.1.2.3.1.5. Karşıtları ile *üze*

üze YUKARI sözcüğü Türk dilinde sırasıyla *üze:asra*, *altın:üze*, karşıt çiftlerini kurmuştur:

üze kök t(e)ñri (a)sra y(a)g(ı)z y(e)r kıl(ı)ntukda (e)kin (a)ra kişi oğlu kıl(ı)nm(ı)ş "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış." (KT D 1).

anlar üze uðu uðu kuyyan yaymur kıldımız arıkları akar anların altındın
 “ve göğü üzerlerine bol bol boşaltmışık ve ırmakları ayaklarının altından
 akar kılmışık” TIEM 73 (Kök 2004:06/06)

Özellikle Orhon yazıtları başta olmak üzere Türk runik harfli metinlerde AŞAĞI:YUKARI karşıtlığı için *asra:üze* kullanımı son derecede siktir (KT D 1, KT D 22, BK D 2, BK K 10, BK D 18 vd. IB, 20.2) ve *asra:üze* zıtlık çiftinin bütün bu örneklerde Başvuru Noktaları, “kişi oğlu”nun konumlanmasına bağlı olarak AŞAĞI:YUKARI fikrini kapsayan ve böylece yön gösteren karşıtlıkların zıtlar grubuna dâhil edilebileceğini düşündüğümüz *yer:gök* çiftidir.

Üze yön gösterici sözcüğünün *asra* ile kurduğu zıtlık çiftleri için yukarıda değerlendirilen örnekleri dışında, iç içe pek çok karşıtlık unsurunu barındıran Irk Bitig'den şu cümleye de yer verebiliriz:

kul sabı begiñerü ötünür, kuzgun sabı teñriğerü yalbarur. üze teñri eşidti, asra kişi bilti tir. "Kölenin sözü beyinden ricadır, kuzgunun sözü Tanrı'ya yakarıştır. (Bunları) yukarıda Tanrı işitti, aşağıda insan bildi der" (IB, 54.2)

Yukarıdaki örnekte de *üze:asra* zıtlık çiftinin BN *yer:gök*'tür. Söylem bu zıtlık uzantısında *teñri:kişi* “tanrı:kişi” karşıtlığını da ortaya çıkarmıştır.

2.1.2.3.2 üstün / üst

Proto-Tü. *ür'tün “üst, üstte”; Proto Oğur *ürtün; Proto-Oğuz *üztün; KökTü. viii. yy. - (BK-), x.yy. - (IB,-); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. *üstün* “yukarı” (Maitr 33.X, 2=Nr. 64), ix. yy. *üstün* (AY 133,16), xvii. yy. *üsδün* “yukarı” (IS, 97), *üstün* “üst” (Siv. USp. 15,5-6), Man.Tü.ç. viii. yy. *üstürti* “yukarı, üst” (TT III 20); İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *üstün* “üst” (KB 1836), *üstün* “yukarı” (Dankoff-Kelly 67), *üst*, *üstün* “üst” TIEM 73 (Kök 2004: 169r/2=011/082; 143r/5=009/040) *üst* “id.” (Ünlü, 2004:249v/4=023/017); Harezmi ç.: xii. yy. *üstün* “üst” (ME 76,8), xiv. yy.

üstün~üstün “id.” AKT 30-27 (Borovkov 2002:300); xiv. yy. *üstün* “üst” (KE, A. 211v2), *üstün* “yukarı, üst” (NF 209,16), *üstün* “id.” (RKT 15-74); EKıp.: *üstün* “üst” CC 123, 4 (Grønbech1942:271), xiv. yy. *üst* “üst” (3506 üstümde; HŞ 3250 4583 üstinde) *üstün+* (HŞ 3245, üstünde) *üstün+* “id.” (HŞ 337 üstünündin), xiv. yy. *üstün* “üst” (GT 94-6,7), MKıp.: *üst* “id.” (KTS, 298), *üstün* (II) “id.” (KTS, 298); Doğu Tü.: xvi. yy. *üst* “üst, üzerinde” (ŞN 15a5), xvi. yy. *üst* “üst, üzerinde” (BN 4b6), xviii. yy. *üstün* “yukarı” (San. 75r.15); Batı Tü.: xiv- yy. *üstün* “üst” (Enb. XIV. 235 = TS-I, 113), xv. yy. *üst* “id.” (DK 5-12); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. *üst* “bir şeyin yukarı, göğe doğru olan yanı” (TS-II, 2314), *üst baş* “giyecekler, giysiler” (TS-II, 2316ab, *üstün I* “1. benzerlerine göre daha yüksek bir düzeyde olan, 2. nitelik bakımından daha yüksek, daha elverişli olan”, *üstün II* “Arap yazısında bir ünsüzün geniş, kısa ve düz (a,e) okunacağını gösteren işaret” (TS-II, 2318a), Trkm *üst* “bir şeyin yukarı bakan yüzü” (TDS, 686), AzTü. *üst* “id.” (ADİL, 1966-IV: 259b), Horasan Ru. *ü:ste* “id.” (Doerfer, 1993:244-592), As. *ist* “id.” (Doerfer, 1993:67-595); Güney-Doğu: YUyg. *üst* “üst”, *üstide* “üstünde, üzerinde”, *üstidiki* “üstündeki” (YuygSl. 1995:446b), *üstidin* “üstünden”, *üstidinla* “üstünkörü, yüzeysel”, *üstige* “üstüne”, *üsti-üstige* “üst üste”, *üstivaş* “kıyafet”, *üstki* “üst, yukarı”, *üstkurma* “üstyapı”, *üstli-* “eklemek, ilave etmek”, *üstme-üst* “aralıksız, üst üstüne”, *üstüme* “zam, ilave, ek”, *üstün I* “direk, sütun” (YuygSl. 1995:447a), *üstün II* “üstün”, *üstünki* “üstündeki”, *üstünlük I* “direkli, sütunlu”, *üstünlük II* “üstünlük, avantaj” (YuygSl. 1995:447b); Güneydoğu ağz. *üst* “üst kısım”, *üstide* “yukarıda”, *üstün* “yukarı” (Jarring 1964:328); Özb. *üst* “nesnelerin tepe kısmı, yüzeyi” (ÖTİL-II, 282a), Salar: *isci* “yukarı, üst” (ÇTSl.:457-4045), SUyg. -; Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. *üst* “id.” (KarayRPSl. 1974:591b), Kumuk *ust* “üst, yukarı, yüz, yüzey”

(KumRSl. 338b); Kar-Malk. *üs* "üst, üzeri", *üs-baş* "giyim, kıyafet" (KMalkS. 2000:423b), *üsünden* "...hakkında" (KMalkS. 2000:423b), Tat. *ös*, *öste* "1. nerseneñ de bulsa öslege 2. nerseneñ de bulsa yugarıǵı öleşe" (TTAS-III: 706b-707a), *ös kiyeme* "kiygen kiyem" (TTAS-III: 708a), *öske* "yugarıǵa urnaşkan, yugarıda bulgan" (TTAS-III: 708b), Başk. *öş* "Gerep yazıında heref başına kuyıla torgan bilde, kesre", *öş-baş* "öske keygen keyem" (BaşkTSl. 1993-II:83a), *öşkö* "yugargı", *öştön* "nindeyzer yaǵı menen başkalarzan yugarırak torgan" (BaşkTSl. 1993-II:83b); Kazak *üsti* "birşeyin tepesi, üstü, üst tarafı, 2. giysi, üst baş, 3. bir olayın geçmekte olduğu an" (KazakTüSl. 2003:601a), *üsti-bası* "1. üst baş 2. beden, vücut" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstin-üstin* "tekrar tekrar, üst üste" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstingi* "üst taraftaki, yukarıdaki" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirt* I "sırt, tepe" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirt* II "üstünkörü, baştan savma, ayaküstü" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirtti* I "yüksekçe, engebeli" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirtti* II "biraz yüzeysel, üstünkörü" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirttik* "yüzeysellik, üstünkörü yapma" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirtin* "üstünkörü, yarım yamalak" (KazakTüSl. 2003:601a), *üstirtidik* "yarım yamalak" (KazakTüSl. 2003:601a), *üsti-üstine* "üst üste, ard arda" (KazakTüSl. 2003:601a), Kırg. *üs* "üst" (Yudahin:797b), *üst* "id." (KırgRSl. 1965: 825a), *üstö-* "katmak, ilâve etmek" (Yudahin:798a), *üstök* "ilâve, üstelik" (Yudahin:798a), *üstökö* "üst üste, boyuna" (Yudahin:798a), *üstöm* "üstün, hâkim olan" (Yudahin:798a), *üstömdük* "üstünlük, hâkimiyet" (Yudahin:798a), *üstömö* "ilâve, zam, üst kat" (Yudahin:798a), *üstömön* "yüz üstü, yüzü koyun" (Yudahin:798a), *üstömöndö-* "yüzüstü yatmak" (Yudahin:798a), *üstü* "yukarı" (TKırgSl. 2005:974a), *üstü jagı* "yukarısı" (TKırgSl. 2005:974a), *üstübaş* "üst baş" (Yudahin:798a), *üstüñkü* "yukarıdaki, üstteki" (Yudahin:798a), *üstür* "verh"

(Tenişev, 1988:263), *üstürt/üstürtön* "üst taraftan, üstünkörü" (Yudahin:798a); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *üst* "üst" (AltaySl. 41b; 35a), Tuva *üstü/üstükü* "yukarı" (RTuvSl. 1988:28b), şor *üstünde* "üstüne, üzerine" (şorTüSl. 1995:125), *çer üstü* "yer yüzeyi, yeryüzü" (şorTüSl. 1995:17), *üstürtin* "sverhu" (Tenişev, 1988:263), Hakas *üsti* "id." (HakRSl. 1953:257a), Saha -; Hal. *ist* "üst" (WH, 1980:140a); Çuv. - fakat *vir III* "verh" (Fedotov 1996:124) ve *virlik* (Fedotov 1996:118-119)

2.1.2.3.2.1. üstün / üst Etimolojik Değerlendirmesi

üstün YUKARI sözcüğünün kök ve ek etimolojisi hakkında, *astın* ve *altın* sözcükleri için de geçerli olan, çeşitli görüşler vardır. W. Bang sözcüğü *üst* < *üst-ün* yerine *üstün* şeklinde parçalanması gerektiğini düşünmüş ve sözcüğü *üst-ün* şeklinde yanlış parçalayanların *yak-ın* sözcüğüne analogi yoluyla benzettiklerini söylemiştir (1917-I:40-41). Doerfer'e göre Eski Türkçe'de görülen *-d^on* ve Osmanlı Türkçesinde görülen *-dIn* ekleri ayrılma hâli değil, zarf yapım ekidirler. Doerfer *-dIn* ekini anlam bakımından da *-dAki* ekine yakın bulur (1976: 92). Sevortyan *üst* sözcüğünü *ast* ve *alt* sözcüklerinde de olduğu gibi *üs-t* mekân eki ile açıklamaya çalışmıştır (1974:628). Clauson *üstün* şeklinin *altın* sözcüğü ile bir ve aynı şekilde, *üst* köküne isimden-isim yapan *+dIn/+dUn*, *+tIn/+tUn* ekinin getirilmesiyle kurulduğunu ifade etmiştir: **üst+tün* > **üsttün* > *üstün* (ED, 242b).

Marcel Erdal *as+tın* ve *al+tın* sözcükleri gibi *üs+tün* sözcüğünü de *yer eki* (suffix of deictic locality) *+tIn*, *+tUn* ile açıklar. *üstün* biçiminin *üze* "yukarı" sözcüğünden aynı kökten gelen *üste-* fiili ile bir fonetik değişmelerle türediğini ifade eder. Buna göre: **üze+tün* > *üstün*. Aynı *üze* kökünden gelen bir diğer biçim olan *üstürti* sözcüğünü de *üze+dXr+tI* şeklinde kurar (OTWF-II:457). Böylece *üstün* sözcüğünü *üst* (ED 242a) köküne bağlamayan Erdal, *üst* biçiminin *üstün*'den gelen

daha geç dönem biçimi olduğunu ifade eder ve *üst* biçiminin sadece 13. yüzyıldan sonraki İslamî metinlerde görüldüğünü vurgular (OTWF-II: 457dipn.57).

Sözcüğün Hüsrev ü Şirin'de görülen *üstünde* (3245) ve *üstinde* (3250) şeklindeki ü'lü ve i'li şekilleri *üstün* sözcüğünden parçalanmış bir *üst* kelimesinin varlığına işaret etmektedir.

Clauson sözcüğün sıfat ve zarf görevlerinde kullanıldığını (ED, 242b); Sevortyan ise sonek anlamlı edat olarak cümleye "-e, -den" anlamlarını kattığını belirtir (ESL. 639).

2.1.2.3.2.2. üstün / üst Kullanım Alanı

HTIII: 0909 (26) bodisatvniñ élginte ilinip **üstün**te
HTVII: 0560 (10) **üstün** altın yügürük
HTVII: 0657 (24) barça **üstünki** yeg yoriguluk
HTVII: 1523 (16) özelihsiz **üstünki** burhan kutılıg köñülüg
HTVII: 1590 (1) ol **üstün**rek sevingülük
HTVII: 1649 (5) **üstün** çeküri birle kamag édizi
HTVII: 1712 (14) anın grdrakut tagıg yügerü körüp açığım **üsteldi**
HTVII: 0292-93 (17/18) kaltı **üstün** ulugdın boşuntılar, altın kiçigke
HT-VIII 646 çınlayu basutçı [bol]up bütürmek erür **üstün**[ki]lerniñ erksinmeklig işin ...
UW üstün teñri yarok tetir altın yağız yer kararıg tetir (TT VI 318)
UW üstün teñri altın yalañuk etözinte (Maitr 5v19, 54v7, 116r17, v21; TT X 105; U II 89-81; U IV A 281, B12)
UW üstün kökdeki altın yağızdaki tişi erkek (U II 80-64; Maitr 135r2, 145r4, 171r16; TT VII 48m12)
UW üstün teñri yeri altın tamu yeri (TT V A 28; Maitr 18r27, 135r24, 213r3; U III 33u.20)
UW üstün bavagirtin altın tüp aviş tamukategi (UigStud 194o)
UW üstün örtüğü altın yapagı (Maitr 31v6, 83v11)
UW üsdün altın arkuru turkuru aktarılu tonjarılı... (UigStud 194m)
UW ujik üstün altın // egsök boltı erser... (ZeimeSingku 769 u. 4 B)
UW kindik üstün meñ bolsar ogrı bolur kindik altın meñ bolsar bay bolur (TT VII 46 u. 8 b.)
UW üstün altın érinleri (TT X 449; U IV A 21)
UW biziñ üstün altın tag tişimiz (U IV A 21)
UW kaltı üstün ulugdın boşuntılar altın kiçigketegi (HtPar 149-18)
AY 133-16 iyin evrilip <**üstün** bavagirtin altın tüp aviş> tamuka tegi
AY 133-20 ötgürü kañlı tilgeni teg **üstün** altın arkuru turkuru agtarılı
AY 188-10 yığılmış **üstün** teñri altın yalanguk
AY 308-18 **üstün** alku gang ögüz içinteki kum
AY 357-15 **üstün** yingak gunavaypuliatlıg teñri teñrisi
AY 365-23 bir yirte ..agtınurlar inerler:: **üstün** altın yorırlar
AY 392-7 **üstün** teñriniñ altın yalanguknuñ muğı ınagı bolgay
AY 508-5 **üstün** turtaçı teñrilerig
AY 514-6 üdlerke tegi **üstün** teñri yirinte altın kişi ajunıta
AY 542-4 **üstün** teñri yirinteki altın yalanguk yirintüsinteki meñjileri meñjilep
AY 547-64 **üstün** orunta erigme kamag teñriler erkligi..

- AY 584-4 **üstün** teñri yirinte..altın yene yalangukda
AY 628-14 **üstün** teñriniñ altın yalangukniñ bahşısı bolup
AY 644-7 **üstün** teñri altın yalanguk alkugun barça
AY 661-17 **üstün** teñri altın yalanguk öz öz tillerinde tükel bilge teñri teñrиси
AY 671-7 sizler tözünler **üstün** teñri altın yalanguk bo nom erdinig
AY 672-17 ol kamag **üstün** teñri altın yalanguk...
AY 24-10 üzeliksiz yig **üstünki** köni tüz tuymak atlıg burkan kutın bulup...
AY 31-16 üç törlüg orunların ornagin yig **üstünki** bütürmek kıltaçı ...
AY 34-7 arıg yig **üstünki** köni tüzünü tuymakıg bulturtaçı tüz erkligke...
AY 82-13 nom buşıg yig **üstünki** yarlıkayur men
AY 118-17 alkunı barça **üstünki** yig edgüke mengike tegürteçi bolayın
AY 124-12 begler bramanların ulatı [**üstünki**] yig uguşlug tözlüglerin ayaların kavşurup
AY 132-6 yme bo üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak atlıg burkan kutın...
AY 132b-2 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymakıg tuymışlarka sogançıg...
AY 142-3 azu yme **üstünki** yig uguşda tözde bramanlar uguşında begler uguşında togayın
AY 148-22 yig **üstünki** ögretigler titir ol
AY 149-15 **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına evirmek
AY 151-22 **üstünki** yig köni tüz tuymak atlıg burkan kutılıg ulug tüşke
AY 153-21 **üstünki** yig köni tüz tuymakıg tuyup...
AY 157-2 **üstünki** yig buyan edgü kılınçıg alayın tip küseserler
AY 158-19 **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın tip küseserler
AY 159-7 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın bulu
AY 160-22 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına evirtiler
AY 161-4 üzeliksiz yig **üstünki** köni tüz tuymak burkan kutına evire teginür biz
AY 167-1 **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın küseserler
AY 167-22 tözünler oglı tözünler kızı üzeliksiz **üstünki** yig...
AY 170-23 ol kamag tınlıglar birle üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına...
AY 171-20 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına...
AY 172-23 üzeliksiz **üstünki** yig burkan kutın bulu...
AY 173-10 üzeliksiz **üstünki** yig burkan kutın bulayı...
AY 174-13 üzeliksiz yig **üstünki** köni tüz tuymak burkan kutın bulu yarlıkamışların
AY 174-21 ol antag yöleşürgülüksüz **üstünki** yig tözkerinçsiz edgülerig egsüksüz tükel
bütürgeli udaçı bolayın
AY 183-3 üzeliksiz yig **üstünki** köni tüz tuymak burkan kutı kūsüşlüg teginür biz
AY 186-18 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutı kūsüşin boşguntum tutdum
okıdum
AY 188-3 amtı yene üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutı bulup...
AY 241-6 köñüllüg ök amırtguru üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın
küzemekleri üze
AY 260-24 bar antag tınlıglar üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın bulgalı
tapladaçı
AY 276-21 yig **üstünkü** burkan kutın küsemezler üçün...
AY 315-10 ayag alu üzeliksiz **üstünki** yig ...
AY 336-20 ol tınlıglar üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak atlıg burkan kutına
AY 352-26 yumgın bulalım alkışıg..yig **üstünki** burkan bolguka...
AY 376-18 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın bulmagaylar erti
AY 377-16 tözünler oglı tözünler kızı üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın
tilerler
AY 383-9 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymakıg tuyup
AY 392-22 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına alkış birü yarlıkadı
AY 393-2 bodısatavlar üzeliksiz **üstünki** köni tüz tuymak burkan kutına evrilinçsiz köñüllüg
boltılar
AY 400-11 yme **üstünki** yig bolsun erti tip...
AY 410-4 bo alp bulguluk üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın bulup...
AY 421-2 ötrü üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına yanmaksız
AY 428-22 ötrü üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutına agınç-
AY 438-13 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutın bulup
AY 462-7 üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuyuglıka ikileyü yanmaksız bolu

- AY 486-16 kamağda yig **üstünki** biligig...bir uçlug köñülin süzülüp
- AY 532-5 **üstünki** yig teriğde teriğ
- AY 553-4 **üstünki** kamağ teñriler...
- AY 553-17 **üstünki** teñriler köñüli...kakımakñıñ uğurınta
- AY 560-3 **üstünki** teñriler <yügerü>..küyü küzetü tutmakdın...
- AY 560-12 **üstünki** teñri yirinte
- AY 614-15 üzeliksiz **üstünki** yig apamulug mengü
- AY 615-21 tınlıglar üçün üzeliksiz **üstünki** yig burkan kutı küsüşin
- AY 617-13 **üstünki** teñri bo savıg körüp
- AY 644-10 mungadıp üzeliksiz **üstünki** yig köni tüz tuymak burkan kutınga bek katıg köñül öritdiler
- AY 661-5 telim nomlar yörügin kingürü okıtdaçı biltürteçi **üstünki** yig ögdi
- AY 674-18 arıg yig **üstünki** köni tüzünü tuyunmakıg bütürteçi erkligke...
- AY 678-7 etözlüg yig **üstünki** bahşıka tayanıp...
- AY 678-22 yig **üstünki** kirtgünç üze yükünür men
- AY 682-1 uzatıkı uguşı yig **üstünki** götem bağıg
- AY n24-10 bütürüp üzeliksiz yig **üstünki** köni tüz tuymak burkan kutın bulup
- AY 210-19 adrukıñıñ yigin **üstünkisın** tuyunup...
- AY 380-9 **üstürti** kudı teñridem hua çeçekler yagsun...
- AY 381-5 **üstürti** kudı teñridem hua çeçekler yagdı
- AY 508-19 **üstürti** kudı insünler...irinçkeyü yarlıkap
- AY 517-5 özgen yagmur üdinçe...**üstürti** kudı tökülür
- AY 554-20 uçar yaltuz üstürti...üzüksüz tüşer çözülp
- AY 576-7 kökde turup **üstürti**...teñridem ünler yarıkurtı
- AY 266-6 köñül küçi üze meñilig bolmış tınl(ı)glarñıñ **üzeleyü** ögrünçlerin sevinçlerin asmak **üstemek** erür
- AY 407-15 özin yaşın **üstep** ulug çogka yalınka tegürgey biz
- KB** 18 kidin öñdün ermez ne soldın orun / ne astın ne **üstün** ne oturu orun
- KB 131 bularda eñ **üstün** sekentir yorır / iki yıl sekiz ay bir ewde kalır
- KB 1124 az edgüke tegse unıtur özin / yaşıl kökte **üstün** yoritur sözün
- KB 1836 ukuş ornı **üstün** meñede turur / ağır neñ üçün ornı başta erür
- KB 4844 az edgüke yalñuk unıtur özin / yaşıl kökte **üstün** yoritur sözün
- DLT-I** 108-25 anda **üstün**
- ME** 23-6 yarmak-nı öñ bermek ya ötünç bermek / **üstün-din** baktı aña / yüksek karşı küçsüz kıldı aña yörimek
- ME 49-4 tezgindi nerseniñ tegresinde / **üstündin** baktı nersege, baka oturdı
- ME 76-8 muñ-lu tedi aña, 'äciz kıldı anı / karı boldı tişi, yan-başı ulu boldı / tırnakı **üstide** çevürdi ok-nı, tezgindürdi
- ME 112-5 tişi-sindin, içiştı tişisiñ ... / biri biri üze keydi iki tonın, ton **üstinde** ton keydi
- KE** A136v21 Dävüd **üstige** kirdi, 'Azrāi'İge baktı tanıdı
- KE 141r18 uçdum ol tag **üstige** agdım
- KE A187r18 Muħammedni izzet ü ħurmat birle kivürin, **üstün** olturtuñ
- KE A211v1 Kim Hak ta'a:la:-nı yokaru kuyı, astın **üstün**, ilgerü artğaru birle yad kılssa kafir bolur
- KE A211v2 andın **üstün** makam yok
- KE A165r2 "**üstün** çıkarsak, ħava ıssıgındın ħalak bolgay" teb çukur ħavasında üç kün ıssıb tuttılar
- KE 44r3 bir sandük yondurdı eki kapugluk biri **üstün** biri astın, sekiz adaglıg törti astın, **üstünki** adaklarınga kara kuşlarını bağlatdı
- KE 44r16 kök teñrisini öltürdüm tep **üstün** etlerni astın bağladı
- KE 46r17 meniñ teñrim yeti kat kökni yeti kat yerni yaratgan müntehıdin **üstün** azameti, serādın astın kudreti bar
- KE 111r13 **üstün** erni Fir'avnnıñ başındın bir karı **üstün** erdi, astın erni taħtnıñ adakındın astın erdi
- KE 221r2 iki öyi bar erdi, biri astın biri **üstün**
- KE 22v14 yagdı yagmur esdi yeller astın **üstün** altı ay
- KE 37v13 astın **üstün** 'arş-ı süreyyāga teggen İbraħim
- KE 114v19 astın **üstün** bakalar birbirine işâret ün kıldılar

- KE 119r7 Müsj aydı: **üstün** ni'metni koyup astın ni'met mü tileyür-siz?
 KE 113r14 biz **üstün** sen astın bolsañ Tenri-men tédükiñ yalğan bolmas mu?
 KE 122v8 dīdār kamuglardin **üstünrek** turur andın astınrak ni'metlerni bulmas erken
üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur
 KE 65r15 Cebrāil Mevlī yarlıgı birle keliğ Katram-ı Şāristānini yeri birle yogurup astınıñı
üstün kıldı
 KE 81v15 sagga solga, **üstünge** astınga karadı andaguk kördi
 KE 61r18 tügüldiler astınları **üstün** boldı
 TTS-I 4095 dudaklarım şışti şöyle kim **üstün** dudağım eneğimi örttü (Enb.XIV.325)
 TTS-I 4095 saadet hayme devlet **üstün** olsun / okun yüğrük kılıcın üstün olsun
 (Çeng.XV.179)
 DK 14-6 İç Oğuzun Taş Oğuzun biglerin **üstüne** yığnak itgil
 DK 14-13 İç Oğuzun Taş Oğuzun biglerin **üstüne** yığnak itdi
 DK 16-12 iki talusunun **üstine** buğanun köpük turdı
 DK 17-4 buğa ayağ **üstine** turamadı, düşdi tepesinün **üstine** yıkıldı
 DK 17-6 Oğuz bigleri gelüp oğlan **üstine** yığnak oldılar
 DK 19-4 kalın Oğuzun **üstine** yorıyış itdi
 DK 23-3 Dirse han istedi kim oğlançuğunun **üstine** gürleyüp düşe-y-idi
 DK 25-8 kol bud olup yir **üstine** düşmeyinçe
 DK 26-9 karga kuzgun kan görüp oğlanun **üstine** konmak ister-idi
 DK 27-2 oğlanun anası oğlanun **üstine** çapup çıka geldi
 DK 30-9 babanun **üstine** yağı geldi
 DK 37-3 Aruz Koca iki dizinün **üstine** çökdi
 DK 37-5 ağam Kazan sası dinlü Gürcistan ağızında oturursın, orduñ **üstine** kimi korsın?
 DK 37-6 oğlum Uruz menüm ivüm **üstine** tursun didi
 DK 43-12 öyle olmadın yurdum **üstine** varuram
 DK 66-13 kara yirün **üstine** ağ ban ivin dikdürmiş-idi
 DK 107-5 kaftanı sıyırdı götürdi kızlarun **üstüne** atı virdi
 DK 213-7 birgün oğuz oturur-iken **üstüne** yağı geldi
 DK 149-7 at **üstinde** eglenmeyüp yortan Kazan
 DK 293-13 **üstümüze** yağı nesne gelmedi
 DK 5-12 Ağız açup öger olsam **üstümüzde** Tanrı görklü
 TTü. köyün **üst** tarafında saman, taş ve yangın arasında, **üstü** sazlarla örtülmüş bir
 kulübenin önünde ateş yanıyor. (TS-II, 2314)
 TTü. bu sefer taşın **üstünden** inip yere oturdu (TS-II, 2314)
 TTü. el elden **üstündür** (TS-II, 2318)
 Trkm. samolyot **üstümüzden** uçup geçdi (TDS, 686)
 Trkm. Aysoltanıñ kitabı stolun **üstünde** dur. (TDS, 686)
 Trkm. olar goçboynuzlı kécäniñ **üstünde** oturdılar (TDS, 686)
 RN (s.22) Hakyky türkmen özünü horlamaz we durmuşda öz **üstüne** yüklenilen milli
 borçlaryny unutmaz.
 RN (s.162) Oguz hanyñ beýik ýorişleri mahalynda täze guralyñ — arabanyñ oýlanyp
 tapylmagy türkmeni bütindünýä-taryhy açyşlaryñ **üstünden** eltdi.
 RN (s.108) Gorkut ata zamanynda diri baýlygy **ýeriñ üstüne**, öli baýlygy ýeriñ astyna
 sygmaýan, güýjüne baýrynyp, ýurduna buýsanyp ýören türkmenleriñ...
 RN (s.211) **Ýeriñ üstünde** jepa çeken zähmet çeken goýnunda rahat tapar.

(1) üstün / üst + fiil

1.1 üstün / üst + fiil

- **bak-:** "bakmak"

tezgindi nerseniñ tegresinde / üstündin baktı nersege "gezindi nesnenin
 etrafında / üstünden baktı şeylere" (ME 49-4)

- **gürle-:** "gürlemek"

Dirse han istedi kim oğlançuğunun üstüne gürleyüp düşe-y-idi "Dirse Han istedi ki oğlancığının üstüne gürleyip düşsün" (DK 23-3)

- **kara-:** "bakmak"

sagga solga, üstünge astınga karadı andaguk kördi "sağa sola, üstüne altına baktı, aynı şeyi gördü" (KE 81v15)

- **var-:** "varmak, ulaşmak"

öyle olmadın yurdum üstüne varuram "öğle olmadan yurdumun üstüne varırım" (DK 43-12)

- **yorı-:** "yürümek"

kalın Oğuzun üstüne yoruyuş itdi "kudretli Oğuz'un üstüne yürüyüş etti" (DK 19-4)

1.2 üstün / üst + ↓ fiil

- **bas-↓:** "basmak". *üstüne bas-* "bir şeye basmak" (AltaySl. 35a)

- **çök-↓:** "çökmek"

Aruz Koca iki dizinün üstüne çökdü "Aruz Koca iki dizinin üstüne çöktü" (DK 37-3)

- **kon-↓:** "konmak"

karga kuzgun kan görüp oğlanun üstüne konmak ister-idi "karga, kuzgun kan görüp oğlanın üstüne konmak isterdi" (DK 26-9)

- **otur-↓:** "oturmak"

olar goçboynuzlı kéçeniñ üstünde oturdılar "onlar koç boynuzlu keçenin üstünde oturdular" (TDS, 686)

1.3 üstün / üst + Yardımcı fiil

- **bol- > ol- :** "olmak"

tügüldiler astınları üstün boldı "dağıldılar, tepetaklak oldular" (KE 61r18)

biz üstün sen astın bolsañ Teñri-men tedükiñ yalğan bolmas mu? "biz üstün sen alçak olsan 'Tanrıyım' dediğın yalğan olmaz mı?" (KE 113r14)

saadet hayme devlet üstün olsun / okun yüğrük kılıcın üstün olsun
 "saadetin, devlet çadırın üstün olsun / okun hızlı, kılıcın üstün olsun"
 (TTS-I 4095= Çeng.XV.179)

- **er-:** "imek"

üstün emi Fir'avnnıñ başındın bir karı üstün erdi, astın emi tahtnıñ adakındın
 astın erdi "üst dudağı Firavun'un başından bir karış yukarıda idi, aşağı
 dudağı tahtının ayağından aşağıda idi" (KE 111r13)

- **kıl-:** "yapmak, etmek". *altını üstünü kıl-* "altını üstüne getirmek"

Cebrāil Mevlī yarlığı birle keliğ Katram-ı Şāristānini yeri birle yogurup
 astını üstün kıldı "Cebrail Mevla'nın emriyle Katram'ı çevresiyle birlikte
 yoğurup altını üstüne getirdi" (KE 65r15)

kıldımız üstünini altınıni, yagdurdumuz olar üze taşlar "altını üstüne
 getirdik, onlar üzerine taşlar yağdırdık" (RKT 15-74)

(2) isim + üstün / üst

- **ağak > ayak:** "ayak"

mini olturmasun tip kılsa tedbir / ađak üstünde bāri körşeliñ bir "bana
 'oturmasın' diyip tedbir alsa (da) / bari ayak üstü görüşelim bir" (HŞ 3245)
 buğa ayağ üstüne turamadı "boğa ayak üstünde duramadı" (DK 17-4)

- **anıñ üstü:** "onun üstü"

Ol anıñ üstide şir-i ner dik "o, onun üstünde erkek aslan gibidir" (ŞN
 15a5)

- **at:** "(binek) at"

at üstünde eglenmeyüp yortan Kazan "at üstünde beklemeyip koşturan
 Kazan" (DK 149-7)

at üstinen segiribisti "atın üstünden sıçrayarak indi" (HakRSI. 1953:257a)

- **cer:** "yer"

cer üstiniñ proleterleri, birikleger! "Bütün dünya proleterleri birleşiniz!"
 (AltaySl. 41b)

- **kanatı:** "kanadı"

kaçıp zag tig felek tūfsidin tün / kanatı üstinindin çıktı bu kün "gece karga
 gibi felek papağanından kaçıp, bu güneş, kanadının üstünden çıktı" (HŞ
 337)

- **kindik:** "göbek"

kindik üstün meñ bolsar ogrı bolur kindik altın meñ bolsar bay bolur
"göbeği üstünde ben olsa hırsız olur, göbek altında ben olsa zengin olur"
(UW =TT VII 46 u. 8 b.)

- **öv:** "ev"

turdu ol öv üstünde "durdu o ev üstünde" (CC 123, 4 = Grønbech 271)

- **sandal:** "sandal"

koy altın sandalı üstünde minder "altın sandal üstüne minder koy" (HŞ 3250)

- **tepe:** "tepe"

düşdi tepesinüñ üstüne yıkıldı "düştü tepesinin üstüne yıkıldı" (DK 17-4)

- **yaşıl kök:** "mavi gök". *yaşıl kökte üstün* "mavi göklerin üstünde"

az eğgüke tegse unıtur özin / yaşıl kökte üstün yoritur sözün "Bir ara rahata kavuşsa, kendisini unuttur; emrinin mavi göklerin üstünde hüküm sürdüğünü zanneder" (KB 1124)

- **yig:**

yig üstünkii orlar turgurtunuz "en yüksek tahtları kurdunuz" (und hast die obersten Throne errichtet) (T III D 260, 75)

Üstünki yig orun-ta tuggalı "en yüksek mevkide doğmak için" (erfüllten sie, um auf den höchsten Orte) (T III D 260, 143)

- **yol:** "yol"

hem ol yig kim bu yol üstünde tursak / bu yir cevrinde toprakda otursak
"Hem şu daha yeğ ki yol üstünde dursak / bu yer cevrinde toprakta otursak" (HŞ 4583)

(3) üstün / üst + isim

- **dudag:** "dudak"

bir kara zengi ferrāş-ka birdi kim üstün dudagı burnı ucına yetip dağı astın dudagı yakasına inip turur idi "Bir kara zenci hizmetkâr verdi ki, üst dudağıburnu ucuna yetişir ve alt dudağı yakasına inerdi" (GT 94-6,7)

dudaklarım şişti şöyle kim üstün dudağım eneğimi örttü (TTS-I 4095=Enb.XIV.325) "dudaklarım şişti öyle ki üst dudağım çenemi örttü"

- **erin** "dudak"

üstün altın érinleri "alt-üst dudakları" (UW= TT X 449; U IV A 21)

üstün erni Fir'avnnıñ başındın bir karı üstün erdi, astın erni tahtnıñ adakındın astın erdi "üst dudağı Firavun'un başından bir karış yukarıda idi, alt dudağı tahtnıñ ayağından aşağıda idi" (KE 111r13)

- **ni'met:** "nimet"

Mūsī aydı: üstün ni'metni koyup astın ni'met mü tileyür-siz? (KE 119r7)
"Musa dedi: Üstün nimeti bırakıp, aşağı nimeti mi diliyorsunuz?"

dīdār kamuglardın üstünrek turur andın astınrak ni'metlerni bulmas erken üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur "Allah herkesten üstündür, O'ndan daha düşük iyilikleri bulmadan önce daha yüksek iyilikleri bulmak saçmadır" (KE 122v8)

- **teñri:** "tanrı"

üstün teñri yarok tétir altın yağız yér kararıg tétir "yukarıda gök parlaktır aşağıda yağız yer karanlıktır" (TT VI 318)

üstün teñri altın yalanguk etözinte "yukarıda Tanrı aşağıda insan bedeninde" (Maitr 5v19, 54v7, 116r17, v21; TT X 105; U II 89-81; U IV A 281, B12)

üstün teñri yeri altın tamu yeri "yukarısı cennet aşağısı cehennem" (TT V A 28; Maitr 18r27, 135r24, 213r3; U III 33u.20)

üdlerke tegi üstün teñri yirinte altın kişi ajunınta (AY 514-6)

üstün teñri yirinteki altın yalanguk yirtinçüsinteki menjileri menjilep (AY 542-4)

üstün teñri yirinte..altın yene yalangukda (AY 584-4)

üstün teñriniñ altın yalanguknıñ bahşısı bolup "yukarıda Tanrının aşağıda insanın bahşısı olup" (AY 628-14)

üstün teñri altın yalanguk alkugun barça (AY 644-7)

üstün teñri altın yalanguk öz öz tillerinte tükkel bilge teñri teñrisi "yukarıda Tanrı aşağıda imnsan kendi dillerinde yüce bilge Tanrılar Tanrısı" (AY 661-17)

ol kamag üstün teñri altın yalanguk... (AY 672-17)

- **yıñak:**

üstün yıñak gunavaypulı atlıg teñri teñrisi "yukarı tarafta Gunavaypulı adlı Tanrılar Tanrısı" (AY 357-15)

- **yig:** "daha iyi"

üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutınga evirmek (AY 149-15)

üstünki yig köni tüz tuymakıg tuyup... (AY 153-21)

üstünki yig buyan edgü kılınçig alayın tip küseserler (AY 157-2)

üzelihsiz yig üstünki köni tüz tuymak burkan kutinga evire teginür biz (AY 161-4)

üzelihsiz üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutinga... (AY 171-20)

üzelihsiz üstünki yig burkan kutın bulayı... (AY 173-10)

(4) üstün / üst türevleri

(4.1) üstün / üst 'ten isimler

- **üster:** "üstün, mükemmel; galip"

tüz yağız yer üsterjiniñ örki "düz, yağız yerin mükemmel olanının yükseği" (Ernte 21)

yanut birdi ögdülmiş aydı ilig / uzun kiç yaşasu bu üster elig "Ögdülmiş yanıt verdi ve dedi ki / hükümdarın ömrü ve devleti uzun olsun" (KB 1796)

ikinci bu saklık odugluk turur / kayısı sak erse ol üster bolur "ikincisi ihtiyatlılık ve uyanıklıktır / savaşta kim ihtiyatlı davranırsa o üstün gelir" (KB 2357)

meniñde yüz üster anıñ erdemi / buñunda talısı kişi köörümü "onun erdemi benimkinden yüz kat fazladır / o halkın ileri geleni ve insanların seçkinidir" (KB 3150)

- **üstem:** Kemerlerin tokasını veya eyerlerin kayışlarını altın ve gümüşle kakmak. Oğuzların *sāht* (<Far.) dedikleri şey (DLT-Dankoff-Kelly 66).

- **üstünrek:** "daha üstün"

kıldı anlarnıñ sözleri tandılar kuğırak. tañrı yarlıkı ol üstünrek "inanmayanların sözünü alçalttı. Yüce olan yalnız Allah'ın sözüdür. Allah daima üstündür" TIEM 73 (Kök 2004: 143r/5=009/040)

diđār kamuğlardın üstünrek turur andın astınrak ni'metlerini bulmas erken üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur "Allah herkesten üstündür, O'ndan daha düşük iyilikleri bulmadan önce daha yüksek iyilikleri bulmak saçmadır" (KE 122v8)

(4.2) üstün / üst 'ten fiiller

M. Erdal *üste-* "bir şeyi yükseltmek" fiilinin muhtemelen +*tA-* isimden fiil yapım eki almış *üze'*den, vurgusuz ve açık ikinci hece ünlüsünün düşmesi sonucu türediğini bildirmiştir: **üze+te-* > *üste-* > *üste-l-* (OTWF-II:457).

- **üstel-:** "artmak, çoğalmak".

anın grdrakut tagıg yügerü körüp açığım üsteldi "o sebeple grdrakut dağını yüce görüp acım çoğaldı" (HTVII: 1712 (14))

sen kim tugmıŝta berü altm(ış) yaŝka tegi küç küsün et kan üstelü ükliyü turdı "doğduğundan beri altmış yaŝına kadar güç kuvvet, et kan hep artıp çoğalıp durdu" (Maitr 12-42)

suv üsteldi "su çoğaldı/yükseldi" (DLT-Dankoff-Kelly 129)

- **üstli- :** "eklemek, ilave etmek" (YuygSl. 1995:447a).

- **üstele-:** "ısrar etmek"

Ahmet Kerim bu yeni tutumun sebebini mutlaka öğrenmek istedi ve o kadar üsteledi ki Samim cevap vermek zorunda kaldı (Y. K. Karaosmanoğlu-TS-II, 2317a)

2.1.2.3.2.3. Birleşim Değerleri Açısından üstün / üst

üstün / üst yukarı sözcüğü kavram alanına uygun olarak *at* "at", *tag* "dağ", *taş*, *yir* "yer" gibi yüksek olan canlı, nesne veya mekân adları ile birleşerek *at üsti*, *tag üsti*, *taş üstü*, *yir üsti* şeklinde dizimlenebilirken, bazı organ adları ve yönü aşağı olan fiillerle kalıplaşmış kullanımlarında AşAğI kavramını vermek suretiyle de kullanılabilir: *tepesi üstüne düş-*, *dizinin üstüne çök-* gibi.

Sözcüğün beraber kullanıldığı tespit edilen isimlerin ek dağılımları aşağıdaki gibi sıralanabilir:

1. İ- Ø üstün / üst

Sözcük yalın hâldeki isimlerden sonra dizimlenebilir:

kindik- Ø üstün meŝ bolsar ogrı bolur kindik altın meŝ bolsar bay bolur "göbeği üstünde ben olsa hırsız olur, göbek altında ben olsa zengin olur" (UW =TT VII 46 u. 8 b.)

uçdum ol tag- Ø üstige agdıım "uçtum, o dağ üstüne çıktım" (KE 141r18)

at- Ø üstinde eğlenmeyüp yortan Kazan "at üstünde beklemeyip koşturan Kazan" (DK 149-7)

2. İ-dİn AYRILMA üstün / üst

Sözcük ayrılma eki almış isim ve zamirlerden sonra gelerek karşılaştırma, üstünlük derecesi bildirir:

ondan üstün (DLT-I 108-25)

on- **AYRILMA** yukarı

"ondan yukarı / onun üstünde"

andın üstün makam yok (KE A211v2)

on- **AYRILMA** üstün makam yok

"ondan üstün makam yok"

el elden üstündür (TS-II, 2318)

el el- **AYRILMA** üstündür (Deyim)

3. İ-nİn TAMLAYAN üstün / üst

üstün / üst sözcüğü Dede Korkut'ta sıklıkla isim tamlamaları içinde tamlayan eki almış isimlerden sonra gelerek tamlanan görevinde kullanılmıştır:

kalın Oğuzun üstüne yorıyış itdi (DK 19-4)

kudretli Oğuz-**TAMLAYAN** üzerine yürüyüş etti

"kudretli Oğuz'un üzerine yürüyüş etti"

Dirse han istedi kim oğlançuğınun üstüne gürleyüp düşe-y-idi (DK 23-3)

Dirse Han istedi ki oğlancığ-**TAMLAYAN** üstüne gürleyip düşsün

"Dirse Han istedi ki oğlancığının üstüne gürleyip düşsün"

karga kuzgun kan görüp oğlanun üstüne konmak ister-idi (DK 26-9)

karga, kuzgun kan görüp oğlan-**TAMLAYAN** üstüne konmak isterdi

"karga, kuzgun kan görüp oğlanın üstüne konmak isterdi"

oğlanın anası oğlanın üstüne çapup çıka geldi (DK 27-2)

"oğlanın anası oğlanın üstüne koşturup çıka geldi"

oğlanın anası oğlan-TAMLAYAN üstüne koşturup çıka geldi

babanın üstüne yağı geldi (DK 30-9)

baba-TAMLAYAN üstüne düşman geldi

"babanın üstüne düşman geldi"

Aruz Koca iki dizinin üstüne çökdi (DK 37-3)

Aruz Koca iki dizi-TAMLAYAN üstüne çöktü

"Aruz Koca iki dizinin üstüne çöktü"

Yukarıdaki örneklerden ikincisinde sözcüğün cümlede yönelme ifade ettiği görülür:

öyle olmadın yurdum üstüne varuram (DK 43-12)

"ögle olmadan yurduma varırım"

Üstün sözcüğünün sıfat ve zarf olarak kullanımı

üstün "üstte, üstünde" sözcüğü sıfat ve zarf olarak kullanım alanına sahiptir. *üstün altın érinleri* (TT X 449; U IV A 21), *üstün erni* (KE 111r13), *üstün dudak* (GT 94-6,7; TTS-I 4095=Enb.XIV.325), *üstün ni'met* (KE 119r7;122v8) kullanımları sıfat görevini üstlendiği örneklerdir.

Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinden getirilen aşağıdaki örneklerde de *üst* sözcüğü sıfat görevinde görülmektedir:

Askeri Ceza Yasası'nın yalnız disiplin suçlarını içermesi, *üst düzey* komutanların soruşturulması/yargılanması önündeki engellerin kaldırılması gerek. (<http://www.bianet.org/2006/07/04/81577.htm>)

Kanunda suç olarak tanımlanmış bir eylem dolayısı ile *ast üst ilişkisi* dolayısı ile kendisi de sorumlu olması gereken komutanın soruşturmada savcıdan *üstün amir* pozisyonunda olması soruşturmanın adilliği ve

tarafsızlığı ile bağdaşmaz. (<http://www.bianet.org/2006/07/04/81577.htm>)

üstümüzdeki yılın oktyabr ayında dünya Türkmenlerinin tarihi boyunca halkara ılımlı konferansıya geçirilecek "İçinde bulunduğumuz yılın Ekim ayında dünya Türkmenlerinin tarihi hakkında uluslar arası bir bilimsel konferans düzenlenecek" (TED, 569b)

Sözcük cümlede zarf görevinde kullanıldığı durumlarda fiile sorulan NASIL?

sorusuna cevap verir:

üstündin baktı nersege (ME 49-4)

"üstünden- NASIL? baktı şeylere"

Kim Hak ta'ala:-nı yokarı kuyı, astın üstün- NASIL?, ilgerü artgaru birle yad kılsa kafir bolur "Kim Hak Te'alayı yukarı aşağı, alt üst, ön arka ile zikr etse kafir olur" (KE A211v1)

didar kamuglardin üstünrek-NASIL? turur "didar herkesten daha üstündür" (KE 122v8)

üst sözcüğünün ikileme olarak kullanımı

alt sözcüğünde olduğu gibi *üst* sözcüğü de Türkiye Türkçesinde *üst üste* ikilemesinde aynı sözcüklerden kurulan yönlemeli ikileme (Hatiboğlu, 1981: 37) yapısında karşımıza çıkar.

2.1.2.3.2.4. Anlam Olayları Açısından üstün / üst

üstün / üst YUKARI-sözcüğü tarihsel ve modern Türk dilinde "üst, üstte" temel anlamıyla, *altın* ve *astın* karşıtlarının aksine cümleye olumlu anlam katar.

üstün / üst YUKARI-sözcüğü Buddhist metinlerde yukarı varlık biçimleri olarak görülen (Skr. Deva) Buda kutunu nitelemek için kullanılır:

tınlıklar için üyeliksiz üstünki yig burkan kutı küsüşin "canlılar için daha yukarısı olmayan en yüksek Buda şerefine nail olmak arzusu ile" (AY 615-21) vb.

Üstün sözcüğü "üst, üstte" temel anlamında iki şeyden daha yukarıda durana işaret eder:

dudaklarım şişti şöyle kim üstün dudağım eneğimi örttü "dudaklarım şişti,

öyle ki üst dudağım çenemi örttü" (Enb.XIV.325= TTS-I 4095)

Sözcük karşılaştırma eki aldığı durumlarda "iki şeyden daha yukarıdakini, daha iyisini, daha değerlisini" ifade eder:

kıldı anlarnıñ sözleri tandılar kuğırak. tañrı yarlıkı ol üstünrek
"inanmayanların sözünü alçalttı. Yüce olan yalnız Allah'ın sözüdür. Allah
daima üstündür" TIEM 73 (Kök 2004: 143r/5=009/040)

Yön gösterme açısından metonim olan *üst* ve türevi *üstün* sözleri, 'iyi ve değerli' olanı anlatırken metaforik anlamlar kazanarak anlam genişlemesine de uğramış olur.

Aşağıdaki örneklerde kalite olarak yüksek olanı nitelemek için kullanılmıştır:

Mūsī aydı: üstün ni'metni koyup astın ni'met mü tileyür-siz? "Musa dedi:
Üstün nimeti bırakıp, aşağı nimeti mi diliyorsunuz?" (KE 119r7)

didār kamuglardin üstünrek turur andın astınrak ni'metlerni bulmas erken
üstünrek ni'metni bulmak muhāl turur "Allah herkesten üstündür, O'ndan
daha düşük iyilikleri bulmadan önce daha yüksek iyilikleri bulmak
saçmadır" (KE 122v8)

üstün sözcüğü karşıtı *astın* ile birlikte kullanıldığı aşağıdaki örnekte *astı üstün altı ay* ifadesinde zaman olarak yaklaşıklık bildirir. Sözcüğün bu kullanımı Türkiye Türkçesi ile karşılaştırmaya değerdir:

yagdı yagmur esdi yeller astın üstün altı ay "yağdı yağmur, esti yeller
aşağı yukarı altı ay" (KE 22v14)

Krş. TTü. bu heykeli açmak için aşağı yukarı bir seneden beri münasip
bir fırsat kollanıyordu (R. N. Güntekin-TS-I, 150a)

Sözcüğün Dede Korkut'tan alınan aşağıdaki örnekte *orduñ üsti* tamlamasındaki kullanımı dikkat çekmektedir:

ağam Kazan sası dinlü Gürcistan ağzında oturursın, orduñ üstine kimi
korsın? (DK 37-5) "Ağam Kazan pis dinli Gürcistan ağzında oturuyorsun,
ordun üstüne kimi bırakıyorsun?"

Burada *orduñ üstine ko-* ifadesi bir "komutan"a işaret ederken, bugün Türkiye Türkçesinde böyle bir kullanımın yerine *ordunun başına geçir-* ifadesi geçmiştir. Bu durumda da yine yön gösterme açısından metonim olan söz metaforik kullanılmış olmaktadır.

2.1.2.3.2.5. Karşıtları ile üstün / üst

Tarihsel Türk dilinde *üstün* YUKARI-sözcüğünün *altın* ve *astın* AŞAĞI-sözcükleri ile birlikte kullanımına sıkça rastlanır:

Üstünkii altınkii tngrilerneni. "yukarıdaki aşağıdaki Tanrıların" (T III D 260, 169)

üstünki altınki tapladı "yukarıdaki aşağıdaki sevindi" (T I 128)

üstün tngri yiri altın tamu yiri "üstün Tanrı yeri, altın cehennem yeri" (T V 27)

üstün alt(ın) ... "yukarıda ve aşağıda..." (Maitr 33.X, 2=Nr. 64)

üstün bavagırtın altın tüp aviş "üstün Bavagırtın aşağıda dip Avici (cehennemi)..." (AY 133,16)

üstün öng alqınçusı tengri yiri altın aviş tamuğa tegi tüzü işitilti "yukarıda şekilsiz tanrı yerinden aşağıda Avici cehennemine kadar hep işitildi" (Maitr 18 II, 19=Nr.16)

iki öyi bar erdi, biri astın biri üstün "iki evi vardı, biri aşağı(da), biri yukarı(da)" (KE 221r2)

yagdı yagmur esdi yeller astın üstün altı ay "yağdı yağmur, esti yeller aşağı yukarı altı ay" (KE 22v14)

astın üstün 'arş-ı süreyyāğa teggen İbrahim "aşağı yukarı arş-ı Süreyyaya degen İbrahim" (KE 37v13)

astın üstün bakalar birbiriğe işāret ün kıldılar "aşağı yukarı bakarak birbirlerine sesle işaret ettiler" (KE 114v19)

Tarihsel metinlerde bu karşıt yön gösterenler anlamı kuvvetlendirmek için yan yana kullanılırlarken, bugün hâlâ kullanımda olan deyimleri de oluşturmuşlardır:

kıldımız anıñ üstünini astın "onun altını üstüne getirdik" TIEM 73 (Kök 2004: 169r/2=011/082)

tügüldiler astınları üstün boldı "karıştılar, alt üst oldular" (KE 61r18)

üstün:astın karşıtlık çiftinin geçtiği bazı örnekler, diğer yön gösteren karşıtlık çiftlerini bir arada barındırması tanıklandıkları yer ve dönemin temel karşıtlık çiftlerinin belirlenmesi bakımından önemlidir:

kidin öndün ermez ne soldın onun / ne astın ne üstün ne otu orun "arkada ve önde değildir, ne sağdadır ne solda / yeri ne altta, ne üstte ne de ortadadır" (KB 18)

sagga solga, üstünge astinga karadı andaguk kördi "sağa sola, üstüne altına baktı, aynı şeyi gördü" (KE 81v15)

Kim Hak ta'a:la:-nı yokaru kuyı, astın üstün, ilgerü artqaru birle yad kılsa kafir bolur "Kim Hak Te'alayı yukarı aşağı, alt üst, ön arka ile zikr etse kafir olur" (KE A211v1)

Sözcüğün *üstürti* biçiminin karşıtı *kudı* AŞAĞI-sözcüğü ile birlikte dizimlendiği de görülür:

... idduk kangırmz. üstürtii kotı inmeser.. "Kutsanmış babamız. yukarı aşağı inmezse" (TT III 20,21)

üstürti kudı insünler "yukarıdan aşağıya insinler" (AY 508-19)

üstürti kudı tökülür "Yukarıdan aşağı dökülür" (yağmur için) (AY 517-5)

Modern Türk dili sahasında Türkmen Türkçesinde *Ruhname*'den getirilen aşağıdaki örneklerde *yer üstü: yer altı* karşıtlığının yanı sıra "yer altı, toprağın altı" kavramının nasıl metaforlaştırıldığı ve insana özgü bir kavramla anlatıldığı görülmektedir:

Gorkut ata zamanında diri baýlygy ýeriň üstüne, öli baýlygy ýeriň astyna sygmaýan, güýjüne baýrynyp, ýurduna buýsanyp ýören türkmenleriň... "Gorkut Ata zamanında canlı zenginliği yerin üstüne, ölü zenginliği yerin altına sığmayan, gücüne inanıp, yurduna güvenip duran Türkmenlerin ..." (RN s.108)

Ýeriň üstünde jepa çeken, zähmet çeken goýnunda rahat tapar. "Yerin üstünde cefa çeken zahmet çeken koynunda rahat bulur." (RN s.211)

2.1.2.4. örü

Proto-Tü. *ö:rü "yukarı"; Proto Ogur *ö:rü; Proto-Oguz *ö:rü ; KökTü. -, x.yy. - (IB-); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. -, ix.-x. yy. *örü tur-* "ayağa kalkmak" (AY, 36,15), xvii. yy. *örü* "yukarı" (IS, 555), Man.Tü.ç. viii. yy. - ; İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *örü* "yüksek, dik; üst" (KB 617, 130, 2171), *örüle-* "yükselmek" (DLT-Dankoff-Kelly 156); *örülen-* "yükselmek" (DLT-Dankoff-Kelly 133), *örä/örü* "yukarı doğru" TİEM 73 (Kök 2004:41v/1=003/039; 196v/3=016/012); Harezmi ç.: *örü* "yukarı" AKT 104,10 (Borovkov 2002:215); xiv. yy. - (KE,-); *öre* "direk, sütun" (NF 90-16), *öre*

kop- “ayağa kalkmak” (NF 373-7), *öre turganlar* “ayağa kalkanlar” (RKT 39:68); EKıp.: CC - (Grønbech 1942:), xiv. yy. - (GT-), MKıp.: *örü I, örü tur-* “ayakta durmak” TA (KTS, 212); Doğu Tü.: xvi. yy. (ŞN-), xvi. yy. - (BN), xviii. yy. *öre* “sütun” (San. 71v.24); Batı Tü.: xiv- yy. *örü* “1. dik 2. yükseklik” (Yunus.XIII-XIV.78= TS-V, 3122), xv. yy. *örü tur-* “ayağa kalkmak” (DK 31-2); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. - (TS -), ağ. *örü* “1. ayakta durma 2. dik” (DS-IX, 3351b); Trkm *ör turmak (gālmak)* “ayağa kalkmak, dik durmak” (TDS, 506), Ärsarı ağ. *ö:rl-* “ayağa kalkmak, çıkmak” (TDGDS, 142), AzTü. -, Horasan -; Güney-Doğu: YUyg. *öre* “dik, tepe, yokuş” (YuygSl. 1995:306b), *örli-* “yükselmek” (YuygSl. 1995:307a); Güneydoğu ağz. *öre/öri* “yukarı” (Jarring 1964:219); Özb. -, Salar: -, fakat *bihi /tih* “yüksek” (ÇTSl.:450-3990), SUyg. *ärlig* “yüksek” (ÇTSl.:450-3990); Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. -, Kumuk -; Kar-Malk. *öre* “dik, yüksek” (KMalkS. 2000:317b), Tat. -, Başk. -; Kazak -, Kırg. *ördö* “yukarıya” (Yudahin:614a), *ördö-* “(başlıca ırmağın, çayın kaynağına, dağ deresinin başına doğru) yukarıya doğru gitmek” (Yudahin:614a), *ördöt-* “yukarıya çıkarmak” (Yudahin:614b); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay *örö* “1. yukarı 2. ileri”, *örögi* “üstteki, yukarıdaki” (AltaySl. 144a), Tuva *örü* “yukarı, yukarıda”, *örü-kudu* “yukarı ve aşağı” (TuvRSl. 1968: 340a), Tuv. *örüle-* “yükselmek”, *örület-* “yükseltmek” (TuvRSl. 1968: 340a); Şor *öre* “yukarı” (ŞorTüSl. 1995:73), Hakas *ööre I* “yukarıya” (HTS, 2005:337b), *öörele-* “yukarı çıkmak” (HTS, 2005:337b), *öörle-* “yukarı çıkmak, yükselmek” (HTS, 2005:337b), *öörle-* I “1. yükselmek, gururlanmak, 2. yukarı çıkmak, yükselmek” (HTS, 2005:337b), *öörlet-* “yukarı çıkartmak, yükseltmek” (HTS, 2005:337b), *örle-* “1. yükselmek, yukarı çıkmak 2. ırmak boyunca gitmek 3. (güneş) yükselmek (HTS, 2005:339a); Saha -, Hal. -; Çuv. -.

Krş. ö:r+ ve ö:r-:

KökTü. -, fakat viii. yy. *ör-* “baş kaldırmak, isyan etmek” (KT B I), x.yy. - (IB-); Bud.Tü.ç. viii-ix. yy. *ör-* “yukarı çıkmak” (Maitr 78, 63), Man.Tü.ç. viii. yy. - ; İslâmî ç.: xi.yy. Karahanlı ç.: *ö:r-* "(bulut) yükselmek, (koyun) otlamak için otlağa gitmek" (DLT-Dankoff-Kelly 617); Harezmi ç.: xii. yy. *ör* “yukarı” (ME 10, 3); xiv. yy. - (KE,-), *ör-* "ayağa kalkmak" (NF İndeks 339); EKıp.: CC - (Grønbech 1942), xiv. yy. - (GT-), MKıp.: -; Doğu Tü.: -; Batı Tü.: xv. yy. *ör-* “yükselmek” (DK İndeks 245); Modern Tü.: Güney-Batı (Oğuz): TTü. - (TS -); Trkm *ör* “yukarı, dik”, *ö:r-* II "(bitki için) yeşermek, bitmek" (TDS, 507a), Sakar ağ. *ör-* "büyümeye başlamak, çıkmak", AzTü. -, Horasan -; Güney-Doğu: YUyg. -; Salar: -; Kuzey-batı (Kıpçak): Karay. -, Kumuk *ör* “yukarı” (KumRSI.252a); Kar-Malk. *ör* “yüksek” (KMalkS. 2000:317b), Tat. *ür* “1. yokuş, bayır 2. tepe, tümsek” (TatTSl. 1997:475a), Başk. *ür* "yugarılagı urn" (BaşkTSl. 1993-II:495b); Kazak *ör* “1. yokuş, yamaç, bayır 2. ulaşılmak istenen en üst hedef” (KazakTSl. 430a), Kırg. *ör* I “üst” (KırgRSI. 1965:598a), *örçü-* "üremek, gelişmek" (Yudahin:614a), *örçüş* "büyüme, çoğalma, gelişim" (Yudahin:614a), *örçüt-* "çoğaltmak, büyütme, inkişaf ettirmek" (Yudahin:614a), *örçüü* "çoğalma, büyüme, artma" (Yudahin:614a); Kuzey-doğu (Sibirya): Altay -, Tuva-, Şor -, Hakas -, Saha -, Hal. -; Çuv. -.

2.1.2.4.1. örü Etimolojik Değerlendirmesi

Örü YUKARI sözcüğü *ö:r-* “yükselmek, kalkmak” fiilinden *-ü* zarf fiil eki ile kurulu bir şekildir: **ö:r-* “yükselmek” > *ö:r-ü* “yukarı”. Talat Tekin, “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi” adlı makalesinde modern Türk lehçelerinde y- öntüremesine Sarı Uygur Türkçesinden *yür* “yüksek yer”, *yurı* “1. yüksek 2. güney”, *yöri* “yukarı, yukarıya” sözcüklerini örnek olarak verirken, sözcükleri Eski Türkçedeki *örü tur-*

“ayağa kalmak” = Moğ. *örgö-* < **ör-ge-* “yükseltmek, kaldırmak” fiili ile de karşılaştırmıştır (1994:62).

Sevortyan etimolojik sözlük çalışmasında *ö:r-* fiiline yer verir, Trkm. *ö:r-*, Hak. *ö:rl-*, Uyg. *ö:r*, Sag. *ö:re*, Tuv. *ö:rü* şekillerini vererek, kök hece ünlüsünün uzunluğunun birincil olduğunu belirtmiştir (ESl. 1974:543). Räsänen de VEWT’de sözcüğün uzun ve kısa ünlülü *ör “yukarı, yukarıya doğru” ve **ö:r* “yüksek, çıkıntı” biçimlerine yer vermiş ve bunları Moğolca biçimlerle ilişkilendirmiştir: *ör* ~ Moğ. *örü "oberes"; *örü-me* "Schmand, Rahm", *ö:r* ~ Moğ. *öre* "aufstellen, anreihen" (373b).

Tarihsel Türk dilinde İslâmî çevre metinleri ile birlikte hem *örü* hem de *öre* biçimleri tespit edilmektedir: *örä/örü* “yukarı doğru” TIEM 73 (Kök 2004:41v/1=003/039), *öre tur-* “ayağa kalkmak” (NF 373-7), *öre kop-* "id." (NF 93-17), *örü kop-* "id." (NF 399-14), *örü tur-* "id." (NF 240-14) *öre turganlar* “ayağa kalkanlar” (RKT 39:68). Tarihsel metinlerde *öre* biçimi “direk, sütun” (NF 90-16; San. 71v.24) anlamları ile de tespit edilebilmektedir.

Modern Türk dilinde *örü* YUKARI sözcüğünün yerine daha sıklıkla *örü*’nün türetici kökü *ör-*’in eşseslisi *ör* "yüksek, yüksek yer" (ED 193a) biçiminin tercih edildiği dikkati çekmektedir: Trkm *ör* “yukarı, dik” (TDS, 506), Kumuk *ör* “yukarı” (KumRSI.252a), Kar-Malk. *ör* “yüksek” (KMalkS. 2000:317b), Tat. *ür* “1. yokuş, bayır 2. tepe, tümsek” (TatTSl. 1997:475a), Başk. *ür* "yugarılagı urın" (BaşkTSl. 1993-II:495b); Kazak *ör* “1. yokuş, yamaç, bayır 2. ulaşılmak istenen en üst hedef” (KazakTSl. 430a), Kırg. *ör* I “üst” (KırgRSI. 1965:598a). Clauson ise ED’de *ör-* "yükselmek" ve *ör* "yüksek, yüksek yer" arasında çağrıştırdıkları anlamlardaki ince fark dolayısıyla bir bağlantı kurulamayabileceğini de dile getirmiştir (ED 193a).

2.1.2.4.2. örü Kullanım Alanı

- HTVII: 0375 (17) **örü** körsär strayastriš täñri yerintäki täg
 HTVII: 2113 (9) yarım nom taplagın **örü** tikmäklig
 HTVII: 1560 (26) körgülüksüz ärsär ymä **örü** kördäçi asıg tusu kılmaklıg
 HTVIII: 0573 (19) nomlug togug **örü** tikip
 HTVIII: 1125 (21) **örü** kudı ünlärdä yañılok
 HTVII: 1936 (19) biliglig wıçınıg yänälä **örü** tikmiş ärdi
 MTT 1086(U6061:4) **örü** koğı bolsar m(ä)n kişim
 UW köp ıgaç **öre** turur asra miväsi bar (Lieder 50; ETŞ 421)
 AY 5-6 turur erken ol beg tirilip kelip **örü** olurup aş içgü koltı
 AY 36-15 bodısatav olurmuş orunıntın **örü** turup
 AY 82-16 öz öz orunlarıntın **örü** turup kayudın sıñar atı kötrülmüş erser
 AY 88-18 ötrü olurmuş orunlarıntın **örü** turup birtin sıñar oñ eñninlerinteki tonların açınıp
 AY 132-1 **örü** turup birtinki oñ eñninteki tonın açınıp oñ tizin çökutip ayasın kavşurup t(e)ñri
 t(e)ñrısı burkanka inçe tip ötünti
 AY 132b11-12 ulug nomlug togug **örü** tikdeçilerke ulug nomlug yarukug örü tutdaçılılarka
 inçip...
 AY 154-5 tokıp nomlug labayıg ürüp::nomlug togug **örü** tikip...
 AY 182-8 kamagun barça olurmuş orunlarıntın **örü** turup ...
 AY 201-15 kuvragı birle olurmuş orunlarıntın **örü** turup oñ eñninlerinteki tonların açınıp::
 AY 212-3 ...tınıglarıg **örü** tartmak ozgurmak atlıg al altagda uzanmakın..
 AY 265-10 kaltı bo kamagbiş ajun tınıglarıg açığ tarka emgeklerintin **örü** tartmak erür
 AY 332-17 yörüglüg nomlug yarılıgı eşidü teginip ötrü olurmuş orunıntın **örü** turup...
 AY 335-14 kentü olurmuş orun<ın>tın **örü** turup...
 AY 340-25 öz orunlarıntın **örü** turup
 AY 366-6 yirli suvli ikegü... üküşrek kudı inerler...yili otlı ikegü ...yintem **örü** barırlar
 AY 368-16 yağılariğ::**örü** tikdim özeliksiz...
 AY 372-4 ötrü olurmuş orunıntın **örü** turup
 AY 378-10 ikileyü yene olurmuş orunıntın **örü** turup ...
 AY 391-6 yumgı olurmuş orunlarıntın **örü** turup ...
 AY 392-12 tavrati orunıntın **örü** turup t(e)ñri t(e)ñrısı burkanka yakın barıp ...
 AY 396-23 kentü kentü öz öz orunlarıntın **örü** turup
 AY 399-3 öz orunlarıntın **örü** turup birtin sıñar oñ engninlerinteki tonların açınıp
 AY 406-11 olurmuş orunlarıntın **örü** turup birtin sıñar oñ engninlerinteki tonların açınıp
 AY 411-14 kamag kara bodun kara inç menjilig örü ulug kudı kiçig tüz baz kıltı
 AY 429-22 üzäliksiz yig başdınkı iduk nomlug togug örü tikip üzäliksiz yaruk yaşuk nomlug
 yula tamturup...
 AY 440a12 [olur]mış orunıntın **örü** turup t(e)ñri t(e)ñrısı burkanka inçe [tip ö]tünti
 AY 449-17 olurmuş orunlarıntın **örü** turup birtin sıñar oñ engninlerinteki tonların açınıp
 AY 467-11 olurmuş orunıntın **örü** turup birtin sıñar oñ engninteki tonın açınıp
 AY 468-5 olurmuş orunıntın **örü** turup ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı
 burkanka inçe tip ötünti
 AY 469-6 olurmuş orunıntın **örü** turup ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı
 burkanka inçe tip ötünti
 AY 469-23 anta ötrü hormuzta t(e)ñri olurmuş orunıntın **örü** turup ayasın kavşurup ağır
 ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı burkanka inçe tip ötünti
 AY 470-18 yumgı olurmuş orunlarıntın **örü** turup ayaların kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri
 t(e)ñrısı burkanka inçe tip ötüntiler
 AY 471-13 kamag lu kanları yme olurmuş orunlarıntın **örü** turup ayaların kavşurup ayaların
 kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı burkanka inçe tip ötüntiler
 AY 473-17 olurmuş orunıntın **örü** turup t(e)ñri t(e)ñrısı burkan adakınta yinçürü töpün yükünü
 teginip inçe tip ötünti
 AY 512-23 üdün şırıkını atl(ı)g t(e)ñri katunı olurmuş orunıntın örü turup ...
 AY 527-18 ötrü olurmuş orunıntın **örü** turup ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrısı
 burkanka inçe tip ötünti
 AY 538-12 t(e)ñriler erkligleri birle ulug tirin kuvrag arasınta yumgı olurmuş orunlarıntın **örü**
 turup...

- AY 546-14 olurmuş orunıntın **örü** turup t(e)ñri t(e)ñrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp
- AY 548-8 tört m(a)har(a)ñç t(e)ñriler **örü** turtılar ornıntın
- AY 576-11 **örü** agtınıp orunta...b(e)k bagdaşını olurtı
- AY 606a5 tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan [olurmuş orunı]ntın **örü** turup
- AY 609-14 öz öz köñüllerinteki sakinmiş savların sözleşip ötrü **örü** turup ol arıg içinte taki içkerü kirtiler...
- AY 616-7 taluydaki tınl(ı)glarıg **örü** tartıp ozgurup inç menjilig kılavın tip tidi
- AY 616-18 bodıs(a)t(a)v **örü** turup inaru berü körüp bı bıçgu tilep bulmadı
- AY 619-20 ötrü iliglerin **örü** kötürüp ulug ünin ulıdılar...sıgtadılar
- AY 626-1 ötrü iliglerin **örü** kötürüp ulıy u sıgtayı inçe tip takşurtılar
- AY 636-1 açıg ünin yıglay...**örü** turtı orunıntın
- AY 637-18 emgeki ... ötrü **örü** kötürüp.. iki iligin yokaru ertingü açıg ünin sıgtadı
- AY 649-18 bodıs(a)t(a)v olurmuş orunıntın **örü** turup [birtin] sıñar oñ [engninte]ki ton[ın açınıp] oñ [tiziñ yirke] urup...
- AY 658-1 t(e)ñri kızı k(e)ntü olurmuş orunıntın **örü** turup....
- KB** 103 ajun inçkä tägdı tüzüldi törü / törü birlä atın kopurdı **örü**
- KB 269 olardın kalu kälđi ädgü törü / kumaru turur tägsä kopur **örü**
- KB 438 bu saklık bilä kör ilin başladı / kutı kündä arttı **örü** yokladı
- KB 519 tonın kädđi ay toldı turdı **örü** / küsämış bilä çıktı bardı naru
- KB 545 kimiñ devleti baş kötürsä **örü** / kamug ädgü kılgu budunka törü
- KB 617 küniñä **örü** bardı içräk bolu / kokuz boldı kadgu säwinçi tolu
- KB 621 kirip turdı ay toldı utru **örü** / ilig imlädi kälğil oldur bärü
- KB 636 bışurgu tapugda sınagu körü / ağırlasa ötrü kötürgü **örü**
- KB 767 ilig ötrü turdı adakın **örü** / ilig sözlämädi bir ança turu
- KB 939 yer öptü kör ay toldı turdı **örü** / ayur ay iduk kut ay ädgü törü
- KB 952 kıyıksız tapug kıldı anda naru / tüni yattı yatgakta kündüz **örü**
- KB 1041 itildi ili hem tüzüldi törü / ilig devleti boldı künde **örü**
- KB 1461 kim erse urup kodsä edgü törü / anın tiktı atın adakın **örü**
- KB 1642 açındı ilig kör kötürdi **örü** / bolu birdi ewren yumıttı törü
- KB 1717 ağırladı ança kötürdi **örü** / uçzladı ança yawuzrak körü
- KB 2036 köñül tüzse bağlar yorıtsa törü / bu bağlig buzulmaz turur kiç **örü**
- KB 2165 kayu ärdä bolsa bu ärdäm törü / anı beg atap ilkä tikgü **örü**
- KB 2171 kamug ärdämi bolsa ärdä **örü** / budunka birür bolsa ädgü törü
- KB 2574 bagırsız tusulmaz ogulda körü / bagırsak tapugçı tususı **örü**
- KB 3067 sözüg kästi ilig särindi turu / yer öptü tapugçısı koptı **örü**
- KB 3090 üyükkä kirigli üyüldi kudı / **örü** kälmädi ol säwinç bulmadı
- KB 3091 **örü** tartgıl özni üyüktin kutul / özüñ kullukın sän tapug birlä yul
- KB 3225 biligsiz tapug kılmaşında körü / biliglig udımış muyanı **örü**
- KB 3463 bu kök tirgüki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz **örü**
- KB 3833 **örü** turdı ögdülmiş aydı sözüm / käsildi säniñdin barayın özüm
- KB 3952 usı uçtı kotı adakın örü / kara tün kötürmiş ätäkin **örü**
- KB 3957 yorıp bardı akru tokıdı kapug / kadaşı **örü** turdı kodtı tapug
- KB 4006 säniñdin kötürgäy ilig bu törü / käräk ärsä oldur käräk tur **örü**
- KB 4153 ulug ħurmeti bar ajunda törü / ulug kälsä kopgıl adakın **örü**
- KB 4881 sözin kästi koptı adakın **örü** / äsänläşti äwkä yüz urdı körü
- KB 5170 köni bol könilik üzä kıl törü / uzun turga bağlik adakın **örü**
- KB 5285 könilik üzä sen turu kıl törü / törü birle beglik turur ol **örü**
- KB 5426 bu tog toz tumandın **örü** tart özüñ / süzük mänjü il kol sän açgıl közüñ
- KB 5439 sözin kästi koptı adakın **örü** / ilig tıdtı aydı az oldur tiyü
- KB 5443 **örü** turdı odgurmuş aydı selam / ilig mä yanut birdi kıldı kıyam
- KB 5449 togardın yaşık baş kötürdi **örü** / kugu kırıışı boldı dünya tolu
- KB 5450 yaşık koptı kögsin kötürdi **örü** / ajun toldı kafur saçar täg tolu
- KB 5457 nägü täg tirilgü bu kündä naru / çöküp bardı ägnim kopumaz **örü**
- KB 5706 tälüm yattı inçin tiläkçä turu / bu kün tursu ämdi adakın **örü**
- KB 5737 yana täğşürülgäy bu öñdi törü / buzulga ilin kalmagay bir **örü**
- KB 5822 sözin kästi koptı adakın **örü** / äsänläşti atlandı kälđi bärü
- KB 5941 katıgladı ögdülmiş anda naru / kamug işni kıldı adakın **örü**

- KB 5944 nâ ädgü turur kör bu ädgü törü / törü birlä bāglik turur ol **örü**
KB 6220 yitikan kötürdi yana baş **örü** / töñitti yana yıldırık adgır naru
KB 6266 kamug ädgü bolgay budunka törü / tuta birgä täñri bu bāglik **örü**
KB 130 kayusı **örüräk** kayusı kudı / kayusı yarukrak kayu äksüdi
KB 3725 kudısı yağız yer yaşıl suw bilä / **örüsü** süzük yel üzä ot ula
DLT-III 382-12 kañdaş kuma urur, igdiş **örü** tartar
ME 17-6 süzük kıldı Täñri-ga kulluk töräsin / **örä** durguzdı aña
ME 134-3 titrädi / titrämək / **örä** kaldı, töländi, koptı sürçgän
KE 43r4 kelez otı **ördi** bulgan yerdä öltürürlär
KE 136r12 üç tün kün 'ibādetde **örä** turdı
KE 151r11 'Azrā'il kelip **örä** tururda cānın aldı
KE 206r14 Resül yanıp keldi mäni **örä** turur kördi
KE 223v7 kāfirler tuğın kötürdi, **örä** tiktı
KE 197r18 bularıñ arasında Muñammad bar" teb kamugları **örä** kopub tanlayur
KE 104r20 Yehüdä bu sözlerni işitip **öre** koptı
KE 248v17 öwkäläp **örä** koptı mushāfını yergä çaldı, adakı astın bastı
KE 214v13 Resül 'aleyhi's-selām başın kuyı salıp tefekkür kılıp **örü** köterdi
TTS-V 3120 bir ucu yukarı olsa dik **örü** (=Melhame.XIV.-XV.121-1)
TTS-V 3120 El-akreb [Ar.]: Türkisi olmayan esmadandır ve bir Etrakten kuyruğu **örü** diye mesmuüz oldu, örü demek kalkık ve yukarı demektir.
TTS-V 3120 Teksir [Ar.]:Nesneyi sımak ve bir yerin **örüsü**
DK 7-12 Sabadañça yirinden **örü** turur...
DK 8-6 depidinçe yirinden **örü** turdı
DK 11-7 Dirse ħan kalkubanı yirinden **örü** turup kırk yigidin boyına alup Bayındır Hanuñ sohbetine gelür-idi
DK 12-4 Dirse ħan yirinden **örü** turdı
DK 12-5 kalkubanı yigitlerüm yirüñüzden **örü** turuñ
DK 14-4 incinüp acı sözlär söyleme, yirüñden **örü** turgıl
DK 20-2 Dirse ħan senüñ oğluñ yirinden **örü** turdı
DK 21-1 kalkubanı yirüñden **örü** turgıl
DK 21-10 alar sabah Dirse ħan yirinden **örü** turdı
DK 23-8 yumurlanup yirinden **örü** turdı
DK 24-4 kalkubanı yirinden **örü** turduñ
DK 30-12 ħanum oğul kalkubanı
DK 31-2 Buğaç Big yirinden **örü** turdı
DK 39-11 vākı'asından sermürdi **örü** turdı
DK 42-11 Salur Kazan kara kaygulu vākı' a gördi. Sermürdi **örü** turdı
DK 68-12 Pay Piçen Big daħı yirinden **örü** turdı
DK 135-8 ħan kızı gördi kim Kazan gelür, yumurlanup yirinden ötü turdı
DK 136-4 Kazan gelür, yumurlanup yirinden **örü** turdı
DK 172-7 Kañlı Koca sevini kıvanı **örü** turdı
DK 187-13 Kan Turalı **örü** turdı, aydur...
DK 192-13 Kan Turalı sermürdi oyandı, **örü** turdı, aydur...
DK 207-2 alını başı barkır bir er gördüm, kalkubanı yirümden **örü** turdum
DK 240-13 Begil **örü** turdı, ağladı
DK 243-5 kalkubanı yirüñüzden **örü** turuñ
DK 260-13 **örü** turdı. tavladan bir şahbaz at çıħardı, eyerledi
DK 267-13 oğlan sermürdi **örü** turdı
DK 298-3 yigitlerüm yirüñüzden **örü** turuñ
TTü. -, fakat DS-IX, 3351b **örü** "1. ayakta durma 2. dik"
Trkm. ö:re 1 "sütun" (TDS, 506b)

(1) örü+fiil

örü sözcüğü *agtın-*, *kop-*, *kopur-*, *köter-*, *tik-*, *tur-*, *yokla-* YUKARI fiilleri ile *bar-*, *cür-*, *kel-*, *tart-* gibi hareket fiilleri, *kör-*, *köröt-* duyu fiilleri, ve *bol-*, *kıl-* yardımcı fiilleri ile birlikte dizimlenmiştir.

1.1 örü+ ↑ fiil

- **agtın-** ↑: "yükseltmek"

örü agtınıp orunta...b(e)k bağdaşını olurtı "yerinde yukarı doğrulup... bey bağdaş kurup oturdu" (AY 576-11)

- **kop-**↑: "çıkılmak". *adakı örü kop-* "ayağa kalkmak".

usı uçtı koptı adakın örü / kara tün kötürmiş ätäkin örü "Uykusu kaçtı, ayağa kalktı / karanlık gece eteğini yukarı kaldırdı" (KB 3952)

Peygambardın 'azizrek kimerse yok erdi takı Peygamber 'as öninde sahabalar örü kopup turmaz erdiler "Peygamberden daha aziz kimse yoktu ve Peygamber (A.S.)'ın önünde sahabeler ayağa kalkmaz idiler" (NF 373-7)

- **kopur-**↑: "çıkartmak, yükseltmek, yüceltmek"

ajun inçkä tğdi tüzüldi törü / törü birlä atın kopurdu örü "Dünya asayışe kavuştu ve düzen kuruldu / o adını kanunla yüceltti" (KB 103)

- **köter-/kötür-**: "kaldırmak, götürmek". *örü kötür-/ köter-* "yukarı kaldırmak".

ötrü iliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar...sıgtadılar "ellerini yukarı kaldırıp yüksek sesle seslendiler...ağladılar" (AY 619-20)

ötrü iliglerin örü kötürüp ulıyü sıgtayı inçe tip takşurtılar "ellerini yukarı kaldırıp ağlayarak öylece şarkı söylediler" (AY 626-1)

açındı ilig kör kötürdi örü / bolu birdi ewren yumıttı törü "Hükümdar ona ihsanlarda bulundu ve onu yükseltti / bir gün geldi, devlet idaresine ait bütün kanunları kavradı" (KB 1642)

agırladı ança kötürdi örü / uçuzladı ança yawuzrak körü "Bazen itibar gösterdi, yükseltti onu / bazen de sert davranarak itibarını kırdı" (KB 1717)

usı uçtı koptı adakın örü / kara tün kötürmiş ätäkin örü "Uykusu kaçtı,

ayağa kalktı / karanlık gece eteğini yukarı kaldırdı" (KB 3952)

togardın yaşık baş kötürdi örü / kugu kırtışı boldı dünya tolu "doğudan güneş başını yukarı kaldırdı / dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü" (KB 5449)

yaşık koptı kögsin kötürdi örü / ajun toldı kafur saçar tæg tolu "Güneş çıktı göğsünü yükseltti / dünyanın her tarafı saçılan kâfur ile doldu" (KB 5450)

yitikän kötürdi yana baş örü / tönjitti yana yıldırık adgır naru "Yedi Kardeşler başını yukarı kaktırdı / Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi" (KB 6220)

- **tik-** ↑: "dikmek"

ulug nomlug togug örü tikdeçilerke ulug nomlug yarukug örü tutdaçillarka... "Yüce Dharma tuğunu yukarı dikenlere Yüce Dharma işğini yukarı tutanlara..." (AY 132b11-12)

yağıları::örü tikdim... "düşmanları..ayağa kaldırdım..." (AY 368-16)

üzäliksiz yig başdınkı ıduk nomlug togug örü tikip üzäliksiz yaruk yaşuk nomlug yula tamturup... "daha üstünü olmayan, yeğ, (en) baştaki kutsal Dharma tuğunu yukarı dikip daha üstünü olmayan parlak₂ Dharma meşalesini yakıp..." (AY 429-22)

kim ärsä urup kodsä ädgü törü / anın tiktı atın adakın örü "birisi iyi kanun koyup bıraktı mı / adının ayakta durmasını sağlamış demektir" (KB 1461)

kayu ärdä bolsa bu ärdäm törü / anı bæg atap ilkä tıkgü örü "Hangi insanda bu erdem ve bu terbiye bulunursa / onu bey olarak memlekette yükseltmelidir" (KB 2165)

- **tur-** ↑: "ayağa kalkmak" → krş. yokaru tur-

Ötrü ol bodıs(a)t(a)v olurmuş orunıntın örü turup oñ eñninteki tonın açınıp oñdınkı tizin çökutip ayasın kavşurup ağır ayamakın t(e)ñri t(e)ñrisi burkan ağakınta yinçürü töpün yükünüp... "sağ dizini çöküp, ellerini kavuşturup, derin saygıyla Tanrılar Tanrısı Buda ayağında tepesi üstü secde edip..." (AY 36,15)

ötrü olurmuş orunıntın örü turup "oturduğu yerden ayağa kalkıp..." (AY 372-4)

ikileyü yine olurmuş orunıntın örü turup... "yeniden oturduğu yerden ayağğa kalkıp..." (AY 378-10)

tavrati orunıntın örü turup t(e)ñri t(e)ñrisi burkanka yakın barıp "çabucak yerinden ayağa kalkıp Tanrılar Tanrısı Buda'ya yakın gidip..." (AY 392-12)

kentü kentü öz öz orunlarıntın örü turup "kendi öz yerlerinden ayağa kalkıp..." (AY 396-23)

öz orunlarıntın örü turup birtin sıñar oñ engninlerinteki tonların açınıp "kendi yerlerinden ayağa kalkıp, güney tarafta sağ omuzundaki elbisesini açıp..." (AY 399-3)

...beş yüz arxantlar olurmış oron-larında örü turup tiz-lärin çökiğip ay-a-ların kavşurup süzök köñül-lärintin öğkürü köz-lärindäki yaş-ları üzä tonların öliğip täñri täñrisi burxan[-ka] inça tep öđüg öğünti-lär "beş yüz aziz oturdukları yerlerinden ayağa kalkıp, diz çöküp, avuçlarını birleştirek üzgün/keyifsiz gönülleri yüzünden gözlerindeki yaşları ile (gözyaşlarıyla) elbiselerini ıslatıp, Tanrı Tanrısı Burxan'a şunları deyip dilek dilediler (ricada bulundular)" (IS, 555).

Yäyür anı örü tursa takı otursa takı yatsa... "o (meyveleri) otururken, ayakta dururken ve yatarken yiyecek" (AKT 104,10 =Borovkov 2002:215)
yir öptü öñinde örü turdı "yer öptü önünde ayağa kalktı" (HŞ 1017)

Buğaç Big yirinden örü turdı "Boğaç Bey yerinden ayağa kalktı" (DK31-2)
Ün geldi Yunus diye turdum örü / Gözüm açtım kulağım burmağ ile "ses geldi 'Yunus' diye ayağa kalktım; gözümü açtım kulağımı burarak"(Yunus.XIII-XIV.78= TS-V, 3122)

Sabadança yirinden örü turur... "Sabahleyin yerinden kalkar..." (DK 7-12)
depidinçe yirinden örü turdı "Dürtüldükçe yerinden kalktı" (DK 8-6)

Dirse ħan kalkubanı yirinden örü turup kırk yigidin boyına alıp Bayındır Hanuñ sohbetine gelür-idi "Dirse Han kalkıp yerinden doğruldu, kırk yiğidini yanına alıp Bayındır Han'ın sohbetine gelir oldu" (DK 11-7)

Dirse ħan yirinden örü turdı "Dirse Han yerinden ayağa kalktı" (DK 12-4)
kalkubanı yigitlerüm yirüñüzden örü turuñ "yiğitlerim yerinizden doğrulun, kalkın" (DK 12-5)

incinüp acı sözler söyleme, yirüñden örü turgıl "incinip acı sözler söyleme, yerinden doğrul, kalk" (DK 14-4)

kalkubanı yirüñden örü turgıl "kalkıp yerinden doğrul" (DK 21-1)

alar sabah Dirse ħan yirinden örü turdı "alaca sabah Dirse Han yerinden doğruldu" (DK 21-10)

yumurlanup yirinden örü turdı "toparlanıp yerinden ayağa kalktı" (DK 23-8)

kalkubanı yirinden örü turduñ "kalkıp yerinden doğruldun" (DK 24-4)

ħanum oğul kalkubanı yirüñden örü turgıl "Hanım oğul, doğrulup yerinden ayağa kalk" (DK 30-12)

Buğaç Big yirinden örü turdı "Boğaç Bey yerinden doğruldu" (DK 31-2)

vākı'asından sermürdi örü turdı "rüyasından sıçradı, ayağa kalktı" (DK 39-11)

Salur Kazan kara kaygulu vâkı'a gördi. Sermürdi örü turdı "Salur Kazan kara kaygılı düş gördü. Uyandı, doğruldu" (DK 42-11)

Pay Piçen Big dağı yirinden örü turdı "Bay Bican Bey de yerinden doğrulup kalktı" (DK 68-12)

han kızı gördi kim Kazan gelür, yumurlanup yirinden ötü turdı "han kızı gördü ki Kazan gelir, toparlanıp yerinden ayağa kalktı" (DK 135-8)

yumurlanup yirinden örü turdı " toparlanıp yerinden ayağa kalktı" (DK 136-4)

Kanlı Koca sevini kıvanı örü turdı "Kanlı Koca sevine, kıvana ayağa kalktı" (DK 172-7)

Kan Turalı örü turdı, aydur... "Kan Turalı ayağa kalktı, der..." (DK 187-13)

Kan Turalı sermürdi oyandı, örü turdı, aydur... "Kan Turalı sıçradı uyandı, ayağa kalktı, der..." (DK 192-13)

alnı başı balkır bir er gördüm, kalkubanı yirümden örü turdum "alnı başı balık pulu gibi parlayan bir er gördüm, doğrulup yerimden ayağa kalktım" (DK 207-2)

Begil örü turdı, ağladı "Begil ayağa kalktı, ağladı" (DK 240-13)

kalkubanı yirünüzden örü turuñ "kalkıp yerinizden doğrulun" (DK 243-5)

örü turdı. tavladan bir şahbaz at çıhardı, eyerledi "Ayağa kalktı. Tavladan bir şahbaz at çıkardı, eyerledi" (DK 260-13)

oğlan sermürdi örü turdı " oğlan sıçradı kalktı" (DK 267-13)

yigitlerüm yirünüzden örü turuñ "yigitlerim yerinizden doğrulun, kalkın" (DK 298-3)

- **yokla-** ↑: "yükselmek, çıkmak"

bu saklık bilä kör ilin başladı / kutı kündä arttı örü yokladı "Bak, böyle tedbirlerle memleketini yönetti / mutluluğu günden güne artıp yükseldi" (KB 438)

1.2 örü+ fiil

- **bar->**: "varmak"

yirli suvlı ikegü..üküşrek kudı inerler...yıilli ootlı ikegü ..yintem örü barırlar "yer ve su ikisi birlikte daha çok aşağı inerler, rüzgâr ve ateş ikisi sürekli yukarı giderler" (AY, 366-5)

küniñe örü bardı içrek bolu / kokuz boldı kağgu sevinçi tolu "o, günden güne hükümdara daha fazla yaklaşıyor, yükselmeye devam etti; kaygısı gittikçe azaldı, sevinci gittikçe arttı" (KB 617)

- **käl-<:** "gelmek"

üyökkä kirigli üyüldi kudı / örü kälmedi ol säwinç bulmadı "Bataklığa giren dibe batar / kimse oradan bir daha çıkamaz;orada sevinç arama" (KB 3090)

- **kör->:** "görmek"

örü körsär strayastrış täñri yerintäki täg "yukarı baksa Strayastrış Tanrı yerindeki gibi..." (HTVII: 0375 (17))

körgülüksüz ärsär ymä örü kördäçi asıg tusu kılmaklıg "yine görmeliksiz ise, yukarı bakan fayda kılma..." (HTVII: 1560 (26))

- **cür-:** *örö cür-* "yürümeğe gitmek" (AltaySl. 144a).

- **köröt-:** "bakmak"

örö köröt, tömön köröt elçilerin saktap ençikpeyt "yukarı bakıyor, aşağı bakıyor sabırsızlıkla elçilerin sözlerini bekliyordu." (AltaySl. 144a)

- **tart-:** "çekmek"

...tınılıglarig örü tartmak ozgurmak... "mahlukları çekip çıkarmak (onları) kurtarmak..." (AY 212-3)

emgeklig taluydaki tınıl(ı)glarig örü tartıp ozgurup inç menjilig kılavın tip "eziyet denizindeki mahluklarını ayağa kaldırıp, çekip çıkararak onları günahlarından kurtarıp müsterih ve mesut yapayım deyip..." (AY 616-7)

bu tog toz tumandın örü tart özün / süzük mänjü il kol sän açgıl közün "Bu toz, toprak ve dumanın üstüne yüksel / duru ve ebedî diyarı iste, gözünü aç" (KB 5426)

kañdaş kuma urur, igdiş örü tartar "baba bir olanlar birbirini çekemedikleri için çok döğüşürler. Ana bir kardeşler aralarında sevgi olduğu için birbirine yardım ederler" (DLT-III 382-12)

1.3 örü+ Yardımcı fiil

- **bol-:** "olmak". *örü bol-* "üstün olmak"

itildi ili hem tüzüldi törü / ilig devleti boldı kündä örü "memleketi düzenlendi, idaresi düzeldi / hükümdarın mutluluğu günden güne arttı" (KB 1041)

kamug erdemi bolsa erde örü / buğunka birür bolsa eğgü törü "bütün faziletlerde herkesten üstün olmalı; halka karşı adaletle muamele etmelidir" (KB 2171)

- **kıl-:** “yapmak, etmek”. *adaki örü kıl-* "ayağa kalkmak, işe koyulmak".

katılandı ögdülmüş anda naru / kamug işni kıldı adakın örü "Ögdülmüş bundan böyle gayretle işe sarıldı / durup dinlenmeden bu işlerle uğraştı" (KB 5941)

(2) isim+örü

- **ün:** “ses”

örü kudı ünlärdä²⁵ “Yüksek alçak seslerde/tonlarda’ (HTVIII: 1125 (21)

(3) örü türevleri

örü sözcüğünün de diğer yön gösteren AŞAĞI:YUKARI sözcükleri gibi derecelendirme bildiren ve Gabain tarafından "edat benzeri ekler" grubunda sayılan (1988:105) *+rAk* ekini aldığı görülür. Sözcük aitlik eki *+ki* ile de genişlemiştir:

- **örüki:** "yukarıdaki"

üstünki altınki tapladı, örüki kudıki säwinti “yukarıdakilerle aşağıdakiler uyum sağladı; yukarıdaki, aşağıdaki sevindi” (TT I 18.128)

- **örürek:** “daha yüksek”

kayusı örürek kayusı kuğı / kayusı yarukrak kayu eksüdi “bazıları daha yüksek, bazısı daha alçaktır; bazıları daha çok, bazısı daha az parlaktır” (KB 130)

2.1.2.4.3. Birleşim Değerleri Açısından *örü*

agtın-, kop-, kopur-, köter-, tik-, tur-, yokla- YUKARI fiilleri ile *bar-, cür-, kel-, tart-* gibi hareket fiilleri, *kör-, köröt-* duyu fiilleri, ve *bol-, kıl-* yardımcı

örü-yukarı sözcüğünün tarihsel Türk dilinde YUKARI anlamını içinde barındıran *agtın-* "yükseltmek", *kop-* "yükselmek", *tik-* "dikmek", *tur-* "kalkmak, durmak", *yokla-* "yükselmek" fiilleriyle birlikte dizimlendiği görülür. Sözcük bu fiillerin dışında *bar-* "gitmek", *kel-* "gelmek" gibi hareket fiilleri ve *kör-* "görmek" gibi duyu

²⁵ *örü kudı ünler:* *örü ün* "yukarı ton" (shang sheng [G. 9729 9883]) ve "aşağı ton" (xia sheng [G. 4230 9883]). Bkz. Röhbörn HT VIII, s. 224, Açıklama 1125

fiilleri ile *bol-* "olmak", *kıl-* "yapmak" gibi yardımcı fiillerle dizimlenerek onlarla birlikte "yükselmek, yukarı çıkmak" anlamlarını ifade eder. Bunlardan tarihsel ve modern Türk dilinde kullanım sıklığı en yüksek olanı *örü tur-* ifadesindeki *tur-* "kalkmak, durmak" fiilidir.

Sözcük cümlede zarf, sıfat ve isim görevinde bulunur.

Örü sözcüğünün zarf olarak kullanımı:

örü sözcüğü tarihsel Türk dilinde sıklıkla fiilin önünde yer alarak zarf öbeği kalıbında birleşik fiil tabanı olarak görev yapmaktadır: *örü tur-*, *örü kop-*, *örü köter-* vd.

1. İ- Ø *örü* FİİL

Aşağıdaki örneklerde *kötür-*, *tur-* gibi fiillerle birleşen *örü* sözcüğü yalın hâldeki isimleri kontrol eder:

togardın yaşık baş- Ø kötürdi örü / kugu kırtışı boldı dünya tolu (KB 5449)

"doğudan güneş başını yukarı kaldırdı / dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü"

yitikän kötürdi yana baş- Ø örü / tönjitti yana yıldırık adgır naru (KB 6220)

"Yedi Kardeşler başını yukarı kaldırdı / Yıldırık yıldızı Aygır burcuna doğru eğildi" (KB 6220)

2. İ- dA BULUNMA *örü* FİİL

Sözcük, bulunulan yerde doğrulmayı veya ayağa kalkmayı anlatan bulunma hâlindeki isimleri idare eder:

örü agtınıp orunta...b(e)k bağdaşını olurtı (AY 576-11)

yerin-BULUNMA yukarı doğrulup... sıkı bağdaş kurup oturdu

"yerinden yukarı doğrulup... bey bağdaş kurup oturdu"

üç tün kün 'ibâdetde örâ turdı (KE 136r12)

üç gece üç gündüz ibadet-BULUNMA ayağa kalktı

"üç gece üç gündüz ibadette ayakta durdu"

3. İ-dIn AYRILMA örü FİİL

örü'nün tarihsel malzemesi, sözcüğün sıklıkla *tur-* fiiliyle birlikte "ayağa kalkmak, doğrulmak" anlamına gelen *örü tur-* fiil birleşğinde bir yerden, mekândan ayrılmaya işaret eder şekilde ayrılma hâlini talep ettiğini göstermektedir:

ötrü olurmuş orunıntın örü turup (AY 372-4)

oturduğu yer- **AYRILMA** ayağa kalkıp...

"oturduğu yerden ayağa kalkıp..."

olurmuş orunıntın örü turup birtin sıñar oñ engrinteki tonın açınıp (AY 467-11)

oturduğu yer-**AYRILMA** ayağa kalkıp güney taraf sağ omuzundaki elbisesini açıp

"oturduğu yerden ayağa kalkıp güney taraf sağ omuzundaki elbisesini açıp..."

olurmuş orunıntın örü turup t(e)ñri t(e)ñrısı burkan adakınta yinçürü töpün yükünü teginip inçe tip ötünti (AY 473-17)

oturduğu yer-**AYRILMA** ayağa kalkıp, Tanrı Tanrısı Burkan ayağında tepesi üstü eğilerek tapındı

"oturduğu yerden ayağa kalkıp, Tanrı Tanrısı Burkan ayağında tepesi üstü eğilerek tapındı"

üdün şırıkını atl(ı)g t(e)ñri katunı olurmuş orunıntın örü turup ... (AY 512-23)

Üdün şırıkını adlı Tanrı hatunu oturduğu yer-**AYRILMA** ayağa kalkıp...

"Üdün şırıkını adlı Tanrı hatunu oturduğu yerden ayağa kalkıp..."

kalkubanı yigitlerüm yirüñüzden örü turuñ (DK 12-5)

yigitlerim yeriniz-**AYRILMA** doğrulun, kalkın

"yigitlerim yerinizden doğrulun, kalkın"

incinüp acı sözler söyleme, yirüñden örü turgıl (DK 14-4)

incinip acı sözler söyleme, yerin-**AYRILMA** doğrul, kalk
 "incinip acı sözler söyleme, yerinden doğrul, kalk"

kalkubanı yirüñden örü turgıl (DK 21-1)
 kalkıp yerin-**AYRILMA** doğrul
 "kalkıp yerinden doğrul" v.d.

4. İ- I İYE+-n BELİRTME örü FiİL

örü sözcüğü "bir şeyi bir yere kaldırmak veya yükseltmek" anlamında nesne görevindeki isimleri yönünü belirler:

ötrü iliglerin örü kötürüp ulug ünin ulıdılar...sıgtadılar (AY 619-20)
 eller-**3K İYELİK+n BELİRTME** yukarı kaldırıp yüksek sesle
 seslendiler...ağladılar
 "ellerini yukarı kaldırıp yüksek sesle seslendiler...ağladılar"

ajun inçkä tğdi tüzüldi törü / törü birlä atın kopurdı örü (KB 103)
 Dünya asayışe kavuştu ve düzen kuruldu / o ad-**3K İYELİK+n BELİRTME**
 kanunla yüceltti
 "Dünya asayışe kavuştu ve düzen kuruldu / o adını kanunla yüceltti"

yaşık koptı kögsin kötürdi örü / ajun toldı kafur saçar tğ tolu (KB 5450)
 Güneş çıktı göğ-**3K İYELİK+n BELİRTME** yükseltti / dünyanın her tarafı
 saçılan kâfur ile doldu
 "Güneş çıktı göğsünü yükseltti / dünyanın her tarafı saçılan kâfur ile
 doldu"

Örü sözcüğünün sıfat ve isim olarak kullanımı

Sözcük *örü kudu ünlärdä* "Yüksek alçak seslerde/tonlarda" (HTVIII: 1125 (21)

kullanımında sıfat görevini üstlenir. Sözcük +rAk derecelendirme eki aldığı
 kullanımlarında da sıfat görevindedir:

kayusı örüräk kayusı kudu / kayusı yarukrak kayu äksüdi "bazısı daha
 yüksek, bazısı daha alçaktır / bazısı daha çok, bazısı daha az parlaktır"

(KB 130)

Aşağıdaki örneklerde ise 3K iyelik eki almış *örü* sözcüğünün isimleştiği gözlenir:

kudısı yağız yer yaşıl suw bilä / örüsü süzük yel üzä ot ula "altı kara toprak ile mavi sudur / üstü süzölmüş yel ile ateştir" (KB 3725)

Teksir [Ar.]:Nesneyi sımak ve bir yerin örüsü (TTS-V 3120)

2.1.2.4.4. Anlam Olayları Açısından örü

örü YUKARI-sözcüğünün anlamları, Sevortyan'ın etimolojik sözlüğünde "1. yukarı 2. filiz 3. taht 4. bölme, duvar 5. uçurum, yar" şeklinde sıralanmıştır (ESl. 542).

örü-YUKARI sözcüğü birlikte dizimlendiği fiillerle birlikte "yükselmek, çıkmak" temel anlamlarının yanı sıra "ününü arttırmak, yüceltmek" gibi olumlu, metaforik yan anlamlara da sahiptir:

itildi ili hem tüzüldi törü / ilig devleti boldı kündä örü "memleketi düzenlendi, idaresi düzeldi / hükümdarın mutluluğu günden güne arttı" (KB 1041)

Bu örnekte *örü*-YUKARI sözcüğü, doğrudan doğruya "artma, çoğalma" kavramları üzerine şemalanmış olduğundan metafor olarak karşımıza çıkar.

Kutadgu Bilig'de geçen *togardın yaşık baş kötürdi örü / kugu kırtışı boldı dünya tolu* "doğudan güneş başını yukarı kaldırdı / dünyanın her tarafı kuğu rengine büründü" (5449) örneğinde ise *başını örü kötür-* "başını yukarı kaldırmak" kullanımında canlıya ait başını kaldırma hareketinin güneşe yüklendiği metaforik bir kullanım görülmektedir. Burada ayrıca canlıya ait bir özelliğin cansız nesneye yüklenmesi ile antroposemi de ortaya çıkmaktadır. Bu metafor içinde *örü*-YUKARI sözcüğü metonimik unsurların metafor oluşturmada kullanılmasına bir örnek teşkil etmektedir.

2.1.2.4.5. Karşıtları ile örü

örü YUKARI-sözcüğü, tarihsel Türk dilinde *kudı* AŞAĞI-sözcüğü ile bir *kudı in-:örü bar-* karşıtlığını kurar. Burada aynı zamanda *in-:bar-* fiilleri fiil türünden karşıt yön gösterenler olarak bir tersinir çifti de oluşturmaktadırlar. Eski Türkçeden gördüğümüz bu örnekteki *örü bar-* "(yukarı) çıkmak" fiilinin yerini bugün *çık-* fiilinin aldığını ve *in-*'le (*yukarı*) *çık-(aşağı)* *in-* şeklinde bir tersinir çifti oluşturduğunu görmekteyiz. Yine Eski Türkçe döneminden BN canlı varlıklar olan bir bağlamda (AY 226,12) sırasıyla *örükilär* "yukarıdakiler, yukarıda bulunan varlıklar" biçiminin karşıt çifti *kudıklar* "aşağıdakiler, aşağıda bulunan varlıklar" biçimi olarak görülmektedir. Aynı kullanım yine Eski Türkçe dönemi Buddhist metinde *üstünki altunki tapladı, örüki kudıki säwinti* "yukarıdakilerle aşağıdakiler uyum sağladı; yukarıdaki, aşağıdaki sevindi" (TT I 18.128) cümlesinde *üstünki:altunki* çifti ile birlikte yer almaktadır. KB'de *kayusı örürek kayusı kudı; kayusı yarukrak kayu eksüdi* "bazıları daha yüksek, bazıları daha alçaktır; bazıları daha çok, bazıları daha az parlaktır" (KB 130) cümlesinde BN yıldızlar olan söylem parçasında derecelendirme gösteren pekiştirme eki almış *örü* YUKARI-sözcüğü karşıtı *kudı* sözcüğü ile birlikte görülür. KB 3725'te geçen *kudısı yagız yer yaşıl suw bilä / örüsi süzük yel üzä ot ula* "altı kara toprak ile mavi sudur; üstü süzölmüş yel ile ateştir" cümlesinde ise *örüsü* biçimindeki sözcük, bu kez paralel bir kullanım gösterip *kudısı* şeklinde iyelik eki almış karşıtı ile birlikte kullanılmıştır.

2.1.2.4.6. Sinonimleri ile örü

Tarihsel Türk dilinde *örü* YUKARI-sözcüğünün yakın sinonimi olarak *yokaru* sözcüğü tespit edilmektedir. Altun Yaruk'ta hem *yokaru tur-* "ayağa kalkmak" (AY, 34k-2) hem de *örü tur-* "ayağa kalkmak" (AY 36,15) biçimleri kullanılmıştır. Divanü

Lûgat'it-Türk'te geçen *yokaru tur-* (Dankoff-Kelly, 266) ve Dede Korkut destanlarında *örü tur-* (DK 31-2) kullanımları da "ayağa kalkmak" anlamında kullanılmış sinonim biçimlerdir.

2.2. AŞAĞI:YUKARI Tersinirleri ve Bunların AŞAĞI:YUKARI Sözcükleriyle İlişkileri

Tersinirler (reversives), iki uçta bulunan durum arasında karşıt yönlerdeki hareketi (veya daha genel olarak değişimi) gösterme özelliğine sahip, fiil türünde kelimelerden oluşan karşıtlıklardır. Yön gösteren karşıtların en geniş kategorisi oldukları söylenir. Karşıt yönlerdeki gerçek veya ilişkili hareketleri gösterirler: *yükselmek:alçalmak, ilerlemek:geri çekilmek, girmek:çıkılmak, inmek:çıkılmak, bağlamak:çözmek, giyinmek:soyunmak, binmek:inmek, görünmek:kaybolmak, (bavul vs. için) toplamak:boşaltmak, kilitlemek:kilidi açmak, genişletmek:daraltmak, hızlanmak:yavaşlamak, ısınmak:soğumak, kuvvetlenmek:zayıflamak, iyileşmek:kötüleşmek* ve daha pek çok örneği verilebilir. *yükselmek:alçalmak, binmek:inmek, inmek:çıkılmak* gibi örnekler YUKARI:AŞAĞI karşıt yönlerini gösterirlerken, *ilerlemek:gerileme, İLERİ:GERİ; girmek:çıkılmak İÇ(ERİ):DIŞ(ARI)* karşıt yönlerini gösterirler. Cruse, durumların çoğunda karşıt yön fikrini biraz soyut olarak ve geniş anlamda yorumlamak gerektiğini savunur ve biraz daha soyut örnekler olarak *bağlamak:çözmek, giyinmek:soyunmak, binmek:inmek* çiftlerini verir (2000: 171).

Türk dilinde de AŞAĞI:YUKARI isimleriyle ilişkili ve kendileri de anlamlarının bir köşesinde AŞAĞI:YUKARI anlamını barındıran fiillerden kurulu tersinir karşıtlıklar mevcuttur. Bu fiiller AŞAĞI fiilleri/tersinirleri ve YUKARI fiilleri/tersinirleri olarak kategorize edilebilir.

Tarihsel Türk dilinde temel AŞAĞI fiilleri sırasıyla *én-* "inmek", *il-* " düşmek, inmek, ilişmek, bağlamak, kurmak", *kâmiş-* " bırakmak, çıkarıp atmak, saldırmak, sürmek", *koδ-* "bırakmak", *kuδ-* "dökmek", *olur-* "oturmak", *sal-* "hareket etmek, atmak, bırakmak", *tüş-* "düşmek", *yükün-* "boyun eğmek, tapınmak" olarak sıralanabilir. Modern Türk dili sahasında bu fiillerin takipçileri Türkiye Türkçesinde *in-*, *iliş-*, *koy-*, *otur-*, *sal-*, *düş-*; Türkmen Türkçesinde *eñ-*, *il-*, *goy-*, *otur-*, *sal-*, *düş-* fiilleridir.

Tarihsel Türk dilinin temel YUKARI fiilleri ise *ag-* "yükselmek, çıkmak", *kalı-* "havada yükselmek", *kop-* "havada yükselmek", *kötür-* "kaldırmak, yükseltmek", *ör-* "havaya yükselmek", *tur-* "ayağa kalkmak", *ün-* "tırmanmak, yükselmek", *yokla-* " yükselmek", *yügse-* "yükselmek"tir. Modern Türk dili sahasında Türkiye Türkçesinin standart türünde ve ağızlarında bu fiillerin takipçileri *ağ-*, *kalk-*, *götür-*, *dur-*, *yüksel-*; Türkmen Türkçesinde *ağ-*, *gal-*, *göter-*, *dur-/ tur-* fiilleridir.

Tarihsel ve modern Türk dilinde aşağı ve yukarı tersinirleri çoğu kez aynı bağlam içinde bir arada kullanılırlar. Buna göre tarihsel ve modern Türk dilinde bağlama dayalı olarak aşağıdaki tersinir çiftler tespit edilmiştir:

(1) ag- "yükselmek" : en- "inmek"

agmak enmāk ajunlar "yükselen inen (alçalan) dünyalar" (TT III 58; BT V 527=UW 61)

bir yirte ..agtınurlar inerler:: üstün altın yorırlar "bir yerde...yükselirler inerler::yukarı aşağı yürürler" (AY 365-23)

inigli aḡar ol aḡıḡlı inär / yaruglı tunar ol yorıḡlı tınar "inen yükselir, yükselen iner/ parlayan söner ve yürüyen durur" (KB 1049)

on iki ay kim dulunur hem doḡar / incelir geh çokalır iner, aḡar "on iki ay ki dolanır hem doḡer / kâh incelir kâh çoḡalır iner, yükselir" (TTS-I 50 =Melhame.XV.162-2)

bu gökler Arş ile gerçi dönerler / gehi aḡarlar u gâhi inerler "bu gökler ari ile dönerler / kâh yükselirler ve kâh inerler" (TTS-I 51= G.Ra.XV.34)

(2) ag- "yükselmek" : il- "düşmek, inmek"

kayu kim togar ärsä ölgü kâräk / kayu näñ agar ärsä ilgü gâräk "doğan herkes ölmeye, yükselen / her şey düşmeye mahkûmdur" (KB 1086)

toguglı ölür ol ağıglı ilür / yorıglı tınur ol birıglı alur "doğan ölür, yükselen iner / yürüyen durur, veren alır" (KB 6313)

(3) kalı- "havada yükselmek" : in- "inmek"

denize düşüp talabırken dalgaya binip dalıp çıkarken kalğıyub inerken bıyıklı balıklar temaşa ettiğini sana söyleyidururdum (Sır.XVI.56=TTS-IV, 2189)

(4) kalk- "kalkmak": in- "inmek"

terazinin bir gözü inince öbürü kalkar (TS-II, 1172b)

(5) in- "inmek" : çık- (çık- < tşık-< tşık-< taş-ık-, taş "dış") "çıkma"

meni taglardın indürdin, yazılardın çıkardın deryagā çömdürdin, balık karnıga saldın. "beni dağlardan indirdin, ovalardan çıkardın, denize batırdın, balık karnına attın" (KE 157r12)

baksa görse bir derenin içine karga kuzgun iner çıkır, konar kalkar (DK 26-7)

(6) turup çık- "kalkıp çıkmak" : tüşüp kir- "inip girmek"

turup çıktı atlandı keldi yana / tüşüp kirdi evke suçıldı tona "kalkıp çıktı; atına binip geri döndü / inip evine girdi ve giysilerini çıkardı" (KB 4958)

(7) turup çık-:kelip tüş-

ilâl tip turup çıktı andın yana / äwinä kälip tüşti aldı tına "Ögdülmiş "baş üstüne" diyerek oradan kalkıp çıktı; evine gelip biraz dinlendi" (KB 6283)

(7) kir- "girmek" : çık- "çıkma"

turup çıkı andın sakınçın tügük / kälip karşıka kirdi köñli tüşük "kaygı ve üzüntüyle kalkıp oradan çıktı / üzgün üzgün dönüp saraya girdi"(KB 1111)

kirü tur tisälär ağırlık öküş / çıka tur tisä kör yüzünkä söküş "Gir! derlerse bu büyük bir lütuftur / 'çık!' derlerse, bu insanın yüzüne karşı bir hakarettir" (KB 4104)

küç êldin kirse törü tünlükten çıkır "zor kapıdan girince görenek bacadan kaçır" (DLT-II 18-2)

bu kök kirsün kızıl çıksun "sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın" (DLT-I 362-10)

(8) kalk- "kalkmak" : otur- "oturma"

niye kalktınız, biraz daha otursaydınız (TS-II, 1172b)

(9) kop- "yükselmek" : kon- "konma"

kayısı kopar kör kayısı konar / kayısı çapar kör kayı su içer "bak, biri kalkıyor biri konuyor / biri yüzüyor biri su içiyor" (KB 73)

(10) kop- " yükselmek, kalkmak": yat- "yatmak"

kiçe yatsa kiç yat yana erte tur / yatıp erte kopgan kutın arturur "gece geç yat, yine de erken kalk / yataktan erken kalkan mutluluğunu artırır" (KB 1506)

(11) yir öp- "yer öpmek" : örü kop- "ayağa kalkmak"

sözüg kesti ilig serindi turu / yir öptü tapuğçısı koptı örü "hükümdar sözünü bitirdi ve bir süre sustu durdu / hizmetkârı yer öptü ve ayağa kalktı" (KB 3067)

(12) öl- "ölmek" : (gerü) kop- "dirilmek"

ölürüz gideriz ayruk gerü kopmazuz "ölürüz gideriz geri dirilmeyiz" (TTS-IV 2653=Leys.Mu.XIV-XV.278-1)

biz öldükten sonra gerü kopmazuz "biz öldükten sonra geri dirilmeyiz" (TTS-IV 2653=Enfes.XV.18)

secdeden gerü kalkmağın ma'nisi oldur kim ölüp toprağ olduğundan sonra gerü kopacakven demek olur "secdeden geri kalkmanın anlamı odur ki, ölüp toprak olduktan sonra geri dirileceğim demektir" (TTS-IV 2653=Güzide.XV.45)

bilürler kim öldüklerinden sonra yerden kopusarlardır "bilirler ki öldükten sonra yerden yükseleceklerdir" (TTS-IV 2654 =Rahat.XVI.97)

(13) tur- "kalkmak" : yat- "yatmak"

künün turdu turgak tünün yatgakin / tapındı kıyısız bagırsaklıkın "gündüz kapıcılar, gece muhafızlarla birlikte bulundu / dürüstlük ve bağlılıkla hizmet etti" (KB 608)

kiçä yatsa kiç yat yana ärtä tur / yatıp ärtä kopgan kutın arturur "gece geç yat, yine de erken kalk / yataktan erken kalkan mutluluğunu artırır" (KB 1506)

Ayna onı gice-gündüz unudıp bilenok, yatsa-tursa göziniñ öjine getiryär "Ayna onu gece-gündüz unutamaz, yatsa kalksa gözünün önüne getirir" (B.Kerbabayev-Aygıtlı Ädim)

(14) udı- "uyumak" : tur- "kalkmak"

udır ärdiñ ärsä tur aç ämdi köz / äşitmädiñ ärsä äşit mindä söz "uyuyorduysan şimdi kalk, gözünü aç / işitmedinse şimdi benim sözümü dinle" (KB 83)

(15) olor- "oturmak" : örü tur- "ayağa kalkmak"

olormış orunı]ntın örü turup... "oturduğu yerden ayağa kalkıp..." (AY 606a5)

(16) otur- "oturmak" : ayağa tur- "ayağa kalkmak"

Kim halife bir gün oturmuş idi / Şah u sultan ayağa turmuş idi "bir gün halife oturmuştu; şah ve sultan ayağa kalkmıştı" (TTS-I, 292=Man.Tayr.XIV.151)

buğa ayağ üstine turamadı, düşdi tepesinün üstine yıkıldı "boğa ayağının üstünde duramadı, düştü, tepesinin üstüne yıkıldı" (DK 17-4)

(17) kir- "girmek" : ün- "çıkma, yükselmek"

ulug edgü ögli köñülte ulug <yarlıkançuçı köñülte ulug> dyanta kirmek ünme üzä "büyük, iyi düşünceli gönülde büyük merhametli gönülde fazilete girmek çıkmak üzere/için" (AY 263-18)

ulug yarlıkançuçı köñülte ulug dyanta kirmek ünme üzä "büyük merhametli gönülde büyük fazilete girmek çıkmak üzere/için" (AY 263-22)

kirmek ünme üzä erksinmek erser (AY 268-8)

arig ton kedip mandaltın ünüp bir arig ev içinte kirip (AY 478-11)

(18) il- "inmek" : yokla- "yükselmek"

mäniñ mä özüm kör anjar okşadı / ara kıkım ildi ara yokladı "ben kendim de işte ona benzerim / gidişim kah aşağı, kah yukarı doğrudur" (KB 746)

(19) aşak bol- "alçalmak" : yükse- "yükselmek"

aşak boldı yüksemiş-din soñ, endi kalmış-dın soñ, böyükdin aşaka endi ucuz boldı narh "düştü yükseldikten sonra, indi yükseldikten sonra, büyükten aşağı indi ucuz oldu fiyat" (ME 160-4)

(20) alçal- - "alçalmak" : yüksel- "yükselmek"

bir alçalan bir yükselen telgraf tellerine baka baka hafiften kestirdi -H. Taner (TS-II, 2479b)

Tersinirlerin karşıt yönlerdeki gerçek veya ilişkili hareketleri gösterdikleri ifade edilmişti (Bkz. yukarı). Aşağıdaki örnekte de SEVİLEN:DÜŞMAN karşıtlığı esasında yapılacak ilişkili iki hareket tersinirlik ilişkisi içinde görülmektedir:

(21) äsän tut- "esen tutmak" : kötür- "ortadan kaldırmak, öldürmek"

säwärin äsän tut yagızın kötür / säwinçin tolu tut sakinçin kotur (KB 117)

Tarihsel Türk dilinde AŞAĞI yön gösteren fiillerin ve YUKARI yön gösteren fiillerin aynı bağlam içinde sinonimleri ile birlikte kullanıldığı örneklere de rastlanılmıştır:

kop~ örle- ~ ag- "yükselmek"

sükiç koptı örlöp kalıkka aqıp / ünün sumlıdı suri 'ibri okıp "seher kuşu kalktı ve göğe doğru yükseldi / mezamir okur gibi başka bir yabancı dilde ötmeye başladı" (KB 5677)

ag- ~ kop- "yükselmek"

kötürdi yaşık baktı meşrik tapa / körür aqdı yirdin yokaru kopa "başını kaldırdı ve doğruya doğru baktı / güneşin yerinden kopup yükselmeye başladığını gördü" (KB 5678)

örle- ~ ag- "yükselmek"

uçup kökkä örlöp tükäl aqdukuñ / tiläk birgä täñri nägü koldukuñ "kalkıp göklere uçarak en yükseklerle çıkman ise / Tanrının senin arzularını yerine getireceğine delalet eder" (KB 6046)

Tarihsel ve modern Türk dilinde AŞAĞI yön gösteren fiilleri yanlarında yine her biri AŞAĞI yönünü gösteren isimlerini talep ederler:

...ıddug kangırmz. kalıg-tın kudı intingiz "Kutsanmış babamız. Yukarıdan/gökten aşağı indiniz" (TT III 35)

İlyäs tagdın kuyı indi "İlyas dağdan aşağı indi." (KE 158v18)

er tagdan kudı ıldı "adam dağdan aşağı indi" (DLT-I 169-8)

bodısataw tigin etözin ...kemişmiş-de tag kudı "Bodhisatta tegin, vücudunu .... dağdan aşağı attığında" (AY 632-13)

kim bu erk içre tura almas-biz / ni özni kuyı salmas-biz "ne bu kalede durabiliriz ne de kendimizi aşağı atabiliriz" (ŞN 173a2)

yakın tãgdi ärsä kadaşka barıp / atındın kudı tüşdi tãgdi yorıp "akrabasına yaklaşınca atından aşağı indi; yürüyerek kapısına geldi" (KB 3290)

asil ve yedek üye sayıları toplamının on beşten aşağı düşmesi nedeniyle yapılacak seçimlerde bu Anayasa'nın kabul ettiği esasa ve sıraya uyulur (T.C Anayasası-TS-I, 149b)

aşlandı endi, aşaka endi açıldı, töküldi saç "kaynaştı indi, aşağı indi açıldı, döküldü saç" (ME 156-1)

Endi, asra endi, aşaka bardı "indi, aşağı indi, aşağı gitti" (ME 186-5)

usı uçtı koptı adakın örü / kara tün kötürmiş ätäkin örü "Uykusu kaçtı, ayağa kalktı / karanlık gece eteğini yukarı kaldırdı" (KB 3952)

kayu ärdä bolsa bu ärdäm törü / anı bağ atap ilkä tikqü örü "Hangi insanda bu erdem ve bu terbiye bulunursa / onu bey olarak memlekette yükseltmelidir" (KB 2165)

kentü kentü öz öz orunlarıntın örü turup (AY 396-23)

depidinçe yirinden örü turdı "Dürtüldükçe yerinden kalktı" (DK 8-6) vd.

Aynı şekilde tarihsel ve modern Türk dilinde YUKARI yön gösteren fiilleri de yanlarında YUKARI yön gösteren isimlerini talep ederler:

yokaru uçup bu özüm tendüki / yaşıl kökke örlep "benim yukarı çıkıp kaybolmam / mavi göğe çıkıp boşluğa karışmam" (KB 6064)

Bu ay togsa aşnu iði az togar / Küniñge beðüyür yokaru aqar "ay doğarken önce çok küçük doğar; sonra gün geçtikçe büyür ve yükselir" (KB, 731)

sökállikdin üzä koptı, oñulu başladı sökäl-lik-din "hastalıktan doğruldu, iyileşmeye başladı" (ME 200-1)

Peygambardın 'azizrek kimerse yok erdi takı Peygamber 'as öñinde sahabalar örü kopup turmaz erdiler "Peygamberden daha aziz kimse yoktu ve Peygamber (A.S.)'ın önünde sahabeler ayağa kalkmaz idiler" (NF 373-7)

Elbette bu kullanımlar dilin ve tabiatın doğası gereğidir. Evrendeki canlı, cansız varlıklar yukarı doğru çıkar, tırmanır ya da yükselirlerken, aşağı doğru iner ya da düşerler. AŞAĞI:YUKARI fiillerinin AŞAĞI:YUKARI yön gösteren isimleri dışında ilişkide buldukları isimler de mevcuttur. Tarihsel ve modern Türk dilinde sayılar (dolayısıyla fiyatlar, kilolar ve dereceler) aşağı ve yukarı hareket ederler; askerî rütbelere, kurlar aşağı ve yukarı hareket ederler, gökyüzü cisimleri güneş, ay ve yıldızlar aşağı ve yukarı hareket ederler; ses aşağı ve yukarı gider ve insanların ruhsal durumları, moralleri ve zaman kavramı da aşağı ve yukarı gider, yani yükselir veya alçalır, iner veya çıkar, azalır veya artar.

AŞAĞI:YUKARI sözcükleri tersinir fiilleri de belirlemektedirler. Örneğin tek bir *bak-* fiili aynı cümlede AŞAĞI ve YUKARI sözcükleri ile bir arada kullanıldığında bir tersinir çift oluşabilmektedir:

yokaru bakdı kök yırak, kudı bakdı yer katıg "yukarı baktı gök ırak, aşağı baktı yer katı/ser" (KE 70r4)

AŞAĞI:YUKARI isimlerinin *bol-*, *kıl-*, *er-*, *et-*, *eyle-* yardımcı fiilleri ile birleşirler ve bu birleşmelerden de yeni tersinir çiftler ortaya çıkar:

halayık kördilär kaçan indi erse tirki öwrüldi <yüz>i yokarı boldı, adakları aşak boldı "bütün insanlar gördü ki, indiğinde masa devrildi, üstü yukarı, ayakları aşağı oldu" (KE 172r4)

biz üstün sen astın bolsan Tānri-mān tedükiñ yalğan bolmas mu? "biz üstün sen alçak olsan 'Tanrıyım' dediğin yalan olmaz mı?" (KE 113r14)

ya'nî mān kuyı bolup künüm yokarı bolğanınga unamas-mān "yani ben aşağı olup, kölemin yukarı olmasına razı olmam" (KE 205v7)

yokaru ärsär tört törlüg utlı bilgülük ädgülärkä utlı sevinç tægürmiş bolayın/ asra ärsär üç yavlak yoltaki tınl(ı)glarınñ ämgäkläriñä umug inag bolayın "yukarıda ise dört türlü şükran duyulması gereken iyilere şükran₂ ulaştırılmış olayım / aşağıda ise üç kötü yoldaki insanların acılarına umut olayım" (BT XIII 46, 46= UW 234b asra I)

Bazen bu AŞAĞI:YUKARI ismi+ YARDIMCI FİİL birleşimleri bağlama dayalı olarak başka fiil birleşikleri ile tersinirlik ilişkisinde bulunurlar:

aşak kıl- : yokaru kötür-

aşak kılğan yokaru kötürgän "aşağı indiren ve yukarı yükselten" (AKT 67b, 19)

başını göğe çek-: başı aşah ol-

yemişli olucak ağaçdağı şah / başını göğe çekmez olur aşah "meyve verecek ağacın dalı başını göğe kaldırmaz, aşağı olur" (Süh.XIV.124= TTS-I, 262)

AŞAĞI:YUKARI isimleri gibi AŞAĞI:YUKARI tersinirleri de metaforik kullanımlara sahiptirler:

egin kötür- "kibirleşmek, gururlanmak"

körü barsa yalñuk bu erksizlikin / nelük munça yavlak kötürdi egin "insanın bu acizliğine dikkatle bakarsan / kötülerin niçin bu kadar gurur getirdiklerine şaşarsın" (KB 1534)

şatunuñ başıña tegi yokladım / yaşımın tükettim tiriglik yidim "merdivenin başına kadar yükselmem / yaşımın tükenmesi, hayatımın tamamlanmasıdır" (KB 6053)

könli yükse- "mutlu olmak"

begi yarlığı bolsa eğgü söze / kulı könli yükser yazar kaş köze "bey onun hakkında iyi sözler sarf ederse / kulun gönlü açılır, yüzü güler" (KB 1809)

kalarda koparda yir "doğum yeri"

kalarda koparda yigit yirüñ ne yirdür "memleketten doğum yerinden yiğit yerin neresidir" (DK 231-6)

kalarda koparda yirüm gün ortaç "memleketten doğum yerinden yerim güney" (DK 231-11)

yini ağ- "tüyleri ürper-"

meni körüp yini ağdı "beni görerek tüyleri ürperdi" (DLT-I 167-12)

aradan çık- "dünyasını değiştirmek, ölmek, vefat etmek"

ol üç yıla golay mundan öñ aradan çıkdı "O Bundan yaklaşık üç yıl önce vefat etti" (TDFS, 1976:28)

2.3. AŞAĞI:YUKARI Uzantısında Gelişen Karşıtlıklar Üzerine

AŞAĞI: YUKARI karşıtlık çiftinin dikey bir boyutta yönselliği kesindir ve bu sebeple bu ikili, yön gösteren karşıtlara gösterilebilecek en iyi örneklerden biridir (Lyons 1977: 281). Nitekim bu çalışmada bu çiftin ve kapsadıkları kavram alanları içine giren sözcüklerin seçilmesinin sebebi de bu kesinlik ve somutluktur. Ancak bu somut AŞAĞI:YUKARI sözcükleri dışında kalan, ilk bakışta yön gösterme ile bir bağının olmadığı düşünülen, fakat semantik açıdan ve mantık açısından ele alındığında AŞAĞI:YUKARI yönleri ile arasında bir bağ kurulabilen sözcükler de vardır. *baş:ayak*, *yer:gök* karşıt çiftleri bunlardandır.

2.3.1 baş:ayak Karşıtlığı

Bir dağ için *zirve:etek* sözcüklerinin dağın en üst ve en alt noktalarını göstermeleri açısından yön gösteren zıtlar arasında sayılması gibi, insan vücudu için de en üst ve en alt noktaları göstermeleri ve böylelikle insan vücudunda AŞAĞI:YUKARI ilişkisini kurmaları açısından *baş:ayak* sözcükleri de yön gösteren zıtlar arasında sayılmaktadır.

Baş:ayak sözcüklerinin tarihsel ve modern Türk dilinde çok anlamlılıklarıyla (polysemie) dikkati çektiklerini belirten Doğan Aksan, özellikle en eski Türkçe belgelerde *baş* kelimesinin pek çok anlamının ve çok çeşitli kullanımının

bulunmasının anlam bilimini ilgilendiren çeşitli olaylara sahne olmuş ve işlenmiş bir Türk dilinin varlığına işaret ettiğini söylemiştir (Aksan 2004: 70).

B. Baycanov, Türkmen Türkçesi'nin antonimleri üzerine olan çalışmasında *baş:ayak* karşıtlığı hakkında şu görüşlere yer verir (1991: 17):

"Bazı somut isimler antonimik ilişkilere kendi mecazî anlamlarıyla girerler. İşte, baş ve ayak kelimesi insan bedeninin parçaları olarak antonim olamazlar, ancak onlar bir şeyin başlangıcı ve sonunu ifade ediyorsa o zaman antonimik çiftleri oluştururlar. Örneğin, *Şu yılın başında kolhozcuların yıgnagı boldı* 'Bu yılın başında çiftçilerin toplantısı oldu.' (*Yaş kommunist*). *Tâze gepiň başını başladı* 'Yeni bir sözün başlangıcına girdi.' (G. Kuliev. Yovuz günler); *Gış pasliniň ayagı yakınladı* 'Kış mevsiminin sonu yakınlaştı.' (A. Govşudov. Köpetdagiň eteginde); *Murgap deryasınıň, ayagı yagşı guma girip giden yerinde garaç uňňul atlı bir köv bardı* 'Murgap nehrinin bitişinin güzel bir kuma girip gittiği yerde Garaç Uňňul adlı bir kaynak vardı.' (H. Deryayev. Ikbal).

Bu antonimik çiftlerin sıkça kullanılması "bütünüyle, tamamen" anlamındaki "*baştan – ayak*" çifte kelimesinin oluşumuna neden olmuştur. Örneğin, *Kasım geň galıp seretmek bilen Akcagüli tâzededen başdan – ayagina çenli gözden geçirdi* 'Kasım şaşkın bakarak Akcagül'ü yeniden baştan ayağa (kadar) gözden geçirdi. (B. Seytäkov. Doganlar)."

Baycanov'un Türkmen Türkçesi için belirttiği bu özellik Tarihsel Türk dilinde de zaten mevcuttur. *Baş:adak* karşıtları zaman kavramını ifade eden aşağıdaki örneklerde birlikte kullanılmışlardır:

yıl başın yıl adakın tutsar iki yıl "eğer bütün yıllar hesaplanırsa iki yıl tutar"
" (wenn man nach vollen Jahren rechnet, 2 Jahre) (HtPar71-27= UW 46b)

başınli adakınli iki yılda stup işi tükädi kalısız "Stüpa'nın yapılması başlangıcı ve bitimiyle birlikte iki yıl içinde tamamlanır" (der Bau des Stüpas, mit Anfang und Ende, wurde innerhalb von 2 Jahren restlosbeendet) (HtPek 16 b 6= UW 46b)

Tarihsel ve modern Türk dilinde bu iki karşıt sözcük *baştan ayağa* deyimini kurar:

çerg yığıldı sanı sakışı yok, kamuğı başdın adakga tegi temür kalaglıg
"sayılamayacak kadar çok asker yığıldı, hepsi baştan ayağa kadar demir silahlı" (KE 44v3)

baş adakga tegrü cümle Mevliniň âlâları "baştan ayağa kadar cümle Mevlâ'nın güzellikleri" (KE 65v11)

başdın adakga tegi yüzläri saçları kızıl altundın erdi "baştan ayağa kadar

yüzleri saçları kızıl altındandı" (KE 124v3)

TTü. baştan ayağa = baştan aşağı "tamamiyle, hepsi, tepeden tırnağa"
(DeyS. 628)

Tarihsel ve modern Türk dilinde “vücutun üst kısmı, vücutun en önemli organı beyinin bulunduğu kısım” temel ve “lider, öncü; ordunun başı; başlangıç” yan anlamlarında kullanıla gelen bir sözcük olan *baş* sözcüğünün, yön gösteren karşıtlık olarak ele alınması da vücutun en üst kısmında bulunması ve ayağa karşı dikey bir boyutta karşıt ucu göstermesi dolayısıyla. İnsan için metonim olan baş ve ayak sözlerinin yukarıda belirtildiği gibi “lider, öncü; ordunun başı; başlangıç” anlamlarında kullanımı metafor meydana getirmektedir.

Başın vücuttaki önemi ve başın vücutu yöneten merkezin bulunduğu bir bölüm olması dolayısıyla *baş* sözcüğü "bir topluluğu yöneten kimse, komutan" anlamını kazanmıştır. Bu metaforik anlamıyla sözcük tarihsel ve modern Türk dilinde askerî terim olarak *sü b(a)şi* "kumandan" (TY K 31.2), *çeri başı* "ordu komutanı" (CC 90, 11= Grønbech 52), KKal. *on bası* "onbaşı", Kırg. *on bası* "onbaşı", Özb. *un boşi* "onbaşı", Uyg. *on başı* "onbaşı", TTü. *on başı* (Tenişev, 1997: 567), *kırk başı* "kırk kişinin kumandanı", KKal. *elu bası* "elli kişinin kumandanı", Kaz. *jelüv bası* "elli kişinin kumandanı", Kırg. *elü başı* "elli kişinin kumandanı" (Tenişev, 1997: 568), KKal., Kaz. *jüz bası*, Kırg. *cüz başı*, Özb. *yuz boşi*, Uyg. *yuz başı*, TTü. *yüzbaşı*, Uygurca runik harfli metinlerde *bıña başı* "bin başı, hr. bine baş" (Tenişev, 1997: 568), *tümen başı* "on bin kişiyi komutası altında tutan", Kırg. *kor başı* "müfreze/takım başı", *top başı* "grup komutanı", *koş başı* "grubun başı", *batır başı* "bahadırların başı" (Tenişev, 1997: 568) ifadelerinde yer almıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *başbakan* sözcüğü dahi bu bağlamda ele alınmaktadır (Aksan, 2004:70). KE'den getirilen aşağıdaki örnek, *baş* sözcüğünün "bir topluluğu

yöneten, yol gösteren, buyuran kimse " anlamındaki kullanımında "buyruk altındaki kimse" anlamında *ayak* sözcüğü ile karşıtlık ilişkisi içinde bulunduğunu göstermektedir:

ol bizgâ baş bolur, biz ayak bolur-biz "O bize baş olur, biz ayak oluruz"
(KE 207v20)

Modern Türk dili alanında Türkiye Türkçesinde de aşağıdaki deyimde *baş:ayak* karşıtları aynı anlamda kullanılırlar ve sosyal statü gösterirler:

ayaklar baş, başlar ayak ol- "değersiz kimseler buyurucu, değerli kimseler buyruk altında olmak" (DeyS. 601)

şimdi ayaklar baş, başlar ayak mı oluyor?
(<http://arama.hurriyet.com.tr/arsivnews.aspx?id=-121215>)

Ayaklar baş, başlar ayak oldu da, Türkiye'nin hukuku daha ölmedi.
(<http://www.milliyet.com/2002/02/08/yazar/ozkan.html>)

2.3.1.1. *baş:ayak* Karşıtlığı Uzantısında Gelişen *bey:uşak* Metaforik Karşıtlığı

Baş:ayak organ adları vücuttaki konumları dolayısıyla YUKARI:AŞAĞI karşıtlık ilişkisini barındırmaktadırlar. Aynı zamanda metaforik olarak da sosyal statünün en üst ve en alt noktasına da işaret etmektedirler. Cruse, yön gösteren karşıtlardan zıtların sadece nesnelere en yüksek ve en düşük noktalarını değil, aynı zamanda soyut değerlerin de uç noktalarını ifade ettiklerini belirterek *imparator* ve *soytarısı* örneğinin bile bununla ilişkili olabileceğini savunur: sarayda sosyal sınıfın zirvesi ve en aşağı noktası olmak (1986: 225). Ogden 25 kelimelik karşıtlar listesinde *hükmeden:hükmedilen* çiftine de yer verir (1994: 177). Bugün Türkiye Türkçesinde de belirli bir konumda, idaresinde başka insanlar bulunan kişiler için *başkan* sözcüğünü kullanırken toplum içinde sosyal statüsü düşük kişiler için kullanılan *ayak takımı* gibi bir ifade de mevcuttur. Tarihsel ve modern Türk dilinde toplum içindeki sosyal statüleri ifade eden pek çok sözcük bulunmaktadır. Kök Türkçe'de

kagan:bodun, beg:bodun, beg:kul şeklinde sosyal statü karşıtlıklarının kullanıldığı metinler mevcuttur:

... özüm kuutum bar üçün kagan olurtum. kagan olurup yok çıgan bodunug koop kuubratdım "Tanrı lûtufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için hakan (olarak tahta) oturdum. Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım" (KT G 9)

üze kök tenri asra yagız yer kılıntukda ekin ara kişi oğlu kılınmış kişi oğlınta üze eçüm apam bumın kagan iştemi kagan olurmuş olurupan türük bodunı ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş "Üstte mavi gök (yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine (de) atalarım dedelerim Bumin Hakan (ve) İstemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermiş" (KT D 1)

begleri bodunı tüzüsüz üçün ... "Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için..." (KT D 6)

käligmä bağlärin bodunun itip yığıp azça bodun tüzmiş ärti "(bize) gelen beylerini ve halkını derleyip toplayıp, biraz halk kaçıp gitmiş idi" (TY 43)

kul sabı bäğınärü ötünür "kulun sözü efendisine ricadır (istektir)" (IB 54)

Bu sosyal statü ifadelerinde bazen renkler de kullanılmaktadır. Örneğin, Tarihsel Türk dilinde *kara* sözcüğü yine statü bildiren *bodun/budun, kul, halk* gibi sözcüklerle de birlikte kullanılmıştır:

kara 'am bodun barça kılkı öñi / biligi ukuşı kılınçı täñi "avam halkın doğası tamamen ayrıdır / onun bilgisi, akli ve tavrı da doğası gibidir" (KB 4320)

kılıksız bolurlar kara 'am bodun / törü yok toku yok katılmış ödün "avam halk görgüsüz olur / ilişkilerinde de ne töre ne de usul vardır" (KB 4321)

bir kara kulı bar idi iñen bilig-siz hasib atlı "bir zenci kölesi var idi, çok bilgisiz Hasib adında" (GT, 92-13)

hevam ü kara halka di avam "haşere ve kara halka avam de" (Cev.Ke.XVII.106= TTS-IV, 2262)

kara sözcüğü *baş* ismi ile de birleşerek aağı sosyal statüyü bildiren *karabaş* "hizmetçi" anlamında kullanılmıştır:

Züreyte atlıg karabaş kaldı "Züreyte adlı hizmetçi kaldı" (KE 36v7)

yana karabaş maña nige kăräk "Bana neden hizmetçi (kız) gereksin?"

(KE 47r1)

on eki miñ karabaş, on eki miñ hādım yaganlarga minip... "on iki bin kadın hizmetçi, on iki bin erkek hizmetçi fillere binip..." (KE 149v2)

bir karabaş yügürüp kirip haber berdi "bir hizmetçi koşup, girip haber verdi" (KE 190v14)

yana bir karabaş idti "bir de hizmetçi gönderdi" (KE 230r16)

Bazen Türk masallarında eşit olarak birbirlerinin karşısına konulmuş iki şahsiyetin ak han, kara han gibi "ak" ve "kara" diye adlandırıldığını belirten Gabain, burada bu ikisinden birinin diğerinden daha iyi, daha güçlü ya da daha büyük anlamı katmadığını; yalnızca "o" ve "öteki" anlamını verdiğini ifade etmiştir. Ak-kara kavramlarının çoğu zaman biri diğerinin varlığı ile bulunabilen alternatifler olarak kabul etmiştir (1968:108). Aynı durum Dede Korkut destanlarının Türkmen varyantında da görülmektedir. Akbay ve Karabay iki kardeşler. Aynı statüye sahip iki şahıstan birini ve diğerini temsil etmektedirler (Erdem 1998: 455). O. Pritsak'ın Türkçede *ak süyek* (ak kemik=asiller) "kara buduna göre toplum düzeyinde daha yüksekte olanlar" şeklindeki tespitine de değinen Gabain, buna rağmen Pritsak'ın *karanın* bazen "gerçek" anlamını verdiğini kabul ettiğini belirtmiş, ancak *Kara Kırgız* ifadesinin "gerçek Kırgız" anlamına gelmesinin açıklanamadığını ifade etmiştir (1968:108).

Türk dilinin tarihsel metinlerinde *ak:kara* karşıtlığından ziyade *beg* "bey, soylu" :*kara(baş)* "hizmetçi, sıradan, avam" karşıtlığına rastlanmaktadır:

k(a)ra k(a)m(a)g süsi ögir(ä)r tir "(Hanın) bütün sıradan askerleri seviniyor der" (IB, 63.2)

körü tursa bizde oza barguçı / kara tut ya begler ajun tutguçı "bizden önce göçenlere dikkat edersen / ister halktan, ister dünyayı elinde tutan beylerden olsun" (KB 250)

kara kılık bāgkā kārāksiz yaguk / yaguk bolsa bāgkā uçuzluk anuk "avam doğasının beye yakın olması uygun düşmez / bu doğa yaklaşırsa bey itibarını hemen kaybeder" (KB 2079)

atı bæg bolur bolsa kılkı kara / karada bu inga bolur halk ara "bir kimsenin adı bey, fakat doğası avamınki gibi olursa / o halk arasında avamdan daha aşağı görülür" (KB 2082)

kara borçı boldı nâjı boldı yil / bāgi borçı bolsa kaçan turga il "avam içkiye müptela oldu, malı rüzgâr gibi uçtu / bey içkiye müptela olursa memleketi nasıl durur" (KB 2097)

kara tãnsizin barça bāglār itār / bāgi kılsa tãnsiz anı kim yātār "halkın bütün uygunsuzluklarını beyler düzeltir / bey uygunsuzluk ederse onu kim yola getirir" (KB 2107)

siyaset bilä bæg tüzär il törü / kara kılkı itlür siyaset körü "bey memleket ve kanunu siyaset ile düzeltir / halk da hareketini onun siyasetine bakarak düzenler" (KB 2128)

kara ädgü bolsa bir özkä bolur / begi ädgü bolsa budun kün körür "halk iyi olursa bu iyilik yalnızca onun içindir / beyi iyi olursa halk gün görür" (KB 3268)

körü bar kara bāgkâ kılmaz selam / bu ma'ni üçün ol ay bilgi tamam "dikkat et selamın bu manasından dolayı / halk beye selam vermez, ey bütün bunları bilen" (KB 5065)

kara'am tüşinjä yörügi adın / adın boldı bāglār tüşü kör adın "avam düşünün yorumu başka / beylerinkiyse başkadır; dikkat et" (KB 6024)

kara tapsa bāglār bädüyür kopar / üzängü bar ärsä çigän bärk kapar "halk vazifesini yaparsa beyler büyür, yükselir / üzengi varsa, kişi yuları kuvvetli tutar" (KB 6110)

kul "erkek köle, hizmetli" sözcüğünün daha sonraki dönemlerde *efendi* sözcüğü

ile de karşıtlık çifti kurduğu aşağıdaki örnekte de görülmektedir:

efendi ne isterse etmek gerek / kuluz biz düşer mi sual eylemek "efendi ne isterse yapmak gerek / biz kuluz, bize soru sormak düşer mi?" (TTS-II, 1350=Mihnet.XIX.4)

Bugün modern Türk dili alanından Türkmen Türkçesi'nde *kulluk* "askerlik" anlamında kullanılmaktadır:

ol yene-de bir nâçe vagtdan soñ, Gızıl Goşun gullugına gitcek "O yine de bir süre sonra Kızıl Ordu hizmetine/askerliğe gidecek" (TDS, 204a)

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesi'nde de *bey:uşak* karşıtlığına örnek teşkil edebilecek, sosyal statü bildiren ifadeler mevcuttur:

cenâb "1.yönetici, yukarı tabakadaki insanlara verilen ad, 2.hürmet ifadesi" (ÖTİL-I, 273b)

hocayin "mülk sahibi" (ÖTİL-II, 345c)

bay "zengin" (ÖTİL-I, 126c)

karam mämäläkät (ÖTİL-II, 552b)

2.3.2. yer:gök karşıtlığı

yer:gök sözcükleri birbirlerini tamamlayan son derece iyi bir karşıtlık çifti kurarlar. Evrende mekân olarak birbirlerinin tam karşısında dururlar. Yer aşağıda, gök yukarıdadır. Bunların üstünde canlı ve cansız varlıklar bulunur, yaşar. Yer, insan başta olmak üzere yaratılan canlı varlıkların, gök ise yaratıcı başta olmak üzere melekler gibi insan üstü varlıkların ve yıldızlar, bulutlar gibi cansız varlıkların, çeşitli gök cisimlerinin mekânı olarak görülür.

Türk Kozmolojisine Giriş adlı eserinin giriş başlığını "Gök ve Yer" olarak veren Emel Esin, bu başlık altında evrenselci dikotomi: iki ana ilkeye indirgenmiş âlem düzeninden bahseder. Evrenin bütün tezahürlerini gök ve yir-sub'un (yer-su:yeryüzü) temsil ettiği birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş olarak kabul eden bu sistemin, proto-Türk ve Türklerin en eski, belki de öz kozmolojisi olduğunu belirtir. Köktürk metinlerinde de *teŋri* "gök" ile *ıduq* "kutsal" olarak nitelendirilen *yağız yir* "yağız yer" evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi hâlinde belirmektedir (Esin 2001:19, 21).

Esin, gök ve yer-su dikotomisinin Türkler tarafından ne şekilde düşünüldüğünü ve bu iki ilkenin çeşitli oluşumlarını anlatmak için *Türkische Turfan Texte VI*'dan aşağıdaki alıntıyı yapar ve esasen bir Budizm metni olan metnin Buda dini kozmolojisiyle değil, Çin-Türk evren düşüncesiyle ilgili olduğunu vurgular (W. Bang, *Türkische Turfan Texte VI*, 318vd. = Esin 2001: 23):

Bu yırtınçuda üstün teŋri yaruk titir, altın yağız yir kararıg titir. Kün-teŋri yaruk titir. Ay teŋri kararıg titir. O:t yaruk titir, suv kararıg titir. Er yaruk titir, tişi

kararig titir. Bu yerli-teñrili, tişili-irkeklı bir gerü kavışıp kamag tınlıgı-tınsızlı, iki türlü ed togar belgürer...künli aylı karışı-kavışu yorıyor. Ötrü yaylı, kışlı, tört öd bolur. Tört öd içinte yana ikirer öd adrılır, sekiz yañı kün bolur "Bu kâinata, üstteki gök parlaktır. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli-göklü, dişili-erkekli kavuşursa, bütün canlı ve cansız, iki türlü varlık doğar, belirir...Güneş ve ay karışıp, kavuşarak yol almaktadır. Bundan ötürü yazlı-kışlı dört mevsim olur. Dört mevsim içinde yine ikişer zamana ayrılıp sekiz yeni gün olur."

Yer, "dünya, toprak, mekân" anlamlarında kullanılmış bir sözcüktür (ED 954a).

Tarihsel ve modern Türk dilinde çeşitli isimlerle birleşir. Tarihsel Türk dilinde *yer* sözcüğü *sub/suv/su* adıyla birleşerek *yer sub/yer suv* biçiminde "toprak, ülke, memleket" ifade etmek için kullanılmıştır:

tāñri umay iduk yer sub basa berti "Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler" (TY 38)

ogul kız kişim tip neñin irkmese / ya yir suv bağım tip kümüş tirmese "çoluk çocuk ve karım diye mal toplamamalı mülk ve bağ bahçe edineceğim diye gümüş yığmamalı" (KB 2278)

baka aylanu turdı ekin yeringe, tımar kıldı ekinge, ābdān kıldı yer suvını "ekin yerine bakarak dolandı, ekine bakım yaptı, toprağı bakımlı yaptı" (ME 169-7)

altınçı yıl yer suvların berip aşlık aldılar "altıncı yıl topraklarını verip yiyecek aldılar" (KE A93r3)

Melik yer suvını İbrāhımka hüküm kıldı "Melik toprakları İbrahim'in idaresine verdi" (KE A47v1)

Orhun yazıtlarında *yer sub*, *iduk* sözcüğü ile nitelenir, yani "kutsal" sayılır. Toprağı da ifade eden *yer su* onun üstünde bulunan ve insanlar tarafından değerli sayılan diğer oluşumlarla birlikte anılmaya başlanmıştır. Örneğin bağ, bahçe, ekin yeri (=tarla) gibi insanlar tarafından yapılan ve gelir getiren kavramlarla (KB 2278). İnsanlar bu kavramları yani *yer su*'yu geliştirmeye, güzelleştirmeye çalışmışlar (ME 169-7) ve bu *yer su*'ya hükmetmişlerdir (KE A47v1).

Barutcu Özönder "Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular" başlıklı makalesinde *yer sub* sıralamasıyla birleşik olarak kullanıldığında karalar ve sular ile birlikte gökyüzüne

karşıt olarak "yeryüzü ve dünya"yı ve daha sınırlı olarak da "belli bir toprak parçası, bölge, vatan"ı karşıladığını belirttiği ibarenin Maniheist ve erken ve geç Buddhist Türk sahası metinlerinde tek bir sözcük olarak kullanıldığını vurgulayarak (1998: 171), Yenisey bölgesi kitabelerinde *yer sub* ibareli metinlerden örnekler verir:

t(e)ñrid(e)ki künke y(e)rd(e)ki el(i)mke bökm(e)d(i)m "gökteki güneşe, yerdeki vatanıma doymadım" (Barık III (Y 7)

öz y(e)rim ıduk y(e)r(i)m (e)s(i)z e "Öz yerim, kutlu yerim, yazık ah!" (Bay-Bulun I (Y 42) (Barutcu Özönder, 1998: 177-178).

Modern Türk dilinde Türkmen Türkçesinde *yer bilen gök* ibaresi aşağıdaki örneklerden (1)'de dünya (2)'de ufuk (çizgisi) anlamında kullanılmıştır:

(1) yer bilen gök arasında yeke burunğıım bardı "şu dünyada sahip olduğum tek bir devem vardı" (B.Kerbabayev-Aygıtlı Ādim)

(2) yer bilen göğün tapışyan yeri aksovult reñkini bulandırıp gan yokunlı al reñke övrülip başlayardı "yer ile göğün birleştiği yerdeki beyazlık bulanıp, kanı andıran al bir renge dönmeye başlıyordu" (B.Kerbabayev-Aygıtlı Ādim)

Tarihsel Türk dilinde gök kavramı ise iki temel sözcükle karşılanır: *teñri* ve *kök* sözcükleri. Bunlardan birincisi Orhun yazıtlarında geçen *teñri teg teñride bol-* (KT G 1; BK K 1 vb.) ifadesiyle dikkatleri çekmiştir. Bu kullanımın tercümesi Türkologlar tarafından tartışılmıştır. W.Thomsen bu ibarenin geçtiği cümlelerden KT G 1'i *moi kui ressemble au ciel, Bilghe (c.a.d. sage) kagan des Turcs, venu du ciel* "Ben Türklerin göğe benzeyen, gökten gelmiş Bilge Kağanı; bu zamanda tahta oturdum" şeklinde tercüme etmiştir (1896: 114=2002:160-161). H. N. Orkun bu ibareyi "göğe benzer gökte (mevcud) olmuş Türk Bilge Hakan bu zamanda [iktidar mevkiine] oturdum" şeklinde tercüme etmiştir (ETY, 1987:22). Radloff'un çevirisinin (1897) de Thomsen'in çevirisine yakın olduğunu belirten Talât Tekin de bu ibareyi "Tanrı gibi gökte olmuş (veya doğmuş)" tarzında tercüme etmiştir (1968: 261). Bununla birlikte Tekin bu kullanımda *teñri teg* ve *teñride bolmuş* şeklinde iki niteleme grubunun

bulduğunu söyler ve bunlardan birincisinin "Tanrı gibi, Tanrıca, ilahî" anlamında; ikincisinin ise "gökte olmuş" şeklinde değil, fakat "Tanrı'dan olmuş" şeklinde anlaşılması gerektiğini vurgular (2006: 73). Barutcu Özönder "*Teŋri teg teŋride bolmuş türük bilge kagan ve teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ibareleri üzerine" adlı makalesinde *Teŋri teg teŋride bolmuş türük bilge kagan* ibaresini "semavî Yaratıcı'dan olmuş Türk Bilge Kağan" şeklinde, *teŋri teg teŋri yaratmış türük bilge kagan* ibaresini ise "semavî Yaratıcı (tarafından) yaratılmış Türk Bilge Kağan" şeklinde tercüme eder. Özönder, *kök* sözcüğünün muhtemelen yalnızca görünen ve bütün katlarıyla birlikte gökleri karşıladığını, bununla birlikte *teŋri* sözcüğünün maddî gök yanında göğün ötesini de kastedtiğini belirtir. Türklerde *teŋri* sözcüğünün "gök" yanında "Yaratıcı, Allah, Tanrı" için de kullanılırken, *kök* sözcüğünün hiçbir zaman bu anlamda kullanılmadığına vurgu yaparak, *teŋri* ve *kök* sözcüklerinin tek başlarına "gök, sema" karşılığında kullanılmış olmalarının dilin *elipse* (giderme) hadisesiyle açıklanabileceğini belirtir (1994: 93-94).

teŋri ve *kök* sözcüklerinin erken dönem metinlerde sinonim kullanımları mevcuttur. Buddhist ve Maniheist metinlerde her ikisi de "cennet" anlamında, bir arada kullanılmışlardır:

kök teŋrike yoklagay "cennete yükselecek" (PP 57,2 = ED 709a)

Ancak *teŋri* sözcüğünün daha eski olduğu düşünülmektedir. Clauson sözcüğün muhtemelen proto-Türkçe dönemine ait olduğunu ve orijinal anlamının "gökyüzü" olduğunu ifade eder. Yine Clauson, Buddhist ve Maniheist metinlerde "Tanrı" anlamında kullanılmış sözcüğün bu anlamına İslamiyet döneminde geri dönüldüğünü belirtir (ED 523b).

Gök sözcüğü "gökyüzü" anlamıyla *teñri* sözcüğü ile yan yana dizimlendiği gibi *kalık* "gökyüzü" sözcüğü ile birlikte de dizimlenmiştir: *kök [kalık]da kalı-* (Maitr. 197r8) vb.

Eski Türklerde, gökyüzü, çok katlı ve çeşitli hükümdar ikametgâhlarının (*ordu*'ların), kulelerin (*ükek*'lerin) ve kapı eşiklerinin bulunduğu bir yapı olarak görülüyordu. Emel Esin, bu düşüncenin Buddhist ve Maniheist astrolojisine bağlanabileceğini söyler (2001: 40). Ancak İslâmiyet sonrasına ait metinlerde de göğün katlarına rastlanmaktadır:

yeti kat yer ve kök yâbândaki halk ... (KE 218v10)

Tarihsel Türk dilinde evrenle ilgili veya evrene atıfta bulunan her ifadede *yer:gök* karşıt çiftini bir arada bulmak mümkündür:

tänri yer bulgakin üçün ödiñe "gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle, ödlrine" (BK D 29)

ürünj köpükümin saçar men. üzä **t(ä)ñrikä** t(ä)gir, (a)sra **yirkä** kirür tir "Beyaz köpüklerimi saçarım, yukarıda göklere erişir, aşağıda yer(in dibin)e girer" (IB 20)

yaşıl **köktin** indi yağız **yirkä** söz / sözi birlä yalñuk ağır kıldı öz "söz yağız yere mavi gökten indi / kişi kendine sözüyle değer verdirdi" (KB 210)

bayat birmişin halk tıdumaz küçün / yağız **yir** yaşıl **kök** tirilse öçün "yağız toprak ile mavi gök, öç almak için birleşse bile / Tanrı'nın verdiği insan engel olamaz" (KB 1800)

körü barsa yinçge sakış hendese / munı birle **yir kök** bolur ol sasa "dikkat edersen, hendese ince hesaptır / bununla yer ve gök hesapları yapılabilir" (KB 2784)

sunup tutsa elgin eger kök közin / başınj **kökke** tegse yana **yirde** sen "elini uzatarak gökteki yıldızları tutsan / ve başın göğe değse bile sonunda yine yerdesin" (KB 6149)

başınj **kökke** tegse beğüklük atın / kirip yatgu ornuñ kara **yir** katın "büyüklük ve şöhretle başın göklere yükselse de / sonunda girip yatacağın yer kara toprağın altıdır" (KB 4820)

ol kim seni yaratdı, saña mülk berdi, **yer kök** teñrisi ol turur "O ki seni yarattı mal mül verdi, yerin ve göğün Tanrısı odur" (KE 43v21)

Fir'avn aydı: bilür-sen teñri men-men, **yer kökni** men yaratdım "Firavun dedi: bilirsin Tanrı benim, yeri göğü ben yatattım" (KE 111v9)

Begil yukarı bakdı, **gök** ırak **yir** katı didi "Begil yukarı baktı, gök uzak yer katı dedi" (DK 243-10)

yir tanığ olsun **gök** tanığ olsun "yer tanık olsun, gök tanık olsun" (DK 168-4) vb.

Sonuç

Anlam ilişkilerinden *karşıtlık* her dilde çeşitli şekillerde var olan fonksiyonel bir kavramdır. Dilin, dolayısı ile hayatın her anında farkında olalım veya olmayalım kullandığımız unsurlardır karşıt sözcükler. Çoğu zaman bilinçli bir şekilde anlatımı zenginleştirmek için bir söz sanatı, tezat sanatı olarak kullanımlarına başvurulur. Aristoteles hitabet sanatıyla ilgili eseri *Retorik*'te bir hatibin, kendisini dinleyenleri karşıtlarına karşı öfkeliendirecek şekilde konuşması gerektiğini vurgular ve *öfke ve sakinlik; dostluk ve düşmanlık; korku ve güven; utanç ve utanmazlık; sevecenlik ve zalimlik* gibi karşıtlıklara değinir. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* adlı eserinde "Bir fikir zıddıyla veya mukabiliyle daha kuvvetle anlatılır" der (1980: 184). Tezat, kavramların karşılaştırılmasına dayanan, aralarında bir ilgiden dolayı, birbirine muhalif iki anlamı bir ifadede toplayan bir edebî sanattır (1980: 184). Anlam ile ilgili edebî sanatlar içinde düşünceye ve birinci derecede zekâyâ bağlı bir edebî sanattır (1980: 183). Türk dilinin yazılı en eski metinlerinde de her biri aynı zamanda güçlü birer hatip olan Hakanlar halklarına seslenirken bu söz sanatından yararlanmışlardır. Bu ve diğer pek çok söz sanatının kullanılması belki yazılı bu en eski metinlerin tarihlerinin belirlenmesini de etkilemiştir. Onların ne kadar eski ve köklü bir dile ait olduklarını göstermiştir.

Karşıtlar dili konuşanın mantığını, kavramları adlandırışını ve anlamlandırışını gözler önüne sererler. Karşıtlıkların kullanımı kişisel olabildiği gibi genel dil mantığına, anlatım yoluna veya dil içi dünya görüşüne de bağlı olabilir. Bu yönüyle de karşıtlıkların kullanımı kültürel eğilimlere ışık tutar. Orhun Yazıtlarında yaşanan

sınırlar, komşu halklarla sosyal ve siyasal ilişkiler, anlaşmazlıklar durumunda yapılan savaşlar, yeni toprakların keşfi, yönlerden kurulu bir karşıtlıkla somut ve çarpıcı olarak ifade edilmiştir:

tokuz oguz begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid katıgdı tınla: ilgerü kün tugsıkka birigerü kün ortusınaru kuurıgaru kün batsıkıña yırıgaru tün ortusınaru anta içreki bodun koop maña körür "Dokuz Oğuz beyleri (ve) halkı, bu sözlerimi iyice işitin (ve) sıkıca dinleyin: İleri(de) gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir" (KT G2).

(1) Bütünleyiciler (2) Yön gösteren karşıtlıklar (3) Derecelenebilen karşıtlıklar (antonimler) (4) Katışık karşıtlıklar şeklinde türlere ayrılan karşıtlıkların en geniş alt grubu yön gösteren karşıtlıklardır. Yön gösteren karşıtlıklar *kuzey:güney; doğu:batı* gibi dört temel yönle birlikte *sağ:sol, ön:arka, ileri:geri, aşağı:yukarı* gibi diğer saf karşıt yönleri gösteren çiftlerden kurulur. Bulardan *aşağı:yukarı*'nın dikey bir boyutta yönselliği kesindir ve bu sebeple bu karşıtlık çifti ikili yön gösteren karşıtlara gösterilebilecek en iyi örneklerden biridir. Bu yüzden ki bu çalışma Türk dilinde yön gösteren AŞAĞI:YUKARI sözcükleri üzerine kurulmuştur.

Yön gösteren karşıtlıklar üzerine yapılan bu çalışmada tarihsel Türk dilinde AŞAĞI yönünü karşılamak için *kudı, asra, astın ve ast, altın ve alt, aşak(a)* sözcüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Tarihsel Türk dilinde YUKARI yönü ise *üze, üstün ve üst, örü, yokaru, yügerü* sözcükleri ile karşılanmaktadır.

Tarihsel Türk dilindeki bu tablo bugün Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde AŞAĞI ve YUKARI sözcükleri korunup devam ettirme, terk etme ve yerini almaları şöyle karşımıza çıkmaktadırlar: Türkiye Türkçesi AŞAĞI sözcükleri *aşağı, alt, ast, alçak* sırasıyla *yukarı, üst, yüksek* YUKARI sözcükleri ile *aşağı:yukarı, alt:üst, ast:üst, alçak:yüksek* karşıtlık çiftlerini kurarken, Türkmen Türkçesinde AŞAĞI

sözcükleri *aşa:k*, *ast* sırasıyla *yokarı*, *üst* YUKARI sözcükleri ile *aşa:k:yokarı*, *ast:üst* karşıtlık çiftlerini kurar. Tarihsel Türk dilinin *kudı* AŞAĞI sözcüğü ise modern Türk dilinde Tuva Türkçesinde *kudu* (TuvRSI. 1968: 262a), Saha Türkçesinde *xotu* (YakutRSI. 503b), Özbek Türkçesinde *kuyi* (ÖTİL-II, 613c), Sarı Uygur Türkçesinde *kozi*, *kozu*, *kuzı*, *kuzu* (VEWT, 275a) şeklinde, Türkiye Türkçesinde *yüzükoyun* birleşik sözcüğünde saklanabilmiştir.

Tarihsel ve modern Türk dilinde yukarıda saydığımız bu yön gösteren sözcükler için konu külliyatımızda yer alan eserlerden tespit edilen ideal karşıtlık çiftleri ise şunlardır:

Tablo 1. *yokarı* yön sözcüklerinin zıtlık çiftleri

*üz ve türevleri ile zıt karşıtlar çifti oluşturan	*yokaryu ile zıt karşıtlar çifti oluşturanlar	*örü ile zıt karşıtlar çifti oluşturanlar
üzâ: asra	yokaru:kudı	örü :kudı
altın:üzâ	yokarı:aşak	örüki kudıkı
üstürti:kudı	yukarı: aşağı	örüräk:kudı
altın:üstün		
üstüräk:kudırak		
astın:üstün		
ast:üst, alt:üst		

Tablo 2. *aşağı*-yön sözcüklerinin zıtlık çiftleri

<i>as*</i> ve türevleri ile zıt karşıtlar çifti oluşturan	*al ve türevleri ile zıt karşıtlar çifti oluşturanlar	*kudı ile zıt karşıtlar çifti oluşturanlar	<i>aşak(a)</i> ile zıt karşıtlar çifti oluşturanlar
üzâ: asra	altın:üzâ	üstürti:kudı	yokarı:aşak
astın:üstün	altın:üstün	üstüräk:kudırak	
		yokaru:kudı	
		örü :kudı	
		örüki kudıkı	
		örüräk:kudı	

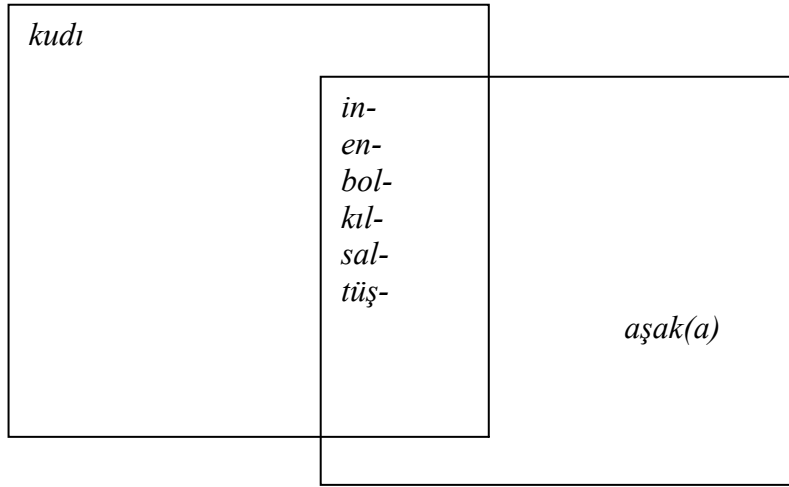
Yukarıdaki tabloda yer alan AŞAĞI:YUKARI sözcüklerinin, bugün modern Türk dili alanında kimi Türk lehçelerinde yaşayan biçimlerinin *kuzey:güney* temel yönleri gösterebildikleri de tespit edilmiştir: SUyg. *kozi* “kuzey” (VEWT, 275a), Saha *xotu* “kuzey” (YakutRSI. 503b), *altınsarıh* “kuzey” (HakRSI. 1953: 24b), Trkm. ağ. *yokori* “güney” (TDGDS, 104), *üstınsarıx* “güney” (HRSI.,1953: 257a). Bu kullanımlar, lehçe konuşurlarının kendilerini yaşadıkları bölgedeki belki büyük bir dağ veya nehir ya da etraflarında yaşayan diğer kavimlere göre konumlandırmalarına bağlı olarak ortaya çıkmış kullanımlardır.

AŞAĞI:YUKARI sözcükleri çoğu zarf ve son çekim edatı türünden sözcükler olmakla birlikte, *aşağı:yukarı* fikrini içlerinde barındıran ve fiillerden kurulu karşıtlıklar olarak karşımıza çıkan tersinirler de yön gösteren karşıtlıklar olarak görülmektedirler: *yükselmek* ↑:*alçalmak* ↓, *inmek* ↓:*çıkılmak* ↑, *batmak* ↓:*çıkılmak* ↑, *inmek* ↓:*binmek* ↑, *tırmanmak* ↑:*inmek* ↓, *oturmak* ↓:*kalkmak* ↑ v.b.

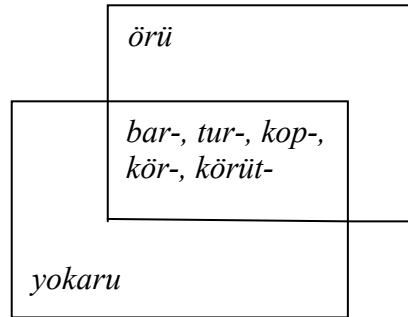
Fiillerden kurulu karşıtlıklar olan tersinirler incelendiğinde tarihsel Türk dilinde AŞAĞI:YUKARI yön anlamını içinde barındıran çok sayıda tersinir görülmektedir. Bugün Türkiye Türkçesindeki tek bir *yüksel-* YUKARI fiili için tarihsel Türk dilinde *ag-*, *kalı-*, *kop-*, *kötür-*, *ör-*, *ün-*, *yükse-* fiillerinin kullanılması tarihsel Türk dilinin söz varlığının zenginliğini göstermektedir. Tarihsel Türk dilinde bu YUKARI fiilleri, modern Türk diline nazaran, karşıtları AŞAĞI fiilleri ile de çok sayıda karşıtlık çifti kurma gücüne sahiptiler: Tarihsel Türk D.: *ag-* : *en-*, *ag-* : *il-*, *kalı-* : *in-*, *kalk-* : *in-*, *kalk-* : *otur-*, *kop-* : *kon-*, *kop-* : *yat-*, *yir öp-* : *örü kop-*, *öl-* : *(gerü) kop-*, *tur-* : *yat-*, *udı-* : *tur-*, *otur-* : *ayağa tur-*, *kir-* : *ün-*; Modern T. D.: TTü. *in-* : *çık-*, *in-* : *bin-*, *otur-* : *kalk-*, *yat-* : *kalk-*, Trkm. *in-* : *çık-*, *düş-* : *mün-*, *otur-* : *galk-/yerinden tur-*, *yat-* : *galk-/oyan-* gibi.

Tarihsel Türk dilinde bu AŞAĞI ve YUKARI tersinirlerinin (fiillerinin) AŞAĞI:YUKARI sözcükleri ile de ilişkileri tespit edilmektedir. AŞAĞI fiilleri AŞAĞI isimleri ile bir araya gelirlerken, YUKARI fiilleri de YUKARI isimleri ile bir araya gelmişlerdir. Örneğin *kudı* "aşağı" sözcüğü aşağı yönünde gerçekleşen *in-/en-, sal-, tüş-* fiilleriyle birlikte kullanılırken; *örü* "yukarı" sözcüğü yukarı yönünde gerçekleşen *tur-, kop-* fiilleriyle birlikte kullanılmıştır. Bkz. Tablo 3 ve 4:

Tablo 3:

Tablo 4:

AŞAĞI:YUKARI yön gösterenleri tarihsel ve modern Türk dilinde sadece temel anlamlarında değil, metaforik olarak da kullanılmışlardır. Eldeki bu çalışmada tarihsel Türk dilinde yön gösterme açısından metonimik unsurların metaforik olarak kullanımının ne kadar yaygın olduğu tespit edilmiştir. Tarihsel ve modern Türk dilinde AŞAĞI:YUKARI yön gösterenlerinin kullanım alanları, AŞAĞI ve YUKARI yön

gösteren sözcüklerinin metaforik anlamlarının dört alanda kavramsallaştırıldığını göstermektedir: (1) NİCELİK/MİKTAR, (2) SOSYAL STATÜ, (3) DURUM, (4) ZAMAN. Bu metaforik anlamların kavramsallaştırıldığı dört alan, dillerin kültürel özellikleri dışında gelişen, evrensel alanlar olarak da algılanabilirler. Nitekim Lan Chun, İngilizce ve Çince'deki *aşağı:yukarı* metaforlarını karşılaştırdığı çalışmasında bu dört alanı tanımlar (Bkz. Chun 2002).

Metaforik anlamların kavramsallaştırıldığı bu dört alana göre, bu çalışmada ele alınan AŞAĞI:YUKARI sözcüklerinin Türk dilindeki metaforik uzanımları ise şöyledir:

(1) MİKTAR olarak fazla olan *yukarıdır* : miktar olarak az olan *aşağıdır* (artan fiyat, enflasyon oranı, sıcaklık derecesi, ses yukarıdır; azalan fiyat, enflasyon oranı, sıcaklık derecesi, ses).

(2) STATÜSÜ yüksek olan *yukarıdır* : statüsü yüksek olan *aşağıdır* (Yaratıcı, yönetici, hükmedici yukarıdır; yaratılan, yönetilen, hükmedilen aşağıdır).

BÜYÜK OLAN YUKARIDA, KÜÇÜK OLAN AŞAĞIDADIR.

TANRI YUKARIDA, İMÂN EDENLER/INSANLAR AŞAĞIDADIR.

YÜKSEK STATÜ YUKARIDA, DÜŞÜK STATÜ AŞAĞIDADIR.

KONTROL YAHUT GÜÇ SAHİBİ YUKARIDA, KONTROLE YAHUT GÜÇE MARUZ KALAN AŞAĞIDADIR.

BAŞINI AŞAĞI EĞMEK İTAAT ETMEKTİR.

(3) Daha çok arzulanan DURUM *yukarıdır* : daha az arzulanan durum *aşağıdır*.

MUTLU OLAN YUKARIDA, KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR.

ALÇAK GÖNÜLLÜ OLAN, ŞEFKATLİ OLAN YUKARIDADIR.

ALÇAK GÖNÜLLÜLÜK BÜYÜKLÜKTÜR, MERHAMET ETMEK BÜYÜKLÜKTÜR.

ALÇAK GÖNÜLLÜLÜK/İTAATKARLIK/UYUMLULUK AŞAĞIDADIR.

DEĞERSİZ OLAN, İTİBARI DÜŞÜK OLAN, KABA OLAN, YENİLMİŞ OLAN AŞAĞIDADIR.

KEDERLİ OLAN AŞAĞIDADIR.

ERDEMSİZ OLAN AŞAĞIDADIR.

(4) Daha erken bir ZAMAN *aşağıdır* : (daha geç bir zaman *yukarıdır*). Türk dilinde zaman kavramı *su gibi akar*↓ ve bu sebeple tarihsel Türk dilinde *asra* aşağı sözcüğünün daha erken zamanı bildirmek için kullanıldığı tespit edilmiştir: *asragı kün* “evvelki gün” (VEWT 28b), *asra kün* (Tuh.5a.5) "iki gün önce", *yasragı kün* “evvelki gün” (Zaj.1958:25) ve *esrekü kün* "id." (Hou.48).

Türk dilinde SOSYAL STATÜ yalnızca *aşağı:yukarı* sözcükleri ile değil *baş:ayak* ve bu çiftin uzantısı olarak kabul edilen *bey:uşak* metaforik karşıtları ile de ifade edilmiştir. *Baş:ayak*'ın vücutta dikey boyuttaki karşıtlığı kesindir. *Baş* yukarıdır, *ayak* aşağı. Toplumlarda görülen sosyal tabakalaşmalar da aynı şekildedir: *kagan* "kağan" yukarıdır, *bodun* "halk" aşağı; *bey* "bey" yukarıdır, *kara(baş)* "hizmetçi" veya *kul* "köle" aşağı. Benzer şekilde tarihsel ve modern Türk dilinde bir diğer temel ve metaforik anlamda yön gösteren karşıtlık çifti de *yer:gök*'tür. Evrende *yer* aşağıdadır, *gök* yukarıda. *Yer:gök* karşıtları, kendileriyle özdeşleştirilen kutsal kavramlar ile de SOSYAL STATÜ gösterirler: TANRI YUKARIDA, İMÂN EDENLER/İNSANLAR AŞAĞIDADIR.

Sonuç olarak, bir dil konuşurunun sözlüksel hafızasında önemli bir yer işgal eden ve dil konuşurunun dil davranışını gözler önüne seren, kültürel eğilimlere göre biçimlenebilen, genel itibariyle anlam bilimin karşıtlık, özelde ise yön gösteren karşıtlık kavramı daha uzun süre üzerinde durulması ve tartışılması gereken kavramlar olarak karşımızda durmaktadırlar.

İngilizce-Türkçe Karşıtlık Kavramları Sözlüğü

Tezin teoriği için kullanılan kaynakların büyük bir kısmının İngilizce olmasından ötürü verilen bu İngilizce-Türkçe Kavramlar Sözlüğünde yer alan kavram ve terim adlarından bazılarının Türkçe kaynaklarda da rastlanmıştır. Örneğin "*karşıtlık*" terimi daha önce John Lyons'ın *Kuramsal Dilbilimine Giriş* (1983) adıyla Türkçe'ye de çevrilen *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı çalışmasında, Ferdinand Saussure'ün *Genel Dilbilim Dersleri*'nde (1998, Çeviren: Berke Vardar), Berke Vardar başkanlığında hazırlanan *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde (1998), Doğan Aksan'ın *Anlam Bilim Konuları ve Türkçenin Anlam Bilimi*'nde (1999) kullanılmış bir terimdir. John Lyons'ın *Kuramsal Dilbilimine Giriş*'inde *zıt anlamlılık*, *bütünleyicilik* ve *karşıtsallık* terimlerine rastlanmaktadır (s.411). Karşıtlık türlerinden "*bütünleyiciler*" terimi Berke Vardar başkanlığında hazırlanan dil bilimi terimleri sözlüğünde ve Zeynel Kıran'ın *Dilbilime Giriş* (2001) adlı çalışmasında da kullanılmıştır. Kıran, karşıtlık türlerinden *counterparts* için de "*karşılık*" terimini kullanmıştır, ki biz de bu çalışmada aynı terimi "*karşılıklar*" şeklinde çoğul olarak kullandık. Bu saydığımız terimlerin dışında Doğan Aksan'ın yukarıda adı geçen eserinde (1999) karşıtlık türlerinden *ilişkisel karşıtlıklar* (s130), *dereceli karşıtlıklar* (s131), *yön gösteren karşıtlıklar* (s.131) ile bütünleyiciler için *ikili karşıtlıklar* (s.129) ve morfolojik karşıtlıklar için *biçimsel ilişkili karşıtlıklar* (s.130) terimleri kullanılmıştır. F. R. Palmer'ın *Semantik-Yeni Bir Anlambilim Projesi* (2001) adıyla Türkçeye'de aktarılan *Semantics-A New Outline* adlı eserinde *zıtanlamlılık* (*antonymy*) ve *ilişkisel zıtlar* terimleri kullanılmıştır. Bu belirtilenler dışında aşağıda

yer alan İngilizce terimlerin Türkçe karşılıkları bizim tercüme ettiğimiz ve önerdiğimiz terimlerdir.

Antipodals: Zıtlar. Terimlerinden biribcisi bir eksen boyunca bir yönde uç gösterirken, ikincisi aynı ucu diğer yönde gösteren bir yön gösteren karşıtlık türüdür.

Antonym (bkz. Gradable opposites): Antonimler = Derecelenebilen karşıtlıklar: *sıcak:ılık:serin:soğuk* vb.

(Inherit) Binarity: (Temel) İkिलik. Karşıtlığın özelliklerinden biridir. Bu özelliğe göre bir karşıtlık grubunun sadece iki üyesi olabilir ve bu ikili arasındaki karşıtlık temel, bilinen bir karşıtlık olmalıdır.

Complementaries: Bütünleyiciler. Karşıt kelimeler arasındaki kavramsal alanın iki bölüme ayrıldığı karşıtlık türüdür. Bütünleyiciler arasında mantıken bir orta değer yoktur. Örnek: *ölü:diri*.

Complementarity/ Contradictory: Bütünleyicilik. Kavramsal alanın kelime çiftleri arasında iki bölüme ayrıldığı bir karşıtlık türüdür: *ölü:diri, erkek:dişi* gibi.

Converses: Tam tersinirler. İlişkisel karşıtlıklar olarak da bilinir. Bir eksen boyunca birinin diğeri ile bağının yönünü belirleyerek, iki varlık arasındaki ilişkiye değinen karşıtlıklardır.

Counterparts: Karşılıklar. Değişmez bir yüzey ya da şekildeki herhangi bir sapma veya düzensizlik ile o yüzey ya da şeklin asıl tanımlanan yönü arasındaki karşıtlıktır: *sirt:yiv, tepe:vadi, tümsek:çukur* gibi.

Counteractives: Önleyiciler. Bütünleyici karşıtların bir türüdür. Üçlü karşıtlık terimlerinden oluşurlar. İlk terim saldırgan bir hareketi gösterir ve ikincisi

birinciyi nötürleme/yansıztlaştırma ölçüsünü gösterir: *saldırmaq: savunmaq: teslim olmak* gibi.

Directional opposites: Yön gösteren karşıtlar. En basit şekilde, günlük hayatımızda sıkça kullandığımız, karşıt yönlerdeki hareketi gösteren kelimeler olarak tanımlanabilirler.

Equipollent Antonyms: Eşit kutuplu antonimler. Genel olarak öznel duyuları veya hisleri ifade eden antonimlerdir.

Gradable opposites (bkz. Antonyms): Derecelenebilen karşıtlıklar-*sıcak/ılık/soğuk, beyaz/gri/siyah* vb.

Hyponymy: Sözcükler arasındaki anlamsal içerimle ilişkisi. Örneğin kaplan, hayvanla alt anlamlılık ilişkisi kurar.

Impure Opposites: Katışık karşıtlıklar. İçinde daha basit bir karşıtlığın anlamını barındıran karşıtları ifade etmek için Cruse tarafından önerilmiş bir terimdir. Değerlendirin: *deve: cüce / büyük:küçük*.

Incompatibility: Bağdaşmazlık. Eğer iki kelimenin ifade ettikleri anlamlardan biri diğerininkine zıt bir özellik içeriyorsa bunlar bağdaşmazdır.

Independent reversives: Bağımsız tersinirler. Tersinirlerin bir alt grubudur. Morfolojik olarak sıfat karşıtlıklardan elde edilen tersinirlerdir: *uzamak:kısalmaq* gibi.

Interactives: Birbirini etkileyenler. Bütünleyici karşıtların bir türüdür. İlişkinin 'etki-tepki' türüne sahip bütünleyici karşıtlardır: *emretmek: (emirlere) uymak* gibi.

Indirect Converses: Dolaylı tam tersinirler.

Morphological opposites: Biçimsel / morfolojik karşıtlıklar. Biçimsel metodlarla, yani eklerle kurulan karşıtlık türüdür.

Near-opposites: Yakın karşıtlar. Katışık karşıtlar için Lehrer ve Lehrer tarafından önerilmiş bir terimdir. Bkz. **Katışık karşıtlar**.

Opposite: Karşıt.

Opposition: Karşıtlık. En basit anlamıyla aynı semantik boyutu paylaşan iki kelime olarak tanımlanır.

Oppositeness: Karşıtlık. Krş. **Opposition**.

Orthogonal opposites: Dikey karşıtlar. Yön gösteren karşıtlıkların her biri diğer ikisiyle dikey olarak karşıt olarak hesap edilir.

Oxymoron: Yakın zıt anlamlılık. Zıt anlamlı iki kelimenin genellikle aynı cümle içinde birbirine yakın olarak kullanılmasıdır.

Overlapping Antonyms: Çatışan antonimler. Anlamlarının bir parçası gereği kutupsal olan, çiftlerinden biri “tavsiye edilen” iken diğeri “tavsiye edilmeyen”i ifade eden antonimlerdir.

Paradox: Uzak zıt anlamlılık. Zıt anlamlı iki kelimenin bir bütün içinde birbirinden uzak olarak kullanılmasıdır.

Patency: Barizlik. Cruse’a (2000) göre karşıtlığın özelliklerinden biridir. Bu özelliğe göre karşıtlık çiftleri arasındaki ilişki bariz olmalıdır.

Polar Antonyms: Kutupsal antonimler. Çiftlerinin hepsi mukayese kabul eden ve çok/az/bir hayli/bayağı/biraz/fazla gibi derece niteleyicilerle derecelenebilen antonimlerdir

Pseudo-comparatives: Sahte-karşılaştırmalılar.

Pseudo-Opposites: Sahte karşıtlar. Karşıtlığın iki terimi arasında simetri eksikliğinin söz konusu olduğu durumlardır: *küçük:kocaman* gibi.

Pure Opposites: Saf karşıtlar. Hangi semantik boyuta dahil olduğu kolay anlaşılan, iyi, birbiriyle uyumlu karşıtlık çiftleridir: *büyük:küçük* gibi.

Relational opposites: İlişkisel karşıtlar. Bir eksen boyunca birinin diğeri ile bağının yönünü belirleyerek, iki varlık arasındaki ilişkiye değinen karşıtlıklardır.

Restutives: Dönücüler. Tersinirlerin bir alt grubudur. Üyelerinden biri muhakkak bir önceki duruma dönmeyi gösteren çiftlerden meydana gelen karşıtlıklardır: *bozmak: tamir etmek* gibi.

Reversives: Tersinirler. İki uçta bulunan durum arasında karşıt yönlerdeki hareketi veya daha genel olarak değişimi gösterme özelliğine sahip, fiil türünde kelimelerden oluşan karşıtlıklardır.

Reversivity: Tersinirlik. Krş. **Reversives.**

Reversible: Tersinebilir. Krş. **Reversives.**

Satisfactives: Tatmin ediciler. Bütünleyici karşıtların bir türüdür. terimlerden biri bir şeyler yapma teşebbüsü gösterirken diğlerinin başarılı performans gösterdiği örneklere işaret ederler: *uğraşmak : başarmak* gibi.

Scale: Ölçüt

Semantic Dimension: Semantik boyut. Örneğin gerekirse *sıcak* ve *soğuk* DERECE semantik boyutunu paylaşan iki kelimedir.

True-comparatives: Gerçek karşılaştırmalılar.

Kaynaklar

- AFANASEVA, P. S.- HARİTONOVA L. N. (Red.) (1968): *Russko-Yakutskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- AĞCA, Ferruh, (2006): "Maniheist ve Budist Türkçe Metinlerin Tarihlendirilmesinde Kullanılan Ölçütler", *Türkbilig*, Güz, 2006, Sayı:12, Ankara, 3-37.
- AKSAN, Doğan, (Haz.) (1976): *Sözcük Türleri- I*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (1978): *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- AKSAN, Doğan, (1999): *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara, Engin Yayınevi.
- AKSAN, Doğan, (2004): *Dilbilim ve Türkçe Yazıları*, İstanbul, Multilingual Yayınları.
- AKSOY, Ömer, Asım, (1988): *Deyimler Sözlüğü*, İstanbul, İnkılâp Yayınları.
- ALLWOOD J., L.G. ANDERSSON, Ö. DAHL, (1977): *Logic in Linguistics*, Cambridge.
- Al-Rabghuzi, *Qisas al-Anbiya, An Eastern Turkish Version*, (1995): Edited by: H.E. BOESCHOTEN, M. VANDAMME, Semih TEZCAN, Leiden-New York-Köln: E.J.Brill.
- ALTAYLI, Seyfettin. (2005): *Azerbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Prestij Matbaası.

- ALTAYEVA, S. (Red.) (1976): *Türkmen Diliniñ Frazelogik Sözlügi*, Aşgabat, İlim Neşriyatı.
- AMANSARIYEV, C., (1970): *Türkmen Dialektologiyası*, Aşgabat, Türkmenistan Neşriyatı.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1951): Edib Ahmed B. Yükneki, *Atabet'ül Hakayık*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965): *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1965): “Türkçede Cihet Mefhumu ve Bunun İle İlgili Tâbirler”, *Türkiyat Mecmuası- XIV*, 1-24.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979): *Kutadgu Bilig, I-Metin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1974): *Kutadgu Bilig, II-Çeviri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1979): *Kutadgu Bilig, III-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, Reşid, Rahmeti, (1987): *Vekayi Babür'ün Hatıratı*, I-II Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARIKOĞLU, Ekrem, (2005): *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ATA, Aysu, (1997): Nasrû'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, *Kıyasü'l-Enbiya, Giriş-Metin, Tıpkıbasım*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ATA, Aysu, (2004): *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası), Giriş-Metin-Dizin-Notlar*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATABAY, N.- KUTLUK İ.-ÖZEL S., (1976): *Sözcük Türleri I (Ad, Sıfat, İlgeç, Adıl, Belirteç)*, Yöneten ve Yayına Hazırlayan: Doğan Aksan, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATALAY, Besim, (1992): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, IV. Cilt, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATEŞ, Süleyman, (1975), *Kur'an-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- BANG, W. Und A. Von GABAIN (1930): *Uigurische Studien*, I. *Das Sündenbekenntnis aus dem Suvarnaprabhāsa*, UJb., Bd. X, H.3, 193-207.
- BANGUOĞLU, Tahsin (1998): *Türkçenin Grameri*, 5. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTCU, Sema, (1987): *Uygurca Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- BARUTCU, Sema, (1992). "ETü. *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastirkaki Çinkirtü Yörüglerning Kingürü'sinde Örneklerle Giderme (Ellipse) Açıklaması*", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ahmet Temir Armağanı, XXX/1-2, Ankara, 143-148.

- BARUTCU Özönder, F. Sema, (1994). “*Teñri teg teñride bolmuş türük bilge kagan ve teñri teg teñri yaratmış türük bilge kagan ibareleri üzerine*”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof.Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan*, Ankara, 89-100.
- BARUTCU Özönder, F. Sema, (1998). *Üç İtigsizler, Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks- XXX Levha*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTCU Özönder, F. Sema, (1998). “Yenisey Kitabeleri ve Yer Sular”, *Journal of Turkish Studies (TUBA/Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 22, 171-184
- BARUTCU Özönder, F. Sema, (2002): “Türk Dilinin Tarihi Dönemleri Üzerine Birkaç Söz”, *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları*, Nisan 3, Ankara, 203-210.
- BARUTCU Özönder, F. Sema, (2003): "Erken Orta Türkçede Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma", *Kök Araştırmalar*, Cilt V, Sayı I, Bahar 2003, 13-33.
- BARUTCU Özönder F. Sema (2008), *Kök Türk Kağanlığı Yazıtları*, KÖKSAV Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi, Ankara (Baskıda).
- BASKAKOV, N. A. (Red.) (1953): *Hakassko-Russkiy Slovar*, Moskva.
- Başkurt Teleneñ Süzlege*, (1993): İke Tomda, Moskva, Russkiy Yazık.
- BATTAL, Aptullah (1934): *İbn-Mühennâ Lûgatı*, (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün indeksi), İstanbul, Devlet Matbaası.
- BAYCANOV, B. (1991): *Antonimi v Turkmenskom Yazıke*, Aşgabat, İlim.
- BİLGEGİL, Kaya (1980): *Edebiyat Bilgi ve Teorileri, I Belâgat*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, Sevinç Matbaası.

- BODROGLİGETİ, A. J. E. (Temmuz -2002): "Orta Türkçe'de Hareket Fiillerine Gelen Lokatif Hali Tamlayıcıları", *Türk Kültürü*, Çev.:Yıldız Kocasavaş, Sayı: 471, 433-441.
- BOROVKOV, A.K., (2002): *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, Çev.: Halil İbrahim Usta-Ebülfez Amanoğlu, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet, (1931): Abu Hayyan, *Kitāb al-İdrāk li-lisān al-Atrāk*, İstanbul, Evkaf Matbaası.
- CEYLAN, Emine, (1996): *Çuvaş Atasözleri ve Deyimleri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:10, Ankara, Simurg.
- CHUN, Lan, (2002): "A cognitive approach to Up/Down metaphors in English and Shang/Hia metaphors in Chinese", Altenberg, Bengt (Editor), *Lexis in Contrast, Corpus-based approaches*, Philadelphia, USA: John Benjamins Publishing Company, 151-184.
- CLAUSON, Gerard, (1960): *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan*, Faximile Text with An Introduction and Indies, London.
- CLAUSON, Gerard, (1972): *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford, Clarendon Press.
- CLAUSON, Gerard, (1979): "The Chronological Classification of Old Turkish Texts", *Central Asiatic Journal*, Vol.23, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- CRUSE, Alan, (1986): *Lexical Semantics*, Cambridge, Cambridge University Press.

- CRUSE, Alan, (2000): *Meaning in Language, An Introduction to Semantics and Pragmatics*, New York, Oxford University Pres.
- CRYSTAL, David, (2003): *A Dictionary of Linguistics&Phonetics*, Fifth Edition, Blackwell Publishing.
- CUMAKUNOVA, Güلزura, (2005): *Türkçe-Kırgızca Sözlük*, Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- ÇAĞATAY, Saadet, (1945): *Altun Yaruk'tan İki Parça*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Yayınları.
- ÇAĞATAY, Saadet, (1957): "Eine Ellipsen in Türk-Dialekten", *UJb* XXIX/3-4, 231-239.
- ÇANKOVA, D. İ. (Red.) (1961): *Russko-Hakasskiy Slovar*, Moskva, Hakasskiy Nauçno-İssledovatelskiy İstitut Yazıka, Literaturı i İstorii.
- Çince-Türkçe Sözlük Toplamı* (1990): Beijing, Pekin, Halk Yayınevi.
- DANKOFF, R., J. KELLY, (1982-1984-1985): *Mahmūd al-Kāşğari's Divān Luğāti't-Turk*, I-II-III, Harward University Press.
- DEMİRKAYA, Hilmi, Turhan ÇETİN, Halil TOKCAN (2004): "İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerine Yön Kavram Öğretiminde Kullanılabilecek Metotlar", *Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, Cilt:24, Sayı:3, 39-70.
- Derleme Sözlüğü*, (1993): 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- DOERFER, G., (1976): "Das Vorosmanische (Die Entwicklung Der Oghusischen Sprachen Von Den Orchoninschriften Bis Zu Sultan Veled)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1975-1976), 81-131.
- DOERFER, G., Semih TEZCAN, (1980): *Wörterbuch Des Chaladsch*, Budapest, Akadémia Kiadó.
- DOERFER, G., Wolfram HESCHE, (1993): *Chorasantürkisch*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Drevnetyurkskih Slovar*, (1969): Leningrad, Izdatel'stvo Nauka Leningradskoe Otdelenie.
- DURAN, Suzan, (1956): "Türkçede Cihet ve Mekan Gösteren Ek ve Sözcükler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1988, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1-110.
- ECKMANN, Janos, (2003): *Çağatayca El Kitabı*, 3. Baskı, Hazırlayan: Günay Karaağaç, Ankara, Akçağ Yayınları.
- EGOROV, V. G., (1964): *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican, (1984): *Kutadgu Bilig Grameri-Fiil*, Ankara, Gazi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- ERDAL, Marcel, (1991): *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, Volume I-II, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel, (2004): *A Grammar of Old Turkic*, Handbook of Oriental Studies, Section Eight-Central Asia, Leiden; Boston; Köln: Brill.

- ERDEM, Melek, (1998): *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*, Ankara, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ERDEM, Melek, (2003): *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:6, Ankara, Köksav.
- ERDEM, Melek, (2004). "Oğuz grubu Türk Lehçelerinde Eş Anlamlılık", *Zeynep Korkmaz Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 147-162.
- ERDEM, Melek, (2006): "Türkmen Türkçesinde Hareket Fiillerinin 'İstem'e Göre Anlam Değişimleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, Haziran 2006, 42-50.
- ERGIN, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Faksimile*, 4. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGIN, Muharrem, (1997): *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGIN, Muharrem, (2005): *Dede Korkut Kitabı*, 33. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları.
- ESİN, Emel, (2001): *Türk Kozmogolojisine Giriş*, Toplu Eserler I, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Etimoloğışeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, (2000): Rossiyskaya Akademiya Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva, İzdatelstvo "İndrik".
- FEDOTOV, M. R., (1996): *Etimoloğışeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka, Tom I*, Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İstitut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.

- FRANK, Allen J. - Ceren TÄÇMURADOVA (Ed.) (1999): *Turkmen-English Dictionary*, Kensington, Maryland, Dunwoody Press USA.
- GABAİN, A. V. (1954): *Türkische Turfan-Texte in Brahmischrift*, Berlin, Akademie Verlag
- GABAİN, A. V., (1968): “Renklerin Sembolik Anlamları”, *Türkoloji Dergisi*, 107-113.
- GABAİN, A. V., (1988): *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAİN, A. V., (1998): “Eski Türkçe”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Haz.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:161, 22-66.
- GANIYEV, Fuat, AHMETYANOV, Rifkat, AÇIKGÖZ, Halil, (1997): *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan, İnsan.
- GODDARD, Cliff, (1998), *Semantic Analysis, A Practical Introduction*, Oxford, Oxford University Press.
- GORDON, W. Terrence, (1994): *C. K. Ogden and Linguistics*, 5 Volumes, London, Routledge/Thoemmes Press.
- GRØNBECH, K., (1942): *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*, Kopenhagen, Einar Munksgaard.
- GRØNBECH, K., (2000): *Türkçenin Yapısı*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GUIRAUND, Pierre, (1999): *Anlambilim*, Çev.:Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1971): *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1991): *Türk Dilinde Fiiller (En Eski Türkçeden Çağdaş Türk Şivelerine Kadar)*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (2000): *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

HALLIDAY, M.A.K., (1985): *An Introduction to Functional Grammer*, London, Edward Arnold.

HAMILTON, James, Russell, (1998): *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uyurcası*, Türkçeye Çevirenler: Ece Korkut-İsmet Birkan, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 11, Ankara, Simurg.

HAMZAYEV, M., Y., (1962): *Türkmen Diliniň Sözlügi*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

HAMZAYEV, M., Y., (Red.) (1970): *Grammatika Turkmenskogo Yazıka, Çast I, Fonetika i Morfologiya*, Aşgabat, İzdatelctvo Akademi Nauk Turkmenskoy SSR.

HATİBOĞLU, Vecihe, (1970): “Üstünkörü ve Yüzükoyun”, *Türk Dili*, Cilt 22, Sayı:223-228, 174-175.

HORN L. R., (1989): *A Natural History of Negation*, Chicago, The University of Chicago Press .

İslam Ansiklopedisi, (2003): Cilt 27, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- JACKENDOFF, Ray, (1993): *Patterns in the mind-Language and human nature*, New York, Harvester Wheatsheaf.
- JARRING, Gunnar, (1964): *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund, CWK Gleerup.
- KAFALI, Mustafa, (1996): “Türk Kültüründe Renkler”, *Nevruz ve Renkler, Türk Dünyasında Nevruz II. Bilgi Şöleni Bildirileri*, Yayına Hazırlayanlar: Sadık Tural, Elmas Kılıç, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 49-53.
- KAHRAMAN, Tahir, (1999): “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekimi Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri”, *Türk Gramerinin Sorunları II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 278-298.
- KARA, Mehmet- Ahmet KARADOĞAN, (2004): *Türkmen Türkçesi-Türkiye Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara, Çağlar Yayınları.
- KARABACAK, Esra, (1994): *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Old Anatolian Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile (Part I: Introduction and Text)*, Sources of Oriental Languages and Literatures 22, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- Karaimsko-Russko-Polskiy Slovar*, (1974): Redaksiya: N. A. BASKAKOVA, A. ZAYONÇOVSKOGO, S. M. ŞAPŞALA, Moskva, İzdatelstvo Russkiy Yazık.
- KARAMANLIOĞLU, Ali, Fehmi, (1989): *Seyf-i Sarâyi, Gülistan Tercümesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAYA, Ceval, (1994): *Uygurca Altun Yaruk, Giriş-Metin-Dizin*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KIRAN, Zeynel, (2001): *Dilbilime Giriş*, Ankara, Seçkin Yayınları.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, (2003): Muhammed Sâlih, *Şeybâni-Nâme*, (*Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme*), İstanbul, Çantay Yayınları.
- KOÇ, Kenan-BAYNİYAZOV, Atabek-BAŞKAPAN, Vehbi, (2003): *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (1994): *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, 3. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003): *Grammer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep, (2003): *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, Abdullah, (2004): *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 1v-235v/2)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- LAKOFF, George-Mark JOHNSON, (2005), *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, Çev:Gökhan Yavuz Demir, İstanbul, Paradigma.
- LEECH, Geoffrey, (1981): *Semantics:The Study of Meaning*, 2nd Edition, Penguin Books.
- LESSING, Ferdinand D., (2003): *Moğolca-Türkçe Sözlük*, 2 Cilt, Çeviren: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- LEVIN, Beth, (1993): *English Verb Classes and Alternation*, Chicago, The University of Chicago Press.
- LEVİTSKAYA, L. S., (Red.) (1989): *Etimolojişeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvi c, j, y)*, Moskva, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya.
- LEVİTSKAYA, L. S.-DİBO, A. V.- RASSADİN V. İ. (1997): *Etimolojişeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvi k̇ , k)*, Moskva, "Yazıki Russkoy Kulturu", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- LEVİTSKAYA, L. S.-DİBO, A. V.- RASSADİN V. İ. (2000): *Etimolojişeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (bukvi k̇ , k)*, Moskva, İzdatelstvo "İndrik", Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya.
- LYONS, John, (1977): *Semantics*, Volume I, Cambridge, Cambridge University Press.
- LYONS, John, (1983): *Kuramsal Dilbilime Giriş*, Çev.: Ahmet Kocaman, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, I Metin, II Tıpkıbasım*, (1995): Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos ECKMANN, Yayınlayanlar: Semih TEZCAN-Hamza ZÜLFİKAR, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mahmut b. Ali, *Nehcü'l-Feradis, III Dizin-Sözlük*, (1998): Hazırlayan: Aysu Ata, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1984): "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", Teil I, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 134, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 286-313.

- MAUE, Von Dieter-Klaus RÖHRBORN, (1985): “Ein ‘buddhistischer Katechismus’ in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift”, Teil II, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Band 135, Stuttgart, Kommissionsverlag Franz Steiner Wiesbaden GMBH, 68-91.
- MENGES, Karl, (1996): *The Turkic Languages and Peoples: an introduction to Turkic studies*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 42, Wiesbaden, Harrasowitz.
- MONGUŞ, D. A. (1988): *Orus-Tiva Ööredilge Slovari*, Moskva, Russkiy Yazık.
- MUEHLEISEN, Lynn Victoria, (1997): *Antonymy and Semantic Range in English*, Doktora Tezi, Northwestern University, Illinois (<http://www.f.waseda.jp/vicky/dissertation/>).
- MÜLLER, F. W. K., Herausgegeben von A.Von GABAIN (1931): *Uigurica*, IV Cilt, Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften in Kommission Bei Walter De Gruyter.
- NASKALI, Emine Gürsoy-Muvaffak DURANLI. (1999): *Altayca-Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NECİP, Necipoviç, Emir, (1995): *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çeviren: İklil KURBAN, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1987): *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ORUÇOV, Ä. Ä., (1966-1980-1983-1987), *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, Bakı, Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyatı.

- ÖGEL, Bahaeddin, (1991): *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I. Cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, (2002-2003): *Türk Mitolojisi I-II*, 4. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özbek Halk Şevalari Lugati*, (1971): Sorumlusu: Ş. Ş. Şoabdurahmanov, Taşkent, Fan Naşriyeti.
- Özbek Tilining İzahlı Lûgati*, (1981), I-II Cilt, Moskova, Rus Tili Naşriyeti.
- ÖZCAN, Aynur Öz, (Mart 2005): “Özbek Türkçesinde Olumsuz Yapıda kullanılan Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 52-67.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş, (1989): *Münyetü'l-Ğuzât 14th-Century Mamluk-Kipchak Military Treatise*, Text, Translation-Index, Sources of Oriental Languages&Literatures 13, Harvard University.
- PALMER, F.R., (2001): *Semantik, Yeni Bir Anlambilim Projesi*, Çev.: Ramazan Ertürk, Ankara, Kitâbiyât.
- PAASONEN, H., (1950), *Çuvaş Sözlüğü*, İstanbul, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PEKARSKIY, E., K., (1959): *Slovar Yakutskogo Yazıka*, Tom III, Vıpuski 10-13, Leningrad, Akademiya Nauk, SSSR.
- RADLOFF, W., (1928): *Uigurische Sprachdenkmäler*, Leningrad, Akademie der Wissenschaften.
- RADLOFF, W., (1893-1911): *Versuch Eines Wörterbuchs Der Türk-dialecte*, Erster Band, Snt.Petersburg.

- RÄSÄNEN, Martti (1969): *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RİFAT, Mehmet (2000): *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları* (2-Temel Metinler), 2. baskı, İstanbul, Om Yay.
- RÖHRBORN, K., (1977-81-88): *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien, Lieferung 1-4, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1991): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- RÖHRBORN, K.-MAYER A. L., (1996): *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VIII*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz.
- SAĞOL, Gülden, (1993): *An Inter-Linear Translation of The Qur'an Into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile* (Part I: Introduction and Text), Sources of Oriental Languages and Literatures 21, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- SAUSSURE, Ferdinand, (1998): *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev.: Berke Vardar, İstanbul, Multilingual Yayınları.
- SEREBRENİKOV, B. A. (1964): "K voprosu o proishojdeniy elementa k (g, q, γ) v okonçaniy datelno-napravitelnogo padeja v tyurkskih yazıkah" - *Kratkie coobşeniya İn-tanarodov Azii*, 83, Moskva, *Mongolovedenie i tyurkologiya*.
- SLEPTSOVA, P. A. (1972): *Yakutsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.

- SÖYÄGOV, Miratgeldi (Red.) (1999): *Türkmen Dilininin Grammatikası-Morfologiya*, Aşgabat, Ruh Neşiryatı.
- ŞÇERBAK, A. M., (1977): *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazukov (İmya)*, Leningrad, İzdatelstvo Nauka.
- THACKSTON, W., M., (1993): Zahirüddin Muhammed Bâbür Mirza, *Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.
- TANNAGAŞEVA, N. N. K. – Şükrü Haluk AKALIN, (1995): *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana, Çukurova Üniversitesi Basımevi.
- Tatar Teleneñ Añlatmalı Süzlege*, (1977-79-81): III Tomda, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- TAVKUL, Ufuk, (2000): *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Şinasi, (1980): *Maitrisimit nom bitig, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, 2. Teil: Analytischer und rückläufiger Index*, Berliner Turfantexte IX, Berlin, Akademie Verlag.
- TEKİN, Talat, (Ocak 1958): “ ‘Yüzükoyun’ Bileşiğinin Yapısı”, *Türk Dili*, Cilt 7 Sayı 76, 188-189.
- TEKİN, Talat, (1985): “Üze Zarfi Hakkında”, *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Araştırmaları Merkezi, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, Tebliğler, Türk Dili*, Cilt 1, İstanbul, 253-260.
- TEKİN, Talat, (1993): *Irk Bitig, The Book of Omens*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.

- TEKİN, Talat, (1994): “Türk Dillerinde Önseste y- Türemesi”, *Türk Dilleri Araştırmaları 4*, Ankara, Simurg, 51-66.
- TEKİN, Talat, (2000): *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:9.
- TEKİN, Talat, (2004): *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara, Öncü Kitap.
- TEKİN, Talat, (2006): *Orhon Yazıtları*, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TENİŞEV, E.R., (Red.) (1988): *Sravnitelno-istoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Morfologiya*, Moskva, Nauka.
- TENİŞEVA, E.R., (Red.) (1968): *Tuvinsko-Russkiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- XIII.Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1965-88): VIII Cilt, 2. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, Semih, (1974): *Das uigurische İnsadi-Sutra*, Berlin, Akademie Verlag.
- THACKSTON, W., M., (1993): Zahirüddin Muhammed Bâbü Mirza, *Bâbürnâme*, I-III, Harward University Press.
- THOMSEN, V. (2002): *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren: Vedat Köken, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep, (2003): *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK, Vahit, (2004): “‘Sağ’, ‘Oñ’, ‘Sol’ Sözcükleri ve Kavram Alanları”, *Türkbilig, Türkoloji Araştırmaları*, Bahar 7, Ankara, 125-136.

- Türkçe Sözlük*, (1998): II C., 9. Baskı, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NİYAZOV, Saparmırat Türkmenbaşı, (2001): *Ruhnama*, Birinci Kitap, Aşgabat.
- NİYAZOV, Saparmırat Türkmenbaşı, (2004): *Ruhnama*, İkinci Kitap, Aşgabat.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1933): *Türk Tefekkürü Tarihi*, I-II Cilt, İstanbul: Matbaai Ebüzziya.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, (1965): *Bilgi Ve Değer*, Ankara:Aytemiz Kitabevi.
- ÜNLÜ, Suat, (2004): *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TIEM 73 235v/3-450r7)*, *Giriş-Metin-İnceleme-Analitik Dizin*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- VARDAR, Berke (yönetiminde) (1998): *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, ABC Kitabevi.
- VASİLİEV, Yuriy, (1995), *Türkçe-Sahaca Sözlük*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VELİYEV, B.-İLYASOV, J., (1982): *Stavropol Türkmenlerinin Nakılları*, Aşgabat.
- WIERZBICKA, Anna, (1996): *Semantics:Primes and Universals*, Oxford, Oxford University Press.
- YALIM, Özcan, (1998): *Türkçe'de Yakın ve Karşıt Anlamlılar Sözlüğü*, Ankara, İmge Kitabevi.
- YUDAHİN, K. K., (1965): *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, Moskva, İzdatelstvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
- YÜCE, Nuri, (1993): *Mukaddimetü'l-Edeb, Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ZIEME, Peter, (1975): *Manichäisch-Türkische Texte*, Berlin, Akademie Verlag.

ZIEME, Peter, (1996): *Altun Yaruq Sudur Vorworte und das erste Buch*, Berliner Turfantexte XVIII, Brepols, Turnhout, Belgium.

ÖZET

SAĞLIK, G. Selcan, *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: AŞAĞI: YUKARI Sözcükleri*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, xxxvi +358s.

Bu tezin konusu tarihsel ve modern Türk dilinde yön gösteren karşıtlıklar içinde yer alan AŞAĞI:YUKARI sözcüklerinin tespiti ve bunların incelenmesidir. Tez, Önsöz, İçindekiler, Giriş, Kısaltmalar ve İşaretler başlıklarını takip eden 2 Bölümden meydana gelmektedir. 1. Bölüm *Karşıtlık Kavramı, Bakış ve Yaklaşımlar* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde karşıtlık kavramı teorik olarak tüm yönleri ve türleriyle incelenmiştir. 2. Bölüm *Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: AŞAĞI:YUKARI Sözcükleri* başlığını taşımaktadır. Bu bölümde dört alt başlık bulunmaktadır. Bunlardan ilki "2.1. *AŞAĞI:YUKARI Yön Gösterici Karşıtlar*"ıdır. Bu alt başlık altında *kudı, aşak(a), asra, astın, ast, altın, alt* aşağı ve *yokaru, yügerü, üze, üstün, üst, örü* yukarı sözcüklerinin etimolojik değerlendirmeleri yapılmış; kullanım alanları gösterilmiş; birleşim değerleri, içinde buldukları anlam olayları, karşıtları ve sinonimleri tespit edilmiştir. Bölümün ikinci alt başlığı olan 2.2. *AŞAĞI:YUKARI Tersinirleri ve Bunların AŞAĞI:YUKARI Sözcükleriyle İlişkileri* alt başlığı altında ise yön gösterenler grubuna giren ve fiillerin oluşturduğu tersinir karşıtlıklar ve bunların yukarıda sıralanan AŞAĞI:YUKARI sözcükleriyle ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Takip eden 2.3. *AŞAĞI:YUKARI Uzantısında Gelişen Karşıtlıklar Üzerine* alt başlığında vücutta dikey boyutta yön gösteren *baş:ayak* karşıtlığı ve bu karşıtlığın toplumsal yapıda sosyal tabakalaşmayı gösteren metaforik uzantısı olarak kabul ettiğimiz *bey:uşak* karşıtlığı ile evrenin oryantasyonunda dünyanın dikey boyutlarını gösteren *yer:gök* karşıtlığı üzerinde durulmuştur. Tez Sonuç, Kavramlar Sözlüğü, Kavramlar Dizini, Kaynaklar, Türkçe ve İngilizce Özet ile son bulmaktadır.

SUMMARY

SAĞLIK, G. Selcan, *Directional Opposites in Turkish Language: UP:DOWN Words*,
 Doctorate Thesis, Advisor: Prof. Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER, xxxvi +358p.

The subject of this thesis is to determine and examine UP:DOWN words which take place in directional opposites of historical and modern Turkish language.

The thesis consist of two chapters after the Preface, Contents, Introduction, Shortenings and Signs. First chapter is *Concept of Opposition, View and Approaches*. In this chapter, concept of opposition and opposition types have been examined in detail. The title of chapter two is *Directional Opposites in Turkish Language: UP:DOWN Words*. There are four sub-title in this chapter. First one is *Up:down Directional Opposites*. In this sub-title etymological evaluation of *kudi, aşak(a), asra, astın, ast, altın, alt* down and *yokaru, yügerü, üze, üstün, üst, örü* up words have been discussed and their usage domain has been shown as well as their valency, semantic relations, antonyms and synonyms have been set. The second sub-title of chapter two is *UP:DOWN Reversives and Their Relation with UP:DOWN Words*. In this sub-title directional opposites which form into verbs and their relations with UP:DOWN words have been tried to set. Than in the third sub-title under the topic of *About the Opposites in Relation to UP:DOWN, head:foot* opposites which show vertical directions in human body and in relation to *head:foot* opposites metaphorically *master:servant* opposites which show social stratification in community and *ground:sky* opposites which show vertical orientation of the world have been examined. At the end of the thesis, there are Conclusion, Glossary of Concepts, Index of Concepts, Bibliography, Summary in Turkish and in English.